

PUSZTAI GABRIELLA

A vallásosság nevelésszociológiája

OKTATÁS ÉS TÁRSADALOM

SOROZATSZERKESZTŐ

Kozma Tamás

PUSZTAI GABRIELLA

A vallásosság nevelésszociológiája

Kutatások vallásos nevelésről
és egyházi oktatásról

Gondolat Kiadó
Budapest, 2020

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta

© Pusztai Gabriella, 2020

Minden jog fenntartva.

Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István

A kötetet tervezte Lipót Éva
Tördelte Sörfőző Zsuzsa

ISSN 2060-0194
ISBN 978-963-693-800-0

Tartalom

1. A VALLÁSI SZOCIALIZÁCIÓ MEGÚJULÓ PARADIGMÁJA	7
2. FELEKEZETI KÖZNEVELÉS	24
2.1. A felekezeti köznevelés változásai	29
2.2. Pedagógusok a felekezeti iskolákban	46
2.3. A tanulók társadalmi rekrutációjának alakulása	74
2.4. A felekezeti középiskola hatása	106
3. VALLÁSI SZOCIALIZÁCIÓ A FELSŐOKTATÁSBAN	135
3.1. Felekezeti felsőoktatás Kelet-Közép-Európában	136
3.2. A pályastabilitás mint útravaló	177
3.3. Vallásosság és intézményi beágyazottság	189
3.4. A felsőoktatási eredményességet támogató tényezők	209
4. VALLÁSOSÁG A FIATALOK DÖNTÉSEIBEN	232
4.1. Vallásosság és civil közösségi részvétel	233
4.2. Vallásosság és inkluzív szemlélet	251
4.3. Vallásosság és házasságkötés	272
4.4. Vallásosság és gyermeknevelés	286
TANULSÁGOK	305
UTÓSZÓ	319
HIVATKOZÁSOK	321

A vallási szocializáció megújuló paradigmája

A nevelésszociológia egy régi-új területe

A vallásosság nevelési összefüggéseinek kérdése Magyarországon egy szűk kutatói kört érdekel, nemzetközi viszonylatban azonban jelentős kutatási irány, tekintélyes folyóiratok foglalkoznak a vallásos nevelés kérdéseivel. Nemcsak a jelenség intézményes (iskolai és egyházi) oldalára koncentráló *Religious Education* vagy a *British Journal of Religious Education*, hanem a vallásos nevelést ennél szélesebb mederben értelmező, vagyis inkább a családon belüli és kívüli kapcsolathálózatok keretében zajló folyamatok törvényszerűségeit vizsgáló periodikák (*Religion & Education*, a *Journal of Moral Education*, a *Journal of Beliefs and Values*, valamint a rövid *életű International Journal of Education and Religion*) tanulmányai tanúskodnak arról, hogy a vallásos nevelés dinamikusan fejlődő kutatási terület. Kiemelkedő hozzájárulást nyújtanak továbbá azok a vallásszociológiai szaklapok, melyek, bár nem ez a fő profiljuk, rendszeresen közölnek vallásos neveléssel, vallási szocializációval foglalkozó munkákat. A teljesség igénye nélkül érdemes megemlítenünk a *Journal for the Scientific Study of Religion*, a *Sociology of Religion*, a *Politics and Religion*, a *Review of Religious Research*, a *Journal of Contemporary Religion*, a *Social Compass* vagy a *Religion and Society in Central and Eastern Europe* című fórumokat. A címük szerint kifejezetten egy-egy vallás vagy felekezet speciális problémáira koncentráló, vallásos neveléssel foglalkozó folyóiratok is igényes elemzésekkel járulnak hozzá a kérdéskör kutatásához, ilyenek például a *Christian Higher Education*, a *Journal of Jewish Education* és a *Journal of Muslims in Europe*. Ez utóbbiak mintáját követve, egy-egy egyház pedagógiai küldetésének interpretálására indultak el a hazai egyházak pedagógiai orientációjú lapjai, a *Katolikus Pedagógia* és a *Magyar Református Nevelés*, melyek elsősorban a téma intézményekhez kötődő vonulatára koncentrálnak, s az iskolai hagyományok, a pedagógiai koncepciók, valamint iskolai esettanulmányok bemutatása felől közelítik meg a problémakört, a pedagógiai küldetés és az önreflexió formálásának felbecsülhetetlenül fontos közösségi feladatát vállalva. Ezek mellett ritkábban a *Confessio*, a *Vigília* vagy a *Távlatok* is érinti a nevelés és az oktatás területét. Hazai viszonylatban azonban nincs olyan szaktudományos folyóirat,

amely a vallásos nevelés jelenségeinek társadalmi szintű változásait nagy volumenű kutatások adataira támaszkodva elemző tanulmányoknak szentelné tartalmát.

Visszatérve a bőséges nemzetközi szakirodalomra, megállapítható, hogy a vallásos neveléssel, vallási szocializációval foglalkozó kutatások témái korszakonként más-más témára összpontosítanak. Az utóbbi három évtizedben stabil érdeklődés mutatkozik általában a családon belüli és kívüli, főként az oktatási intézményekben folyó vallási szocializáció összefüggésrendszere iránt, s egyre gyakrabban foglalkoznak a multietnikus társadalmakban a formális és informális keretek között zajló vallási szocializáció folyamataival is. Bár kevés a térségünkkel foglalkozó cikk a szaksajtó ezen szegmensében, de nyilvánvaló, hogy a kutatók némi érdeklődéssel figyelték a posztszocialista országok első, (vallás)szabadságban felnövekvő fiataljainak vallási szocializációját is.

Nyugat-Európában a területtel foglalkozó kutatók generációról generációra gyengülő intézményes vallásosságot mértek, a vallási szocializáció és tevékenységek privát szférába szorulását. Ugyanakkor az európai munkaerő-szükséglet pótlására érkező csoportok multietnikus társadalmakban való tartós, többgenerációs jelenléte elgondolkodásra készítette a kutatókat a vallási szocializáció eddig megfigyelt törvényszerűségeit illetően. A döntően szekularizált nyugati társadalmakba Kelet-Európából vagy Európán kívülről érkezők az itteni népességhez képest erős vallási elkötelezettséggel rendelkeznek, s a vallási transzmisszió tekintetében is eltérő sajátosságokat mutatnak. Korábban úgy tűnt, a modern, iparosodott társadalomban élők egyre kevésbé nevelik gyermekeiket vallásos szellemben, ezzel szemben ezekben a családokban inkább erősödő igényként jelent meg a vallásosság átadása, s az is, hogy a gyermekük vallásosságának megélését ne korlátozza az iskola sem (többek között Driessen–Merry 2006, Judge 2004, Avest–Wingerden 2017). A modern európai ember azt tartotta, hogy a vallásosság magánügy, s a társadalom bonyolult szervezetének mindössze egy félreeső szegmense, az újonnan érkező csoportok szerint viszont a gyermek egy nagyobb vallásgyakorló közösség részeként nevelhető megfelelően. A világ más tájairól érkezők az itteniek tudtára adták: nemcsak hogy fontos számukra a vallás, de olyan érték- és normarendszer, komplex világlátás, amely az életük minden kis részletét s minden cselekedetüket áthatja (Krauss et al. 2005). A vallásosság erősödésének tapasztalata térségünkben is megjelenik a fiatalok kis létszámú, mégis szembeötlő körében, s megváltoztatja az életterveiket, a tanuláshoz való viszonyukat és a hétköznapi magatartásmintáikat (Máté–Tóth–Nagy 2008, Fosztó–Kiss 2012, Kecán 2017). A kutatási eredmények nyomán újraéledtek azok a viták, hogy a vallásosság integráns része-e a személyiségnek, vagy a társadalom által teremtett realitás. A vallásossággal foglalkozó kutatók talán ennek hatására arról kezdtek beszélni, hogy a modern ember életében megjelenő csekély vallásosság csak a jéghegy csúcsa, s a felszín alatt rejtőzködő részeket is érdemes és fontos kutatni (Davie 2002).

Könyvünk nem ígéri a vallásos nevelés szociológiájának rendszeres, esszenciális és tankönyvképes törvényszerűségeinek összegzését. A magyar fiatalok, tanulók,

hallgatók vallási szocializációjának dinamikusan formálódó jelenségegyütteséről lehetetlen lezárni, összegző munkát az asztalra tenni. Mindössze arra vállalkoztunk, hogy az utóbbi években végzett megfigyeléseinket, elemzéseinket a közös gondolkodás céljából egy kötetben mutassuk be.

Vallási szocializáció

A vallásossághoz kapcsolódó tevékenységek szervezésére, a hit megélésére gazdag szervezeti struktúrák jöttek létre a múltban, és formálódnak napjainkban is. Azonban egyértelmű, hogy a vallási szocializáció nem kizárólag a vallási szervezetek, közösségek keretei között történik. A közel tízmillió magyar állampolgár 54%-a valamelyik vallási közösséghez, felekezethez tartozónak mondta magát a 2011-es népszámláláskor, bármit is jelentsen ez számukra. Azonban más vizsgálatokból tudjuk, hogy az egyházak tanítását követő vallásosak aránya ennek csupán a töredéke, s csak a maguk módján vallásosakkal együtt teszik ki a társadalom felét. Az egyházi szervezetek, intézmények – az összes oktatási és szociális intézményt is beleértve – feltehetőleg összesen nem találkoznak közvetlenül minden második magyar állampolgárral. A vallási szocializáció csatornáit tehát ennél kiterjedtebbek lehetnek, s számos további szervezeten, közösségen és kapcsolathálón keresztül gyakorolják hatásukat. A vallási szocializáció a nevelés folyamatában kulcsszerepet játszó, permanens szociális tanulás egy fontos rétege, a vallásos nevelés tanulmányozása pedig a nevelésszociológiai kutatások egyik lényeges vonulata (Saha 1997, Kozma 2001).

A Magyar Ifjúság kutatássorozat adatai szerint a vallásos nevelésben részesült fiatalok aránya fokozatosan csökken, 2008-ban a fiatalok egyharmada, 2012-ben több mint egynegyedük, 2016-ban pedig kevesebb mint egynegyedük állította magáról, hogy ebben a szellemben nevelték. Az adatok azt mutatják, hogy a vallásos nevelésben részesülők 85–90%-a valamiképpen vallásosnak tartja magát, miközben csak nagyjából a negyedük érzi úgy, hogy az egyházak tanításának megfelelően vált vallásossá. Ebből a szemszögből a vallásos nevelés hatékonysága korlátozottnak látszik. Másrészt viszont a vallásos nevelésben nem részesülők egy része (2008-ban és 2016-ban egyharmaduk, 2012-ben egyötödük) a neveltetése ellenére vallásosként sorolta be önmagát. Ők vajon minek a hatására lettek vallásossá? Arra következtethetünk, hogy valójában nem tudjuk, hogyan történik a fiatalok vallási szocializációja, s milyen tényezők befolyásolják a vallási transzmisszió eredményét. Ha nem csak a szülők, egyházak és iskolák nevelnek, akkor mit is jelent a vallásos nevelés, kik az ágensei és milyen hatással lehet az egyén társadalmi és iskolai teljesítményére? Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik munkánk.

Kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy a vallási önbesorolás, a személyes és közösségi vallásgyakorlat korábbi, illetve aktuális megvalósulása, a hitnek – illetve az élet spirituális dimenziójának – tartalmi összetevői még a válaszadók számára sem

objektív tények. Ezt erősíti meg az, hogy mást mutat a válaszadók szerinti önbesorolás és a vallásgyakorlat adatai szerinti kutatói besorolás, s ugyanezt tapasztaltuk a szülők fiatalok általi kategorizálásánál. Tehát a Tomka-féle ötfokú skála (Tomka 1973), amely a vallásosság különböző típusainak érzékeny mérésére törekedett, nem korrelál a vallásosság dimenzióiban mért adatokkal. A családi és intézményi vallásos nevelés formájának, tartalmának, huzamosságának, ágenseinek és eredményességének, s magának a vallásosságnak az érzékelése erősen kultúra- és környezetfüggő, s a kutatók társadalom-felfogása és terepérzékenysége további eltéréseket eredményezhet az adatok értelmezésében.

A vallási szocializációt, függetlenül az eredményétől, olyan folyamatként értelmezzük, melynek során nemcsak az egyén transzcendenshez való viszonya, hanem identitása, életvezetése, társadalmi szerepvállalása, kapcsolatai, sőt a természeti környezethez való viszonya is formálódik (Fowler–Dell 2006). De hogyan, miként zajlik ez a folyamat? A vallási szocializáció korábban domináns rekonstrukciós felfogásától konstruktivista koncepciók különböztethetők meg abból a szempontból, hogy a kutatók mit tartanak a folyamat céljának, mozgatórugójának, az eredményes vallási transzmisszió indikátorának, kit tartanak a kulcsszereplőjének, s milyen hatóerőt tulajdonítanak az egyéni és intézményi szereppartnereknek.

A klasszikus vallási szocializációs elméletek logikája szerint a folyamat lényege az előző generációk nézeteinek, norma- és szokásrendjének rekonstrukciója az új generációk felnevelése során, mely vallási-spirituális modellkövetés során történik. Ebben az értelemben a vallásosság reprodukciója zajlik, lineáris, teleologikus, lezárható folyamat, mely a gyermek-, serdülő- és ifjúkor fejlődési szakaszaiban történik (Fowler–Dell 2006). A fejlődés-alapú koncepciók lényegében egységes eredményt tételeznek fel, például az ún. vallási érettséget (Benson et al. 1993). Az eredményesség kritériuma az, hogy az egyén internalizálja mindazt, ami a vallási rendszer kontextusában érvényes (Sherkat 2003).

A rekonstrukciós felfogások szerint egyértelműen azonosíthatók a hatást gyakorló ágensek, akiknek szándéka a kompakt kultúraátadás, míg az új generáció az elvárásoknak megfelelően leginkább passzív befogadóként lép a meglévő struktúrák keretei közé. A funkcionalitást kiemelő elméletek szerint ez társadalmi integrációhoz vezet, a kritikai irányzatok szerint viszont a szocializációs ágensek hatalommal és kényszerítő eszközökkel lépnek fel a kontinuitás érdekében, ami tagadáshoz, lázadáshoz vezethet az ifjak körében (Martin et al. 2003).

Noha a vallási szocializáció pszichológiai elméletei az egyén vallásossággal kapcsolatos belső fejlődési pályáivére koncentrálnak, mint Fowler kognitív fejlődési elmélete, a környezet nevelő, formáló hatását nem lehet tagadni. A kutatások jó része szerint a család befolyását nem múlja felül sem az iskolában, sem az egyházaknál folyó szervezett, sem a médiában vagy a kortárs közösség által közvetített informális vallásos nevelés (Hart 1990, Vermeer 2014). Nem egyértelmű, hogy az anya vagy az apa hatása erősebb, a gyermek neme szerint is lehetnek ebben eltérések, illetve a val-

lásosság más-más dimenziójában más szülő válhat jelentőssé (Hoge és Petrillo 1979, Hayes és Pittelkow 1993). Korábbi kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy bár az anyák nagyobb arányban vallásosak, a vallásosság eredményes átörökítésében nem az övék a döntő szerep, a felsőoktatási hallgatók körében az apa vallásossága mutatkozott differenciáló tényezőnek (Pusztai 2011a).

A családi vallásos neveltetés fogalma sokféle tartalmat takarhat, elsősorban a felekezettől és a szülők vallásosságától függően, a szülőkkel közösen otthon vagy más közösségekben és szervezetekben folytatott vallásgyakorlat és a vallási ismeretek átadása mellett a vallásos szemlélettől áthatott családi szubkultúrát is magában foglalja, vagyis a szociális tanulás klasszikus modellje érvényesül. Kutatási tapasztalataink szerint, lényegében minden fiatalnak tudomása van a szülei vallásossággal kapcsolatos álláspontjáról, vagyis végső soron minden családi szubkultúrában létezik a vallás dolgainak valamilyen értelmezése. A kutatások egyik vonulata döntőnek tekinti a szülők közvetlen hatását, a transzmisszió sikerét befolyásoló tényezőkként pedig a szülői iskolázottságot, az anyagi státust, a családszerkezetet, a szülői nevelési stílust, illetve a családi kapcsolatok tőkeerejét, a szülő gyermekre szánt idejét, figyelmét, támogatását tartja számon (Martin et al. 2003, Vermeer 2014). A legbefolyásosabb nevelési stílust illetően megoszlanak a nézetek, de az intakt családstruktúra transzmissziót támogató ereje körül konszenzus van. A szülők értékrendi, vallási-világnézeti, sőt felekezeti homogámiája, azonos vallásgyakorlati intenzitása jelentős, önálló hatótényezőként azonosítható a gyermeknevelés ezen a területén is (Pusztai 2016b). A vallási szocializáció sikere részben, de nem kizárólagosan, azon múlik, hogy a szülők vallása, vallásossága, hitrendszere mennyire egységes, vagyis a szülők közötti egyetértés szignifikánsan eredményesebb vallási transzmissziót tesz lehetővé, ellenkező esetben az utódok vallási elköteleződése gyengébbnek mutatkozik, vallási heterogámia esetén pedig az apa hatása erősebbnek tűnik (Hoge és Petrillo 1978).

A nem keresztény hagyományba ágyazott családokban folyó vallási szocializáció kutatásai is a családok befolyását emelik ki, azonban itt nagy hangsúlyt kap a rokonság és a szomszédság által alkotott kohézív kapcsolatháló modellkövetést erősítő hatása (Maliepaard et al. 2012, Güngör et al. 2013, Lagrange 2014). A vizsgált terület egyik izgalmas kérdése, hogy a családi kapcsolatok formája, kiterjedtsége, a házasságok stabilitása mennyire függ össze egy adott vallási vagy felekezeti hagyománnyal, vagyis a vallási szocializáció lefolyása és eredményessége mennyire gyökerezik ezekben a tradíciókban (Lenski 1961, Mahoney 2010).

A családi vallásosság eredményes vagy kevésbé eredményes átörökítését a családon kívüli társas kapcsolatok számos jellemzője is befolyásolja (Sherkat 2003). A vallási szocializáció folyamatában a család mellett további, igen fontos ágenseket határoz meg a szakirodalom. Az egyik ilyen a vallásgyakorló közösség, a másik pedig a kortárs kapcsolatháló (Martin et al. 2003). Többnyire egyetértés mutatkozik ezen ágensek fontosságának megítélésében, a kortárs kapcsolatháló összetétele különösen a tizenévesek számára válik döntő fontosságúvá a vallási nézetek formáló-

dása tekintetében is (Pusztai 2004). A kutatások egy része szerint azonban a kortárs vagy intézményi hatás valójában a szülői vallásosság hatásának közvetítője (Desrosiers et al. 2011). A közvetlen mintakövetésre épülő vallási szociális tanulás elméletét árnyalja az a megközelítés, mely szerint a szülők hatása attól függően képes eredményes lenni, hogy mennyire sikerül a szülőknek a vallásos kultúrától áthatott kapcsolatháló felé orientálni gyermekeiket. Eszerint a vallásoktatás vagy az egyházi iskola szocializációs hatása is úgy érvényesül, hogy a szülő által választott közösségekben a vallásosság iránt érdeklődő kortársak érhetők el (Martin et al. 2003, Pusztai 2009). A két modell különbsége abban áll, hogy nem vallásgyakorló szülőnek is szándékában állhat gyermeke vallásgyakorló kortárs környezethez csatlakoztatása. Kutatásaink során magunk is rámutattunk a barátok, iskolatársak, hallgatótársak jelentős befolyásoló szerepére (Pusztai–Verdes 2002, Pusztai 2011b, Pusztai 2012). Az Európába érkezett muszlim fiatalok vallási szocializációját elemző tanulmányok szerint a baráti és lakóhelyi, valamint a kisebbségi közösségek, szervezetek vallási szocializációs potenciálja a várakozásnál jelentősebb (Maliapaardet al. 2012, Lagrange 2014). Ez irányította rá újra a figyelmet arra, hogy a vallásosság eredményes transzmissziójához kohézív kapcsolatrendszerre van szükség, elsősorban a kortársak körében. A kohézió egyrészt strukturális tulajdonság, a kapcsolatok szerkezetének szociometriai értelemben vett körkörös zártságát jelenti, másrészt azt, hogy a közösséget azonos és hatékony normák elfogadása is összetartja.

A vallási szocializáció tehát nem zárul le gyermekkorban. Vallásos életútinterjúkat elemezve rámutattunk, hogy a serdülő- és ifjúkorban a kortárs kapcsolatok jelentős fordulatot idézhetnek elő a vallásosság tekintetében, vagyis a különböző neveltetésben részesülő fiatalok vallásossága más kapcsolathálóba kerülve átalakulhat (Pusztai–Karászi 2019).

A vallásosság többdimenziós, többszintű jelenségként való értelmezése Standfest – Ziebertz valláspedagógiai koncepciójából ötletet merítve – a vallásosság sokfélesége mellett érvelt, mikor elkülönítve vizsgálta az egyén vallásosságának mikro-, mezo- és makroszintjét, s ezeken belül megkülönböztette a vallásosság funkcionális és szubsztanciális elemeit (Glock–Stark 1965, Standfest 2005). Wulff tipológiája felhívta a figyelmet arra, hogy a szó szerinti vallásosság és vallástalanság redukzív dichotómiáján túl, a vallásosság szimbolikus világára nyitott értelmezések a relativizmustól a posztkritikai hitig többféle vallásosságot termelhetnek ki (Wulff 1991). A vallási szocializáció rekonstrukciós értelmezését a spiritualitás fejlődéelméleti megközelítésének hívei is árnyalni kezdték, s annak életkori fázisait vizsgálva megkülönböztették a konvencionális vallásosságot az individuatív-reflektív vallásosságtól, mely lényegében az önálló jelentésalkotás felé halad (Fowler–Dell 2006), sőt, feltételezték, hogy vannak olyan fejlődési fázisok is – az univerzalizáló és transzperszonális szakaszok –, melyekbe nem is mindenki jut el. A vallásosság ebből a szempontból az intézményes vallásgyakorlattól vagy ennek hiányától függetlenül igen különböző lehet. Az önmagukat vallásosként definiálók és a szervezeti kötő-

déssel rendelkezők arányának növekvő eltérése nyomán végzett kutatások mutattak rá, hogy sokféle, jobbra a társas környezet közreműködésével konstruált vallásosságról van szó ezekben az esetekben (Gereben 1997, Davie 2002, Day 2010).

A rekonstrukciós elméletnek az is ellentmond, hogy a vallási intézmények kevesebb befolyással vannak az egyénekre, a vallási hálózatok kevésbé szorosak (Casanova 2000), s miközben a vallási sokféleség mindennapos tapasztalat, a választás is mindennapos gyakorlat lett a vallásosság terén. A választás létjogosultsága különböző hangsúllyal jelenik meg a szakirodalmi interpretációkban. A hagyomány romlásaként is értékelhető mindez (erre utalnak az *à la carte*, barkácsolt vallásosság, hibridizáció kifejezések), de mindez a szabad döntésen alapuló tudatosság erősödéséeként, az individuum felértékelődéséeként is értelmezhető (Dobbelaere 1985, Luckmann 1996, Davie 1999, Rosta 2019).

Az ezredforduló után a szocializáció interpretatív felfogása felé fordultak kutatásaink, s ennek mélystruktúrájára is fényt derítettek (Pusztai 2011b). Eredményeink szerint a vallási szocializáció főszereplője a releváns interakciókat feldolgozó egyén, aki nem késznek fogadja el, hanem maga munkálkodik ön- és világértelmezése „formálódásának műhelyében” (Sherkat, 2003:151). A kritikai objektivista paradigma szemszögéből a maga módján vallásosság a tételes, ideális vallásosság leromlott formája, azonban a posztmodern, posztkritikai gondolkodás felértékeli a személyesség rehabilitálására, az egyéni interpretációk létezésének elismerésére hivatkozva (Wulff 1991). Ez a felfogás előítélet-mentes vallásosságkutatást tesz lehetővé. Az episztemológiai paradigmaváltás nyomán világossá vált, hogy a vallásossággal kapcsolatos értékek, attitűdök, magatartásminták és tevékenységek jelentése azért változatos, mert az egyén önmagában vagy társaival kölcsönhatásban alkotja, konstruálja azokat. A konstruktivista szemlélet szerint az egyén a vallásgyakorlatban és a hit tartalmi kérdéseiben felfedezőként és kísérletezőként aktívan vesz részt. A vallási kínálat sokfélesége okozta bizonytalanság is állandó újrakonstruálásra kényszeríti, ami alkalmi, reflexszerű – vagyis nem a tudatosságot tükröző – viszonyulásmódokat is létrehoz. Luckman (1996) a modern világban a vallás privatizálódásáról és ezzel párhuzamosan a szubjektum szakralizálódásáról beszél. Tomka (1996) a vallási változás központi tendenciájának tartotta az emocionalitás erősödését és az egyén szerepének az intézményes tekintélyekkel szembeni felértékelődését. Ez azt is jelenti, hogy a saját vallásosságával kapcsolatos választásait is folytonos önkritikával szemléli – vagy autonóm módon, aktuális kapcsolatai hatására többé-kevésé tudatosan –, finomítja vallásosságát (Martí 2015). Eredménye reflektív vagy reflexív vallásosság is lehet (Hunt 2015).

Mivel az egyén környezetében folyamatosan jelen van a vallási-világnézeti heterogenitás, ez egyrészt ösztönzőleg hat a vallásosságról való gondolkodására, miközben természetesen a többség számára bonyolult feladat hitének tartalmi meghatározása (Vermeer 2014, Martí 2015). Ha individuális konstrukcióként értelmezzük a vallásosságot, a vallási szocializáció folyamata és eredménye egyénenként eltérő, igaz, így

a szocializáció kifejezés is szinte értelmét veszti. Kutatásaink azonban azt igazolják, hogy az egyén vallási meggyőződése mikrokörnyezetében, értelmező közösségeiben formálódik, velük közösen értelmezi és alkotja újra és újra. A vallásos nevelés tehát nem más, mint az összekapcsolódó egyének közös jelentésalkotó tevékenysége, s ennek szüntelen ismétlődése az életút során.

Az interpretatív felfogás empirikus megragadása azonban kihívást jelent a kutatóknak. A vallásosság fogalmának mérhetővé tétele, sztenderdizálása önmagában sem könnyű feladat. Kényelmesebb a konvencionális pozitivista, kvantitatív mutatók használata, ami a vallási szocializáció rekonstrukciós modelljét élteti tovább, ami elsősorban a performatív, külső, intézményes vallásosságot, ennek rituális dimenzióját tudja megragadni, vagy a hit normatív értelmezése felé hajlik (Benson et al. 1993). A sztenderdizálható adatok objektivitásába vetett hit a redukcionizmus kockázatával jár, a kvantitatív empirikus kutatások valójában nem tudnak mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy a hittel kapcsolatos egyéni állásfoglalás nem feltétlenül eredményez egyforma nézeteket, vallásgyakorlatot. Ezért van az, hogy az empirikus vizsgálatok sokszor a vallási szocializáció sikertelenségét állapítják meg.

Amikor a Vallási változás Magyarországon című kutatás¹ keretében a szülők és a fiatalok szemszögéből vizsgáltuk a vallási transzmisszió folyamatát, a kvalitatív interjúk feldolgozása nyomán arra a következtetésre jutottunk, hogy az egyén vallási szocializációja során a mintakövetéssel szemben döntő jelentősége van az individuális és közösségi szinten folyó folyamatos konstrukciónak, jelentésalkotásnak. A korábbi kutatásokkal szemben, melyek az egyházas, nem vallásos és az individualizát, belső vallásosság hármastipológiájának keretében látták értelmezhetőnek a fiatal generáció vallásosságát (Földvári 2003), ebben a kutatásban a többgenerációs háttér révén gazdagabb, dinamikus képet kaptunk. A fiatalok vallási szocializációját vizsgálva hét típus különült el egymástól, melyek között a vallási immobilitás esetei voltak többségben, vagyis amikor a fiatal generáció vallásossága a szülőkéhez képest stabilitást mutat (Pusztai – Demeter-Karászi 2019). A vallástalan immobil (az érdektelen és a tudatos vallástalan) esetében nem találkozunk az újraértelmezés fázisaival. Az érdektelen típust a konkrét és jelenvaló anyagi világon kívüli problémák nem érdeklik. A tudatos vallástalan típusban a szülőktől örökölt külső kritika álláspontjának stabilitásával talákoztunk, azonban ez átgondolt álláspont, mely a vallásosságot annak tudománytalanságára, racionális bizonyíthatóság hiányára hivatkozva utasítja el. A hittételeket gyakran szó szerinti értelemben véve cáfolják, a vallásosságot függőségként értelmezik. A tudatos vallástalanság egyrészt a szabadság és a függetlenség, az individualizmus könnyedségét adja, viszont mégis felbukant ebben a típusban a feszültség, a folyamatos küzdelem a vallásosak világával,

¹ Az adatfelvétel a 119679 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a K17 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

szertartásaival szemben, az intolerancia és a merev, vallásellenes fundamentalizmus (Pusztai – Demeter-Karászi 2019).

A vallásosság sikeres transzmissziója eseteiben az ifjabb generáció innovációja következik be, egy enyhébb és egy erőteljesebb verzióban. A vallási szocializáció ezekben az esetekben eredményes, de markáns vonása a megújítás, s jelentős tere van az egyén által kidolgozott értelmezéseknek, amit a valláspszichológusok Wulff nyomán kritika utáni hitnek neveznek (Horváth-Szabó 2003), de a magunk részéről kifejezőbbnek tartjuk a kritikus vagy reflektív hit elnevezést. Jelentős, de nem heves kritika kíséri az ún. komfortosítva megőrző vallási szocializációt, amikor az ideológiai stabilitás mellett mindössze egy-két dimenzióban jelenik meg a változtatás igénye: egyrészt a vallásossághoz kötődő normák szigorán lazítanak a fiatalok, másrészt a rituális magatartásukban hajtanak végre újításokat. Az innováció nem a hagyományokkal való szakítást jelenti ezekben az esetekben, hanem a személyessé, alkalmasabbá, kényelmesebbé tételt (Pusztai – Demeter-Karászi 2019).

A Wulff-i tipológiában az autonómia és a függetlenség hangsúlyozása a felvilágosodást követő, vallásossággal szembeni gyanakvással összekapcsolódva leginkább dekonstrukcióvá válik, s militáns hitetlenséggé, intoleráns vallásellenes fundamentalizmussá keményedik. Az interjúkban viszont azt tapasztaltuk, hogy a szülőkéhez képest autonóm vallásosságot építő típusban szintén eredményes a vallási transzmisszió, de a fiatalok erőteljes kritika tüzeiben edzik meg az öröklött vallásosságot. Az áthagyományozott kultúra szinte minden elemére erősen reflektálnak, a vallási ismereteket erőteljesen racionalizálják, a rítusok poliszemantikus jellegének felismerése után ezeket funkcionálisan újraértelmezik, s a szó szerinti értelmezések felől a szimbolikus értelmezés irányába fordulnak.

A vallásilag mobil, távolodó és közeledő típus esetében szintén megfigyeltük, hogy a vallási transzmissziót sikertelenként értékelő fiatalok eredménytelennek ítélik meg a vallási szocializációjukat, melynek során a –vallásos vagy vallástalan– szülői mintához képest kritikusként, aktív keresőként definiálták magukat, s a korai vallási szocializáció során elsajátított elemek határozott bírálata, a felülvizsgálat igénye jelenik meg nézeteikben. A közeledőnél valamilyen váratlan vallási élményt gyorsuló ütemben követi egy radikális világnézeti fordulat, közösségi bekapcsolódás és kötődés, erős beágyazódás, s ezzel párhuzamosan tanulás, ismeretszerzés, majd viszonylag rövid idő elteltével aktív, vezető szerep, azonban ezt is hamar követi a meglévő struktúrák bírálata és az innováció, mindvégig reflektált történéseként. Vagyis az interjú készítésének periódusában, ami a fiatal felnőtt korra (22–28) éves korra tehető hasonló eredménnyel találkoztunk náluk, mint az autonóm vallásosságot építő típusnál, miközben a kiindulópont alapvetően eltért. Az aktív vallásgyakorló szülői mintától távolodót épp az ezzel ellentétes irányú folyamat jellemzi. Ő is elemzi, értelmezi az öröklött kultúrát, de a távolságtartás ellenére sem jut el a destrukcióhoz, inkább a bizonytalanság, a keresés elhúzódó stádiumába kerül. Közös vonás, hogy a rituális dimenzióba tartozó tevékenységek újragondolása mindegyik esetben meg-

történik, ami ahhoz vezet, hogy a vallásosság performatív elemei helyett inkább tartalmi elemei és a konzekvenciális dimenziója révén ragadható meg esetükben.

Vallásosság és iskolázottság

Annak ellenére, hogy a vallásosság elsősorban performatív aspektusai révén mérhető, ami valószínűleg e komplex jelenségnek csupán kisebb részterülete, a legtöbbször ennek alapján vázolnak fel a társadalomkutatók valamiféle láttelepet a vallásosság társadalmi megjelenéséről. Magyarországon az ötvenes évek elejéig a társadalom intézményhez kötődő vallásossága a háború előttinél intenzívebb volt, a hatvanas években ez a teljesítmény csökkenésnek indult és a hetvenes években érte el a mélypontot. Tomka többször hangsúlyozta, hogy az 1978-as év fordulópontot jelentett, hiszen a vallásgyakorlók aránya akkortól emelkedni kezdett (Tomka 1999). A magyar társadalom tagjait vallásosságuk típusa szerint három nagyobb csoportba soroljuk, azonban az önbesorolás és a vallásgyakorlat dimenziói gyakran nem harmonizálnak egymással. Az egyházakhoz kötődő, az egyház tanítását követő (Tomka 1977) vagy más megnevezés szerint hitvalló (Földvári-Rosta 1998) típust Magyarországon általában a rendszeres templomba járás, aktívabb vagy passzívabb formájú, de határozott közösséghez tartozás és az egyházi szertartásokban való részvétel jellemzi. A rendszerváltás után működésbe lépő, különböző új egyházak és vallási mozgalmak megjelenése ellenére a hagyományos és az újonnan indult kisegyházak tagjainak aránya néhány százalék alatt maradt, tehát a vallásgyakorlók döntően a nagy történelmi egyházakhoz kötődnek. A második típus, a maguk módján vallások jellemzése már bonyolultabb kérdés, ennek a csoportnak a jelentős diverzitása miatt. A vallásgyakorlatuk és istenhítük szempontjából rendkívül sokszínű ez a csoport. A rendszertelenebb templomjárás, a bizonytalanabb hit, a lazább vagy semmilyen közösséghez tartozás jellemzi vallásosságukat, amit kultúrvallásoságnak, kulturális kereszténységnek is neveznek (Földvári-Rosta 1998). Az ehhez a típushoz tartozók általában igénybe veszik az egyházi életfordulós szertartásokat. E csoport sokszínűségét kiemelve legalább három altípus különíthető el: az egyházakkal meglazult kapcsolátú hívő mellett a szelektív, individuális, önállóan kreált vallásosságban bízó (barkácsolt, a la carte vallásosság), valamint az egyházakkal szemben erősen kritikus hívő (Gereben 1997). A harmadik fő kategóriába a vallás nélküliség különböző fokán állókat soroljuk, a bizonytalanoktól a határozottan nem vallásokig. A vallásosság több dimenzióját figyelembe véve már nem egészen homogén csoport ez sem, mert a kifejezetten ateisták és vallásgyakorlattal egyáltalán nem rendelkezők mellett akadnak köztük olyanok, akik valamiképpen istenhívők, alkalmi templomba járók, de összességében mégis mindannyian az inkább nem vallások közé sorolják magukat. A fenti csoportok arányát tekintve a legnépesebb csoport, majd minden második ember maga módján vallásosnak tartja magát, s a többiek a

mérésenként eltérő arányban, egyrészt egyházasnak tartják magukat, másrészt inkább nem vallásosnak.

Magyarországon a 2011-es népszámlálás szerint a magukat egy konkrét vallási, felekezeti közösséghez tartozónak vallók aránya az iskolázottság szerint eltérő, de a magasán kvalifikáltak körében relatíve magas az arányuk. Azok körében, akik nem fejezték be az általános iskolát 43%, az általános iskolai végzettségük körében 53%, a szakmunkások és a középiskolából kimaradók körében 46%, az érettségizettek körében 45%, a diplomások körében pedig 48%. A vallásosság és az iskolázottság viszonya között nincsen lineáris összefüggés. A vallási közösségekhez kötődők, az evangélikusság kivételével, az összes korcsoportot figyelembe véve hátrányban vannak a felsőfokú végzettségük terén. A felekezetekhez nem tartozók és az evangélikusok egyötöde diplomás. A vallási-felekezeti identitásukat elhallgatók körében három százalékponttal alacsonyabb ez az arány, míg a reformátusok hatoda és a katolikusok hetede végzett főiskolát vagy egyetemet. A korcsoportok szerinti diplomás arányok azonban lényeges változásokra mutatnak rá. A 20–29 éves korú katolikusok, 20–39 éves korú reformátusok között, valamint a 20–49 éves korú evangélikusok között nagyobb arányban vannak a felsőfokú végzettségűek, mint a vallási közösségekhez nem tartozók körében. A felekezetekhez nem tartozók diplomás többletét az ennél idősebb korcsoportok eredményezik. A felekezetekhez kötődők adatait a nem válaszolókkal összevetve is hasonló tapasztalunk. A 20–49 éves reformátusok és a 20–59 éves evangélikusok körében gyakrabban fordulnak elő diplomások, mint a felekezeti kérdésben választ megtagadók körében. Hasonló mintázat van kialakulóban a katolikusok esetén is.

A magyar társadalomban a nyugat-európai, de főként az észak-amerikai helyzethez képest jelentős az a szakadék, ami a fiatalabbak és idősebbek, a tanultak és a tanulatlanok, valamint a városiak és a falun élők vallásossága között tátong. Emiatt, ha valaki 50 év alatti, diplomás és városiak, a legutóbbi időig nagy valószínűséggel lehetett állítani, hogy nem az egyházak tanítása szerint vallásos. Az 1980-as évek közepétől azonban csökkenőben van a rétegek közti különbség, a legalacsonyabb iskolai végzettségűek mellett a legmagasabb végzettségűek templomba járási gyakorisága a legmagasabb (Tomka 1990, Tomka 2010). Az utóbbi évek vizsgálatai szerint a magasban kvalifikáltak között növekszik a vallásosak aránya (Hegedűs 2000, Rosta–Tomka 2010, Hámori–Rosta 2013). Az 1990-es években összességében folytatódtak az előző évtizedben jelentkező tendenciák, a vallásosak arányának lassú növekedése az 50 év alatti kohorszokban, és a fiatal felsőfokú végzettségűek nagyobb templomba járási hajlandósága. Az ezredforduló után a vallásos fiatalok körében nőtt a magasabb státusúak aránya (Hámori–Rosta 2013, Pusztai 2015a).

Az vallásosság és az iskolázottság, tanulmányi eredményesség összefüggése fontos nevelésszociológiai problémakör. Az oktatáskutatók több évtizedes tapasztalatai szerint ugyanis a magas státusú családból származó tanulóknak a világ bármely táján sokkal nagyobb esélyük van tanulmányi sikereket elérni a többiekénél, így alap-

vető kutatói kérdés, hogy milyen erőforrások révén lehetnek eredményesek az alacsonyabb státusú, szerényebb iskolázottságú szülők gyermekei. Körükben végzett vizsgálatainkban rendre tetten értük egy igen hatékony erőforrás, a vallási közösségekben elérhető társadalmi tőke befolyását (Pusztai 2004, 2009). Így felmerült a kérdés, milyen kapcsolat van a vallásos nevelés és a tanulmányi eredményesség között.

Sokan úgy teszik fel a kérdést: hogyan hat az iskolázottság a vallásosságra, s arra a következtetésre jutnak, hogy az iskolázottság növekedése erodálja a társadalom vallásosságát (Nagy 2005). Magyarozatként az oktatás illuminációs hatását, az oktatási intézmények szekuláris közegének, a nyitott társadalom kulturális relativizmusának, illetve az ateista diktatúrákban működő oktatási rendszerek nyomásának vagy örökségének befolyását említik (Sherkat 2003). A racionális döntés elmélet viszont megfordítja az oksági viszonyt, s azt állítja, hogy a vallási közösségek tagjai státusuk erősítéséhez hatékonyan alkalmazzák a vallási kapcsolathálóban elérhető szívességbankot és információs csatornákat, vagyis a vallásosság közösségi dimenziójából vezetik le a társadalmi státus kedvező alakulását (McFarland et al. 2011).

Kutatásainkban a vallásosság továbbadásának nagyobb hajlandóságát és eredményességét figyeltük meg a magasabban iskolázott szülők gyermekeinek körében. Az otthoni vallásos nevelésben részesülő fiatalok jelentősen többen vannak a diplomás szülők gyermekei között, mint az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyermekeinek körében. Ennek magyarázatát a vallási szocializációs kontextusban is kereshetjük. Talán könnyebb feladat a magasán iskolázottak számára a fentebb vázolt individuális vallási-világnézeti konstrukcióhoz mintát adni.

1. táblázat. A gyermeküket vallásos nevelésben részesítő szülők a különböző szintű iskolázottság szerinti csoportokban 2016-ban

	apák***			anyák***		
	alapfok	középfok	felsőfok	alapfok	középfok	felsőfok
vallásosan nevelte gyermekét	22,7%	21,5%	29,5%	23,2%	21,1%	29,6%
nem nevelte vallásosan gyermekét	77,3%	78,5%	70,5%	76,8%	78,9%	70,4%
N=	4302	2084	1118	3668	2769	1195

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. A szignifikáns értékeket csillaggal jelöltük: *** p=0,000.

A felsőfokú végzettségűek nemcsak bátrabban képviselik vallásos nézeteiket a gyermeknevelésben, hanem eredményesebbek is a vallásosság továbbadásában. Az ő gyermekeik körében magasabb a magukat valamilyen formában vallásosnak tartók aránya, mint az alacsonyabb státusú szülők gyermekei körében. A diplomás anyák gyermekeinek 27%-a, a diplomás apák gyermekeinek 27,7%-a egyház tanítása szerint vallásosnak vallja magát, ha otthon vallásos nevelést kapott. Az alapfokú végzettségű szülők talán túlzottan merev és normatív vallásos neveléssel próbálkoznak,

hisz az ő gyermekeik között többen úgy vélik, hogy vallásosságuk nem fér bele az egyházas keretek közé.

2. táblázat. A gyermeküket vallásos nevelésben részesítő szülők iskolázottság és a vallási transzmisszió eredményessége szerint 2016-ban

vallásosan nevelő	apák***			anyák***		
	alapfok	középfok	felsőfok	alapfok	középfok	felsőfok
Egyháza tanítását követi	17,1%	21,9%	27,7%	17,3%	20,9%	27,0%
Maga módján vallásos	71,7%	66,7%	64,1%	71,4%	67,6%	64,8%
Nem tudja	4,2%	3,8%	3,6%	4,0%	3,6%	4,3%
Nem vallásos	6,1%	7,2%	3,3%	6,6%	6,5%	3,4%
Határozottan más meggyőződésű	,9%	,4%	1,2%	0,7%	1,4%	0,6%
N=	974	447	329	846	584	352

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. A szignifikáns értékeket csillaggal jelöltük: *** p=0,000.

Kutatásaink során bennünket a vallási szocializáció során elnyerhető erőforrások érdekelnak, nevezetesen az, hogy ezeken keresztül vezet-e egy alternatív út az iskolai eredményességhez. Weber óta visszatérő hipotézis, hogy a vallási normarendszer társadalmi mobilitást serkentő tényező. Kutatások tárgya, hogy a vallások, felekezetek normarendszerének eltérései milyen teljesítmény-különbségeket vonnak maguk után (Lehrer 2006). A nemzetközi kutatások szerint a felekezeti hovatartozás és a vallásosság iskolázottságra gyakorolt hatása régióként és vallási közösségenként eltérő, s időben is változó előjelű és mértékű (Lehrer 2006, McFarland et al. 2011).

A vallásosság és az iskolázottság kölcsönhatását befolyásolja, hogy a vallásosság bizonyos mutatói iskolai eredményelőnyhöz vezetnek: többváltozós elemzéskor az azonos szülői iskolázottsági háttérrel rendelkezők közül eredményesebbeknek bizonyultak azok a középiskolások, akiknek vallásos tanulókból állt a baráti körük, sőt, a döntően vallásos baráti körhöz kötődő fiatalok iskolai közösségbeli túlsúlya iskolai szinten is pozitív hatással bírt az eredményességre (Pusztai 2004). A vallásos kapcsolatháló olyan sajátos társadalmi tőkét hozott létre az iskolaközösségekben, amelyből azok a tanulók is profitálhattak, akik maguk nem voltak vallásosak. Különböző iskolaszektorok összehasonlításakor azt tapasztaltuk, hogy a kisközösségi vallásgyakorlat jelentősebb hozzájárulást ad az eredményességhez, mint az individuális (Pusztai 2009). A vallásgyakorló fiatal felnőttek közül többen terveztek továbbtanulást, többen kerültek be a felsőoktatásba, s kétszer annyian szereztek diplomát, mint a nem vallásosak vagy a magányos vallásgyakorlók (Pusztai 2015a).

A vallásgyakorlatnak kétféle irányból lehet hatása a tanulmányi előmenetelre: az egyik a közvetlen, attitűdöket, értékpreferenciákat átformáló hatás, a másik az indirekt hatás, ami a kapcsolatháló közvetítésével jut el az egyénhez (Iannaccone

1998; Lehrer 2006). A vallásos neveltetés során felhalmozott tapasztalatok képességfejlődésre, a teljesítményre orientáló normák sikeres interiorizálására gyakorolt hatása érvényesül. A közösségi rítusokban való jártasság megkönnyíti az oktatási intézményrendszerben működő időbeosztáshoz, intézményi szerepstruktúrához való alkalmazkodást (Lehrer 2006, Pusztai 2009). A kisközösségi vallásgyakorlatban fejlődik az önkifejezés és a kreativitás; a vallásos nevelés kognitív dimenziója, a szentírás-magyarázatok az olvasás-szövegértés képességének fejlődésére, műveltség gyarapodására van hatással; a személyes vallásgyakorlat, a lelkiismeret vizsgálata pedig a kritikus önértékelést pallérozza (Iannaccone 1998; Pusztai 2009:70).

A vertikális társadalmi réteghatárokon átívelő vallási kapcsolathálóban bizalom, információk és normabiztonság termelődik, melynek haszna a deviáns viselkedés, a rizikó-magatartás mérséklése, a magas teljesítményelvárás és a szolidaritás (Pusztai 2009). A kapcsolathálózati megközelítés a networkök méretét és összetételét tartja döntőnek. Korábban egyes kicsi, zárt vallási csoportok elzárták gyermekeiket a felsőoktatástól, így körükben az iskolázatlanok domináltak, azonban a szintén zárt networkű, modern, kisközösségi vallásosság kritikus, alkotó, élmény-alapú vallásgyakorlatot honosított meg, éppen a társadalom fiatalabb, képzetesebb rétegei körében (Andorka 1994, Bacskai 2017).

Vallásos nevelés a családban és a felekezeti iskolában

A vallásos identitású szülő társadalom nevelési elveivel és praxisával több kutatásunk foglalkozik. A nevelési értékek meghatározó tengelye az egyéni–közösségi tengely, amelyen a vallásosak közelebb állnak a közösségi értékek pólusához, míg a nem vallásosaknál az egyéni szabadság értéke felülírja a közösséggel szolidáris eszményt. Az autonómia–külső kontroll tengelyen mutatkozó eltérések rámutatnak, hogy a vallásos nevelés rendszerében a gyermeket később emancipálják, míg a nem vallásos szülők inkább hajlanak a gyermek korai erkölcsi autonómiájának feltételezésére (Pusztai 2014). A legmagasabban kvalifikált vallásosak körében a közösségi értékek prioritásának megmaradása mellett az individuális autonómia súlya növekszik. A vallásgyakorló szülő kör nagyobb hangsúlyt helyez a családi normákkal ellentétes tevékenységek limitálására a korábbi életszakaszban, a későbbi években azonban csökkentik a kontrollt. A fiatalabb életkorban a felekezeti iskolások szülei főleg nem a tanulmányi munka ellenőrzésére koncentrálnak gyermekükkel való kommunikációjukban, hanem a családban elfogadottól idegen normákat közvetítő hatások minimalizálására (Pusztai 2009).

Egy 2016-os elemzésünk szerint a szülők vallásossága szignifikánsan erősíti a család stabilitásának valószínűségét. A közösségi vallásgyakorlattal bírók kiemelkedően stabil családszerkezetben élnek és a család stabilitását veszélyeztető konfliktusok fele olyan arányban fordulnak elő náluk. Megállapítottuk, hogy a vallásosság az

iskolai végzettségénél, a házaspárok képzettségi homogámiájánál és a foglalkoztatottságnál határozottabban támogatja a család stabilitását. A privatizálódott vallásosság szülőpárok családi stabilitása gyengébb (Pusztai 2016a).

A vallásos szellemű nevelés egyik lehetséges színtere az egyházi iskola. A hazai oktatási rendszer elmúlt harminc évben bekövetkezett átstrukturálódásának egyik legizgalmasabb kihívása volt, hogy a deklaráltan ateista iskolai nevelés évtizedei után a különböző társadalmi-kulturális csoportok hogyan képesek elérni, hogy gyermekeik a családi szocializációval összeegyeztethető oktatáshoz és neveléshez jussanak. Majd három évtized alatt az egyházi iskolaválasztók száma a tanulókorú népesség számának csökkenése mellett is egyértelműen növekedett. Az ezredfordulóig a szektor mérete 10% alatt maradt. 2005 körül kezdődött a lassú, majd a 2010/2011. tanévtől dinamikusabb növekedés, s a szektor mérete mára alapfokon elérte a 15, középfokon meghaladta a 20%-ot. A fenntartók felekezeti arányai a népességen belüli arányokat tükrözik, majd minden második iskola katolikus, egynegyedük református, minden huszadik evangélikus, de tizedüket zsidó közösségek, neoprotesztáns egyházak, Krisna-tudatúak, buddhisták és muszlimok működtetik.

Az egyházak oktatáspolitikai stratégiaépítésében kimutatható változások egyik fő trendje a hátrányosabb helyzetű régiók, tanulói rétegek felé fordulás és a társadalmi egyenlőtlenségek enyhítése. Leginkább a hátrányos helyzetű régiókban és olyan kisebb településeken növelték jelenlétüket az egyházi iskolák, ahol más fenntartó intézményei nem tudtak megbirkózni az iskolafenntartói és a pedagógiai kihívásokkal (Pusztai 2014, Morvai 2013, Morvai 2017). A peremhelyzetű lakókörnyezetekben működő egyházi iskolák kultúra-azonos pedagógiájának kulcseleme, hogy az egyén transzcendens eredetű és közösségi értékére és felelősségére építenek (Pusztai–Inántszy-Pap 2016, Bacskai 2017).

A felekezeti oktatási intézmények iránti társadalmi igényekről először az ezredfordulón készült átfogó vizsgálat (Pusztai 2004). Az ezredfordulón a felekezeti iskolát választók összességében jóval vallásosabbak voltak, mint a korosztályuk, de a diákok harmada nem vallásgyakorló családokból érkezett (Pusztai 2004). 2016-ban a 15–29 éves fiatalok majd tizede válaszolta, hogy egyházi oktatási intézménybe járt. A templomba járó szülőknek ma is nagyjából háromszor akkora esélye van egyházi iskolát választani, mint államit, s ha a vallásosságot is bevonjuk az elemzésbe, a szülők iskolázottsága nincs szignifikáns hatással az iskolai szektor választására (Pusztai 2016a). Az egyházi intézményben tapasztalatot szerzők kétharmadát nevelték vallásos szellemben, hatvan százalékuk egyházközségi hittanra is járt. Az egyházi intézmények diákjainak több mint háromnegyede vallásosként azonosítja magát, s egyharmaduk az egyház tanítását követőnek vallja magát. Az egyházi iskolások bő háromnegyede a 2016-os válaszadás pillanatában is valamely vallási felekezet, közösség tagjának érezte magát, miközben csak egyharmaduk volt rendszeres templomba járó és imádkozó. Körükben is egyértelműen kitapintható tehát a vallásgyakorlat egyénre szabott konstrukciója.

Az egyházi oktatási intézményekbe járók között felülreprezentáltak vannak jelen a kisvárosokban élők és a diplomás szülők gyermekei. A fővárosi és vidéki egyházi iskolások közötti markáns eltérés ma is tapasztalható, a fővárosi egyházi intézményekben a diplomás szülők aránya kétszerese az egyházi iskolás tapasztalattal nem rendelkezőkének. Tévedés lenne ebből arra következtetni, hogy az egyházak társadalmi státus szerint szelektálnak. Valójában a vallási szocializáció valamely dimenziójában zajló folyamatok magyarázzák azt, hogy kik keresik az egyházi iskolákat. A szektorok között bizonyos iskolatípusban és régióban érezhető társadalmi kompozíciós különbségek magyarázata az, hogy vallásos és nem vallásos csoportok társadalmi összetételében zajló átrendeződés érezteti hatását.

A 2016-os adatok szerint a magukat egyház tanítása szerint vallásosnak mondó fiatalok között jelentősen felülreprezentáltak a diplomás szülők gyermekei, akik általában a vallásosak között tíz százalékkal nagyobb arányban vannak, mint a nem vallásosak körében, de a fővárosban a vallásosak végzettségi előnye már háromszoros. A vallási öndefiníciós paletta két szélső pólusához tartozók aránya lecsökkent, s ezzel párhuzamosan az utóbbi évtizedekben mind az egyház tanítása szerint vallásosak, mind a nem vallásosak összetétele átrendeződött. Miközben az egyházasan vallásosak iskolai végzettségi összetétele látványosan emelkedett, hiszen az anyáik 24,5%-a, az apáik 22,9%-a felsőfokú végzettségű, a másik póluson az alapvetően más meggyőződésűek kompozíciója az alacsonyabb státus felé mozdult el. Az anyáik 13,6%-a, az apáik 13,2%-a diplomás, s a bizonytalanok, valamint az egyszerűen nem vallásos fiatalok szülei körében is hasonlóan kevesen rendelkeznek diplomával (anyák 15,50 és 14,10%-a, az apák 12,6 és 13,6%-a).

3. táblázat. A vallási önbesorolás és szülői iskolázottság

A fiatal önbesorolása		Vallásos, az egyház tanítását követi	Vallásos a maga módján	Nem tudja	Nem vallásos	Nem vallásos, más meggyőződésű	Összes
A szülő iskolázottsága							
anya***	alapfok	42,1%	47,2%	50,7%	50,1%	40,3%	48,0%
	középfok	33,4%	36,5%	33,8%	35,8%	46,1%	36,3%
	felsőfok	24,5%	16,3%	15,5%	14,1%	13,6%	15,7%
	N=	413	3242	420	3240	345	7660
apa***	alapfok	49,8%	57,8%	58,5%	57,7%	55,3%	57,3%
	középfok	27,3%	26,6%	29,0%	28,6%	31,5%	27,9%
	felsőfok	22,9%	15,6%	12,6%	13,6%	13,2%	14,9%
	N=	406	3195	414	3176	340	7531

Forrás: Magyar Ifjúság Kutatás 2016. A táblázatokban aláhúzással és vastagon szedve jelöljük azokat az értékeket, amelyeknél a várakozást felülmúló adatot jelez az adjusztált reziduális érték. Az összefüggés szignifikanciaszintjét csillaggal jelöltük: *** p=0,000.

Szektorközi összehasonlításaink szerint a belépéskori különbséget erősíti, hogy az egyházi iskoláknak sajátos pedagógiai profilja van. A felekezeti iskolákban jóval gazdagabb az extrakurrikuláris tevékenységek kínálata, mint más szektorokban, s ebben a spirituális és közösségépítő tartalmak készségfejlesztéssel kombinálva jelennek meg (zene, sport) (Pusztai 2009). Az eredményesebb egyházi iskolák az inter- és intragenerációs kapcsolatteremtés és a bizalom kiépítésén keresztül igyekeznek megnyerni a tanuló együttműködését (Pusztai 2004, Dronkers–Róbert 2005, Pusztai 2009).

Kutatásaink során rámutattunk, hogy a felekezeti iskolákhoz kötődők kiemelkedő szerepet tulajdonítanak a pedagógusoknak. Nagyobb arányban vélekednek úgy, hogy a nevelés szakértelmet kíván, és a tanulmányi kudarcokért nem csak a pedagógusok felelősek (Pusztai 2011, Pusztai 2014). Friss elemzések szerint az újabb, hátrányos helyzetűek által dominált egyházi iskolák eredményessége a tanulói összetétellel és az iskola települési környezetével kontrollálva egyes területeken eléri a régebbi egyházi iskolák szintjét a tanulást támogató légkör és az extrakurrikuláris aktivitás terén, s az új egyházi iskolák egy része jobban teljesít, mint a hasonló társadalmi kompozíciójú állami intézmények (Morvai 2017).

Ebben a könyvben a vallásos nevelést nem egyszerűsítjük le a tervszerű, osztálytermi keretek között folyó valláspedagógiára, hanem szélesebb értelemben, szocializációs folyamatként értelmezzük. A vallási szocializáció fogalmát vizsgálva is megkülönböztetjük annak rekonstrukciós, formális értelmezését egy modernebb, konstruktivista interpretációtól. A vallási nézetek sokszínűségével jellemezhető társadalmi környezetben a vallásosság nem mérhető a régi, sztenderdizált eszközökkel, mert konstrukciója individuális szintű, szituációhoz kötött, s jobbra reflektivitás jellemzi. Sokkal inkább megragadható olyan tényezőkben, melyek közelebb állnak a konzekvenciális dimenzióhoz, melybe a vallásosság mindennapi magatartásmintákra gyakorolt hatásait soroljuk.

Kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy a vallásosságnak habitust formáló, teljesítményre ösztönző és védőfaktor hatása van. Ez leginkább akkor hasznosul, amikor az egyént körülvevő értelmező közösség megerősíti az egyén vallási identitását, de hatásában az individualizáltabb vallásosság a legtöbb ponton megkülönböztethető a nem vallásosságtól. A vallásosságra épülő családi és iskolai nevelés koncepciójában ennek a kapcsolathálózatot erősítő, bizalomra építő pedagógiának az arculata tapintható ki, s csak másodlagos cél a tanulmányi eredményesség növelése.

Felekezeti köznevelés

Ebben a fejezetben a felekezeti iskolákról fogunk szólni – elsősorban azokról, amelyek a közoktatás (köznevelés) részei. A rendszerváltás pillanatában az egyházak oktatási és kulturális szerepvállalását kifejezetten támogatta a társadalom. Az 1990 előtt működő tíz egyházi gimnázium teljesítményét talán még a reálisnál is magasabbra értékelte a közvélemény, míg az állami iskolával szemben nem voltak nagy elvárásaik, különösen a nevelés területén. Miközben az egypártrendszerrel megszabadulva igényelték a plurális iskolarendszert, gyakorlatilag nem fogadták el sem az etnikai, sem a szociális, sem a világnézeti alapú szelekciót, viszont a kényszerű homogenitás után a képességek szerinti szelekcióra vágytak, nem sejtve, vagy nem törődve azzal, hogy e mögött általában társadalmi egyenlőtlenségek rejtőznek. Miközben az egyházi iskolák rekrutációja világnézeti szempontú, ezekkel szemben folyamatosan fennáll a gyanú, hogy társadalmi szelekciót leplez. A közvéleményben egyidejűleg kétféle elképzelés élt az egyházi iskolákkal kapcsolatban, melyeknek mindmáig kitapinthatók a nyomai. Vannak, akik szerint a felekezeti iskolák az egész társadalomnak, illetve a magyar oktatásügynek hasznosak, mások szerint egy szűk kisebbség érdekeit szolgálják. Ez a kettősség az 1990 utáni oktatáspolitikai szemléletmódokban is váltokozva volt jelen. Függetlenül ettől a dilemmától, érdemes végiggondolni, milyen nevelési értékek azonosíthatók a felekezeti iskolák ideáltipikus működése esetén.

Az ezredfordulón kezdődő kutatások a felekezeti iskolák mai társadalmi szerepének feltárását célozták. A vizsgálatok célkeresztjében az iskolák társadalmi háttere, identitása, eredményessége, regionális változatossága, belső élete állt. A kutatott problémától függően volt közöttük kizárólag felekezeti intézményekkel foglalkozó és a teljes felekezeti szektort érintő kutatás, de szektorközi összehasonlítás is. Egyértelművé vált, hogy vannak iskola-specifikus (iskolák identitása, az iskolai tanulói, tanári kontextus), felekezetspecifikus vonások (iskolások nem, felekezeti arányai, vallásgyakorlata, pedagógiai koncepciói), valamint felekezett független jellemzők, például a hozzáadott pedagógiai érték iskolaközösségi, (tan)testületi forrásai. A felekezeti iskolák kutatása során azonosított erőforrások azonban nem jellemzők minden felekezeti iskolára, inkább az ezekben az iskolákban rejtőzködő potenciálra világítanak rá.

A felekezeti iskolák egyik fontos tulajdonságának bizonyult a társadalmi szükségletekre való flexibilis reagálás, s az, hogy a különböző régiókban sajátos társadalmi funkciókat képesek felvállalni. A tanulók háttérének többdimenziós vizsgálata szerint a felekezeti iskolások vidéken lényegében átlagos háttérű tanulók, de a fővárosban előnyösebb társadalmi státusú szülőkkör kötődik hozzájuk. Az elfoglalt szülők és a gyakran megroppant, deficites családstruktúra, a nagyvárosi fiatalok deviáns normák általi jelentősebb sebezhetősége más dimenzióban teszi rászorulókká a fővárosi tanulókat, mint vidéki társaikat. Utóbbiak inkább a falusi lakóhely, a szülők instabil munkapiaci helyzete és a gyenge vagy romló anyagi helyzet, a ritka és gyenge minőségű oktatási intézményhálózat miatt kiszolgáltatottak. A felekezeti iskolák stabil vonásának találtuk, hogy hozzájárulnak a lakóhely településtípusából adódó hátrányok enyhítéséhez. Kelet-Magyarországon a felekezeti iskolákból érkező egyetemisták között még a diplomaszerezéskor is jóval nagyobb arányban találtunk falusi, kisvárosi fiatalokat, mint a nem felekezeti iskolákban maturáltak között. A felekezeti iskolák tanulói magasabb gyermekszámú nagycsaládokból származnak, ahol a hasonló társadalmi státusúakhoz képest egyértelműen kevesebb anyagi forrás áll rendelkezésre a fiatalok közép- és felsőfokon való taníttatására. A felekezeti iskolák tehát a nagycsaládokban nevelkedők tanulmányi esélyeinek javításához is jelentősebben hozzájárulnak, mint a nem felekezeti iskolák.

Bár a magyar iskolák sajátossága az erős társadalmi homogenitás, az ezredfordulón azt tapasztaltuk, hogy a fővárost nem számítva egy-egy régió felekezeti iskolahálózatán belül vizsgálódva az iskolák szélesebb társadalmi rétegeket fognak át, mint az inkább kasztosodott állami szektor egy-egy intézménye. Ennek oka az, hogy a felekezeti iskola diákjainak rekrutációjában nem vertikális társadalmi státuszszempontok, hanem az egyházi közösséghez tartozás vagy tartozni vágyás szempontjai dominálnak. Ennek révén a felekezeti iskolák *társadalmi integráló karaktere relatíve nagy*.

Az iskolák eredményességét a társadalmi háttérváltozók függvényében és iskola-típusonként mérő elemzések alapján megerősíthető volt, hogy a rendszerváltás utáni évtizedben egyházi iskolák tanulói magas tanulmányi teljesítményt nyújtottak. Amikor kiderült, hogy a felekezeti iskolák a kedvezőtlenebb családi háttérű tanulókat is képesek iskolai sikerhez juttatni, annak feltárására törekedtünk, hogy milyen ösztönző erő lép működésbe az intézmény falain belül. Ennek érdekében az eredményes és kevésbé eredményes felekezeti iskolásokat hasonlítottuk össze. Az elemzésekből kiderült, hogy az eredményes felekezeti iskolákban a közös hit melletti elkötelezettség és az individuális vallásgyakorlat közvetlenül is befolyást gyakorol az iskolai eredményekre azzal, hogy a kedvező vagy kedvezőtlen életeseményeknek értelmet adva a tanulót a lankadatlan céltudatos munkavégzésre, az erős önkontroll alatt folytatott tervszerű cselekvésre és a másik ember (tanárok, osztálytársak) munkájának tiszteletére ösztönzi. A közvetett hatások olyan módon jutnak érvényre, hogy az iskolaközösségekben konszenzust élvező normák az átlagosnál jobban ké-

pések mérsékelni az eredményes munkavégzést veszélyeztető vagy deviáns magatartás kialakulását, valamint támogatni a céltudatos, fegyelmezett tanulmányi munkát. Az aktív vallásgyakorló miliőből kikerülő gyerekek bizonyultak legellenállóbbaknak a drogkipróbálással szemben, ők voltak a legambiciózusabbak a továbbtanulás terén, legelfogadóbbak más vallásúakkal és származásúakkal szemben, valamint a leggyakrabban terveztek olyan pályára lépni, ahol mások javára, segítségére lehetnek. Az eredményes egyházi iskolában nemcsak teljesítményre ösztönzik egymást iskolaközösségeink tagjai, hanem az erőforrásaikat is megosztják egymással, hiszen a kutatási eredmények azt mutatják, hogy a felekezeti iskolákból kikerülő, s hagyományosan nem vallásgyakorló környezetből származó hallgatók növekvő aktivitást mutatnak a személyes és közösségi vallásgyakorlatban, valamint a vallásosság mentén szerveződő kapcsolathálókhöz való kötődésben.

Az iskolakultúra markáns jellegzetességeként azonosítottuk a tanulói és szülői közösség szerves kapcsolatrendszerét, az egymással gyülekezeti és kisközösségi kapcsolatban levő, egyező normákat követő szülők és gyerekek összetartozását. Ezek az eredményes tanulók fejlődését segítő, szorgalmasabb és céltudatosabb munkára és normakövető viselkedésre ösztönző erőforrássá válnak. Ezeknek a kutatásoknak a felismerése volt, hogy jól teljesítő felekezeti iskola hatására az iskolaközösségben olyan diákok is profitálhatnak a vallásgyakorló tanulók révén létrejövő kontextuális erőforrásból, akik maguk nem egyházas, nem vallásgyakorló környezetből kerülnek ki, csak az iskolatársaik közegében érik őket a mindennapos észrevétlen hatások. E jelenségnek önmagán túlmutató jelentősége van, hisz akkor a felekezeti középiskolák nemcsak az egyházas adófizető polgárok gyerekei számára látnak el közfeladatot, hanem emellett egy szélesebb közösséget is szolgálnak azzal, hogy a többi fiatal is segítik a normabiztonságra épülő iskolaközösségben gyökerező társas erőforrások révén.

A tanulói összetétel ezen hatása az iskolai kapcsolatrendszerben domináns normák miatt válik utolérhetetlenné. A szakemberek korábban a különböző társadalmi helyzetű, iskolázottságú szülői háttérrel rendelkező tanulók arányát tartották mérvadónak a tanulmányi pályafutás szempontjából, s arányszámokat jelöltek meg, amelyekről feltételezték, hogy pozitív vagy negatív irányba billentik a tanulócsoport munkához való hozzáállását. Az egyházi iskolák tanulóinak sajátos vonása, hogy nemcsak a tanulás kredencialista elemeit, a jó jegy megszerzését, a továbbtanulást és az órai felkészülést tartják szem előtt, hanem a fegyelmezett magatartás is kitérítetten fontos számukra. A felekezeti iskolák többségének pedagógiai koncepciójában központi motívum a másik ember méltóságának, munkájának megbecsülése, ami pozitív irányba mozdítja el az iskolai közösségben uralkodó, tanulókkal kapcsolatos normákat, vagyis az iskolai tanulási környezetnek olyan markáns megkülönböztető jegyére figyeltünk fel, ami után régen kutatnak a szektorközi vizsgálatok.

Fifyelemre érdemes kutatási eredmény volt, hogy miközben a társadalomkutatók más nemzeti és etnikai csoportokkal szemben emelkedő mértékű elutasítást ta-

pasztaltak a magyar társadalomban, az ezredfordulón a felekezeti iskolák tanulói jóval elfogadóbbnak bizonyultak embertársaik iránt. Más nemzetek fiaira feleannyi egyházi középiskolás tekintett idegenkedéssel, mint kortársaik. A felekezeti iskolák személyes vallásgyakorlatra épülő közege hozzásegítette ezeket a tanulókat egy speciális, a köznapinál őszintébb, önkritikusabb látásmód elsajátításához, amelynek szerves része, hogy az egyénnek alkalma van rendszeresen mérlegre tenni más emberekhez való viszonyulását.

A tanulótársadalmat növekvő mértékben veszélyezteti a drogfüggőség, melynek előszobája a korai kipróbálás. Az ezredfordulón végzett kutatások arra hívták fel a figyelmet, hogy a felekezeti középiskolások körében kevesebben rendelkeztek droggal kapcsolatos tapasztalattal, mint a többi iskolában. Míg általános tapasztalat, hogy a jómódúak gyermekei, a nagyvárosiak és az alacsony státusú családból származó tanulók kiszolgáltatottabbak a drogoknak, a felekezeti iskolások körében ők nem voltak sebezhetőbbek a többinél. A kockázatot csökkentő tényezők közül a szülő-gyermek kommunikáció intenzitása szektortól függetlenül döntő fontosságú, azonban három másik hatásos visszatartó tényezőt a jól működő felekezeti iskolák kínálhatnak fel: a vallásos baráti kört, a vallásos ifjúsági közösségi tagság lehetőségét és a személyes vallásgyakorlat támogatását.

A másfél évtizede végzett kutatásaink szerint a tanár–diák kapcsolatok gazdag szövetének legmeghatározóbb szála a felekezeti iskolákban a személyre szóló, nem tantárgyi jellegű kommunikáció gyakori előfordulása, a magánéleti problémák és jövőtervek megbeszélése, a személyre szóló figyelem tanulói percepciója lehet. Ekkor a felekezeti iskolás diákok általános tapasztalata az volt, hogy a tanulókra átlagon felüli figyelmet fordítanak a tanárok, míg más fenntartói szektorokban kisebbségben voltak azok a tanulók, akik ekkora odafigyelést érezteltek. Talán ez a magyarázata annak is, hogy a többszöri iskolaváltók nagymértékben preferálják a felekezeti iskolákat, gyakran a nagyobb törődést igénylő tanulmányi és nevelési kudarcokkal küszködők vándorlásának célpontjaiként szolgálnak.

Az extrakurrikuláris tevékenységek bármely fenntartású iskolában jelentős erőforrást jelenthetnek, ugyanis a tanár–diák és a diák–diák interakcióra alkalmas adó iskolai tevékenységek segítik a normabiztonságon és kölcsönös bizalmon alapuló iskolaközösség létrejöttét. A felekezeti iskolák pedagógiai tradíciójában az átlagosnál nagyobb hangsúlyt kap néhány, jellegzetesen nem oktatási tartalmú extrakurrikuláris tevékenység. Másfél évtizeddel ezelőtt a legfontosabb ezek közül a kollégium volt. A bentlakásos iskolák karakterét idéző kollégiumokban a tanulók biztonságot nyújtó közegben mozoghattak, személyes odafigyelésben részesültek, támogatást kaptak a tanórákon kívüli időbeosztás nehéz döntéseiben. A közlekedés és a kapcsolattartás modernebb formái miatt a diákotthonokban lakók aránya mindegyik szektorban csökken, a bejárók aránya nő. Kérdés, hogy a felekezeti szektorban mekkora változást idéz elő a kollégiumok visszaszorulása, hisz ezek nem csupán lakhatást, hanem sajátos szocializációs terepet jelentettek. A tanulókat

inkább sikerre vivő, eredményesebb felekezeti iskolákban a rendszeresen szervezett kiscsoportos, választható iskolai tevékenységek, az osztálykirándulások, valamint az akár az iskolaközösség egészét összefogó programok gyakorisága és tartalmi gazdagsága szintén határozott többletet jelentett. A tanulás utáni programkínálat és az ezen való részvétel szerkezetét elemezve világossá vált, hogy amíg a nem felekezeti iskolások szemében az iskola a tanórák befejezése után is elsősorban tanulásra szolgáló intézmény, addig a felekezeti iskolákban az extrakurrikuláris alkalmak között a lelki alkalmak és a közösségépítő, például a sporttevékenységek lényegesen nagyobb súllyal szerepelnek.

A kutatások megerősítették, hogy bármely szektor iskoláiban behozhatatlan előnyre tehetnek szert azok a tanulók is, akiknek iskoláiban gyakoribbak ezek az extrakurrikuláris, délutáni, hétvégi programok és a többnapos kirándulások. Az élményszerző, közösségteremtő, kultúr- és szabadidő-kitöltő programok a tanulói eredményességet jobban támogató felekezeti iskola hatékony háttértevékenységeként azonosítottuk. A felekezeti iskolások tantervi követelményeken felüli iskolai programjainak legmarkánsabb jellemzője az volt, hogy gyakran szerveztek pedagógiai szempontból munkaigényes, a tanárok és az iskola személyzete részéről több előkészítést, koncentrációt, önkéntes munkát és figyelmet igénylő programokat. Az előkészítésre és a programokra a tanárok szabadidejükből fektettek be hetente több órát, s ez a karitatív tevékenység a tanulói teljesítményben határozottan megtérült.

A diákok iskolai önkéntes munkavállalása a rendszerváltás után tizenöt évvel szektorközi eltéréseket mutatott: a felekezeti iskolások között több volt az aktív tanuló, ami az iskolaközösség minőségének egyik indikátora. Az önként vállalt közösségi munka, melynek gyakorlata ezekben az iskolákban formálódott, olyan légkört eredményezett, hogy a felekezeti öregdiákok az iskolaévek eredményeit összefoglalva első helyen a barátságok keletkezését és a közösségi élet jelölik meg.

Ez az iskolakultúra a 2000-es évek közepén sem jellemzett kivétel nélkül minden egyházi iskolát, de a szektor intézményeiben dominált, s egy sajátos, felekezeti iskolai pedagógiai koncepció körvonalait rajzolta ki. Ennek a pedagógiának a stabilitását és változását jelen munkánkban nem vizsgáljuk. Ebben a fejezetben a felekezeti fenntartású oktatásban az utóbbi évtizedben lezajló rendszerszintű változásokat értelmezzük, majd az intézményeket működtető pedagógusközösségek jellemző vonásainak megragadására törekvő kutatásaink tapasztalatait foglaljuk össze, valamint több évtized kutatási adatainak tükrében követjük az intézmények rekrutációjának és az eredményességének kérdését.

2.1. A FELEKEZETI KÖZNEVELÉS VÁLTOZÁSAI²

Amikor a mögöttünk hagyott évek felekezeti oktatásügyét vizsgáljuk, többféle megközelítés lehetséges. Egyik lehetőség a kormányzat felekezeti intézményekkel kapcsolatos tevékenységének (stratégia- és jogszabályalkotás, valamint a szimbolikus megnyilvánulások) elemzése. Továbbá érdemes megfigyelni az egyházak, felekezetek küldetésének, oktatáspolitikájának változását is az iskolahálózat bővülésének tükrében. Emellett az egyházakat civil szervezetként, közösségi érdekek közvetítőjeként értelmezve a hivatalos oktatáspolitikájukat összevethetjük a vallási, felekezeti közösségekhez kötődő társadalom oktatási magatartásának alakulásával. Ebben a fejezetben ezen területek áttekintése után összefoglaljuk a változások fő irányát. A változások egyik fontos területe a felekezeti oktatási intézmények oktatási rendszerbeli térnyerésének újabb hulláma, melynek dinamikája a statisztikai adatok alapján jól megfigyelhető. A felekezeti iskolahálózat többszintűvé válása és számbeli növekedése vitathatatlanul maga után vonja a többé-kevésbé centralizált felekezeti intézményrendszerek kialakulását, melynek első jelei már a 2010-es évtized közepén láthatók voltak. Lényeges új jelenség, hogy számos jele van a szektorközi kölcsönhatásoknak. A legfontosabb új eredmény, hogy kimutatható egyfajta növekvő határozottság, amellyel a felekezeti oktatási szektor a hátrányos helyzetű régiók és társadalmi rétegek oktatása felé fordul.

A felekezeti oktatás a kormányzati oktatáspolitikai és a társadalmi igények tükrében

A felekezeti oktatás helyzetének utóbbi évekbeli változásai nem értelmezhetők három tényező vizsgálata nélkül. A kormányzati és a felekezeti oktatáspolitikai törekvések, valamint a felekezeti iskolafelhasználók vallásosságának és oktatási magatartásának jellemzői egyformán befolyásolják a folyamatokat. Az elmúlt hetven esztendőben a vallás- és közoktatásügy deklaráltnan elvált egymástól, ami nemcsak a felelős miniszter elnevezésében, hanem az oktatásügy alapvető funkcióinak értelmezésében is tükröződött. A 2010-es évek elején félelmek és prekonceptiók fogalmazódtak meg abban a tekintetben, hogy egy kereszténydemokrata oktatási államtitkár, majd egy református lelkész miniszter irányításával ún. „keresztény kurzus” épül az oktatásban, de az évtized végére a közoktatáspolitikai meghatározó irányítói nem kötődnek a felekezeti oktatáshoz. Inkább annak rövid összefoglalása fontos, hogy mik voltak a fő kormányzati üzenetek a felekezeti oktatással kapcsolatban.

² A fejezet egy 2014-ben megjelent tanulmány (Pusztai 2014) átdolgozott, aktualizált változata.

A 2010-től kiadott kormányprogramokban megfogalmazott oktatáspolitikai célok között nem szerepelt sem a felekezeti oktatásra, sem a vallásoktatásra vonatkozó kitétel, hiszen jóval átfogóbb témák kerültek tárgyalásra. A dokumentumok a versenyképes munkaerő megertermését, a munkaerőpiac „hozzáférhetővé” tételét, valamint a társadalmi szolidaritás megerősítését, az egyenlőtlenségek kiegyenlítésére való törekvést tekintették az oktatás központi feladatának. Ebben a tevékenységben lehetséges szövetségeseikként, támogatókként szerepeltek az egyházak (az önkormányzatok és a civil szervezetek mellett), ami megfelel az egyházi szereplőkkel kapcsolatos európai oktatáspolitikai normáknak.

A konkrét szakpolitikai dokumentumok áttekintése alapján megállapítható, hogy a felekezeti oktatási intézményekre vonatkozó intézkedések és jogszabályi feltételek a szektorsemlegesség elvének tiszteletben tartására való törekvést tükrözik, bár egyes vélemények szerint a finanszírozás és a tankönválasztás tekintetében előnyösebb helyzetbe kerültek az egyházi intézmények (Polónyi 2018). A szimbolikus megnyilvánulások (tanévnyitók helyszínének megválasztása, a felekezeti oktatási intézmények jubileumain való részvétel) elemzése alapján viszont elmondható, hogy a kormányzati szereplők kommunikációjában egyértelműen hangot kapott a felekezeti oktatás érnyeinek hangsúlyozása, ezek példaként állítása más oktatási szektorok szereplői elé, s elsősorban a vallási és nemzeti tradíciókhoz való kötődésüket, az értékalapú nevelést, a közösségek iránti áldozatkészségüket és a szolidaritásra nevelést méltatták. A 2013–2014-es tanévtől a törvény kötelezően írja elő az állami fenntartású általános iskolákban a választható etika vagy hit- és erkölcsstan oktatását. Az európai oktatási rendszerek többségében a szülők döntése, hogy igénybe veszik-e az iskolai hitoktatást. Az országok egy részében kiiratkoznak, akik nem szeretnének részt venni, máshol beiratkoznak, akik részt szeretnének venni, vagyis eltérő a kiindulóállapot (Schreiner 2013).

Jelen fejezet célja azonban nem a politikai szereplők kommunikációjának elemzése. Sokkal fontosabbnak tartjuk a felekezeti oktatási szektor változásainak és társadalmi összefüggéseinek vizsgálatát. A változások sokszínű folyamatából négy fő trendet azonosítottunk, az egyik a térnyerés, a másik a rendszerré szerveződés és centralizációs törekvések, a harmadik a szektorközi kölcsönhatások növekedése s a negyedik a hátrányosabb helyzetű rétegek felé fordulás.

A felekezeti oktatási intézmények iránti társadalmi igények feltárásához kevés friss adattal rendelkezünk. Átfogó vizsgálat az ezredfordulón történt a felekezeti középiskolákat választókról (Pusztai 2004), a 2005-ös és a 2009-es oktatási közvélemény-kutatások, valamint az ifjúságvizsgálatok adatbázisaiból évekig kimaradt az a változó, amiből a felekezeti iskolafenntartó azonosítható lett volna. Ezért az előbbieket elemzősekor a felekezeti iskolás kapcsolatokkal rendelkezőkről, az utóbbiakból a vallásosan nevelt fiatalokról tudtunk képet kapni [1], míg a népszámlálási adatokból azok köre azonosítható, akik valamely vallási közösséghez tartozónak mondták magukat, s emiatt a felekezeti oktatás potenciális felhasználóiként jönnek számításba (Pusztai 2011).

A vallásosság változásának fő tendenciái a gyengülő intézményes kötődés, a maga módján vallásosság túlsúlya, az individualizálódás, a társadalmi státusbeli és generációs törésvonalak mentén csökkenő különbségek (Tomka 2010). Az ifjúság vallásosságára kifejezetten az elitizálódás jellemző, tehát az utóbbi két évtizedben a magasabban kvalifikált fiatalok között nőtt a vallásosak, az egyházakhoz kötődők aránya (Rosta 2013a). Bár csak nagyon óvatosan lehet összehasonlítani a különböző időpontokban végzett keresztmetszeti vizsgálatok eredményeit, a 2008-as adatokhoz képest a 2012-es ifjúságvizsgálat szerint a fiatalok által vallott hittételek tartalmi koherenciája növekedett[2] (Rosta 2013a). Az ezredfordulón kimutattuk, hogy bár a felekezeti iskolát választók összességében jóval vallásosabbak, mint a korosztályuk, nem kizárólag a tradicionálisan vallásos vagy megújult vallásosságú körökből kerülnek ki. Nagyjából három harmadra voltak oszthatók abból a szempontból, hogy milyen a család vallási klímája: az intergenerációs folytonosságot mutató, az intézményes vallási normákhoz kötődő csoport mellett a heterogén vallásosságú, valamint a nem vallásgyakorló családok gyermekei is jelen voltak (Pusztai 2004). Az utóbbi két csoportra is jellemző volt, hogy vagy a direkt vallásos nevelés vagy az erkölcsi fejlődés reményében, vagy az iskola vallásos jellege alapján elvárt bizalomra épülő és biztonságos légkörben bízva választottak iskolát (Pusztai 2004). A 2009-es oktatási közvélemény-kutatás szerint a felekezeti iskolák kiemelkedően eredményesek a tanulóval való törődés, a személyes odafigyelés, a hátrányos helyzetű gyerekek segítése, valamint a fogyatékos tanulók együttnevelése terén. 2005-ös adatok szerint a felekezeti iskolákról tapasztalattal bírók körében felülreprezentált az egyházián vallásosak aránya, de döntő többségük maga módján vallásosként definiálta önmagát. Ez azért volt fontos felismerés, mert világossá vált, hogy nem lehet a felekezeti iskolákat választókat az egyház tanítása szerint vallásosak körével azonosítani. Ők egy szélesebb körből, azok közül kerülnek ki, akik valamilyen módon kötődnek az egyházakhoz, vallási közösségekhez, megbíznak azok oktatási intézményeiben. Hogy közülük kik azok, akik felekezeti iskolafelhasználókká is válnak, az attól függ, kinek van szándéka és persze lehetősége ezeket igénybe venni. Az a meggyőződésünk, hogy az iskolaválasztási szándék egyedi mérlegelés tárgya, s az ezzel kapcsolatos döntést nem csupán az egyéni vallásosság határozza meg, hanem az, hogy mekkora eltérés érzékelhető a szektorok között a nevelési elvek és az iskolai kontextus tekintetében, s hogy az iskolaválasztó nevelési-oktatási szükségleteire választ kínál-e az iskola (Pusztai–Bacskai 2015). Elemzéseink szerint a szektorok közötti eltérések mértéke és a vallási közösségekhez, felekezetekhez tartozók összetétele szembevető földrajzi eltéréseket mutat, melyek árulkodnak ezekről az összefüggésekről.

Arról, hogy kik azok, akik egyházakhoz, vallási közösségekhez kötődnek, legfrissebb információink a 2011-es népszámlálási adatokból vannak. Igaz, ezek értelmezését viták kísérik, de tény, hogy az önmagukat vallási közösséghez, felekezethez tartozónak érzők aránya 54,7%. Sok szó esik a 2001-es adatokhoz képest kimutatott változásról, de ha figyelembe vesszük a két adatfelvétel közötti módszertani elté-

réseket, vagyis azt, hogy a 2011-es kérdés megfogalmazása szorosabb és aktuális közösségi kötődésre utal, a kikérdezés módja megváltozott, valamint a válaszmegtagadók aránya megmagyarázhatatlanul jelentős növekedést mutat (Rosta 2013b, Máté–Tóth–Nagy 2013), megállapítható, hogy az adatok összehasonlíthatósága korlátozott. A felekezeti hovatartozásra adott nemleges válaszok mérsékelt növekedése inkább arra vall, hogy valószínűleg nem történt drámai átrendeződés. Tény, hogy 2011-ben minden második ember azt nyilatkozta, hogy vallási közösséghez, felekezethez tartozik. A 2013 ősztől kötelezően választható iskolai hit- és erkölcsstan órára jelentkezők vallásosságáról, társadalmi háttéréről nincsenek részletes adataink, de az, hogy beiratkozók országos aránya folyamatosan 50% körül van, az előbbi adatot látszik megerősíteni.

4. táblázat. Vallási, felekezeti közösségekhez kötődők a népszámlálási adatok szerint

	2001 Vallása, hitfelekezete?	2011 Mely vallási közösséghez, felekezethez tartozónak érzi magát?
Nemleges válasz	14,5%	18,2
Megnevezi a felekezetet	74,6%	54,7
Nem válaszol	10,8%	27,1
Összesen	10 198 315	9 937 628

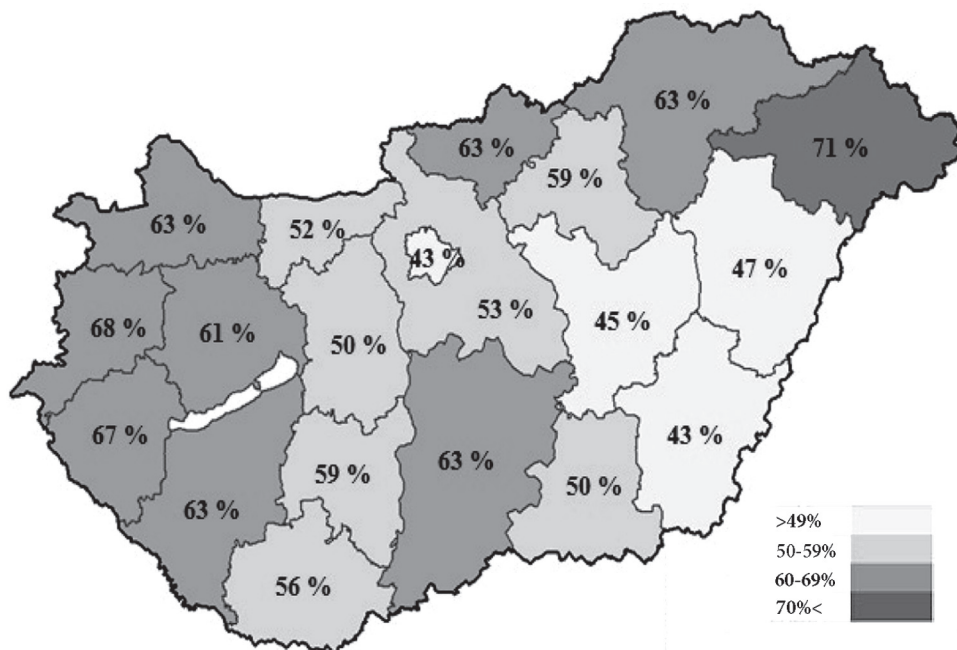
Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 2001. és 2011. évi Népszámlálás 2001-ben a kérdés a következő volt: „Vallása, hitfelekezete?”, amelyre pozitív válasz adható azok részéről, akit valaha megkeresttek, míg 2011-es „Mely vallási közösséghez, felekezethez tartozónak érzi magát?” kérdés az aktuálisan vállalt odatartozásra utal (Rosta 2013b, Máté–Tóth–Nagy 2013).

A részletekbe menő elemzés is arra vall, hogy az utóbbi évtizedben nem történt nagy átalakulás. 2011-ben a válaszadók életkora tekintetében a katolikusok, reformátusok és evangélikusok kormegoszlása egybevág a teljes magyar lakosságéval, csak a kisebb egyházak térnek el ettől (a magukat izraelitának vallók korosabbak, a baptisták, a Hit Gyülekezete stb. fiatalabbak). Ami az iskolázottság szerinti különbségeket illeti, a katolikusok és a reformátusok a teljes népességével azonos, az izraeliták és az evangélikusok az átlagnál magasabb iskolázottságot mutatnak. A korcsoportok és az iskolázottság együttes vizsgálata egyes felekezetekhez kötődők enyhén növekvő előnyét mutatja. A felekezetek közötti regionális eltérések hagyományosan igen jelentősek, a katolikusok a nyugat-magyarországi és az észak-magyarországi, míg a reformátusok az északkeleti három megyében élnek a leggyakrabban.

Az oktatáskutató azonban nem állhat meg az országos áttekintő adatoknál, hiszen az iskolafelhasználók összetétele és az iskolahálózat sűrűsége Magyarországon erős térbeli változatosságot mutat, legyen szó bármilyen oktatási szintről vagy intézménytípusról. Témánk szempontjából különösen figyelemreméltó, hogy a vallási, felekezeti közösségekhez nem tartozók vagy az ezt elhallgatók a legnagyobb arány-

ban a fővárosban, valamint Békés, Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú-Bihar megyében fordulnak elő, itt a válaszadók több mint fele tartozik ebbe a körbe. A vallási, felekezeti közösségekhez tartozók aránya Észak-Magyarországon, a Dunántúl nyugati részén és Bács-Kiskun megyében, többnyire a katolikus vidékeken eléri vagy megközelíti a kétharmadot. Igen jelentősek tehát a regionális különbségek.

1. ábra. Az önmagukat valamilyen vallási, felekezeti közösséghez tartozónak vallók aránya megyénként

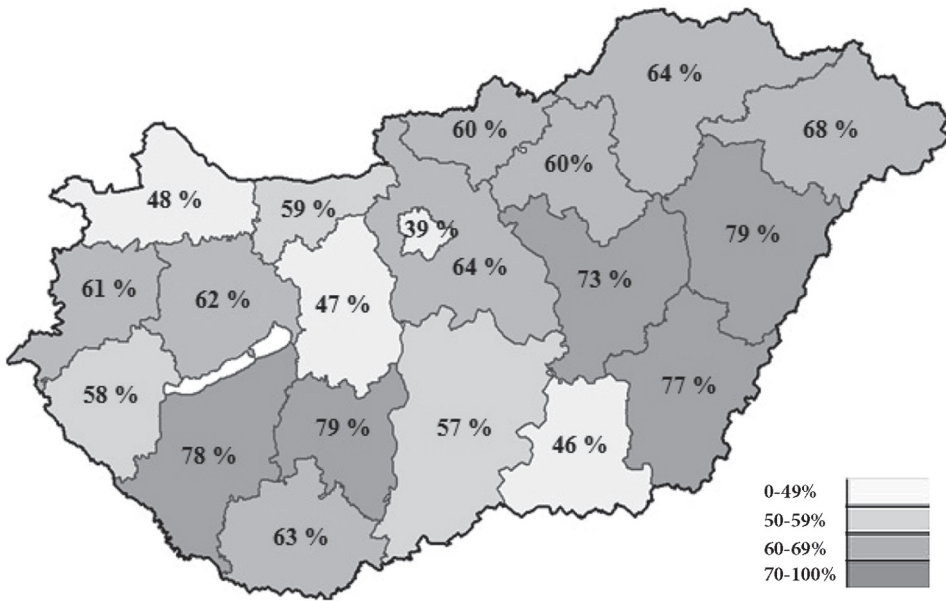

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 2011. évi Népszámlálás

Mivel a felekezeti iskolások körében végzett ezredfordulós vizsgálatunk az egyházi iskolák funkciójának jelentős regionális eltéréseire világított rá, érdemes odafigyelnünk a vallásosság és a társadalmi státus meghatározására hazai viszonylatban talán a legalkalmasabb iskolázottság összefüggéseire. Az ezredfordulón a felekezeti iskola diákjai körében a vallásosság és társadalmi státus különböző mutatóinak együttes elemzésével hat különböző társadalmi miliőtípust azonosítottunk, a világias értelmiségi, a vállalkozó-polgár, a talajt vesztett paraszt-munkás, a hitvalló értelmiségi, a passzív kultúrvallásos és a proletarizálódott vallástalan (Pusztai 2004). A további elemzéseink során rámutattunk arra, hogy az iskolai kompozíció tekintetében jelentős szektorközi és szektoron belüli eltérések léteznek (Pusztai 2009). Fontosnak tartjuk a potenciális iskolafelhasználók jellemzőinek – amennyire az adatok lehetővé teszik – többdimenziós elemzését, hogy az így nyert adatokat összevethessük az

iskolahálózat területi mintázataival. A népszámlálás iskolázottságot és vallásosságot egyszerre vizsgáló adatainak elemzése nyomán megállapítható, hogy Dunántúl északi részén és Budapesten a magasabb iskolázottságúak vannak túlsúlyban a vallási közösségekhez tartozók körében, míg az ország más régióiban az érettségit nem szerzők jelentik a többséget. A Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyéből álló országrészben a vallásosak nagyjából háromnegyede nem tudott érettségit szerezni, s bő felük legfeljebb az általános iskola nyolc osztályát tudta befejezni.

2. ábra. Az érettséggel nem rendelkező vallásosak aránya megyénként a vallási, felekezeti közösséghez tartozókhoz képest

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 2011. évi Népszámlálás térkép

Hazai és nemzetközi vizsgálatok is igazolták, hogy a vallásosság komolyan hat a gyermeknevelésre, az iskolaválasztásra és az iskolai karrierre (Nagy 2003, Zulehner et al. 2008, Pusztai 2009, Pusztai 2011a). A valamely felekezethez vagy közösséghez tartozók nevelés szempontjából a többiekétől eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek (Lenski 1961, Greeley 1975, Karády 1997, Lehrer 1999). A vallásos nevelés jelentős hatással van a magyar fiatalok magatartására. A 2012-ben végzett, nyolcezer főt érintő Magyar Ifjúság[4] vizsgálat adatai szerint, akik vallásos nevelésben részesültek, többen érzik úgy, hogy viszonszeretik őket, többen bíznak a közintézményekben, s kevesebben kerülnek kábítószer használók társaságába. Azonban ők kisebbségben vannak. Magyarországon a fiatalok majd kétharmada értékelte úgy, hogy nem nevelték vallásosan. Az utóbbi években körük nem bővült, miközben a vallá-

sosan nevelt fiatalok aránya csökkenni látszik a válaszukat elhallgatók javára. Úgy tűnik, hogy nemcsak a vallásos nevelés ténye, hanem a válasz felvállalása is jelentős mértékben függ az egyén regionális és társadalmi kontextusától, mert a neveltetés szellemiségével kapcsolatos válaszmegtagadás Budapesten és Pest megyében volt a legnagyobb arányú. Vallási kérdésekről általában is a gimnáziumot végzett szülők gyermekei nyilatkoztak legkevésbé, a legmagasabban kvalifikált anyák gyerekei körében pedig az átlagosnál több volt a válaszmegtagadó.

5. táblázat. A vallásos nevelésben részesült 15–29 évesek fiatalok aránya 2008-ban, 2012-ben és 2016-ban

	2008	2012	2016
Vallásos nevelésben részesült	34,7%	26,9%	22,8
Nem részesült vallásos nevelésben	62,4%	63,1%	75,9
Nem tudja	1,0%	1,9%	0,6
Nem válaszol	1,9%	8,1%	0,7
N=	8076	8000	8015

Forrás: Ifjúság 2008, Magyar Ifjúság 2012, Magyar Ifjúság 2016.

Mivel a szülők iskolázottsága sem két-, sem többváltozós elemzés során nem mutatott összefüggést a vallásos nevelésben részesüléssel, a területi sajátosságok nyomába eredtünk. A vallásos nevelésben részesülő fiatalok területi elrendeződése egybevág a népszámlálási adatok alapján bemutatott regionális változatossággal. Jellemzőes térbeli mintázat reprodukálódik a válaszmegtagadásban is. Budapesten és Pest megyében a fiatalok majd egyötöde (19%) nem ad világos választ a vallásos nevelés kérdésre, így az ország szívében a neveltetésük világnézeti orientációját elhallgatók aránya kétszerese az országosnak. Azon fiatalok aránya, akik vallásos neveltetésükről nyilatkoznak, Budapesten a legalacsonyabb (8%), ez az országos átlagot mélyen alulmúlja. Békés, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Komárom-Esztergom és Hajdú-Bihar megye is meglehetősen alacsony értéket mutat, itt a fiatalok kevesebb mint egyötöde válaszolta azt, hogy vallásos nevelésben részesült. 2012-ben kiugróan magas volt a vallásos nevelésben részesült fiatalok aránya Vas, Zala és Nógrád megyékben, s átlagot meghaladó Győr, Tolna, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, valamint Heves, Bács-Kiskun, Somogy és Veszprém megyékben. 2016-ban Vas, Zala és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye mutatott kiemelkedő, s Nógrád, Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén és Komárom-Esztergom megye az átlagnál magasabb arányt a családi vallásos nevelés terén. Jász-Nagykun, Békés és Hajdú-Bihar megyékben tartósan a legalacsonyabb a vallásos nevelésben részesültek aránya.

Az ezredfordulós vizsgálatunk rámutatott, hogy a vallásosság más társadalmi háttérteretényezőkkel való kombinálódása eltérő kompozíciókat eredményez a felekezeti

iskolák intézményi kontextusában (Pusztai 2004). Emiatt kérdés, hogy a magukat vallásos közösségekhez tartozónak vallók azonos vagy eltérő társadalmi státusúak a különböző régiókban. Az adatok alapján megállapítható, hogy azokban a megyékben, ahol a magukat vallásos közösséghez tartozónak vallók és a vallásos nevelésben részesülők az átlagnál többen voltak, ott a magasabban kvalifikált szülők gyermekei inkább részesültek vallásos nevelésben, mint az alacsonyban kvalifikált szülőké. Azokban a megyékben viszont, ahol teljes népességben a vallásos közösséghez nem tartozók vannak túlsúlyban, valamint felülreprezentáltak a vallásos nevelésben nem részesülő fiatalok, ott minél magasabban kvalifikált a szülő, annál kevésbé neveli gyermekét vallásosan (Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar). Budapest egyedi vonásokat mutat abban a tekintetben, hogy miközben nagyon kiugró a nem vallásosan nevelők aránya, az iskolázottság szerint sem tér el összetételük a vallásosan nevelőktől.

A társadalmi státus legbefolyásosabb mutatói összefüggést mutatnak az otthoni vallásos nevelés megyénkénti változatosságával. A családi vallásos nevelésben való részesülés és a szülők iskolázottsága közötti kapcsolat változóban van. 2012-ben még nem gyakorolt szignifikáns hatást az iskolázottság a vallásos nevelésre, azonban a 2016-os adatok szerint a diplomás szülők körében felülreprezentáltak jelen a gyermeküket vallásosan nevelők. A nők és a falun élő fiatalok továbbra is stabilan, szignifikánsan nagyobb eséllyel tapasztalnak vallásos nevelést. A településtípus hatása mérséklődik, de szignifikánsan pozitív marad annak figyelembevételével, hogy a fiatal melyik megyében él. Vas, Nógrád, Zala, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Győr-Moson-Sopron és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei fiataloknak van a legnagyobb esélye vallásos nevelésben részesülni. Inkább valószínű a vallásos nevelés a Tolna, Veszprém, Bács-Kiskun, Somogy, Pest megyei családokban, azonban a Baranya és Fejér megyeiek inkább nem, a Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Heves, Békés, Csongrád megye és Budapest fiataljai rendre egyre kevesebb valószínűséggel részesülnek ilyen szellemű nevelésben. Érdekes kérdés, hogy a felekezeti iskolák melyik régióra építik inkább az intézményhálózatukat.

A felekezeti oktatás térnyerése

A rendszerváltozás idején nyilvánvaló volt, hogy a totális állami oktatási rendszer nemcsak a társadalmi egyenlőség és integráció biztosítását képtelen ellátni, hanem a vallásosság mentén szerveződő csoportok saját kultúra átadására vonatkozó igényeit is korlátozza (Kozma 1992, Tomka 1992). A kilencvenes években váltak ismertté és egyre elterjedtebbé a diákokat veszélyeztető magatartásformák, melyeknek az egyházi fenntartású oktatási intézmények jobban ellen tudtak állni (Elekes-Paksi 2000, Pusztai 2004). Nem kétséges az sem, hogy voltak olyan szülői csoportok, amelyek számára a felekezeti iskolák választása kulturális és politikai állásfoglalást is

kifejezett, s a felekezeti oktatás gyors expanzióját a jó hírnevű iskolák divatja is elősegítette (Imre 2005). Az ezredfordulón úgy tűnt, hogy a szektor elérte maximális kiterjedését, azonban a kétezres évek közepétől újabb, ám az előzőtől jóval szolidabb emelkedési hullám kezdődött. Ez különösen a miatt tűnt meglepőnek, mert egybeesett a tanulókorú népesség számának csökkenésével.

Az ezredforduló utáni első évtizedben az általános iskolákban volt a leglátványosabb a változás. A rendszerben komoly tanulói létszámcsökkenés zajlott, a felekezeti iskolákban pedig enyhe létszámemelkedés volt tapasztalható. A feladatellátási helyek számának általános csökkenése mellett az egyházi intézmények száma nőtt.

A felekezeti gimnáziumok tanulóinak lélekszáma a 2010-es években jóval lassúbb ütemben nőtt, mint az egyházi szakképzésé. Megfigyelhető az is, hogy a felekezeti szektor inkább az önálló intézményeket preferálja a feladatellátási helyek számának növelésével szemben. Ez arra vall, hogy a felekezeti iskolafenntartók tudatosan törekszenek a kohézív iskolai közösségek létrehozására, s fontosnak tartják az együttműködő tantestületeket, a diákok számára a tanulás után is elérhető tanárokat, intézményvezetőket, mint ahogy a felekezeti iskolát választó szülők is a tanításon messze túlmutató, kiterjesztett tanárszerep gyakorlását várják el, melynek központi magja a tanulóval való közvetlen, személyes kapcsolattartás (Bacskai 2008, Pusztai 2009, 2011).

6. táblázat. Az egyházi iskolák tanulószáma változása a 2001 és 2017 között

	<i>Általános iskola</i>	<i>Szakiskola</i>	<i>Speciális szakiskola</i>	<i>Gimnázium</i>	<i>Szakközépiskola</i>
2001/2002	35 671	2 524	124	29 059	3 901
2002/2003	37 009	2 765	146	29 787	4 447
2003/2004	38 128	2 747	146	31 218	5 136
2004/2005	39 811	2 892	155	31 836	4 981
2005/2006	42 139	3 058	206	32 830	4 933
2006/2007	42 076	3 215	228	33 635	5 014
2007/2008	44 721	3 538	246	33 941	4 672
2008/2009	46 740	3 874	162	35 051	4 846
2009/2010	48 565	4 168	176	35 412	5 689
2010/2011	50 680	4 127	151	35 396	5 496
2011/2012	63 041	4 374	210	37 934	8 621
2012/2013	85 843	10 371	245	41 090	16 138
2013/2014	94 740	10 518	183	41 860	18 678
2014/2015	97 904	9 419	120	41 573	19 651
2015/2016	100 708	8 964	177	43 379	19 653
2016/2017	104 212	8 254	423	45 299	18 151

Forrás: Oktatási Statisztikai évkönyv 2016/2017, szerkesztette: Morvai Laura.

Sokáig úgy tűnt, hogy az egyházak nem képesek a szakképzéshez igazán jelentős hozzájárulást nyújtani, hiszen ezen a téren kevesebb hagyományra támaszkodhattak. A kilencvenes években kifejezetten a speciális, marginalizálódott társadalmi csoportok támogatására indítottak ilyen intézményeket (Györgyi 1993, Pusztai 2004). Az ezredforduló után elindult változások alapján megállapítható, hogy a felekezeti szektor a szakképzésben dinamikusan növekvő szerepet vállalt, hisz a szakközépiskolai tanulólétszámuk a 2010-es években több mint háromszorosára nőtt, miközben a szakiskolai tanulók száma megkétszereződött.

A demográfiai hullámvölgy ellenére a felekezeti szektor minden iskolatípusban képes volt bizonyos növekedésre. Másrészt ahol csökkenés mutatkozik az állami szektorban (általános és szakközépiskolák), ott ez nem a felekezeti szektor elszívó hatása miatt történt. Lényeges tanulság az is, hogy mindezt nem a 2010 utáni kormányzati ciklus oktatáspolitikai törekvései eredményezték, hiszen a folyamat már az előző évtized közepén elkezdődött, s az aránynövekedés 2010 után nem gyorsult fel drámaian egyik iskolatípusban sem. A felekezeti oktatás szolid mértékű második expanzióját az általános iskolák szintjén jórészt a kistélepülési intézmények helyzetének ellehetetlenülése okozta. Míg a kvázi állami szektorban középfokon a gimnáziumok elszívták a szakközépiskolás tanulók egy részét, a felekezeti intézményekben ez nem következett be.

7. táblázat. A felekezeti köznevelési intézmények arányának változása 2001 és 2017 között képzési típusonként

	<i>Általános iskola</i>	<i>Szakiskola/ Szakközépiskola</i>	<i>Speciális szakiskola</i>	<i>Gimnázium</i>	<i>Szakközépiskola/ Szakgimnázium</i>
2001/2002	4,2%	4,1%	2,6%	15,3%	2,9%
2002/2003	4,4%	3,6%	2,5%	15,0%	2,6%
2003/2004	4,6%	3,4%	1,6%	15,1%	3,0%
2004/2005	5,0%	3,8%	1,6%	15,0%	2,9%
2005/2006	5,4%	4,4%	1,5%	15,5%	3,0%
2006/2007	5,6%	4,1%	2,9%	15,8%	3,3%
2007/2008	7,1%	4,5%	2,9%	16,2%	3,4%
2008/2009	7,7%	5,3%	2,9%	16,6%	4,0%
2009/2010	8,4%	5,5%	4,3%	16,7%	4,5%
2010/2011	8,6%	5,6%	4,4%	17,3%	4,9%
2011/2012	10,4%	6,1%	4,8%	19,0%	6,2%
2012/2013	13,4%	10,7%	5,6%	21,9%	10,4%
2013/2014	14,2%	11,1%	5,0%	23,4%	12,1%
2014/2015	14,6%	11,2%	4,3%	24,9%	13,0%
2015/2016	15,0%	20,7%	4,8%	27,4%	22,1%
2016/2017	15,5%	21,9%	8,0%	27,9%	23,2%

Forrás: Oktatási Statisztikai évkönyv 2016/2017, szerkesztette: Morvai Laura.

A felekezeti iskolahálózat területi elrendeződése a vallásosság adatainak fényében válik igazán beszédessé. Kérdés ugyanis, hogy a vallási közösségekhez tartozók és az intézmények adatait tartalmazó térképek hogyan illeszkednek egymáshoz. Ha jobban szemügyre vesszük, a felekezeti szektorhoz tartozó általános iskolai feladatellátási helyek megyénkénti arányának képe a vallásosak elrendeződését mutató térkép fordítottja, azaz azokban a megyékben a legsűrűbb a felekezeti iskolahálózat alapfokon, ahol a magukat vallásosnak mondók és a vallásos nevelésben részesült fiatalok aránya a legalacsonyabb.

Mi lehet ennek a magyarázata? Ha a szülői és a tanulói szükségletek oldaláról nézzük, valószínű, hogy ahol magas a vallásosak aránya a társadalomban, ott a vallásgyakorlók családoknak kevésbé van szükségük arra, hogy a családtól idegen szubkultúrájú nyilvános iskola helyett egy alternatív iskolafenntartó iskolába irányítsák gyermekeiket. Ha az iskolafenntartó egyházak oldaláról szemléljük, az alacsonyabb vallásossággal jellemezhető régiókban egyértelműen aktuális a missziós célok kitűzése. Kérdés, hogy a missziós cél a vallási megújulás támogatására vagy az egyházak társadalmi küldetésének betöltésére, azaz az elesettek, az alacsony státusúak segítésére vonatkozik (Tomka 2007).

Az alapfokot meghaladó szintű tanulmányok terén nemcsak a kevésbé vallásos területek közé tartozó Békés, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben, hanem a vallásos dominanciájú Borsod-Abaúj-Zemplénben is sűrű a felekezeti iskolahálózat, illetve Bács-Kiskun megyékben is elég jelentős az intézményi ellátottság. Az utóbbi évek felekezeti iskolaátvételei leginkább Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, továbbá jelentős mértékben Heves, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Csongrád megyében zajlottak. Mi ezekben a megyékben a közös? Ezekről a területekről a fenti, vallásosságot és iskolázottságot együttesen elemző fejezetünkben egyértelműen az derült ki, hogy itt az alacsony státusúak vannak többségben a vallásosak között.

Rendszerré szerveződés és centralizációs törekvések

Amikor az 1990-es években a felekezeti iskolák megnyíltak, illetve újraindultak, még nem beszélhettünk egyházi oktatási rendszerről, s felekezeti rendszerekről sem. Ma is csak az oktatásügy statisztikai adataiban létezik egységes egyházi oktatási rendszer. Minél közelebről vizsgálunk egy felekezeti szisztémát, annál inkább felismerjük annak belső tagoltságát. A katolikus egyházhoz tartozó iskolák egy része szerzetesrendi oktatási intézmény, s ezen a kategórián belül az egyes szerzetesrendek egymástól független iskolahálózata létezik. Emellett működnek egyházmegyei fenntartású intézmények, amelyek püspökségenként szerveződnek rendszerré, valamint egyházi szociális szervezetek által fenntartott[5] iskolák. A református egyházban iskolafenntartók négyötöde gyülekezet, egyötöde egyházkerület, a kisebb lélekszámú egyházakban sem feltétlenül közvetlenül maga az egyház mint szervezet a fenn-

tartó, hanem annak valamely szervezeti egysége, alapítványa (pl. a Baptista Szeretetszolgálat). Ez a belső, felekezeten belüli strukturáltság nem értelmezhető pusztán a szervezeti hierarchia vagy pozicionális érdekek leképeződéseként, hanem eltérő nevelési-oktatási tradíciókat, különböző feladatvállalásokat takar. Ezeket a társadalom speciális érdekcsoportjainak igényeire választ adó érdekközvetítők artikulálják, s nem az állampolgár-iskolafelhasználó és az állam, sőt nemcsak az állampolgár-iskolafelhasználó és az egyház(ak) számítanak az oktatáspolitikai kölcsönhatásba lépő aktorainak, hanem a speciális nevelési értékeket és pedagógiai koncepciókat megfogalmazó iskolafenntartók is belépnek ebbe a viszonyrendszerbe (Pusztai 2004).

Miközben a belső fenntartói tagoltság fennmaradt, kimutathatók annak jelei, hogy az egyházi oktatás egy-egy felekezeten belül határozottabban próbál rendszerre szerveződni. A nagyobb történelmi iskolafenntartó felekezetek egymáshoz viszonyított aránya nem változott jelentősen, de a 2010-es évek a görög katolikus intézmények jelentős gyarapodását és a baptisták megjelenését hozták (Bacsikai 2018a). A népesebb felekezetek oktatási intézményeinek szintenkénti arányát elemezve azt lehet látni, hogy a református és katolikus intézmények nem elszigetelt iskolák létesítésében gondolkodnak, hanem egymásra épülésben. Az intézmények számát tekintve több mint 60%-uk óvoda és alapfokú oktatási intézmény, míg a kisebb létszámú felekezetek (evangélikus és izraelita) esetében az intézmények legfeljebb a fele alapfokú. A katolikus és református oktatási rendszer tehát már az intézmények számát tekintve sem fejre állított piramis, amilyenek az ezredfordulón tűnt, 2013-ra a talpára állt.

A rendszerre szerveződés jegyében az utóbbi időben megerősödtek a korábban megalakult pedagógiai intézetek, szakszolgálatok, egységes gyógypedagógiai módszertani intézmények, melyek egyrészt szolgáltató-támogató (pl. mintatanterveket ajánlanak, továbbképzéseket szerveznek, információkat, adatokat továbbítanak), másrészt ellenőrző szereplőként jelennek meg az iskolák mindennapjaiban, s ezzel egységesítő hatást gyakorolnak. Az is megfigyelhető, hogy a nagyobb iskolafenntartó egyházak legfelsőbb grémiumában a pedagógiai szakszolgálatok mellett tovább működnek az oktatási felelősök (Magyar Katolikus Püspöki Konferencia oktatási referensei, Magyarországi Református Egyház Zsinati Hivatalának oktatásügyi szakbizottsága), akik adminisztratív, stratégiai kérdésekben való koordinációs feladatokat látnak el, s ők a felekezetek közötti és az oktatási kormányzattal való párbeszéd fontos szereplői.

Az egyes intézményekben az újraindulás pillanatától tapasztalható volt a pedagógiai ars poetica megfogalmazására való törekvés, a sajátos lelkiség lényegének megragadása és megismertetésén való munkálkodás, valamint a saját iskolafelhasználó bázisuk vizsgálata. Ez azonban inkább egyedi, iskolánkénti, majd az ezredfordulótól fenntartói szintű tevékenység volt. Már a kilencvenes években megkezdődött a rendszerre szerveződés intézményi és egyházi jogszabályi háttérének kiépítése. A kétezres évek második felétől pedig megfigyelhetővé vált a stratégiaépítés szándé-

ka, főképpen a hosszú távú tervezés, a társadalmi szerepvállalás, a fő értékekkel és gyengeségekkel való szembenézés, a kitörési pontok keresése. Ez már a rendszerbe szerveződés csalhatatlan jele (Pompor 2017). A katolikus egyházban a centralizált működésnek nagyobb hagyományai vannak, a protestánsoknál az autonómiából eredő partikularizmus visszatérő probléma^[6], miközben a lokális egységekre építés fontos erőforrás is. De felekezettől függetlenül létező jelenség, hogy összehangolatlan intézményfejlesztés történik az azonos településeken vagy régiókban, illetve még az azonos felekezethez, de más fenntartóhoz tartozó intézmények is egymással versengő, egymás helyzetét megnehezítő riválisokká válnak. Így az egyre centralizáltabbá váló, s előbb-utóbb vélhetően a többenél magasabb hatékonysággal működő állami oktatási szektorral szemben könnyen versenyhátrányba kerülhetnek, ezért valószínűleg a jövőben újra előtérbe kerülhet az irányítási, szabályozási centralizálás kérdése.

Szektorközi kölcsönhatások

A rendszerváltás utáni években, amit az „iskolaháborúk korának” is nevezünk (Korzenszky 2000), a felekezeti és az állami-önkormányzati iskolák markáns különbsége kapott hangsúlyt a szakmai és a laikus közvéleményben egyaránt, valamint az egymás iránti bizalmatlanság, az egymással folyó versengés, sőt ellenségesség volt jellemző. Az ezredfordulón a hazai felekezeti intézmények iskolarendszerbeli beilleszkedésének világos értelmezési keretet kínált néhány megkérdőjelezhetetlen európai alapelv: az iskolarendszerben biztosítandó politikai és világnézeti pluralizmus, az iskolaválasztás szabadsága, a szektorsemleges intézményfinanszírozás, a központi tantervekhez való igazodás, valamint a törvényességi és szakmai ellenőrzés általi szabályozás (Pusztai 2003a). Ez a világnézeti pluralizmusból kiinduló interpretáció felülírta a korábbi, leegyszerűsítő konfliktuselméleti értelmezést, s igazolta, hogy az interdependencia sokkal inkább jellemzi az oktatás szektorainak viszonyát (Allum 1995). Szemmel látható, hogy a felekezeti oktatás nem szeparálódik az államtól, sőt kölcsönhatások sorát lehet kitapintani közöttük. Az utóbbi években az állami oktatáspolitikát látványosan vett át eredményesnek mutató gyakorlatokat, kutatási eredményekkel igazolt hatótényezőket az egyházi oktatástól, ilyen pl. az egész napos iskola, az extrakurrikuláris tevékenységek értékének felismerése, az iskolai közösségi szolgálat bevezetése, a tanári tekintély és megbecsülés megerősítése, az intézmények és a pedagógusok ellenőrzése, minősítése, valamint az oktatás mellett az iskolai nevelés fontosságának hangsúlyozása (Pusztai 2009, 2011). Azonban visszafelé irányuló hatások is láthatók. Ezek egyike a fentebb tárgyalt centralizációs igény, melyet a nem egyházi szektor központosítottá válása nyilvánvalóan erősít.

Iskolai terepmunkáink alapján kijelenthető, hogy a huszonegyedik század eleji magyar társadalomban az egyházi iskolák sokkal világiasabb légkörűek, mint ahogy

azt a két évtizeddel ezelőtti újrainduláskor bárki sejtette volna. A diákok, sőt a tanárok sem követik oly mértékben a tradicionális magatartási normákat (Bacsikai 2008), változtak a viselkedési, öltözködési szabályok, a házirendek szigora enyhébb lett, létrejöttek a diákönkormányzatok. Ennek magyarázata részben az, hogy a magyar társadalom fele maga módján vallásosnak mondja magát, ami az intézményekben deklarált normákhoz való lazább viszonyulás és az individuális vallásosság kombinációt takarja, s éppen ebből a környezetből kerül ki a felekezeti iskolát választó diákok jelentős része. A katolikus intézményekben csökken a szerzetes- és paptanárok aránya, s felekezet-független jelenség, hogy az igazgatói, vezetői pozíciókba nagyobb arányban kerülnek a másik szektorban tapasztalatot szerzett, laikus vagy az egyházhoz lazán kötődő szakértők. Mindeközben a felekezeti iskolai pedagógusok közös továbbképzéseken vesznek részt más szektorokban dolgozó kollégáikkal együtt, pedagógiai szakértőként, érettségi elnökként, de akár állami iskolafenntartói hivatali tisztviselőként is megjelennek. Míg a kilencvenes évek elején úgy tűnt, hogy a pilléresedés jellemzi majd a fenntartói szegmensek mentén kialakuló tanár- és diáktársadalmat, addig mára világossá vált, hogy jelentős az átjárás, és a szektorokon túlnyúló kapcsolathálóok léteznek (Dijkstra et al. 2001). A diákokért folytatott verseny azonban éles maradt a szektorok között és azokon belül is, s minden átalakulás ellenére a magatartási normák speciális arculata továbbra is a felekezeti iskolák komoly megkülönböztető jegyének számít, amelynek nyomai tetten érhetők a felsőoktatásba a különböző szektorokból érkező hallgatók összehasonlításakor (Pusztai 2011a).

A hátrányos helyzetű rétegek felé fordulás: a régi-új célcsoportok

A társadalmi egyenlőtlenségek kiegyenlítése az oktatáspolitikai eminens célja. E cél megvalósulását gyakran kéri számon a kritikai szemléletű oktatásszociológia, miközben az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a tanulókkal és a szülőkkel mint önálló döntésre képes, szándékos cselekvőkkel számoljunk. Kétségtelen, hogy miközben minden kormányzat érdeke az, hogy komprehenzív iskolákat hozzon létre, melyek a középrétegekből származókat és az alacsony státusúak gyermekeit integrálni képesek, minél jelentősebb az alacsony státusúak aránya egy térségben, annál jellemzőbb szülői törekvés a középrétegek részéről, hogy társadalmilag homogénebb összetételű iskolát keressenek gyermeküknek (Coleman 1990). Jelentős kérdés tehát, hogy a felekezeti iskola hogyan képes hozzájárulni a társadalmi egyenlőtlenségek enyhítéséhez. A felekezeti oktatás társadalmi státust kompenzáló szerepét, s ennek eszközrendszerét számos munkánkban elemeztük, s rámutattunk, hogy a felekezeti iskolák egy részének ez a hagyományos küldetése (Pusztai 2004, 2009). Azt is bizonyítottuk, hogy iskolafelhasználói körük elsősorban értékorientáció és vallásosság alapján szerveződik, s ezért a felekezeti iskoláknak nagyobb esélyük van

társadalmi státus szempontjából nyitottnak lenni, több társadalmi rétegből érkező hasonló orientációjú diákot befogadni, mert a vallásosság mentén szerveződő kapcsolatháló kötései átnyúlnak a társadalmi rétegek határain. A hazai felekezeti oktatás formálódása az utóbbi években igazolni látszik ezt a tézist, hisz átalakulásának negyedik fontos trendje az alacsony státusú társadalmi csoportok felé történő határozottabb odafordulás. A hátrányos helyzetűek felkarolása az oktatás alap- és felsőfokú intézményeiben a leglátványosabb, de minden szinten megragadható. Alapfokon az iskolaátvételek fémjelzik ezt a jelenséget. Elsősorban a kis lélekszámú, a szegénység, a munkanélküliség és az iskolázatlanság által sújtott, kimondottan hátrányos helyzetű települések, sokszor már tagintézménnyé vált, csökkenő évfolyam számú és összevont tanulócsoportokat működtető, elnéptelenedő iskoláit vette át valamilyen felekezeti fenntartó (Csejosi 2012). Ahol nem volt ennyire kritikus a helyzet, leggyakrabban ott is a gazdasági nehézségekkel és a felszámolás veszélyével szembenező intézmények kerültek átvételre (Morvai 2013).

Az iskolaátvételek terén kimutathatók felekezeti eltérések, sőt az egyes felekezetek különböző iskolafenntartói is másként viselkednek. Empirikus tapasztalataink szerint az iskolaátvételek elsősorban területi szempontból mutatnak sajátos mintázatot, s a régiók közötti eltérések jelentősebbek, mint a felekezeti köziek. Nyilván az egyik legalapvetőbb mozgatórugó a felekezeti iskolafenntartó missziós indíttatása és a fiatal korosztály vallási szocializációjának megtámogatása. Azonban ebből nem egységes, hanem többféle stratégia következik. Az egyik koncepció szerint a kiterjedt és erős lokális vallási közösség, a vallásgyakorlók jelentősebb aránya csökkenti, a másik szerint növeli az iskolaátvétel szükségességének percepcióját, s így a valószínűségét. A stratégia másik fontos elemeként azonosítható a felekezeti oktatási intézmények vertikális egymásra épülésének biztosítása, a korábban elaprózott iskolahálózat egyes pontokon helyi-regionális rendszerének kiegészítése.

Középfokon egyes magyarázatok szerint vagy a diák utánpótlás csökkenésével vagy társadalmi, illetve missziós küldetésből kifolyólag fordult az iskola valamivel alacsonyabb státusú rétegek felé. Ezek nem teljesen új érdekcsoportok a felekezeti középiskolákban, már a '90-es években, amikor úgy tűnt, hogy a társadalmi elit verseng ezekért az iskolákért, akkor a kutatások azt az eredményt hozták, hogy vannak olyan hátrányos társadalmi rétegek, amelyek szintén belépni kíváncsnak. Már a kétezres évek második felében, amikor több felekezeti fenntartó készített oktatási stratégiát, felismerték azt, hogy a hátrányos helyzetű régiók vidéki felekezeti iskoláiban nagy létszámban jelen levő alsó-középosztályi származású, bizonytalan értékrendű és gyenge kulturális tőkeellátottság miatt sok tanulmányi gonddal is küzdő diákjai nem lesznek képesek integrálni a náluk is hátrányosabb helyzetű csoportokat, hanem félő, hogy azok integrálják őket. A dilemma a Coleman-jelentés óta ismert.

A települési hátrányokkal küzdő középiskolások felkarolásának hagyományos eszköze a kollégium, melyek száma megszüntetés vagy összevonás miatt 30%-kal

csökkent az utóbbi évtizedben, miközben a felekezeti fenntartók nem adták fel a meglévő intézményeiket. 2016-ban a középiskolai kollégiumok 24%-a egyházi fenntartású volt. Amennyiben képesek a felekezeti kollégiumokban kialakított pedagógiai modellt követni, az iskolai munkával szorosan együttműködő és a tanulók társadalmi integrációját segítő tevékenységet el tudnak végezni.

A társadalmi integráció további jelentős terepe a szakképzés. Mint fentebb kifejtettük, a felekezeti oktatásnak korábban nem volt erőssége a szakképzés, de az oktatás intézményi és tanulói statisztikái alapján egyértelmű, hogy ezen a téren jelentős növekedés tapasztalható. Ám a munkához való hozzáférés nemcsak a szaktudáson múlik. A tanulmányi eredményesség megbízható mutatóit feltáró kutatás hívta fel a figyelmet a munkamorál, a munkaattitűdök jelentőségére az önálló, alkotó felnőtt életbe való belépés és a társadalmi integráció feltétele (Pusztai 2011a). Az oktatásnak döntő szerepe van a munkaattitűdök formálásában. Korábbi kutatásaink szerint a felekezeti oktatásügy ezen a téren eredményesen hozzá tud járulni a felnövekvő generációk munkapiaci hozzáféréseinek javításához. Az egyházi iskolások a közép- és felsőoktatásban is kiemelkednek a tanuláshoz, az extrakurrikuláris tevékenységekhez, az önkéntes munkához és a tervezett munkába álláshoz való pozitív viszonyokkal (Pusztai 2009, 2011, 2012). A vallásosság mentén szerveződő közösségek társadalmi tőkéjének haszna a fegyelem és az ambíció, melyek révén a kulturális és gazdasági tőke tulajdonlásának erős befolyása felülírható. A Bourdieu által leírt, s a feltörekvő középrétegeknek tulajdonított habitus igazán közel áll ahhoz a nevelési eszményhez, amit a felekezetek iskolái elvárnak és kínálnak.

Az egyenlő esélyek biztosítását kitűző oktatás érdekében az oktatáspolitikai kiemelt kérdésként kezelte a cigányság problémáinak megoldására való törekvést, s az iskolázottsági elmaradásuk problémáját összekapcsolta a foglalkoztatási és egészségügyi állapotuk javításával is. A változás mozgásba lendülését egyértelműen az oktatás és a nevelés feladataként jelölte meg, s a 2010-es években a kormányzati kommunikáció visszatérő eleme volt, hogy ebben a felekezeti iskoláknak feladata van. Nem ok nélkül, hiszen a 2011-ben a cigány népesség 67%-a vallotta magát valamilyen felekezethez, vallási közösséghez tartozónak, tehát magasabb arányban, mint a magukat magyarként definiálók. A cigány népesség 69%-a római katolikus, 18%-uk református, 4%-uk görög katolikus, 2%-uk a Hit Gyülekezetének tagja. Nincs adatunk arról, hogy a cigány származású tanulók aránya hogyan alakul a felekezeti iskolákban, de az iskolákban felvett interjúink szerint nem könnyű becsalogatni a gyerekeket az egyházak iskoláiba. Mindezt elsősorban az iskolák érték- és normarendszerének a családi normarendszertől való nagyobb távolsága miatti önszelekcióval magyarázzák (Berényi-Neumann 2019). A lakóhelyi szegregátumokba beköltöző egyházi iskolák gyarapodó számát és kultúraazonos pedagógiai módszereiket látva (Inántszy 2018) nem tartható tovább az a hipotézis, amely az egyházak „középosztályt megcélzó oktatáspolitikájával” magyarázza bizonyos alacsony státusú csoportok távolmaradását (Rosta 2013a:328).

A felsőoktatási intézmények sajátos arculatával, szerepvállalásával korábban részletesen foglalkoztunk (Pusztai 2010). Az intézménytípusok szerinti struktúra főiskolai súlypontú, melyekben a pedagógus és szociális szakemberképzés dominál. Új jelenség azonban a római és görög katolikus, a református, valamint az evangélikus egyházak összefogásában megvalósuló roma felsőoktatási szakkollégiumi hálózat 2011-es megszervezése (Gereben–Lukács 2013). A felekezeti összefogás az eredményes nevelési gyakorlatok megosztására vonatkozik. Ezeknek az intézményeknek hosszú távon válik megragadhatóvá az eredményessége, de a hallgatók előrehaladását követő kutatások már elkezdődtek. A felekezeti szakkollégiumok azonban nem új keletű intézmények. A legrégebbiek a kilencvenes években kezdtek működni, s egy 2011-es kutatás (Kardos 2016) eredményei szerint a felekezeti szakkollégisták a szülői társadalmi státus szerinti összetétel tekintetében nem térnek el más szakkollégiumok hallgatóitól. Kimutatható azonban, hogy a nem felekezeti szakkollégistáknál nagyobb, valószínűleg jobbára többgyermekes családokból származnak (Kardos 2016). A felekezeti szakkollégiumok inkább multidiszciplinárisak, míg a nem felekezeti egy-egy diszciplínához kötődnek. Általában nem tudományos pályára, hanem értelmiségi szerepekre készítik fel a hallgatókat. Bentlakásosak és a közösségnek, valamint a közösségi tevékenységeknek jelentős szerepe van az ott folyó nevelésben, egyértelműen hasznosítva a felsőoktatás világában a felekezeti iskolák arra vonatkozó tapasztalatát, mely szerint az iskolaközösségben létrejövő stabil kapcsolathálózat, a tanulmányi munkát támogató értelmező közösség jelentős hozzájárulást képes nyújtani az iskolai pályafutás, a tanulmányi vagy a szélesebb körű eredményesség vonatkozásában.

Következtetések

Magyarországon az ezredfordulóra elfogadottá vált szektorsemlegesség elve határozza meg a felekezeti intézmények státusát, melyekre a közvélemény megbecsüléssel tekint, az oktatási kormányzat pedig a bevált pedagógiai gyakorlatuk néhány elemét adaptálta az állami szektorban. Az egyházak, felekezetek oktatáspolitikájának legalapvetőbb vonása a fiatal korosztály vallási szocializációjának megtámogatását célzó misszió és a felekezeti oktatási intézmények vertikális egymásra épülésének biztosítása, a helyi-regionális intézményhálózatok kiegészítése. A vallásosság és a társadalmi státusmutatók együttes területi elemzésének eredményeképp elmondható, hogy a magyar társadalom fele nyitott a felekezetek különböző intézményei felé, azonban számos adatból a felekezeti iskolák regionálisan eltérő funkciójára következtethetünk. Az utóbbi majd egy évtizeden kimutatható a felekezeti oktatási intézmények határozott térnyerése az oktatási rendszerben. Megállapítható, hogy a korcsoportok csökkenő demográfiai mutatói mellett az egyházi szektorban enyhe növekedés következett be, s az állami fenntartású intézményekben elindult tanuló-

létszám-vesztés megelőzte a felekezeti szektor kiterjedését. A centralizálódó európai és a magyarországi oktatásirányítás hatására kétségtelenül kitapintható a felekezeti oktatásügy rendszerré szerveződése és az ezzel összefüggő centralizációs törekvések megformálódása. Várhatóan a sokszereplős belső, felekezeti játéktér konfliktusai nem lesznek enyhébbek, s a szektorközi kölcsönhatások is tovább erősödhetnek. Összességében a legfontosabb új jelenség a felekezeti intézmények szisztematikus odafordulása a hátrányosabb tanulói-hallgatói rétegek felé, mely minden oktatási szinten megfigyelhető. A következő évek kutatásai elsősorban arról fognak szólni, hogy az átvett iskolák és a felekezeti szakkollégiumok mennyit tudnak lendíteni a hátrányos helyzetű csoportokon.

2.2. PEDAGÓGUSOK A FELEKEZETI ISKOLÁKBAN³

A felekezeti iskolák iskolarendszerbeli arányának növekedése és pedagógiájuk előző fejezetekben körvonalazott sajátosságai felvetik annak kérdését, hogy kik is valójában ezen iskolák tanítói és tanárai, milyen a társadalmi és képzettség szerinti összetételük, különböznek-e a többi pedagógustól például hivatásfelfogásuk tekintetében, s vajon egységes képet mutatnak-e. A fejezet az egyházi intézményekben tanító pedagógusok vizsgálatának eredményeit mutatja be. Elsőként a felekezeti iskolák világában megnyilvánuló sokszínű szerepértelmezésre derít fényt, majd a diákok szemszögéből láttatja a felekezeti iskolák tanárait, ezután a 2010-es évek második felében készült pedagógus-kutatások eredményeit foglalja össze. A kutatások módszertani sokszínűségük (fókuszcsoporthozos interjú, kérdőív adatfelvétel, kompetenciamérés iskolai szintű adatainak elemzése) mellett egytől egyig arra a kérdésre keresték a választ, hogy milyen sajátos vonásokkal rendelkeznek a felekezeti iskolák tantestületei.

A tantestület mint társadalmi tőkeforrás

Az oktatásszociológiai vizsgálatok jelentős része szerint a tanulmányi pályafutás eredményességének a családi háttér az egyetlen lényeges determinánsa, s az iskola lényegében nem képes módosítani a tanulók családi háttérére alapján jól előre jelezhető iskolai pályafutást, vagy csak minimális hatással bír erre. Az iskola kapcsolathá-

³ A felekezeti iskolák pedagógusaival foglalkozó kutatásaink 2015–2017 között folytak, a különböző pedagóguscsoportokban végzett adatfelvételek más-más projektek keretében zajlottak (TÁMOP-3.1.2-B/13-2013-0001, TÁMOP-3.1.17-15, TÁMOP-4.1.2.B.2-13/1-2013-0009). Külön-külön terjedelmes tanulmányokban mutattuk be az eredményeket (Pusztai 2015f, Pusztai 2016b, Pusztai et al. 2017, Pusztai–Erdős 2018).

lózati szemlélete azonban visszahozta az iskolákat az oktatásszociológiai elemzésekbe. Az iskola világának professzionális belső szereplői a tanárok és az iskolavezetés. Számos kutatás foglalkozik tulajdonságaikkal, tevékenységeikkel, de viszonylag kevés figyelem irányult az individuális szinten túli, az iskolai kompozíció részeként felfogható tanárkompozícióra és a tantestület társadalmitőke-teremtő szerepére. Erre igyekeztünk felhívni a figyelmet kutatócsoportunk munkáival (Pusztai 2015e, Bacskai 2015). Megfigyelhető, hogy az utóbbi évek kutatásaiban több kísérlet történt az iskolai társadalmi tőke mérésére (Campbell 2009, Minckler 2011, 2014). Az iskolaközösség kapcsolati mintázataira épülő iskolai társadalmi tőke megragadására kétféle modell is elképzelhető. Az egyik az iskola körüli hálózati kapcsolatok sűrű, kohézív szövetén alapul, befelé mutató struktúrával jellemezhető, s ennél fogva képes hatékonyan nevelni (norm-enforcing school). A másikat a kifelé irányuló, szerteágazó kapcsolatokra épülő nyitott forma (horizon-expanding school) jellemzi, amely a szerteágazó külső kapcsolatok révén gyarapítja az erőforrásokat és sokszorozza meg a lehetőségeket. Az első típusban az iskolai vezetés és a tanárok céljait és törekvéseit egység jellemzi, képesek az iskolai munka eredményességének fokozására, sőt, a szülők önkéntes iskolai tevékenységének kiaknázására is (Morgan–Sorensen 1999). A szakirodalom az egyházi iskolában tanító pedagógusok kiterjesztett szerepértelmezését figyelte meg, melyben a tanár nemcsak tantermi szakértő, hanem a szereppartnereivel multiplex kapcsolatot kialakítva helyezi emelkedő pályára a teljesítményeket (Bryk et al. 1992, Meier 1999).

Minden iskola társadalma rendelkezik azzal az átfogó tulajdonsággal, amit az iskolai szereplők valamilyen szempontú homogenitása vagy heterogenitása képez. Legtöbbször a diákok társadalmi vagy etnikai kompozíciójáról esik szó, de a tanári kar kompozíciója is fontos összefoglaló jellemző. A tanári kompozícióra vonatkozólag demográfiai, képzettségi, munkatapasztalatok vagy a professzió iránti elkötelezettség szerinti adatokat lehet prezentálni. Vezetői és fenntartói szelekció vagy tanári önszelekció működhet a tantestületekben etnikai, kulturális, világnézeti, szakmai szempontból vagy társadalmi státus szerint is. A kedvezőtlen diákkompozíció gyakran jár együtt a tanári kompozíció hátrányosságával is, az ilyen iskolák tanárai sokszor képzetlenebbek, kevésbé elkötelezettek, pedagógiailag rugalmatlanabbak s nagyobb fluktuáció jellemzi őket (Nye et al. 2004, Montt 2011, Bacskai 2015), így kevésbé alakulhat ki a testületben társadalmi tőke.

Bár a magyar iskolák kötelező dokumentumai között megtaláljuk az intézmény pedagógiai ars poeticáját tartalmazó küldetésnyilatkozatot, a kutatások hiányában kérdéses, hogy ezek keletkezésükben, a mindennapi gyakorlatban való megjelenésükben, hatásukban valóban tükrözik-e egy tantestület közösen vállalt tényleges értékrendjét, szakmai identitását, jövőképét, melyekből intragenerációs társadalmi tőke képződhet. Ezt a társadalmi tőkét egyrészt a tanári együttműködés gyakoriságán és a közös tevékenységeken alapuló strukturális sajátosságként, másrészt az értékközösséget kifejező tartalmi dimenzióként közelíthetjük meg. A szervezeti

klímakutatások lényegében ugyanezt a két dimenziót, az interperszonális kapcsolatokat, valamint a célok és értékek rendszerét vizsgálják. Számos kutatási eredmény erősíti meg a tanárok közötti együttműködés pozitív hatását a diákok eredményességére (Goddard et al. 2007, Fenzel–Monteith 2008, Cohen et al. 2009, Hargreaves–Fullan 2012, Fenzel 2013, Bacskai 2015, Tóth-Pjeczka et al. 2018). Felekezeti iskolák kapcsán kimutatható a tanulóorientált légkör és a jó személyközi kapcsolatok hatékony teljesítménynövelő szerepe (Pusztai 2004, Dronkers–Róbert 2005). Többek véleménye szerint a „bizalom kultúrája” teszi lehetővé a tanárok humán tőkájének eredményes átszarmaztatását a diákokra (Bryk et al. 1992, Leana–Frits 2006). Úgy tűnik, elsősorban a hátrányos társadalmi helyzetű diákokkal jellemezhető iskolai kompozícióban mutatkozik erőteljesebbnek a tanári intragenerációs tőkeforrások hatása (Malone 2009, Bagley 2009, Bacskai 2015).

A tanuló közösségekként működő tantestületet a közös pedagógiai célértelmezés, az egységes normafelfogás, egymás fejlődésének aktív támogatása jellemzi (Minckler 2011, 2014, Nagy 2004). Az egyénileg jól végzett munka mellett ennek kialakulásához szakmai és közösségi alkalmak szükségesek (Penuel, et al. 2009). Ha egy iskola tanárai egyben egy jól működő szakmai tanulóközösség részesei, az a tanulmányi eredmények javulását idézi elő (Vescio et al. 2008, Pusztai 2016b, Pusztai et al. 2017). A tanári együttműködés gyakorisága és a nevelési értékek konszenzusa jelentősen hozzájárul az alacsony státusú diákkompozícióval jellemezhető iskolák tanulóinak eredményességéhez (Bacskai 2015).

Felekezeti iskolák tanárai a diákok perspektívájából

A pedagóguskutatások, melyek a pedagógusokra mint értelmiségi csoportra tekintenek, ritkán szembesítik a tanárok és a diákok véleményét a tanszemélyzetről, noha ők az iskolai kapcsolathálózat szignifikáns tagjai. Meggyőződésünk szerint az iskolai kapcsolatokra vonatkozó aszimmetrikus hatás elméletét kibővíthetnénk az iskolatársak hatásáról az összes iskolai partnerre, mivel a pedagógusok többféle módon járulhatnak hozzá a tanulók eredményességéhez, a hátrányos helyzetűek inklúziójához. 2006-os kutatásunkban a tanár–diák kapcsolat tanulói percepciójának többdimenziós vizsgálatát végeztük el (Pusztai 2009). A kutatás során kialakítottunk egy tanári odafigyelés-indexet, amiben a tanulóra odafigyelő tanárok számát (egy-több) és az odafigyelés különböző formáit is érvényesítettük. Az eredmények azt mutatják, hogy a felekezeti szektorban a személyes odafigyelés érzékelése és a magánéleti problémák tanárral való megosztásának élménye szignifikánsan több tanulónak adatik meg, s a tanulók többségének a jövőtervek megbeszélésére is lehetősége van. Az intézmények kontextus-szintű összehasonlítása szerint a felekezeti iskolások többsége olyan intézménybe jár, ahol az az általános tapasztalat, hogy a tanulókra

átlagon felüli figyelmet fordítanak a tanárok. Ezzel szemben a nem felekezeti szektorban a tanulók többsége olyan légkörben tanul, ahol kisebbségben vannak azok a gyerekek, akik nagy tanári odafigyelést észlelnek.

Az iskolában rendelkezésre álló tanórán kívüli foglalkozások növelik annak az esélyét, hogy ezek a kapcsolatok a tanulók számára hasznosuljanak. A tanulmányi kiegészítő munka (szakkör és felzárkóztatás), a sport és a hitéleti alkalmak állnak leginkább rendelkezésre az iskolákban. A szektorközi összehasonlítás annak feltárására irányult, hogy a felekezeti iskolák lényegesen több ilyen alkalmat teremtenek-e a diákjaik számára, mint a nem felekezeti iskolák. Az eredmények szerint nemcsak az alkalmak száma, hanem ezek összetétele is eltérő volt. A nem felekezeti iskolákban jóval többen jártak szakkörre, míg a felekezeti iskolákban az extrakurrikuláris alkalmak között inkább a lelki alkalmak és a közösségépítő tevékenységek szerepeltek. A felekezeti iskolások egyik leggyakoribb iskolai szabadidős tevékenysége már másfél évtizeddel ezelőtt a sport volt, miközben a nem felekezeti szektorban tanulók szerint erre kevesebb lehetőséget teremtettek (Pusztai 2009). A sport és a hitéleti alkalmak ugyanúgy, mint a felekezeti szektor iskolai programjai között az átlagnál jóval gyakoribb hétfégi és hétközi programok, ünnepek, tematikus hetek és kirándulások gazdag intergenerációs kapcsolattartásra teremtettek alkalmat. Ezeket a tervezés- és munkaidőmentes programokat a tantestületek együttműködése nélkül lehetetlen nagy mennyiségben és jó minőségben megszervezni. Az előkészítés alatt vagy magukon az alkalmakon az összes iskolai kapcsolat gazdagodik, a diák–diák kapcsolatokról a tanár–diák kapcsolatokon keresztül a tanár–tanár viszonyokig, s mindez a nevelés bizalommal teli iskolai légkörét erősíti (Pusztai 2009).

A pedagógusok munkájának és személyiségének tanulói percepcióját sikerült megragadni, amikor azt firtattuk, hogy miben különböznek a tanárok a más iskolákban tanítóktól. A jellemzés alapján véve azt mutatja, hogy a tanulók alaposan monitorozzák a tanárok magatartását. A nem felekezeti iskolában a tanulók többsége nem tudott vagy nem akart választ adni a tanárai jellemzését érintő kérdésre, a válaszokból pozitív, de egydimenziós kép bontakozott ki, a szakmaiság, a képzettség középpontba állítása arra vall, hogy a tanórai oktatómunka volt az az érintkezési terület, ami alapján véleményt tudtak formálni.

A felekezeti iskolák tulajdonságai nem a tanulók vagy a pedagógusok individuumszintű tulajdonságai alapján értelmezhetők, hanem az iskolai kontextus szintjét bemutató elemzésekkel (Pusztai 2004, 2009, Bacskai 2015). Amikor tehát a pedagógusok attribútumait vizsgáljuk, a pedagógusokat a tantestületi kontextusukban kívánjuk leírni. A vizsgált tényezőket úgy értelmezzük, mintha azok különböző tőkefajták indikátorai lennének, melyek befektetése megtérülési többletet eredményez (Leana–Frits 2006, Hargreaves–Fullan 2012), s ezeket az alábbi táblázatban foglaljuk össze. A pedagógusok tőkeforrásainak hasonló modelljét alkalmazta doktori értekezésében Bacskai (2015), ezt strukturáltuk át úgy, hogy a vallási tőke helyet kapjon benne Pusztai (2016b). Emellett a tantestületeken belüli társadalmi tőke dimenzióit

is újragondoltuk az egyházi iskolák speciális tantestületi társadalmi tőkeforrásait is számításba véve.

A vallási tőke egyrészt rítusokban való jártasságból és ismeretek elsajátításából, másrészt kapcsolatokból áll össze (Iannaccone 1998). A modern individualizálódó vallásosság a kapcsolati pillérét elveszíteni látszik, egyesek szerint ezért csupán az emberi tőke része marad használatban (Luckmann 1996, Davie 2002, Finke 2003), s a vallásgyakorlat során elért és mozgósítható társas kapcsolati erőforrásokat elveszíti az egyén. A felekezeti iskolák pedagógusaival foglalkozó kutatásainkban ezért ezt külön dimenzióként interpretáltuk.

8. táblázat. Pedagógusok tőkeforrásai a felekezeti iskolákban

<i>Tőkefajta</i>	<i>A tőke típusa</i>	<i>A mérésre szolgáló kontextuális változó</i>
emberi tőke	demográfiai jellemzők	a tanári kar nemi összetétele
		a tanári kar életkori összetétele
	képzettségi jellemzők	a tanárok végzettségének átlagos szintje
		továbbképzésben való részvétel és ennek szándéka
vallási tőke	egyéni	vallási biográfia, vallásgyakorlat egyéni formái
	közösségi	vallásgyakorlat közös formái
társadalmi tőke	intergenerációs	az iskolában a diákokkal tanórán és az extrakurrikuláris foglalkozásokon eltöltött idő, konszenzus az alapvető elvárások és értékek tekintetében
	intragenerációs	konszenzus az alapvető szerepfelfogás, nevelési értékek és magatartásminták tekintetében, tentestületen belüli együttműködés gyakorisága, retenció
	iskolán kívüli	szülőkkel és fenntartóval való kapcsolattartás és konszenzus a az alapvető értékeket és a pedagógusszereppel kapcsolatos elvárásokat tekintve

Két speciális pedagóguscsoport

A szerzetesrendek iskolái az egyházi szektoron belül speciális típust képeznek, nemcsak az egyházi szektoron belül, hanem a felekezet többi iskolájától is szeparáltan helyezkednek el a rendszerben. Az alapvetően nemzetközi hálózathoz tartozó szerzetesrendek magyarországi tartományai a fenntartójuk. Ez az iskolák és a pedagógusok speciális hálózatának teremti meg az alapját. A református iskolákat ezzel szemben a lokalitásokba ágyazottság jellemzi, hiszen az iskolák nagy része gyülekezeti fenntartásban működik, kisebb részük egyházkerületi intézmény.

A 2015-ben végzett vizsgálatunkban a szerzetesrendek által fenntartott intézmények pedagógusait vizsgáltuk. A kutatás során a hét iskolafenntartó szerzetesrend 54 intézménye közül a szerzetesrendek oktatásügyi szerepvállalási arányainak meg-

felelően az ország különböző részeiben 36 iskolában végeztünk kutatást. A kiválasztott intézményekben a pedagógusok teljes körű kikérdezését terveztük, a válaszadás 80%-os volt, így 806 fő adatait elemeztük. A válaszadók mindössze 5,4%-a volt szerzetes, majd fele középiskolai tanár, s a másik bő fele tanító, általános iskolai szaktanár vagy nem közismereti tárgyakat oktató és szakoktató, de óvodapedagógusok nem szerepeltek a megkérdezettek között.

A református iskolai pedagógusokat 2017 tavaszán–nyarán vizsgáltuk. 177 intézménybe juttattuk el a válaszadásra kérő felhívásunkat és az online kérdőívet, s a pedagógusok teljes körű válaszadására számítottunk. A református pedagógusok korábbinál szélesebb, de messze nem teljes körét értük el (N=328). A válaszok 57 fenntartó 80 intézményéből érkeztek eltérő számban. A válaszadók majd egyharmada reál, bő negyede humán szakos, tizede művészeti, kevesebb mint tizede nyelvészszakos, 7%-uk óvodapedagógus. 5% alatti arányban van tanító, vallásstanár, testnevelő, szakmai, valamint gyógy- és fejlesztő pedagógus. Adataikat a TELEMACHUS 2014 kutatás eredményeivel vetettük össze, melynek előnye, hogy hasonló témakörökkel foglalkozó kutatás (Pusztai–Morvai 2015), azonban az összehasonlítások során kapott eredmények következtetéseit óvatosan érdemes kezelni, mivel a 2014-es adatok regionálisak. A református pedagógusok vizsgálatát 2017-ben a Református Oktatási Stratégia megújításán dolgozó kutatócsoport részeként végeztük kollégáimmal, Morvai Laurával és Bacskai Katinkával (Pusztai–Morvai–Bacskai 2017).

A pedagógusok humántőke-mutatói

Az ezredfordulón végzett kutatásunk során már megállapítottuk, hogy a felekezeti középiskolák pedagógustársadalmának összetétele kissé eltér az átlagostól. Valamivel alacsonyabb a nők és az idősebbek aránya, több a férfi és a pályakezdő fiatal (Imre 1998, Szilágyi 2002, Pusztai 2004). Az iskolafenntartó szektoroknak a 2010-es évek derekán végzett összehasonlítása is megerősítette, hogy a szerzetesi iskolák pedagógusai körében a női dominancia mellett az általános és a középiskolai szinten is több a férfi pedagógus, mint az állami vagy az egyéb felekezeti iskolákban. A szerzetesrendi fenntartású általános iskolákban a tanítók egyötöde, a gimnáziumokban a tanárok egyharmada, a szakközépiskolai pedagógusok egynegyede és a szakiskolában tanító válaszadók háromnegyede volt férfi. A tantestületek összességében az átlagnál jobban megközelítik a kiegyensúlyozott nemi összetételt, a férfiak aránya mindössze öt iskolában esett 10% alá. A református általános iskolában tanító válaszadók 19,3%-a, a középiskolai pedagógusok 30,7%-a férfi. 2008-as református középiskolai pedagógusvizsgálatunk eredményeivel összevetve az utóbbi évtizedben, talán a bővüléssel párhuzamosan csökkent a férfi pedagógusok aránya, hiszen akkor a középiskolában tanító válaszadók 38%-a volt férfi. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a református pedagóguskutatás során a vezetők és valamilyen

iskolai funkciót betöltők felülreprezentáltak voltak, s a vezetők között általában több a férfi, akkor az összes pedagógus között még kevesebb is lehet a férfi. Mivel erről nincs adatunk, így csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a válaszadók iskolafenntartó szektorok szerinti összehasonlítása alapján az derül ki, hogy a református pedagógusok körében a női dominancia mellett az általános iskolai szinten még mindig több a férfi pedagógus, mint az állami iskolákban, s a nemi arányok így olyan kedvezőnek tűnnek, mint a szerzetesrendek iskoláiban. A középiskolai szinten viszont jelen adatok szerint a tantestületeken belüli nemi arányok mára inkább az állami iskolákéhoz hasonlítanak.

A pedagógusok életkora nem önmagában képezi a humán tőke alapját, hanem a pályán eltöltött évek alatt felhalmozódó tapasztalatok révén. A tantestületen belül a fiatal és idősebb kollégák kiegyensúlyozott aránya viszont éppen az iskola pedagógiai profiljának stabilitását ígéri, mivel a tantestület kollektív pedagógiai szakértelmét összezilálja az, amikor egy népes pedagógusgeneráció nyugalomba vonulván egyszerre sok, az adott iskolába tapasztalatlanak számító, új belépő érkezik (Bryk–Schneider 2002, Nagy 2004). A kilencvenes években az egyházi iskolák tantestülete fiatalosabb volt a többi szektorénál, de az idősebbek között is kevés olyan pedagógus volt, aki felekezeti iskolai tapasztalatokkal rendelkezett, tantestületként pedig, az államosítás után működő tíz iskola kivételével szinte mindnyájan kezdők voltak (Pusztai 2004, 2011, Bacsikai 2008). A korábbi kutatások eredményeiből arra következtettünk, hogy a felekezeti iskolák fiatalabb korösszetételű tantestületei éppen nyitottságuknál és lelkesedésüknel fogva kedvezően járultak hozzá a rendszerváltozás után újrainduló egyházi intézmények pedagógiai útkereséséhez.

Jelen adatok szerint, ha a pályán eltöltött éveket tekintjük, fennmaradt a szerzetesrendi iskolákban dolgozó pedagógusok relatív fiatalossága, persze ez a következtetés csak a többi szektor magas életkori mutatóinak fényében állja meg a helyét. A szektorközi különbségek különösen az általános iskolában látványosak, ahol az állami szektorban 23 fölött, a szerzetesrendi iskolákban 18 alatt van a pályán eltöltött évek száma, de a középiskolában a különbségek kisebbek (állami 18,62 és szerzetesrendi 17,33 év). A református intézmények pedagógusai közül az általános iskola felső tagozatában dolgozók a legtapasztaltabbak, 24,2 évet töltöttek a pályán, az óvodapedagógusok és a művészetpedagógusok pedig kevesebb mint húsz éve álltak munkába.

Az életkor már nem mutat ilyen kedvező képet. A szerzetesrendek által működtetett négy- és hatosztályos gimnáziumokban 45,7 és 53,6 év, a szakközépiskolában 62,5 év és a szakiskolában 37 év volt a válaszadó pedagógusok átlagéletkora. A református pedagógusok közül az alapfokú művészetoktatási intézmények oktatói a legifjabbak (átlagosan 40,8 évesek), őket az óvodapedagógusok követik (44,6 év), majd az alsó tagozatos tanítók (45,5 év) és a gimnáziumi tanárok (átlagéletkoruk 47,6 év), akiknél az általános iskolák felső tagozatos tanárai több mint egy évvel korosabbak (átlagéletkoruk 48,8 év). A szakképzésben, az országos helyzetképek

megfelelően, még további pár évvel idősebbek oktatnak (52 év). Ez azt jelenti, hogy a református általános iskolákban alsó tagozatban tanító válaszadók több mint egy évvel fiatalabbak a magyar tanítókhöz képest, akiknek 46,6 év volt az átlagéletkora 2017-ben. A tanár válaszadóink viszont jóval korosabbak voltak az országos átlagnál, ami 46,9 év.

Az aktuális munkahelyen eltöltött évek száma szerint is az általános iskola felső tagozatában tanítók rendelkeznek a legnagyobb múlttal (13,2 év), de a gimnáziumi tanárok és a tanítók sem maradnak el sokkal tőlük (12,5 és 11,1 év). A szakképzésben dolgozók számolnak el a legtöbb, nem pedagógus munkakörben eltöltött évvel. A szerzetesrendi iskolákban a legkitartóbbak a hatosztályos gimnáziumok és a szakközépfiskolák tanárai, az előbbieket átlagosan 12,2 éve, az utóbbiakat 11,9 éve dolgoznak aktuális munkahelyükön, míg a négyosztályos gimnáziumok és a szakiskolák tanára 9,4 és 7,5 éve dolgoznak ugyanott. A szakképző intézményekben eltöltött rövidebb idő nemcsak a nagyobb fluktuációnak, hanem az intézményrendszer e szegmensében tapasztalható jelentősebb struktúraváltásoknak is köszönhető.

A korábbi kutatások szerint a felekezeti iskolák esetén az általános pedagógiai rutin mellett rendkívüli szerepe lehet egy másik egyházi iskolában, vagy éppen az aktuális munkahelyen szerzett tapasztalatnak. Az egyházi iskolás tapasztalat mindenképpen előny, akár pedagógusként, akár egykor diákként szerezte azt meg valaki. Ezek a tapasztalatok olyannyira megtérülnek, s nyilván a betanítási időszak alatt olyan jelentős idő- és energia takarítható meg a létezésük esetén, hogy egyes, folyamatosan vagy rövid megszakítással működő egyházi iskolák preferálják is az öregdiákjaikat a pedagógusok felvételénél. Felekezeti fenntartású felsőoktatásban folyó pedagógusképzés nem működik minden régióban, ezért sok helyen olyan jelentkezőkkel számolnak a felekezeti, illetve a szerzetesrendi iskolák, akiknek nincsen speciális felkészültségük az egyházi iskolai munkára. A tanítók és az óvodapedagógusok vannak a legtöbben, akik tanultak valaha egyházi felsőoktatásban, miközben az általános iskolai tanárok és a gimnáziumi tanárok kevesebben.

A pedagógusok humán tőkájének központi eleme a képzettségük. Habár a megszerzett legmagasabb szintű végzettség jelöli ki az egyén hivatásgyakorlásának helyét az iskolarendszerben, sok általános iskolai pedagógus is rendelkezik egyetemi végzettséggel. Az első diploma szintje rendkívüli befolyással bír számos vizsgált tényezőre, s ennek oka elsősorban a hazai felsőoktatás azon szerencsétlen sajátossága, hogy a tanítói diploma alacsonyabb képzési szinten szerzhető meg. A szerzetesrendi intézményekben tanítók közül az elsőként főiskolai diplomát szerzett pedagógusok aránya 53,5%, a rögtön egyetemi diplomát szerzőké pedig 46,5%. Az általános iskolában oktató pedagógusok háromnegyede, a középfokon tanítók kétötöde indult főiskolai diplomával. Adatainkban az első diploma szintje szerint jelentős szektorközi eltérést tapasztaltunk, s a szerzetesrendi középfiskolák pedagógusai körében még a többi felekezeti iskolás pedagógushoz képest is nagyobb az első körben egyetemi diplomát megszerzők aránya.

A református pedagógusok többségének több diplomája van. A református pedagógusok körében 2,29, a szerzetesrendiekénél 2,0 a diplomák átlagos száma 2,29. Ez a korábbi főiskolai végzettség egyetemire emeléséből, több azonos szintű diploma megszerzéséből, valamint a szakvizsgát nyújtó képzésekben való részvételből adódhat. Adataink azt mutatták, hogy a rendi iskolák pedagógusait nem vonzotta a szakvizsgák megszerzése, egyötödük szerzett ilyen végzettséget. A tudományos fokozatszerzés iránt azonban a szerzetesrendi iskolák pedagógusai voltak a legelkötelezettebbek. A pályáról alkotott felfogás eltérését sejteti, hogy a szakértő-értékelő (hivatalnok) pedagóguseszmény népszerűsége visszafogottabb, a kutató tanár ideálja viszont vonzóbb a szerzetesrendi iskolákban.

A szerzetesi iskolák 2015-ös adataihoz viszonyítva a református intézmények pedagógusai körében 2017-ben már jelentősen magasabb a szakvizsgázottak aránya (46,5%), azonban ennek az az adatfelvételek közben eltelt két év mellett az is lehet az oka, hogy a reformátusoknál a vezető beosztásúak felül vannak reprezentálva a válaszadók között. Szakvizsgája leggyakrabban az óvodapedagógusoknak (54%), legritkábban az általános iskola felső tagozatában tanítóknak (43%) van. A szerzetesi intézmények tanárainak 3%-a, a református pedagógusok 1%-a szerzett tudományos fokozatot, azonban itt szintén figyelembe kell venni, hogy a vezetők többsége nem tudományos karriert épít. A szerzetesi iskolákban a pedagógusok 12%-a, a református középiskolai tanárok 5%-a a kikérdezés pillanatában is tanulmányokat folytatott. Mind a református, mind a szerzetesrendi középiskolák pedagógusainak majd háromnegyede beszél egy idegen nyelvet anyanyelvén kívül.

Egy pedagógus humán tőkéjének fontos forrása annak a családi környezetnek a műveltsége, tudása, melyből érkezik, s amely a mindennapokban körülveszi. Ennek leggyakrabban megvizsgált faktora a szülői és a házastársi iskolázottság. Mind a szerzetesrendi, mind a református középiskolák pedagógusainak szülei egyharmadrészt felsőfokú végzettségűek.

A felekezeti intézmények pedagógustársadalmát is jellemzi azonban a tanárok, tanítók humán tőkéinek egyenlőtlen eloszlása. A pedagógustársadalom itt is elsősorban a térségi (regionális, településtípusok szerinti), másodsorban az iskolai diákkompozíció mentén kialakuló egyenlőtlenségek szerint rétegződik. Régióként jelentős eltérés tapasztalható a szerzetesrendi pedagógusok családi kulturális tőkéjét tekintve is (szülők és házastárs iskolázottsága). A fővárosi és a közép-dunántúli pedagógusok kimagaslóan gyakran nőttek fel és élnek magas iskolázottságú közegekben, míg az észak-magyarországi tanárok és tanítók a legritkábban. A református intézmények pedagógusai körében is kimutathatók a regionális egyenlőtlenségek. Ha a válaszadók egyházközségenkénti adatait összevetjük, a legtöbb felsőfokú végzettségű apától származó pedagógus válaszadó Közép-Magyarországon él. Mind a szerzetesrendi, mind a református pedagógusok bő felének a házastársa is diplomás.

A pedagógusok vallásitőke-forrásai

A modern vallásszociológia vallási, spirituális tőke fogalmait releváns tényezőnek tartjuk a felekezeti oktatás kutatásakor. A vallási tőke ugyanis magában foglalja a speciális tudás és ismeretek, szokások és a kapcsolatok kezelésének elsajátításából fakadó előnyöket, melyek a vallásos életút részeként halmozhatók fel. A felekezeti iskolák tanárainak ez irányú erőforrásai kétségtelenül jelentős szerepet játszanak akár az oktatás és nevelés során realizálódó magatartásminták, akár a pedagógusszerep-értelmezés és a pályán maradás kapcsán.

A felekezeti összetétel a közös felekezeti kultúra közösségteremtő szerepbe kerülhet, még akkor is, ha a vallásosság individuális és közösségi megélését egyénileg megalkotott konstrukciók irányítják. Mindkét pedagóguscsoportban dominálnak az iskolafenntartó felekezethez tartozók. A szerzetesi iskolákban a pedagógusok felekezeti összetétele római katolikus túlsúlyt mutat (77%), az észak-magyarországi iskolák tantestületeiben azonban jelen vannak a református, Észak-Alföldön a görög katolikus pedagógusok is. A református intézményekben a reformátusok adják a 75%-ot, 15%-uk katolikus, s elenyésző a sehová sem tartozók száma. A vallásföldrajzi struktúrájának megfelelően egyházkerületi összehasonlításban a Tiszántúlon a legmagasabb a református felekezeti pedagógusok aránya (94,1%), Észak-Magyarországon és Dunántúlon magasabb a római katolikus pedagógusok aránya a református intézményekben.

A felekezeti hovatartozásnál sokkal inkább határozhatja meg a pedagógiai munkát a vallási önbesorolás, hiszen a világnézetnek az emberkép fontos részét képezi. 2014-ben az állami iskolák pedagógusainak több mint egytizede nem nyilatkozott a kérdésben, és összesen majd kétharmaduk jelezte, hogy valamilyen formában – többnyire a maguk módján – vallásosnak tudja magát. A felekezeti iskolák pedagógusai már ebben a vizsgálatban is határozottabb vallásosságot mutattak, hiszen háromnegyedük egyházasan vallásosnak és majd egyötödük maga módján vallásosnak mondta magát, miközben csak minden huszadik hallgatta el meggyőződését. Később, 2015-ben és 2017-ben a felekezeti iskolafenntartók egy-egy csoportját vizsgálva megerősítettük, hogy ezekben az intézményekben a pedagógusok vallási, spirituális erőforrásai kiemelkedően jelentősek. A szerzetesrendi iskolák pedagógusai körében a válaszmegtagadók aránya alacsony volt, s a pedagógusok háromnegyede az egyház tanítása szerint vallásosként jellemezte magát, s mindössze egyötödük tekinti a maga módján vallásosnak. A református iskolák pedagógusai körében a válaszmegtagadók aránya szintén alacsony, a pedagógusok kétharmada az egyház tanítása szerint vallásosként jellemezte magát, s emellett még 31%-uk a maga módján vallásosnak, így összességében a valamiképpen vallásosak aránya nagyjából ugyanolyan arányú, mint a szerzetesi iskolákban. Meg kell jegyeznünk, hogy kutatásaink szerint a kétfajta vallásos önbesorolásnak nem abszolút, hanem relatív jelentése van, az egyén mindig a környezete vallásosságához, előzetes vallási

ismereteihez, egyházi tájékozottságához viszonyítja a saját vallásosságát, így jelentős átjárás lehet a két kategória között. Az iskolatípus tekintetében nincsenek számottevő különbségek. Mind a református, mind a szerzetesrendi pedagóguskar tehát döntően vallásos, s ha az iskolák közötti eloszlás egyenletes, ez jelentős erőforrás lehet a tantestületekben.

9. táblázat. A pedagógusok vallásosság szerinti önbesorolása szektorközi összehasonlításban

	<i>Állami intézmények 2014</i>	<i>Felekezeti intézmények 2014</i>	<i>Szerzetesi intézmények 2015</i>	<i>Református intézmények 2017</i>
Egyházasan vallásos	15,7%	73,7%	76,1%	65,2%
Maga módján vallásos	43,8%	18,7%	20,0%	30,8%
Bizonytalan	5,4%	0,8%	0,8%	0,7%
Nem vallásos	23,0%	1,9%	1,2%	1,1%
Válaszmegtagadó	12,1%	5,0%	1,9%	2,2%
N=	521	262	806	328

Forrás: TELEMACHUS 2014, Szerzetesrendi iskolák pedagógusai 2015, Református iskolák pedagógusai 2017.

A régebben egyházi fenntartásban működő és az újabban egyháziává vált református intézmények pedagógusai között jelentős eltérés mutatkozik vallásos önbesorolás tekintetében. Míg a régebbi református intézmények pedagógusainak háromnegyede az egyház tanítását követőként definiálja magát, addig az újabb református iskolákban az ide tartozók aránya nem éri el a 60%-ot. A különbség a maguk módján vallásosak körében is érzékelteti hatását, hiszen a régebbi református intézményekben a pedagógusok kevesebb mint negyede sorolja ide önmagát, míg az újabb intézményekben arányuk meghaladja az egyharmadot.

A vallásgyakorlat részletes vizsgálata alátámasztotta az önbesorolási adatokat. A szerzetesrendi iskolák pedagógusainak vallásgyakorlati mutatói szerint a háromnegyedük napi szintű személyes és heti gyakoriságú közösségi vallásgyakorlattal rendelkezik. A gyermekkori és a felnőttkori imádkozás és templomba járás korrelációja egyaránt magas, az imádkozásé különösen, ami arra vall, hogy a pedagógusok többségének az életútban gyökerező, szerves vallásossága van. Az aktuális vallásgyakorlatuk mutatói azt jelzik, hogy az individuális és a nagyközösségi vallásgyakorlat dominál. A református pedagógusok négyötöde gyakori, rendszeres templomba járó, havonta néhányszor 39,1%, hetente 34,7%, s hetente többször is megy 6,0%. Felekezeti sajátosságokat is tekintetbe véve ez nagyjából megegyezik a szerzetesi intézmények pedagógusainak közösségi vallásgyakorlatával. A régiók között van eltérés, a rendszeres templomba járók aránya a legmagasabb a Tiszántúlon s legalacsonyabb Észak-Magyarország újabb református iskoláiban. Igazából egyedül itt

mérhető (ha minimálisan is) a soha nem vagy évente egyszer templomba menők, s a csak nagyobb ünnepek alkalmával templomba járók aránya két-háromszorosa a tiszántúli adatnak.

A társadalmi tőke koncepció szerint a tantestületeknek, s ennek következtében az iskolák tanulóinak előnye származhat abból, ha a pedagógusok a vallásgyakorlat valamely fórumán is látják egymást, kapcsolatot tartanak egymással, hiszen ez bizalmat teremt és erősít meg a testületben, ami a pedagógusmunkában a tanárok, tanítók egymásrautaltsága miatt nagyon fontos erőforrás. A szerzetesrendi iskolák pedagógusainak több mint fele az egyházközségében, bő egynegyede pedig kisközségi alkalmon is találkozik kollégáival, s ez alapvető többleterőforrásként jelenik meg a vizsgált iskolákban. A szerzetesi tanárok bő 90%-a, a református pedagógusok négyötöde a tantestületéből valakivel egy gyülekezetbe, egyházközségbe jár, vagyis a nagy többségnek ebben a tekintetben multiplex a kapcsolata néhány kollégájával. A kisközségek közös látogatására nagyon eltérő adatot kaptunk, valószínűleg a szerzetesi iskolákban a tantestületi vallásgyakorlat valamely formájával magyarázható, hogy a tanárok kilenczetedének van a testületben olyan kollégája, akikkel azonos kisközségbe, imakörbe jár. A reformátusoknál nagyjából minden második pedagógusnak van legalább egy olyan kollégája, akivel egy kisközségbe, imakörbe jár. A tiszántúliak vannak ebből a szempontból a legkedvezőbb helyzetben. A válásosság mentén szerveződő kapcsolatháló egyrészt annak értékorientáló, másrészt információs csatorna jellege miatt a tantestületi társadalmi tőke egyik legfontosabb sektorspecifikus erőforrása lehet.

A napi imádkozók a szerzetesi iskolákban a tanárok 67%-át teszik ki, a református iskolákban ezek aránya közelíti a háromnegyedet (74,4%), de itt is kitapinthatók regionális különbségek. A közösségi és a személyes vallásgyakorlati formák megléte között szoros összhang áll fenn. A különböző hittartalmakban való hit kérdéseire válaszolva a szerzetesi iskolák tanárai leggyakrabban a következőkben hisznek: Isten, mennyország, Szentháromság, szentek és feltámadás. A reformátusok a következőkben hisznek leginkább: Isten létében, a Szentháromságban, a mennyországban, a feltámadásban és a halál utáni életben. A katolikus és a református pedagógusok számára a legelutasítottabbak a mágia, a kabbala, a lélekvándorlás, a horoszkóp és az ufók.

Összességében a két eltérő fenntartó típushoz a vallásosságukban a magyar társadalomhoz és az állami iskolákban tanító tanárokhoz képest határozottabban és aktívabban vallásos pedagógustársadalom kapcsolódik. Nyilvánvalóan az újonnan alakult vagy átvett iskolák testületeire nem ugyanolyan mértékben jellemző ez az elkötelezettség, de a rendszerváltás után újraindult iskolák ma már a régi egyházi iskolák közé tartoznak a vallásgyakorlati mutatók alapján. Az a feltevés azonban, hogy az egyházi iskolák csupán a táblacserétől, s nem a tantestületektől váltak egyházivá, a jelen adatok ismeretében nem tartható, hiszen nagyobb arányban és egyértelműen aktívabban vallásosak más szektorokban tanító kollégáiknál.

A pedagógusok vallásossága alapján lényeges társadalmi tőkemutatók tekintetében is megfogalmazhatók következtetések. A legfontosabb, hogy az intézményen belüli és kívüli szereppartnerekkel, az iskolaválasztó szülőkkel, diákokkal valamint a fenntartóval való együttműködéshez rendelkezésre áll egy konszenzusterület, ami a bizalomnak és a kollaborációnak az átlagosnál stabilabb érték alapját képezi.

A pedagógusok szerepértelmezésének sajátosságai

Kutatásaink megerősítették, hogy egy iskolában a tantestületi társadalmitőke-források meghatározó része abból származik, hogy milyen tanórán kívüli tevékenységeket vállalnak fel a pedagógusok. A tanórán kívüli tevékenységek egy iskolában lehetnek elvárt, szokásos (kötelező), vagy innovatív, önként vállalt (önkéntes) tevékenységek. A szerzetesi pedagógusok körében végzett vizsgálatunkban tovább pontosítottuk ezeknek a tevékenységeknek a tartalmát is, hiszen a korábbi kutatások felhívták a figyelmet, hogy a felekezeti iskolák által kínált extrakurrikuláris tartalmak az állami iskoláktól igen eltérő profilt mutatnak. A különböző tanulmányi, szabadidős és hitéleti tartalmú extrakurrikuláris aktivitásfajtákat faktorelemzésnek vetettük alá, s azt tapasztaltuk, hogy a vizsgált szerzetesrendi iskolákban e tevékenységek három markánsan eltérő típust alkotnak. Az egyik típus gerincét a tanulmányi jellegű kiegészítő tevékenységek (versenyfelkészítés, tehetség gondozás, felzárkóztatás) alkotják, a másik típusban a hitéleti nevelés áll a középpontban, s az a sajátossága, hogy nemcsak a tanulóra, hanem a szülőkre is kiterjed a hatása, (ilyen például a szülők hitéleti, értékrendi orientálása, a családi programok szervezése, a lelki gondozás és a hitéleti alkalmak szervezése). A harmadik típusban a hitéleti kibontakozást támogató pedagógustevékenység széles spektrumú, kifejezetten a tanulókra irányuló aktivitás, melynek magja a különböző szabadidős programok szervezése.

A református pedagógusok körében e tevékenységek szintén három típusba sorolhatók. Az első típusban a közösségi tevékenységfejlesztés és a hitéleti nevelés áll a középpontban, s itt is érvényesül, hogy nemcsak a tanulóra, hanem a szülőkre is kiterjed a hatása, mivel a nevelésben közreműködő partnerek együttműködésére törekszik. Ide tartozik a családi programok szervezése, a szabadidős tevékenységek és programok, táborok, hitéleti alkalmak szervezése, a szülők hitéleti, értékrendi orientálása, a lelki gondozás és a tanulók hitre nevelése. A második típus az egyéni (nem csak tanulmányi) fejlesztésre koncentrál, az egyéni képességfejlesztésre, a felzárkóztatásra, a tananyag tantervnek megfelelő, minél teljesebb átadására, a gyermekek magatartásának, viselkedési normáinak formálására. A harmadik típus gerincét a meritokratikus tanulmányi jellegű kiegészítő tevékenységek (versenyfelkészítés, tehetség gondozás) alkotják.

Az önmagukat egyház tanítását követőként definiáló pedagógusok a tevékenységfejlesztést, hitéleti nevelést kiemelkedően fontos feladatnak tartják. Természete-

sen a pedagógus feladatköre és tárgya sem marad hatástalan a szerepértelmezésre. A tevékenységfejlesztés, hitéleti nevelés az óvodapedagógusok, a tanítók, a humán szaktanárok, a hittan- és vallásstanárok tevékenységének meghatározó része. Az oktatásfejlesztést és a tehetség gondozás-versenyfejlesztést alapfokon a tanítók hangsúlyozzák. A tehetség gondozást és versenyfelkészítést a humán szakosok emelik ki erőteljesen.

Összességében azonban nem a belső töréspontokat érdemes itt kiemelni, hanem azt, hogy ezekben az intézményekben valóban jórészt erősen kiterjesztett pedagógusszerep-értelmezés honos, s a feladatköröknek van egy határozott pólusa, ami a felekezeti iskolákra markánsan jellemző, s ami az iskola oktatási funkcióin túlmutatva a nevelésre koncentrálnak. Ez ismét egy fontos konszenzusterületet képez a fenntartóval és szülőkkel való együttműködéshez, akik ugyanebben a kiterjesztett pedagógusszerepben gondolkodnak a felekezeti iskolákban dolgozókkal kapcsolatos elvárások meghatározásakor.

A kvantitatív kutatást megelőző vezetői interjúkban is nagy hangsúlyt kapott, hogy ezeket az iskolákat nagyon karakteres extrakurrikuláris munka jellemzi, volt, aki ezt „kiterjesztett iskolának” nevezte, mely az év eleji lelki gyakorlatától vagy csendes napoktól kezdve magában foglalja a projekthez, a táborozást, a kirándulást, történhet hétköznap a tanítási órák után, hétvégén, nyári szünetben, s alkalmat ad a közösségi identitás megélésére. Országos adatokon is megerősíthető, hogy ez az átlag feletti extrakurrikuláris kínálat és aktivitás elősegíti a kiemelkedő kompetenciamérési eredményességet is, leginkább az újonnan átvett iskolák esetében (Morvai 2017). A közösségteremtés lényeges pontja a szülők bevonása, melyet egy intézményvezető humorosan „együtt nevelésnek” nevezett. A szülők megszólítása és az iskolai programokba való bevonása, a családi nevelést segítő foglalkozások – családi napok, kiscsoportos beszélgetés, fórumbeszélgetés – lényeges támogatást nyújt az iskola nevelőmunkájához, akár célzott nevelési tartalommal, akár kapcsolatteremtő szabadidős programként. A család, az egyházközösség, a gyülekezet, iskola közötti sűrű szövetű háló támogatja az iskola tanulóit a célélérésben, és védi a deviáns hatásoktól. Az a kép tehát, amit a tanulóktól kaptunk az egyházi iskolák gazdagabb extrakurrikuláris kínálatáról, a pedagógusvizsgálatokban is megerősítést nyert.

A pedagógiai konszenzus fontos területei

A tantestületi társadalmitőke-források másik alapvető pillére a tantestületi konszenzus bizonyos nevelési értékek, célok kapcsán. Ezért a kutatásaink során fontosnak tartottuk megkérdezni, hogy mennyire egyezik meg a pedagógusok véleménye a tanulók magatartásának néhány, általában konfliktusosnak számító kérdéskörében. Nem kell amellettt érvelnünk, hogy bármely nevelési folyamatban milyen hatalmas jelentősége van az egyértelmű, stabil elvárásoknak, melyek normabiztonsággal jel-

lemezhető nevelési környezetet eredményeznek. Korábbi kutatásainkban sorra megtudtuk erősíteni, hogy a felekezeti iskolák diákjai számára sokkal világosabb, milyen értékeket képvisel és milyen normateljesítést vár el az iskola, mint a többi szektor iskoláiban tanulók számára (Pusztai 2004, Pusztai 2009, Morvai 2015). Az iskola körüli zárt kapcsolatháló – Coleman szavaival élve closure – értelme és jelentősége éppen ennek a stabilitásnak, vagy ahogy Burt nevezi, redundáns normáknak az előállítására (Coleman 1988, Burt 2000).

A szerzetesi iskolák esetén faktorelemzéssel négy problémakört különítettünk el, melynek részkérdéseiben a pedagógusok véleménye gyakran együtt mozog. Az első a pedagógus feladatkörére, szakmai identitására koncentrált, ezt pedagógus szerepkör faktornak nevezzük. Ide tartoznak a tanári kar aktivitásával, a lelkeséggel, a felzárkóztató és tehetséggondozó munkával kapcsolatos kérdések. A második a tanulói rizikómagatartással kapcsolatos álláspont köré összpontosul, ezekben az ügyekben együtt mozog a pedagógusok véleménye: késés, a diákok párkapcsolataira való odafigyelés, iskolán kívüli szórakozás, iskolán kívüli dohányzás, a diákok vallásgyakorlatának módja. A harmadik faktorban a tanulói magatartás iskolai normái kerülnek a középpontba, s a köszönési normák, a diák pedagógussal szemben alkalmazott hangneme, az iskolai szokások, a tanár–diák kapcsolatok szabályai és a tanári viselkedési normák bizonyulnak konszenzust élvező területnek. A negyedik faktorban a tanulói viselkedés külsőségeinek körére szűkítette le a konszenzuskeresést, vagyis a diákok hajviselete, öltözködése és a fegyelmezés kérdései szerepeltek együtt.

Fontosnak tartottuk annak feltárását, hogy mi befolyásolja, hogy mely területre helyezik a hangsúlyt a szerzetesrendi iskolák pedagógusai. Megállapítottuk, hogy a konszenzusterülethez való kötődés érzékelését összességében nem befolyásolja a pedagógus családi és saját kulturális tőke-ellátottsága, a vallásosságuk azonban igen. A pedagógusszereppel és a tanulók iskolai magatartásával kapcsolatban konszenzust élnek meg azok, akik nem tervezik otthagyni aktuális munkahelyüket.

Az iskola diákkompozíciója szerint eltérő, hogy miben keresnek konszenzust a pedagógusok. Az alacsony státusú diáktársadalommal jellemezhető iskolákban a pedagógusszerep és a diákok iskolai megjelenése tekintetében alakítanak ki konszenzust, viszont nem vállalják fel a diákok – főként iskolán kívüli – rizikómagatartásának közös szabályozását. A magas státusú diákokkal foglalkozók a rizikómagatartás és az iskolai magatartási normák tekintetében valamelyest egyező véleményre jutnak, azonban a pedagógusszerep-felfogás és a külső megjelenés számos individuális verziója elfogadott, ezekben tehát nem törekszenek egységes szabályozásra. A közepes státusú diáktársadalmakkal dolgozók három területen is képesek konszenzusra jutni: a legmesszebbmenőig meg tudnak egyezni abban is, hogy a tanulók iskolán kívüli rizikómagatartását miként ítélik meg, s a pedagógusszerep és a külső megjelenés tekintetében is van némi egyetértés, míg a tanulók iskolai magatartási normáit tekintve kisebb nézetkülönbségek tapasztalhatók.

A református tantestületi tőkeforrásoknak szintén alapvető pillére a tantestületi konszenzus bizonyos nevelési értékek, célok kapcsán. A faktorelemzés alapján négy problémakör különíthető el. A négy közül három teljesen megegyezik a szerzetesi mintában tapasztaltakkal. Az elsőt az intézményi kultúra fogalma fogja át, és a tanár–diák kapcsolattartásra, a diák hangnemére, az intézményi szokásokra, az intézményi rendezvényekre fókuszál. A második a szerzetesi iskolák pedagógusai körében tapasztalhatóan a tanulók iskolai fegyelmezésére, a diákok hajviseletére és öltözködésére koncentrálnak, harmadik a tanulói rizikómagatartásokra, a dohányzásra, a szórakozásra, a párkapcsolatokra és a késésre. A negyedik a pedagógus szakmai szerepvállalására, a tantestület aktivitására, a hitéleti nevelés, a tehetséggondozás és felzárkóztatás módjaira vonatkozó véleményeket foglalja magában.

Összességében a válaszadó református pedagógusok igen nagy mértékben egyetértenek a kollégáikkal az iskolai élet problémás területeiről alkotott véleményekben, az ötfokú skálán – teljes egyetértés: 5, teljes megosztottság: 0 – nem adtak négyesnél rosszabb osztályzatot. A legnagyobb az egyetértés az iskolakultúra és az iskolai érintkezési normák tekintetében, míg a legkisebb konszenzus a tanulók külső megjelenésével kapcsolatos szabályozásban mutatkozik. A képzési szint és az iskolatípus jelentős mértékben meghatározza a konszenzuskeresés kitüntetett területeit, hiszen az alapfokú intézményekben például sokkal fontosabb a tanulói rizikómagatartás monitorozása és kezelése. Az alacsonyabb státusú diákkompozícióval dolgozó intézményeiben a rizikómagatartások és a tanár–diák kommunikáció szabályozásának kezelése a fő probléma, s az egyház tanítását követő pedagógusok között a rizikómagatartások szabályozása tekintetében mutatkozik erősebb konszenzus.

10. táblázat. A nevelőtestületi konszenzusterületek (erős-gyengébb) a különböző képzési szintű és diákkompozíciójú iskolákban tanítók véleménye szerint

<i>Alapfok</i>				<i>Középfok</i>			
<i>alacsonyabb státusú diákkompozíció</i>		<i>magasabb státusú diákkompozíció</i>		<i>alacsonyabb státusú diákkompozíció</i>		<i>magasabb státusú diákkompozíció</i>	
erős konszenzus	gyengébb konszenzus	erős konszenzus	gyengébb konszenzus	erős konszenzus	gyengébb konszenzus	erős konszenzus	gyengébb konszenzus
iskolán kívüli dohányzás	fegyelmezés kérdése	iskolán kívüli dohányzás	Felzárkóztatás	versenyfelkészítés	diákok párkapcsolatai	köszönési normák	diákok párkapcsolata
diák hangneme	tantestület aktivitása	köszönési normák	tantestület aktivitása	iskolai szokások	diákok hajviselete	diák hangneme	diákok hajviselete
köszönési normák	hitéleti nevelése	intézményi szokások	fegyelmezés kérdése	iskolai rendezvények	hitéleti nevelése	tanár–diák kapcsolat normái	diákok öltözködése

Forrás: Református iskolák pedagógusai 2017.

A nevelőtestületi konszenzus erőssége véleményünk szerint azt jelzi, hogy milyen problémákkal foglalkozik a leggyakrabban a testület, mik azok, amelyek megoldását közösen munkálták ki. Az alapfokú intézményekben a diákkompozíciótól függetlenül kérdés a dohányzás, aminek a szabályozásában a református iskolákban, úgy tűnik, többnyire sikerül megegyezni. Az alacsonyabb státusú diákok által dominált környezetben korábban jelentkeznek problémák a diák hangnemével kapcsolatban a tanárral folytatott kommunikáció során, aminek szabályozásáról a református iskolák pedagógusai, az adatok szerint, nem mondanak le. Megfigyelhető, hogy ez a magas státusú gyerekekkel foglalkozó középiskolákban újra fontos nevelési területté válik. Az alacsony státusú diákok alap- és középfokú iskoláiban a legkevésbé a hitéleti nevelés tekintetében tud megegyezni a nevelőtestület. Érdeemes odafigyelni arra, hogy az alacsony státusú diákok iskoláiban ez a legkevésbé kiérlelt konszenzus-terület. Ezt azért tartjuk veszélyesnek, mert a korábbi kutatások alapján egyértelmű, hogy ahhoz az elhivatott és perzisztens teljesítményhez, a munkakultúra megújulásához, ami az alacsonyabb státusúaknak különösen elengedhetetlen a jó tanulmányi sikerhez, a vallásosság orientáló-normaadó hatására van szükség.

Az alapfokú intézmények tantestületeiben nyitott kérdések maradnak a fegyelmezés részletkérdései, és a tantestületi aktivitás elvárható mértékében való megegyezés, s az összhang és a munkaterhelés egyenlőtlenségének érzékelése miatt ezek a tantestület hatékonyságát jelentősen képesek rombolni. Középfokon az alacsonyabb státusú kompozícióban az iskola presztízsének és magának az iskolakultúrának a megerősítése számít konszenzusos területnek, míg a magasabb státusú diákkompozíció esetén a magatartási normák betartására kell jobban ügyelni. A nem egyeztetett témakörök arra vallanak, hogy középfokon a külső megjelenés normáinak szabályozásával nem győtrődnek a testületek.

Pedagógusok retenciója a felekezeti iskolákban

A vallási tőke, a nevelési feladatokkal és a konfliktusmegoldással kapcsolatos konszenzus a tantestület hatékonyságát és megtartó erejét is erősíti. A pálya- illetve munkahely melletti kitarítás (retenció) illetve a pálya- és iskolaelhagyás vizsgálatokor először szektorközi összehasonlításban elemeztük a kérdést. Azt tapasztaltuk, hogy a pálya mellett kitarítók igen nagy arányban vannak a szerzetesi és a református iskolákban, sokkal inkább, mint az állami vagy az egyéb felekezeti intézményekben.

Kérdés azonban, hogy mivel magyarázható az egyes iskolák megtartó erejében mutatkozó előny. A magyarázatkeresés során megvizsgáltuk, melyek azok a tényezők, amelyek növelik a pedagógusok iskola és pálya melletti kitarítását. A tanárnők, tanítónők az átlagnál hűségesebbek a munkahelyhez és a pályához. Akik más intézményekben is szereztek pedagógusként tapasztalatot, kitarítóbbnak bizonyulnak, mint azok, akik nem tapasztaltak meg ilyesmit.

11. táblázat. A pályaelhagyást fontolgatók aránya szektorközi összehasonlításban

	<i>Állami intézmények</i>	<i>Felekezeti intézmények</i>	<i>Szerzetesi intézmények</i>	<i>Református intézmények</i>
pályaelhagyást fontolgtat	28,8%	22,9%	13,70%	12,1%
pályán marad	71,2%	77,1%	86,30%	87,9%
N=	521	262	806	318

Forrás: TELEMACHUS 2014, Szerzetesrendi iskolák pedagógusai 2015, Református iskolák pedagógusai 2017.

A kitartóknak és a pálya- vagy munkahely elhagyást fontolgatóknak jellegzetesen eltér az iskolájuk légkörével kapcsolatos percepciója. A pályán tartás három legfontosabb támogatója az ösztönző légkör, az igazságos vezetés és a lelkiiség. A lelkiiség fontos célképző és hitelesítő funkciója a vezetés mellett a tantestület összetételének is használ, a vallásosság nemcsak egyéni, hanem testületi szinten is befolyásolja a tantestület tagjainak pályaretencióját. Azoknak az intézményeknek erősebb a munkahelyen és pályán tartó ereje, ahol többségben vannak a közösséghez tartozó, vallásgyakorló tanárok.

12. táblázat. A rendszeres vallásgyakorlattal rendelkezők aránya a pálya és a munkahely mellett kitartók s az elhagyást tervezők körében

		<i>pályán marad</i>	<i>pályaelhagyást tervez</i>	<i>munkahelyen marad</i>	<i>munkahelyváltást tervez</i>
Szerzetesrendi	heti templomba járó	75,8%**	64,0%	75,1%	70,4%
	napi imádkozó	72,6%***	57,0%	73,3%***	62,7%
Református	heti templomba járó	41,4%	36,7%	41,2%	38,7%
	napi imádkozó	71,6	56,6	71,1**	61,5

Forrás: Szerzetesrendi iskolák pedagógusai 2015, Református iskolák pedagógusai 2017. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. A szignifikáns értékeket csillaggal jelöltük: *** p=0,000, ** p≤0,03.

A pedagógusok és az iskola teljesítménye

A tantestület teljesítményét gyakran a tanulók teszteredményeiben ragadják meg az oktatáskutatók. Szeretnénk itt is hangsúlyozni, hogy a pedagógiai eredményességet kompetencia teszteredményekre leszőkítő koncepciókat nem tartjuk elégségesnek egy tantestület pedagógiai teljesítményének megítélésére. A tanulók hosszú távú eredményességének prediktorait nem lehetetlen meghatározni, s a teszteredményük csak egy a sok lehetséges közül (Pusztai–Bacsikai 2015). A tanulói eredményesség lényeges komponensének tekintettük a tanulmányokkal kapcsolatos tevékenység-

gekhez való hozzáállást, azok fontosságának megítélését, a többletmunkához való viszonyulást, a jövőben bekövetkező tanulás, önképzés szükségességéről vallott nézeteket, a különböző preskriptív és proskriptív társadalmi normákhoz való hozzáállást (Pusztai 2004, 2009). Jelen elemzésben ezek figyelembevételére nem kerülhet sor, mert diákkikérdezés nem történt, de ezeknek a folyamatos formálása kiemelkedő pedagógiai szakértelmet igényel.

Mivel a pedagógusvizsgálatokat nem kísérte tanulói kikérdezés, az iskolák jellemzésére bővítettük az adatbázisainkat néhány, a kompetenciamérésből származó adattal. A vizsgált szerzetesi iskolák diákjai a matematika és a szövegértés kompetenciamérés során általában a középmezőnyben teljesítenek. Matematikából az iskolák közötti eltérés nagyobb és alacsonyabb az átlag, míg szövegértésből az iskolák egyenesen jól teljesítenek. A szövegértési képességek felekezeti iskolákban mutatkozó előnyére korábbi hazai kutatások is rámutattak (Bacsikai 2012). A vallásos neveléssel összefüggő számos tevékenység támogatja a szövegértés kompetenciájának fejlődését, vélhetően ezek a mérések is ennek a nyomára bukkannak (Pusztai 2008a, Pusztai 2009). Az Országos Kompetenciamérés családi háttér indexéből számos lényeges státusmutatót (így a család lakóhelyének területi egyenlőtlenségi rendszerben való elhelyezkedését, a szülők munkapiaci, foglalkozási státusának szempontjait, valamint a család- és a háztartás demográfiai mutatóit) kihagynak, ezért fenntartásokkal kezeljük a tanulók családi háttér szerinti összetételére vonatkozó adatokat, ami a hazai átlagnál kedvezőbb képet mutat. A családi háttér indexszel korrigált adatok szerint a vizsgált iskolák tanulói az olvasás és szövegértés tekintetében jobbra az átlag fölött teljesítenek, ami fontos adat a pedagógiai eredményességre.

Az elemzés során arra a kérdésre is választ kerestünk, hogy milyen tulajdonságokkal bírnak azok az iskolák, amelyekben az átlagnál eredményesebb munka folyik. Azonban az iskolák diáktársadalmának sokszínűsége és a különböző háttérből érkező tanulók kapcsán megfogalmazott reális célkitűzések eltérései miatt ebben a közegben is nehéz meghatározni az eredményesség mutatóit. Az Országos Kompetenciamérés adatok alapján két teljesítménymutató (matematika és szövegértés kompetencia pontszám) a rendelkezésünkre állt, ezeket az iskola diákkompozíciójának mutatóival kontrolláltuk. Az iskola átlagos tesztpontszámait három harmadra osztottuk, így elkülönítettünk alsó, középső és felső teljesítmény-harmadba tartozó iskolákat, valamint a tanulók családi háttér indexe alapján alacsony, közepes és magas státusú tanuló társadalommal dolgozó intézményeket. Mivel a családi háttér, illetve iskola esetén a diákkompozícióban domináns státus erősen meghatározza a teljesítményeket, ezért azokra az iskolákra kívántunk koncentrálni, amelyek alacsonyabb társadalmi státusú diákkompozíció esetén legalább közepes, illetve a közepes státusú diákkompozíció esetén magas teljesítménypontot értek el. Ezeket az elvártanál jobban teljesítő iskolák közé soroltuk. A többi intézményt, melyek a diákkompozíciójukhoz képest alacsonyabb vagy annak megfelelő teljesítményt értek el, maximum elvárt teljesítményt kihozó intézmények kategóriájába soroltuk.

A református pedagóguskutatásban nem állt rendelkezésre tantestületenként annyi válaszadó, hogy tantestületi szintű kontextus mutatókat képezzünk, ezért az elemzés e részét csak a szerzetesi iskolák pedagógusainak adatain végeztük el. Megvizsgáltuk a pedagógusok individuális és testületi vonásait, legyen az humán, vallási vagy társadalmi tőke. Az alacsonyabb státus mellett jobb teljesítményt nyújtó iskolák tantestületeiben többségben vannak azok a pedagógusok, akik a pályán akarnak maradni. Megvizsgáltuk, hogy a pedagógusok extrakurrikuláris aktivitástípusai közül melyik hat jótékonyan az elvártnál jobb teljesítményre. Azt tapasztaltuk, hogy a kizárólag a tanulmányi jellegű kiegészítő tevékenységekre (versenyfelkészítés, tehetség gondozás) koncentráló extrakurrikulum nem képes az elvártnál jobb teljesítményre ösztönözni. A háromfajta extrakurrikuláris tevékenységet örvöző tantestületi munka az, amelynek eredménye a tanulók társadalmi kompozíciója alapján elvárhatóanál jobb teljesítmény. Ennek húzóerejét az iskola körüli intergenerációs kapcsolatháló erősítése, a szülők orientálása, valamint a diákok hitéleti kibontakozását és értékorientációit, munkamoráljukat finomító tevékenységek képezik, s csak ezek mellett van értelme a szűkebben oktatási célú extrakurrikuláris tevékenységek felkínálásának.

13. táblázat. A pedagógustevékenységek tantestületi dominanciája és az iskola eredményessége

<i>teljesítmény az elvártához képest</i>	<i>a versenyfelkészítés, tehetség gondozás dominál</i>	<i>a családi, hitéleti nevelés dominál</i>	<i>a szabadidős, hitéleti nevelés dominál</i>
elvárt alatt	,0983	-,0732	-,0250
elvárt	-,0270	-,0938	-,0269
elvártnál jobb	,0451	,1717	,1038
Összes	,0397	,0169	,0251

Forrás: Szerzetesrendi iskolák pedagógusai 2015.

A református köznevelési intézmények pedagógusainak vizsgálata során is bővítettük adatbázisunkat az Országos Kompetenciamérés adataival, ami a kutatótársaim munkája volt. Elemzéseik során feltárták, hogy a református iskolákban is tapasztalható az összefüggés az iskola diákkompozíciója és az kompetenciamérés pontszáma között, azonban az elvárt értéktől való eltérés, mely az iskola eredményességét, pedagógiai hozzáadott értékét mutatja, minden egyházkerületben pozitív, tehát a társadalmi háttérükhöz képest a református iskolákban valamivel jobban teljesítenek a diákok (Pusztai et al. 2017, Bacskai 2018a, Morvai 2017).

Összkép a felekezeti iskolák pedagógusairól

A szerzetesrendi iskolák pedagógusai humán tőke tekintetében előnyös helyzetben vannak, kiegyensúlyozottabb a tantestületekben a nemek aránya, vannak fiatalok és

tapasztaltabbak is, s képzettségük színvonala az átlagtól magasabb. A pedagógusok humán tőkéje tekintetében regionálisan és a diákkompozíció szerint is jelen vannak a más szektorokban is tapasztalható törésvonalak. A pedagógusok szektorközi összehasonlításban vallási, spirituális tőke tekintetében kimagasló erőforrásokra támaszkodnak. A tantestületi társadalmitőke-forrásokat intergenerációs (az extra-kurrikuláris oktató- és nevelő tevékenység) és intragenerációs (a tantestület konfliktusos nevelési területeken megalkotott konszenzusa) típusokra bontottuk, valamint áttekintettük ezek eredményességre gyakorolt hatását is. A társadalmitőke-források közül ki kell emelnünk a közös tantestületi tőkeforrásokat, melyek a legintenzívebb hatást gyakorolják a többi között. Az iskolákat három csoportba soroltuk a diákkompozíció és teszteredményeik szerint, majd megvizsgáltuk, hogy melyek azok az intézmények, amelyek az elvártnál rosszabbul vagy jobban teljesíthetnének. Az elvártnál magasabb teljesítményt nyújtó iskolák tantestületeit a konszenzus és a kollegialitás jellemzi, többdimenziós nevelőmunkát céloznak meg, valamint erősebben kötődnek pedagógushivatásukhoz. Az elemzés rámutatott a felekezeti intézményrendszer belső strukturáltságára, melynek háttérében elsősorban a diáktársadalom és a pedagógus társadalom regionálisan nagy eltéréseket mutató társadalmi státusdifferenciái, az eltérő hitéleti tradíciók, valamint bővülésének következtében az iskolakultúrák kiforrottságában mutatkozó eltérések állnak.

A felekezeti intézmények pedagógiája

A felekezeti intézmények pedagógiai identitásának vizsgálatát kvalitatív kutatások alapján tartjuk lehetségesnek. A szektorközi összehasonlítások kiegészítéseképpen a régi és az újonnan átvett iskolák pedagógusainak válaszai alapján igyekeztünk megragadni a kiforrott felekezeti iskolai identitás jellegzetességeit. Az elemzés alapján készült esettanulmányt itt bemutatjuk. A Református pedagógusok 2017 kutatás szöveges válaszait kvalitatív módszerrel elemeztük. Régi iskolának a 2010 előtt már református fenntartású intézményeket tekintjük, míg a második nagy bővülési hullám során reformátussá lettek az új iskolák. E bontásban a válaszadók – 57 fenntartó 80 intézményből 329 fő – szinte pontosan fele-fele (166–163 fő) arányban oszlanak meg.

Az oktatási intézmények lényeges hatásgyakorló tényezője az intézményben együttműködők által alkotott emergens struktúra, az iskola körül felépülő intergenerációs network, melyben az összekapcsolódó tudatok révén létrejövő „értelmező közösség” alakul ki (Pusztai 2009, Bacskai 2015). A pedagógusok nézeteire ennek megfelelően társas konstrukcióként tekintünk, mely a mindennapi dialógusaik során formálódó közös értelmezésüket foglalja össze a körülöttük levő iskolai világról. A kutatás során az identitásreprezentáció helyzetébe hoztuk őket, s így operatív, aktualizált szakmai és vallási-felekezeti identitás-megnyilvánulások születhettek. Az online kitöltés révén az anonimitás szinte megkérdőjelezhetetlen, így

a válaszok csak annyiban tartalmaznak performatív torzítást, amennyi a hétköznapi szituációkban is megjelenik.

A válaszokat interpretatív megközelítésben – az értelmező, jelentésadó kutatói tudatot érzékeny mérőeszközként használva – vettük górcső alá. Ez az eljárás mód mozgósítja a kutatók előzetes ismereteit, értékorientációját, így a tanulmány a válaszadói és a kutatói szövegek diskurzusának eredménye. A szövegkorpusz mintegy 95 ezer karakter, a legnagyobb terjedelmű válasz témakörönként száz szó fölötti, az átlag mintegy húszszavas. A kódolásnál a pedagógusok narratíváinak elemzése során bevált módon (Bordás 2016), tartalmi kódolással éltünk. A kódokat a kvalitatív elemzés szabályainak megfelelően induktív módon a szövegkorpuszból alakítottuk ki, a tematikus egységek egy szótól a több mondatig terjedtek. Az elemzés során a kifejezésmódot, a válaszok megformálásának nyelvi megvalósítását megfigyelve formai kódolást is végrehajtottunk, melynek szempontjai a kifejtés mélysége, valamint a stílusregiszter voltak. A kutatási kérdés az volt, körvonalazódik-e az új és régebbi iskolák körében karakteresen eltérően konstruált iskolai valóság, egy vagy több jellegzetes narratíva. A két szerző általi interkódolás nyomán a kódolás megbízhatósága magasnak bizonyult. A pedagógusok válaszai négy kérdéskör köré csoportosulnak: milyennek gondolják az „ideális református oktatási intézményt”, illetve miben nyilvánul meg szerintük egy iskola református identitása; majd saját intézményükkel kapcsolatos reflexióikat értelmeztük e két téma szerint. A részletekbe menő elemzést korábban közöltük, itt a legfontosabbakat emeljük ki (Pusztai–Erdős 2018).

Az ideális egyházi iskola víziója

Az e kérdésre adott néhány rövid, hárító, semmitmondó, közhelyes fordulatok kiszűrése után maradt jelentős mennyiségű érdemi szöveg alapján tipizáltuk a válaszokat. A pedagógusok negyede tárgyi értékekkel (jól felszerelt, korszerű oktatástechnikai, IKT eszközökkel ellátott, balesetmentesen kialakított), vagy valamilyen alternatív pedagógiai szemlélettel (innovatív, kreatív, a tanszabadságot biztosító, a gyermekek jogaira figyelő, a szülők számára nyitott) azonosítják a református ideált. A legtöbb válaszadó azonban a keresztyén/keresztény, hitbéli értékeket nevezi meg a református iskolaeszmény lényegének, de ezen belül mind a régebben működő, mind az új intézményekben több választípus rajzolódik ki. Az egyik egyházas nyelvet használ, s szorosabb felekezeti elkötelezettséget, reformátuságot hangsúlyozó, „Krisztus-követő” embert nevelő, „bibliai és reformátori értékeket” hordozó, „igei alapú” iskoláról beszél. Különösen az új iskolákból érkezettek körében ragadható meg egy külső nézőpontos szakmai stílusregiszter felé mozduló fogalomhasználat: ők a keresztény „szellemiséget”, református „értékeket”, a „vallásosságot” hangsúlyozzák. A régi és az új iskolákban egyaránt jelen van egy harmadik csoport is, mely plurális, liberális

terminológiát használ: „mindenki a hitének megfelelően éljen”, a „modern kor követelményeivel egyeztetett” hitet közvetítsük, ami „a világi értékeket is szem előtt tartja”, „nem kötelez elvei feltétlen elfogadására”, „iránymutatás helyett kérdéseket fogalmaz meg, és elfogadja a diákokat úgy, ahogy jelenleg vannak”. Ezzel szemben a pedagógusok vallási elkötelezettsége általánosan elfogadott ismertetőjegyként fordul elő, s különösen az új iskolák válaszadói hangsúlyozzák, hogy számukra is fontos az intézmény és a fenntartó által nekik nyújtott lelki segítség.

A hitbeliség mellett vagy helyett sokan a jellem- és személyiségfejlesztést emelik ki, válaszukban keverednek az általános etikai és pszichológiai fogalmak: kiegyensúlyozott, harmonikus személyiségű, becsületes, toleráns, szolidáris, másokat megbecsülő, reális önismerettel rendelkező, egészséges lelkű emberek nevelése a református többlet. Sikeresebb a problémás gyerekek kezelése, a (pszichológus vagy hitoktató által végzett) lelki gondozás. Egymás mellett figyelhető meg a fegyelmező és a gyermekközpontú iskola értékei: egyrészt megjelenik a rend, jó magaviselet, alázat, engedelmesség, fegyelmezettség, szófogadás és tisztelet, az erőskezű vezető, az oda nem való diákok mielőbbi „kirúgásának” igénye, és a csak a szülői igényeket kiszolgáló felfogás elutasítása. Jóval szélesebb kör szerint (különösen az újabb intézményeknél) fontos, hogy a diák (és a tanár) jól érezze magát, szívesen menjen az iskolába, számukra a gyermekbarát, családközpontú intézmény testesíti meg a református eszményt.

Oktatásra vonatkozó válaszelemet majdnem mindenki megfogalmaz, teljes az egyetértés a pedagógusok tudásbeli és módszertani felkészültsége, elkötelezettsége, szakmai alázata szükségességéről. Korábbi kutatási eredményeinkkel összhangban megállapíthatjuk, hogy a válaszadók munkájukat professziónak tekintik (Erdős 2015). Ezen belül nem az átvétel időpontja szerint csoportosíthatók a válaszok, hanem az iskola régióbeli és társadalmi háttérváltozói szerint: a továbbtanulásra felkészítő, tehetséggondozó, tudományos alapú, versenyeredményekhez vezető iskola képe az előnyösebb helyzetű; míg a felzárkóztató, korrepetáló, hátrányos helyzetű kompenzáló oktatás az alacsony státusú tanulókkal dolgozó iskolák sajátja. Ugyancsak az átvétel időpontjától független sajátosság, hogy a hagyományosan célnak tekintett értelmiségképzés (Győri 2017) alig kerül említésre, helyettük a divatszóvá vált „kompetencia”, a használható, korszerű, a „munkaerőpiaci igényekhez alkalmazkodó”, a „sikeresebb élethez” vezető tudáskép uralja a diskurzust.

Az eddig tárgyaltaknál kisebb arányban jelennek meg a hazaszeretet, a nemzeti elkötelezettséget, a Kárpát-medencei magyarság kapcsolatainak ápolását kiemelő válaszok, de inkább az új iskoláknál. Arra következtetünk, hogy ez a kör, amely – mint láttuk – kevésbé használja a szakrális nyelvet, főként ezt a dimenziót érzékeli református jegyként. A nemzet mellett ugyancsak közösséget látnak mindkét csoport válaszadói magában az ideális református iskolában is, megragadható az iskola egységét diák-, diák–tanár és tanár– viszonylatban hangsúlyozók jelenléte, s ebbe néhányan az iskola és a fenntartó, az iskola és a gyülekezet közösségét is beleértik.

A felekezeti identitás megnyilvánulásának lehetőségei

Elemzésünk elején szeparáltuk a háritónak tűnő válaszokat, amelyek nem tudtak különbséget tenni e két kérdés között. Valóban van összefüggés az iskolaideál és az identitást megjelenítő elemek között, így akár kontrollkérdésként is tekinthetünk ez utóbbira. Az új iskolákból érkezettek körében két nem tudom („még nem beszélgettünk erről”) és néhány túl általános, nem használható válasz született, a régi intézmények pedagógusai egy kivétellel értelmezhető kijelentéseket tettek.

A legfeltűnőbb sajátosság, hogy a túlnyomó többség (a régiiek valamivel gyakrabban) az identitást vallási, illetve ahhoz szorosán kötődő megnyilvánulásokkal azonosítja. Ezen belül az egyik lehetséges csoportképző jegy az, hogy csak külsődleges/formális, csak belső/értékbeli elem vagy a kettő kombinációja jelenik-e meg a válaszokban. Az új iskolákból jóval többen tartoznak a csak formális sajátosságokat említők közé, mint a régiékből, bár így is ez a legkisebb létszámú csoport. Idetartozó válaszzelemnek tekintettük a van református köszönés, iskolalelkész, hittanóra, csendes nap stb. megfogalmazásokat. Véleményünk szerint ezek a fenntartóváltás után szinte egy tollvonással bevezethető változások valóban látványosak lehetnek tanárok, szülők, gyerekek számára egyaránt, s csak ezzel azonosítják az új intézményi identitást. Az új iskolákban is többen vannak azok, akik ezek említése mellé hitbeli, értékbeli, viselkedési elemeket is társítanak, de a legnagyobb csoportot mindkét almintában azok jelentik, akik csak az utóbbiakkal azonosítják az identitás-megnyilvánulásokat. Elsősorban a hit megléte vagy legalábbis az arra törekvés, a keresztyény, illetve református értékek képviselése, az erkölcsiség, s a vallás konzekvenciális dimenziójának tekintett megnyilvánulások (szeretet, megbocsátás, jólelkűség, segítőkészség) dominálnak.

A másik csoportképző a nyelvi, stílusbeli jellegzetesség, mely az egyházas értelmező közösségbe való beágyazottság nyomát hordozza magán. A régi iskolákból feltűnően nagyobb számban használnak biblikus, vallástörténeti ismereteket tükröző fogalmakat: van, aki többmondatos igei idézettel válaszol (2. Péter 1:5–8.), megjelenik a „sola Scriptura” és a „semper reformanda” kifejezés, hivatkoznak a Hegyi beszédre és a Tízparancsolatra, a keresztyény értékeket sokszor értelmezik is.

Aki nem kimondottan vallási tartalmat említ, nagyobbbrészt etikai és pszichológiai értékekben látja megjelenni a református intézmény identitását (gyermekszeretet, türelem, családiasság, odafigyelés, segítő szándék, jellemformálás stb.). Az oktatás kiemelt szerepére több válasz is utal, de általában a hit és tudás együtt kerül említésre, csupán egy-két, előnyösebb társadalmi helyzetű középiskola speciális pedagógiai ars poeticájaként fordul elő a „református értelmiség nevelése”. A magyarság, a nemzeti értékek, a hazafiság identitás-megjelenítő elemként kerül elő mindkét csoportban. Itt is hangsúlyozódik a pedagógusok személyes, de legalább ennyire a testület közösségi szerepe és felelőssége: az elkötelezettség, példamutatás, egység, szakmai és lelki közösség, a református iskola megkülönböztető jegye a „közösségben és közösségért élés”.

A saját iskola az eszményi egyházi iskolához képest

A válaszok száma alapján úgy tűnik, hogy a pedagógusok egy része nem tud vagy nem akar véleményt nyilvánítani erről a kérdésről, az aktivitás csökkenése különösen az új átvételű intézményeknél ragadható meg. Itt fordul elő két esetben is a „nincs magyarázat” az eszménytől való eltérésre válasz, ketten pedig úgy vélik, hogy nem is lehet egy ideálnak megfelelni a mai társadalmi, értékrendi körülmények között: „ma az országban nincs ideális nevelés és oktatás”. Ez utóbbi megállapítás egyszerűen bukkan fel a régi iskolákból jöttek véleményében, akik közül viszont többen gondolják úgy, hogy saját intézményük megfelel a református ideálnak, bár ez a vélemény így is elenyésző töredéke az összesnek.

A pedagógusok az általuk érzékelt eltérésre racionális, társadalmi magyarázatokat keresnek, egy esetben jelenik meg transzcendens ok is: „Isten szent lelkét nem mindig kapjuk meg”. Az új intézmények számára legnyilvánvalóbb, s talán legegyszerűbb megoldásként a fenntartóváltás óta eltelt idő rövidege jelenik meg leggyakrabban, s akik így vélekednek, azok nem is tesznek hozzá mást. A régebb óta református iskolások között már igen ritka ez a válasz, s általában inkább optimista hozzáállással társul: „úton vagyunk”, „még szükség van egy kis fejlődésre”, a „folyamatos fejlődésben most itt tartunk”.

A többi magyarázatot a személyi vagy a tárgyi/anyagi feltételek hiányát vagy egyéb okokat említőkre oszthatjuk. A személyi problémákat említők vannak legtöbben. A pedagógusok felelősségének tematizálása az önreflektivitás megnyilvánulása. Feltűnő, hogy a régi intézményekből jöttek önkritikusabbak, háromszor annyian látják érintettnek a tanárokat, mint az új átvételű iskolák válaszadói. Ez utóbbiak leginkább a hit- és a vallásgyakorlat, illetve az ebből fakadó értékrend hiányát vetik fel, néhány esetben viszont ettől független szakmai tényezők (szakmai alázat hiánya, nem kellő készülés, kevés energia befektetés) vagy emberi gyarlóságok (személyes érdekeket követ) tűnnek fel. A régi intézmények dolgozói is leginkább hitbeli gyengeségeket diagnosztizálnak, de árnyaltabb magyarázatokat fűznek hozzá: a pusztán ténymegállapító válaszok mellett megjelennek értékelő vagy a háttérrel felvillantó megfogalmazások is: „a tanárok is emberek, nehéz a napi életben valóra váltani az elméletben elfogadott alapelveket”. Hasonló jellegű az objektív körülményekre való hivatkozás is: a felnőtt személyiségét már nehéz megváltoztatni, kistelepülésen nincs választék, dönteni kell a szakmaiság vagy a vallásosság között. Habitusbeli és magatartási gondokat sem hallgatnak el, tunyaság, fásultság, rossz beidegződések, őszintétlenség kerül említésre. Konstatálják, hogy a testület egységének hiánya rontja a hatékonyságot, bár egy esetben a szemléletbeli sokszínűség értéként tételeződik. Egy nagyobb terjedelemben fogalmazó válaszadó saját intézménye problémáját abban látja, hogy „hiányzik a hosszú távú tervezés és a fejlődéshez szükséges jól meghatározott közös cél”. A nem kellő kommunikáció és a konszenzushiány is megbosszulja magát: „Nem tudjuk eldönteni, mi fontosabb, a lelkeség, vagy az eredmények”.

A református ideált a pedagógusok számára a fenntartó, az általa kinevezett intézményvezető és a testületen belül speciálisan az iskolalelkészek és a hittantanárok értelmezik. Utóbbiakról keveset tudunk meg, egy-egy esetben említik az iskolalelkész hiányát és a hittantanárok nagy fluktuációját problémaként. A vezető saját intézménye negatív hatásgyakorlójaként két új és hat régi iskolás válaszban tűnik fel. Kritikaként az innovációhiány, a fenntartóval való együtt nem működés, az erélytelenség és túlzott konfliktuskerülés, más esetben viszont a maximalizmus, túlzott konzervativizmus és a merevség jelenik meg hibaként. A fenntartóról kevesen tesznek említést, s az új intézményekből származó válaszokból nem is tudunk használható következtetéseket levonni, mindössze az derül ki, hogy „más elképzelése” van, illetve „befolyásol”. Sokkal konkrétabb kritikát kapunk a néhány, régebbi iskolás megfogalmazásból: „nem egyértelműek az elvárásai”, „nem segít”, a „szakmai irányítás, fejlesztés, koordináció” nem megfelelő, egy iskolafenntartó lelkész „összeférhetetlen természetű”.

Az ideáltól való elmaradást személyi okokkal magyarázóik jelentős része nem elsősorban a pedagógusokban, hanem a diákokban és a szülőkben, családokban látja a problémák forrását. Ezek aránya az új iskolákban magasabb, mint a régiekben, amit tulajdoníthatunk annak, hogy itt még valóban az átvett tanulók dominálnak, de felmerülhet a felelősség áthárítás lehetősége is. Mindkét csoportra jellemző, hogy nemcsak a református vagy más keresztény hittől és a gyülekezeti élettől való távolságukra utalnak (bár erre igen sokszor), hanem társadalmi hátrányaikra (rossz anyagi helyzet, alacsony iskolázottság és státusz), kognitív problémákra (gyenge képességű, motiválatlan diákok), esetleg az iskolával szembeni szülői érdektelenségre, elzárkózásra hivatkoznak.

Az eszmény el nem érését tárgyi/anyagi tényezőkre visszavezetőik egy része válaszával feltehetőleg a fenntartóknak kívánt üzenetet küldeni: az IKT eszközök, a tornaterem vagy a játszószoza hiánya, a csak „részlegesen cserélt iskolabútorok” és felújításra váró épület nem magyarázza a református tartalmat. Visszaülünk azonban az első kérdésnél tapasztaltakra, mely szerint van egy olyan válaszadói kör, melynek szemében a református iskola egyenlő a minőségi oktatással. Sok iskolaátvételnél szempont volt az utóbbi években, hogy az egyházi fenntartótól jobb anyagi körülményeket, bővebb forrásbevonást reméltek az önkormányzatok és a tantestületek egyaránt, a válaszokban ez az elvárás is megtestesülhet. Az egyéb okok közé soroltuk az oktatáspolitikai problémákat (bürokratikus állami szabályozás, feszített tantervi követelmények miatti időhiány, leterheltség) és az oktatás társadalmi megbecsültségének hiányát felvetőket.

Az egyházi iskolai identitás realizálása

Erre a kérdésre többen válaszolnak, mint az előzőre, csak egyetlen „nem tudom” válasz született. Kiemelendő, hogy az előző kérdéshez képest nőtt a többes szám első személyben fogalmazók aránya (a „mi iskolánkban”, „nálunk”), ami a nagyobb bevonódás jele lehet. A legtöbb válaszadó mindkét csoportban a formális és kötelező alkalmakat említi, hittanóra, köszönés, csendes nap, Biblia-olvasás, áhítat, címer, zászló, jelvény. Feltűnő különbség azonban az, hogy míg az új iskolákból adott ilyen típusú válaszok felében kizárólag ezek szerepelnek, addig a régi iskolásoknál egyharmad az arány. A csak a kötelező kliséket látók közül néhányan ezt a helyzetet kritikai élel említik („megtartjuk a szokásos hitéleti programokat, de felszínesen, mélyebb tartalom nélkül”, más „kötelező panelnek” minősíti), a régiekhez képest több újabb iskolából jövő válaszadó optimista: „hiszem, hogy a jövőben sikerül pozitívabbra formálni”, „külsőségekben elsősorban, de az Úrnak van hatalma a «csontokba is életet lehelni»”.

Ugyancsak inkább formális elemnek értékeljük az intézményi dokumentumokra való hivatkozást, a Házirend, Pedagógiai program, Küldetésnyilatkozat, Helyi tanterv református identitásképző elemének hangsúlyozását, bár egy említés szerint a munkatársaknak a Pedagógiai program idevonatkozó részét még meg is kell tanulniuk. Kimondottan a régi intézményekből jöttek között bukkan fel a hagyományokra, múltra, elődökre való utalás, szélsőséges esetben a több száz évvel ezelőtti alapításra hivatkozás kizárólagos válaszként.

Mások az élő közösségek identitásadó szerepét emelik ki. Az új iskolák friss élmenye a református intézményhálózatba való bekerülés, jellemzően többen említik a felekezeti iskolák közti versenyekbe, közös eseményekbe kapcsolódást. Ugyancsak külső közösségi kapcsolatot jelent a gyülekezet, más református egyházi közösség, szervezet, a településen vagy más intézményben reformátusként való megjelenés. Ezeket viszont nagyobb számban említik a régi iskolák, náluk jelenik meg a határon túli kapcsolat, a nemzeti elkötelezettség megvalósult identitáselemként. Maga az iskola is közösséggé válik sok válaszadó értelmezésében, a szülőkkel, családokkal való ilyen kapcsolatot, a gyerekek közti viszonyt, illetve a tanár–diák, tanár–tanár közösséget hangsúlyozzák. A tantestület pozitív szerepét különösen a régi iskolák emelik ki, ahol legalább a tanárok egy része, de sokak szerint az egész testület keresztyén közösséget alkot, példát mutat.

A tanulók református identitása a legtöbb válaszadó szerint nevelési értékekben ragadható meg, melyet szűkebb értelmezésben a jó magaviselettel, a normákat betartó viselkedéssel azonosítanak. A legtöbben azonban (a régi iskolások közül szinte mindenki, az újaknak bő fele) ennél tovább megy: a harmonikus személyiségű, igényes, erkölcsi értékeket és egészséges életmódot követő, békességre, szeretetre, segítségnyújtásra, áldozathozatalra képes gyermek hordozza a református identitást. Ennek kiformálását célozzák a fentebb tárgyalt hitbeli, vallási alkalmak, a pe-

dagógusok példaadása, de a válaszadók nagyjából tizede a tanórakat, a színvonalas szakmai munkát, a beépített református tananyagtöbbletet, modern módszertant is ide sorolja. A régi iskolákból valamivel többen (bár összességében nem sokan) emelik ki az oktatáson kívüli programok, táborok, családi vasárnapok, speciális iskolai rendezvények és önkéntes körök jelentőségét.

Következtetések

Az utóbbi évtized dinamikus bővülése után a régi és az új egyházi intézmények karakterét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a pedagógusok szerepfelfogása, identitása sem a kilencvenes évek bővülési hullámában egyházivá vált – mára réginek számító –, sem az újabb bővülési hullám intézményeihez tartozó pedagógusok körében nem egységes, miközben kutatásaink egyértelműen rámutatott a felekezeti és más fenntartásban működő intézmények markánsan eltérő pedagógiai arculatának nyomaira. Az adatok alapján arra következtethetünk, hogy a felekezeti iskolai pedagógusszerep és identitás értelmezésének kitapintható egy egységesnek tűnő, mégis diffúz magja, de számos további tényező befolyásolhatja a hivatás speciális értelmezését, többek között az intézmény társadalmi, regionális, települési környezetből származó kihívások, illetve az az iskolakultúra testületi identitására épülő stabil szocializációs bázis.

A pedagógusok tőkeforrásait az utóbbi időben számos kutatás vizsgálta, s általában megállapítják, hogy a pedagógustársadalom rendkívül erősen töredezett képet mutat humán tőkével való rendelkezés tekintetében. A felekezeti iskolák sem mentesek ettől a megosztottságtól, elsősorban regionálisan és a diákkompozíció szerint tapasztalhatók differenciák, miközben árnyalatnyival előnyösebb helyzetben vannak a nemek szerint valamivel kiegyensúlyozottabb tantestületek, egyes iskolatípusokban és felekezeteknél a fiatalok nagyobb aránya, s képzettségük színvonala miatt. Szektorközi összehasonlításban egyedi tőkefajta a pedagógusok vallási, spirituális tőkéje. A vallási, spirituális tőkének abból a fajtájából profitálnak legjobban az iskolák, ami a tantestületekben kialakuló kohézív kapcsolathálóra tud épülni. Az ilyen típusú, intragenerációs tantestületi társadalmi tőke mellett az tanár–diák kapcsolatokat átható, intergenerációs társadalmi tőkét azonosítottuk az eredményességre pozitív hatást gyakorló tényezőként. Az iskolák diákkompozícióját és tantárgyi teszteredményeit figyelembe véve az elvártnál jobban teljesítő intézmények az oktatásra szűkített szerepfelfogás helyett gazdag nevelési környezetet képesek teremteni diákjaik számára.

A nevelés hétköznapi teendőinek rendszerszerűségét és hitelességét segíti, ha mindez egy pedagógiai hitvallásra, intézményi identitásra épül. A fejezet második felében egy felekezet pedagógusainak szöveges identitásreprezentációit elemezve azt vizsgáltuk, mennyire kialakult, szisztematikus és egységes a tanárok, tanítók peda-

gógiai hitvallása. Az elemzés rámutatott arra, hogy a felekezeti intézmények tanárai, tanítói és óvopedagógusai számára speciális szakmai felkészülés szükséges, amely a jelenlegi pedagógusképzés kicsiny szegmensében valósul meg.

2.3. A TANULÓK TÁRSADALMI REKRUTÁCIÓJÁNAK ALAKULÁSA⁴

A felekezeti fenntartású iskolákat választó tanulók vizsgálata az utóbbi évtizedben új lendületet kapott. Olyan országokban ugyanis, ahol az állam és az egyház szétválasztásának hagyományai miatt az állami fenntartású iskolák kultúrája erősen szekularizált, új csoportok jelentek meg a történelmileg honos felekezetek oktatási intézményeiben (Judge 2004, Agirdag et al. 2017). Ez a változás jót tett a rekrutációs probléma értelmezésének, hiszen az oktatáskutatók hajlamosak elsősorban a diákok társadalmi státusa alapján vizsgálni a tanulók intézmények és szektorok közötti disztribúcióját. A más etnikumhoz és valláshoz tartozó iskolaválasztók magatartásának értelmezése azonban új megvilágításba helyezi a nem állami iskolák funkciójáról alkotott nézeteket, s rávilágít arra, hogy a tanulók intézmények közötti szelekciója nem magyarázható kizárólag a strukturális kényszerek hatásával, hanem más társadalomelméleti megfontolásokból kiindulva iskolaválasztásként interpretálható. Az iskolaválasztás fogalma racionális döntést feltételez, s így elsősorban célracionalitásra gondolunk, olyan döntésre, amely a tervezett társadalmi mobilitás, a későbbi karrier érdekében jó döntésnek tűnik. Azonban kutatásaink alapján úgy véljük, hogy a felekezeti iskolák választásánál túlságosan leegyszerűsítő értelmezés lenne célracionalitásról beszélni, az esetek többségében – emellett vagy ehelyett – értékrationális döntések születnek. Az értékrendjében plurálissá vált társadalom tagjai a lokális társadalmakban is megélik a divergáló értékrendek enyhébb vagy hevesebb összecsapását, s azt az iskolát választják, amelyben a gyermekeik a családi szocializációs közegéhez leginkább hasonló kultúrával találkoznak. Azt állítjuk, hogy a társadalmi mobilitásra vonatkozó ambíciók célracionalitásának és a vallásos világ- és emberképre épülő nevelés értékalapú preferálásának koegzisztenciájával találkozunk a felekezeti iskolaválasztás esetén (Tódor 2019).

De hogyan is látjuk rendszerszinten a felekezeti iskolák helyét az oktatási rendszerekben? A kompetitív modell lényege, hogy az oktatási piacon a paralel szekuláris intézményekkel versenyhelyzetben fejtik ki tevékenységüket (Szántó 1998). A szakirodalom egy része szerint a felekezeti iskola versengést generál az iskola-

⁴ A felekezeti oktatási intézmények rekrutációját több kutatásunk során tanulmányoztuk, az OTKA két ízben is támogatta ezt a munkát (A családi és az iskolai szocializáció kölcsönhatásai a felekezeti középiskolák diákjai körében (1996–1999), valamint a Középiskolások továbbtanulási terveit egy határ menti régióban (2006–2009) címmel.

rendszerben, ami javítja az oktatás minőségét, fokozza a szülők iskolaügy iránti érdeklődését, csökkenti a bürokráciát és leszorítja a költségeket. A felekezeti és általában a privát intézmények előnye eszerint abból fakad, hogy az állami iskola az oktatásügyi bürokráciának felelős, nem a fogyasztónak. Előbbi ráfordítás-központú szervezet, hiányoznak az innovációt célzó szerkezeti ösztönzői, s nem kap impulzust arra, hogy meg akarjon felelni az általuk szolgáltat csoportok minőségi elvárásainak (Chubb–Moe 1990, Godwin–Kemerer 2002). Bár a vallásosság kérdését általában nem vizsgálják, úgy vélik, hogy a gyorsan szekularizálódó társadalmakban a felekezeti iskolát a nem vallásos szülők használják karriercéljaik kielégítésére (Dronkers 2004).

A helyettesítési modell szerinti megközelítésben a felekezeti intézmények az oktatási rendszer hiátusait töltik be, amennyiben az állami vagy más iskolák működése nem kielégítő. Tehát elsősorban az állami szektor pedagógiai funkciójától és hatékonyságától függ a felekezeti iskolák létezése, részaránya és karaktere (Bertola-Checchi 2013). Ha az állami szektorban az alacsonyabb teljesítménykényszer jellemző, akkor a felekezeti oktatás szigorúbb, szelektívebb, a versengésre koncentrált. Amennyiben azonban az állami szektorban erősebb szelekció uralkodik, a felekezeti szektor felkarolja azokat, akiket az előbbi nem tud sikerre vinni, speciális nevelési igényűek, tanulási nehézségeik, a többségtől eltérő kulturális igényeik miatt.

Miközben a legtöbb megközelítés a rendszer szintjén vizsgálja az iskolafenntartó szektorok közötti feladatmegosztást, keveset törődik a társadalom tagjainak szándékaival. A mellérendelő modell szerint a felekezeti intézményrendszer speciális családi szubkultúrából érkezőket vonz. Munkáinkban amellet érveltünk, hogy az iskolaválasztó társadalom többdimenziós szerkezetének megértéséhez a hagyományos kemény változók mellett a szubkultúrákra jellemző életstílust, a társas kapcsolatokat meghatározó érték- és identitáskategóriákat is figyelembe kell venni, mert ezáltal a hagyományosnál sokkal finomabb társadalmi kategóriák kitapintására nyílik lehetőség (Pusztai 2004). Nem új gondolat, hogy az iskolázottság, a foglalkozás és az anyagi helyzet nem jelöli ki egyértelműen az egyén társadalomban betöltött helyét, a tengeren túli szakirodalom már korán felhívta a figyelmet arra, hogy más csatornáknak (vallás, lakóhely, etnikum) is jelentős szerepe van ebben (Blau–Duncan 1967:130). Az életmód és az értékek által meghatározott kategóriák – s ilyen értelemben a vallásosság, a vallásgyakorlat is – a társadalomban elfoglalt hely megkülönböztető tényezői, melynek révén a horizontális milió-specifikus differenciáltság érzékelhető, s ez a társadalmi rétegződés vertikális hierarchiájában való gondolkodásnál lényegesen gazdagabb felbontású képet tesz láthatóvá.

Nehezen vonható kétségbe, hogy a vallásosságnak hatása van a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetre, a státus megszerzésére (Durkheim 1978, Blau–Duncan 1967), de vita folyik arról, hogy ok-okozati vagy asszociatív-e ez a viszony, illetve melyik a magyarázó és melyik a függő változó. A tapasztalt összefüggésekre több elmélet kínál magyarázatot: a szekularizációs, a szocializációs vagy a vallásüldözési

tézis. Egyes elméletek szerint a vallásosság az alacsonyabb státusúak körében erős (Luckman 1996), van, aki ezt a – valamilyen szempontból – hátrányos helyzetben kialakult depriváció, kompenzálásával magyarázza. Mások szerint a szubkultúrákban a szocializáció egyik rétege a vallásos orientáció elsajátítása (Hamilton 1998), egy harmadik megközelítésben az erősödő vallásosság a dinamikus, felfelé törekvő csoportok sajátossága (Tomka 1996). Weber elméletét magyarázva még Bourdieu is arra a következtetésre jut, hogy azokban a nem tipikus esetekben, amikor a ténylegesen birtokolt tőke nem magyarázza meg a beállítottságokat, egy határozott etikai alapon kialakulhat a feltörekvők optimista aszkézise (Bourdieu 2010). Az 1990 előtti magyar társadalom vallásosságát sajátos féloldalasság jellemezte – a vallás és a társadalmi státus fordítottan aránylott egymáshoz – (Tomka 1977, Tomka 1996), s ennek hatása ma is észlelhető, miközben az összefüggés iránya változóban van (Tomka 1999). Másrészt az ateizmus az esetek egy jelentős részénél a családban öröklődő deprivációval és a hátrányos helyzettel áll összefüggésben (Bukodi et al. 1994). A vallás és a társadalmi státus kapcsolatát vizsgálva Szántó (1998) a demográfiai tényezők, főként az életkor, a nem és a lakóhely településtípusának hatását emeli ki a szekularizációs folyamatban. Azt találja azonban, hogy az azonos életkorúak között a szakmunkás végzettségűekre jellemző a legcsekélyebb templomba járás, miközben a legalacsonyabb és a legmagasabb végzettségűek vallásgyakorlata a legintenzívebb. A „kényszerszekularizáció évtizedei” (Szántó 1998:35.) után bekövetkezett változások azt a feltevést erősítették, hogy a vallásosak alacsony társadalmi státusa Magyarországon jórészt a velük szembeni diszkriminációnak volt köszönhető (Hegedűs 2000). Egy más megvilágításban a vallásosság sem nem oka, sem nem következménye a társadalmi helyzetnek, hanem a társadalom egyes hasonló életstílusú csoportjainak sajátossága. Miközben az oktatáspolitikai kutatások egy része megállapítja, hogy a felekezeti iskolák „jelenléte a magyar oktatási rendszerben fokozza az iskola-rendszeren belüli szegregálódást” (Berényi–Neumann 2019:75), nem rendelkeznek elegendő információval a tanulók társadalmi helyzetének jellemzésére. A felekezeti iskolák rekrutációját az iskolai végzettség és a vallásosság összefüggésében szükséges vizsgálni.

Honnan vannak adataink a felekezeti iskolások rekrutációjáról?

Az ezredfordulón rendkívül pontos képet tudtunk alkotni a felekezeti középiskolák társadalmi háttéréről. Egyrészt az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetében 1998-ban készült „A felsőfokú továbbtanulás tényezőiről” című kutatás (N= 61 188), másrészt 1999-ben „A családi és az iskolai szocializáció kölcsönhatásai a felekezeti középiskolák diákjai körében” (N=1446) című OTKA kutatás (F22476) keretében az ország 48 felekezeti középiskolájának tanulóival kérdőíves vizsgálat adatai alapján végeztünk szektorközi összehasonlítást (Pusztai 2004). A rendszerváltást köve-

tő második évtizedben a felekezeti iskolások rekrutációjára vonatkozó adatainkat egy határ menti vizsgálat keretében gyűjtöttük. A „Középiskolások továbbtanulási tervei egy határmenti régióban” című OTKA kutatás (T048820) során Észak-Alföld, a Partium és Kárpátalja felekezeti és nem felekezeti iskoláit hasonlítottuk össze. A Neuwirth- féle középiskolai bemeneti mutatók alapján páronként hasonló helyzetű iskolákat választottunk ki az egyházi és a nem egyházi fenntartásúak közül. A kifejezetten egyházi intézményeket célzó kutatások mellett felhasználtuk a Magyar Ifjúság kutatások utóbbi három hullámának adatait, valamint alkalmanként támaszkodtunk az Országos Kompetenciamérés adataira is.

A 2010-es években az erősödő, értékelő állam már üzemszerűen működtette az iskolák és tanulók teljesítményének monitorozására létrehozott Országos Kompetenciamérést, ami a kutatók számára is új korszakot jelentett, hiszen a valószínűségi mintavételes kutatások helyett a (majdnem) teljes körű vizsgálatok adataira építhettek. Azonban az oktatási célú adatgyűjtésekben nem kapunk képet a család iskola-választásának világnézeti hátteréről. A tanulmányi teljesítmény mérése céljából létrehozott nemzetközi és hazai adatbázisok nemcsak számos horizontális társadalmi státusdimenzióról nem adnak hírt, de a tanulók és családok vallásosságáról sem nyújtanak információt. Munkáinkban azzal az állásponttal értünk egyet, hogy a vallásosság vizsgálata a modern oktatásszociológiában nem elhanyagolható tényező, mert „túl a renden és osztályon” a hagyományos kemény változók mellett a szubkultúrákra jellemző életstílust, az érték- és identitáskategóriákat is figyelembe kell venni a társadalmi szegmentáció leírásában. A modern társadalomkutatás a kulturális választások alapján határozza meg az egyén helyzetét, az eltérő mikro környezetben gyökerező tudástípus és világlátás a kemény státusmutatók alapján várható helyzetértelmezést és döntéseket, így az iskolaválasztást is felülírja (Schultze 1992, Hradil 1995, Beck 1999, Kolosi 2000, Pusztai 2003b). A felekezeti iskolák rekrutációjának szakszerű leírásakor tehát elengedhetetlen egy korábbinál gazdagabb szempontrendszer alkalmazása, melyből a vallásosság biztosan nem maradhat ki.

A felekezeti iskolákat választók az ezredfordulón

Mivel 1998-ban „A felsőfokú továbbtanulás tényezőiről” című vizsgálat az iskola-fenntartó szektorok összehasonlításához felhasznált adatbázis nem tartalmazott világnézeti-kulturális orientációra, vallásosságra vonatkozó adatokat, az akkori szektorközi összehasonlítás csupán a társadalmi státus néhány dimenziójára szorított annak ellenére, hogy a legjelentősebb különbséget éppen ezeken a nem mért területeken gyanítottuk. A két adatbázis országos összefoglaló adatainak összevetése alapján a társadalmi összetétel néhány mutatójának komparatív vizsgálata nyomán megállapítottuk, hogy a felekezeti gimnáziumok tanulóinak szülei között összességében több volt a magasan kvalifikált ember, és kevesebb a kifejezetten alacsony is-

kolázottságú, mint a nem felekezeti középiskolások körében. Elemzéseinkben azonban mindig jelentős szerepet játszott a területi szemlélet, nemcsak az iskolák térbe ágyazottsága, hanem a felekezeti és a vallási hovatartozás térben nagy változottságot mutató karaktere miatt is (Forray–Kozma 2011, Császár–Pete 2019). Így az is egyértelművé vált, hogy a felekezeti iskola társadalmi kompozíciójából fakadó előnye a fővároshoz kötődik, s vidéken nem volt jelentős a különbség a szektorok között a felsőfokú végzettségű szülők arányában. Az általános iskolát, a szakközépiskolát és a gimnáziumot végzett anyák arányában például egyáltalán nem találtunk jelentős szektorközi eltérést, a felekezeti iskolások apái között 10%-kal kevesebben voltak a szakmunkás végzettségűek, és mindössze 4%-kal gyakrabban fordultak elő a gimnáziumban érettségizettek. Az ezredfordulón – Budapestet nem számítva – a felekezeti középiskolások szülei között mindössze 4-5%-kal többen voltak a diplomások. Ez az előny nem volt jelentős, ráadásul a részletes elemzés alapján kiderült, hogy nem általában jellemzi a felekezeti középiskolásokat. A régiók összehasonlítása azt mutatta, hogy miközben a fővárosi felekezeti iskolákban a diplomás szülők gyermekeinek aránya legalább 30%-kal magasabb volt, mint az ország többi térségében, a több szempontból is hátrányosnak tekinthető dél-dunántúli, észak-magyarországi és észak-alföldi régióban a felekezeti középiskolások társadalmi leképezi az adott régió középiskolások társadalmát.

14. táblázat. A különböző régióban fekvő felekezeti középiskolások megoszlása a szülők legmagasabb iskolai végzettsége szerint 1999-ben

	Budapest	Budapest környéke	Dél-Alföld	Észak-Alföld	Észak-Magyarország	Észak-Dunántúl	Dél-Dunántúl	összes
legfeljebb szakmunkás	3,6	14,6	12,9	16,7	<u>20,3</u>	10,4	<u>31,0</u>	14,5
legfeljebb érettségizett	23,6	41,8	<u>54,0</u>	50,0	49,4	<u>51,3</u>	49,5	45,5
diplomás	72,9	43,7	33,1	33,3	30,4	38,3	19,6	40,0
N=	228	162	253	302	82	231	120	1378

Forrás: Felekezeti középiskolások 1999. Az összefüggés szignifikanciaszintje: 0,000. Az aláhúzva közzölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna.

A szülők foglalkozása tekintetében is jellegzetes képet mutattak a korszak felekezeti iskolái. A magyar társadalom egészéhez képest nagyobb arányban választották ezeket az iskolákat a frissen vállalkozóvá vált szülők gyermekei (Kolosi 2000, Pusztai 2004). Különösen az apák körében fordultak elő gyakrabban, akik jobbra szakmunkás végzettséggel rendelkeztek. A vállalkozó apák legsűrűbben a dél-dunántúli és az észak-magyarországi régiókban fordultak elő. A rendszerváltás utáni években ők leginkább a munkanélküliség elől menekülő kényszervállalkozók voltak. A család-

dok szubjektív anyagi helyzetére vonatkozó adatok is azt mutatták, hogy többségük rosszabbul boldogult, mint korábban. Az anyagi helyzet objektív mutatóinak vizsgálata is megerősítette ezt, hiszen Észak-Alföldön minden második diák, az észak-magyarországiak és a dél-dunántúliak bő egyharmada átlagosnál szerényebb körülmények között élt. Felfigyeltünk arra, hogy az inaktív szülők aránya viszont jóval alacsonyabb volt, mint a magyar társadalom egészben (Kolosi 2000, Pusztai 2004), s döntően az alacsony iskolázottságú, észak-magyarországi és észak-alföldi tanulók családjában fordult elő.

A felekezeti iskolások karakteres vonása volt a rendszerváltás utáni évtizedben, hogy az édesanyák körében szisztematikusan alacsonyabb volt a vezető és az értelmiségi foglalkozásúak aránya, mint az állami szektor iskoláiban. A legjelentősebb szektorközi különbség az volt, hogy a felekezeti iskolások szülei az összehasonlítási csoportnál magasabb iskolázottsági szintjük ellenére nem a vezető pozíciókat foglalták el, hanem inkább beosztott értelmiségiként dolgoztak, sőt Észak-Alföldön a diplomás apák egyharmada és a diplomás anyák egyharmada nem diplomás foglalkozási státussal rendelkezett (Pusztai 2004). Ezt a vallásosság és a társadalmi státus több évtizedes, kedvezőtlen irányú összefüggésével magyaráztuk.

A szülői generáció vallásossága eltért a tanulókétól, a közösségi beágyazottságuk és kapcsolataik tekintetében lemaradnak gyermekeiktől. Az egyház tanítása szerint vallásos csoportba az anyák bő harmadát (36,6%), az apák majd negyedét (23,5%) sorolták a tanulók. A maguk módján vallásosak (az anyák 41,4%-a, az apák 38,5%-a), valamint a bizonytalan vallásosságúak (apák 14,4, anyák 10,8%-a) aránya kiegyenlítettebb volt, miközben a nem vallásosnak tartott apák kétszer annyian voltak (az apák 21,6%-a), mint az anyák (11,2%-a).

A családokat vallásosság szerint tovább árnyaló mutatók vizsgálata során kiderült, hogy az ezredfordulón a felekezeti gimnáziumok tanulóinak kétötöde egyöntetűen vallásos és egyhatodik – a szülők eltérő vallásgyakorlata miatt – heterogén vallásosságú családokban nőtt fel, miközben a családok bő négyötöde (45%) rendszeres vallásgyakorlatot nem folytató, de nem vallástalan típushoz tartozott. Az alacsony iskolai végzettségű szülők körében a nem vallásgyakorlók voltak felülreprezentálva, a magasabb iskolázottságúak körében pedig az aktív vallásgyakorlók. A családok vallási mobilitását és a szülők iskolai végzettségét összevetve nyilvánvalóvá vált, hogy a vallásos immobilak és a vallásilag felfelé mobilak jobbára magasan iskolázottak, a nem vallásos immobilak és a vallásilag lefelé mobilak körében pedig sokan legfeljebb szakmunkásképzőt végeztek, vagyis az ezredforduló felekezeti középiskolái a magasan kvalifikált vallásosak és vallásossá válók, valamint az alacsonyan képzett vallástalanok és elvállástalanodók gyermekeinek iskolája volt egyszerűen (Pusztai 2004).

Az egyházi szektoron belül a családok életstílusát, kapcsolatrendszerét, értékvalasztásait is megvizsgáltuk, s ennek nyomán hat különböző miliőhöz tartozó tanuló-típust tudtunk elkülöníteni. A világias értelmiségiek nagyvárosi miliőben felnövő,

15. táblázat. Az egyházi középiskolások szüleinek iskolázottsága vallásosság szerint 1999-ben

	egyházias	magamódján	bizonytalan	nem vallásos	más meggyőződésű
legfelsőbb szakmunkásképző	6,9	14,6	13,4	19,6	20,0
érettségizett	34,3	44,6	54,3	48,9	48,0
felsőfokú	58,8	40,8	32,3	31,5	32,0
N=	245	478	254	270	25

Forrás: Felekezeti középiskolások 1999. Az összefüggés szignifikanciaszintje: 0,000. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna.

jómódú, de sok szempontból veszélyeztetett, s kevésbé stabil vallásosságú gyermekei számítottak az egyik markáns arcélú tanulói csoportnak, akik a felekezeti iskolások egyötödét alkották. A felekezeti középiskolások negyede nagyvárosi, jómódú, hitvalló értelmiségi szülők gyermeke, akik egyöntetűen aktív vallásos családi klímájú nagycsaládokból érkeztek az iskolába. Weberi értelemben vállalkozó-polgárinak neveztük azt a miliót, melyben főleg dunántúli, jómódú, egyházas és a lokális közösségben aktív, anyagilag gyarapodó, vállalkozói szülői háttérű tanulók nőttek fel, a felekezeti középiskolások egytizede tartozott ide. A tanulók egyötöde passzív kultúrvallásos milióból érkezett, középfokú végzettségű, falusi-kisvárosi, heterogén, individualizált vallásosságú szülők gyermekeként. Egyhatodik proletarizálódott vallástalan milióból került ki szegényebb, kelet-magyarországi, vidéki családokból, ahol a szülők a vallásos közösségektől elszigetelten élő munkások voltak. A tanulók bő egytizedét tették ki a legszegényebb, döntően falusi, ún. talajt veszített parasztmunkás családból származó diákok, akiknek meglazult vallásosságú, alacsonyan képzett szülei vannak. A milió szerinti típusalkotás jelentősége az volt, hogy túllépett a tanulók társadalmi háttérének egydimenziós szemléletén. A részletes leírás az *Iskola és közösség* (2004) könyv Családi miliótípusok a felekezeti iskolások körében című fejezetében található.

A felekezeti iskolák társadalmának regionális változatossága mellett a tanulók állandó lakóhelyének települési hierarchiában való elhelyezkedését is vizsgáltuk, s ezzel a felekezeti szektor társadalmi szerepvállalásának lényeges vonását azonosítottuk. A felekezeti középiskolások az ezredfordulós vizsgálat szerint három, nagyjából egyforma csoportot alkottak: a legtöbben kisebb városokban éltek (35,1%), egyharmaduk falvakban (33,8%), kevesebb mint egyharmaduk pedig nagyvárosban (31,2). Ezzel szemben a nem felekezeti középiskolások nagyobb része (42,9%) verbuválódott nagyvárosi diákokból (Pusztai 2004). A kollégiumi nevelést is nyújtó intézmények jelentős aránya miatt a felekezeti iskolák több kisvárosi, falusi diákot vonzottak, ezáltal hozzájárultak a lakóhely településtípusából adódó hátrányok enyhítéséhez. A nagyvárosi diákok csak a fővárosi és a dél-dunántúli felekezeti isko-

lákban domináltak, az alföldi régiókban a kisvárosi, a többi régióban pedig a falusi gyerekek voltak túlsúlyban. Vidéken az észak-alföldi régió volt az a terület, ahol a felekezeti iskolások között a nagyvárosi tanulók a leginkább kisebbségben voltak. Az ezredfordulón a felekezeti középiskolások körében a kollégisták aránya majd kétszer annyi volt, mint az összes középiskolás között (Pusztai 2004, Imre 2006). A kollégisták között a falusi, kisvárosi, többnyire alacsonyabban iskolázott háttérű tanulók domináltak.

Iskolázottabbak és vallásosabbak egyszerre?

A rendszerváltás utáni második évtized közepén az OFI által készített Oktatási közvélemény-kutatás (2005) adataiban egy országos reprezentatív mintán végzett elemzés eredményeiben lehet követni, hogyan alakult a felekezeti iskolák iránt érdeklődők társadalmi bázisa. Az egyházak iskolahálózata ekkorra már többszintű volt, de a kutatásban nem lehetett elkülöníteni a felekezeti intézmények tanulóinak szüleit, mindössze arra kérdezték rá, hogy a válaszadó családjában vagy ismeretségi körében van-e egyházi iskolába járó. Ezért a felekezeti iskolákkal kapcsolatban tapasztalattal rendelkezők és tapasztalattal nem rendelkezők összevetésére nyílt lehetőségünk. Korábban foglalkoztunk a két csoport nevelési értékekkel és pedagógusmunkával kapcsolatos véleményének összehasonlításával (Pusztai 2011b), de nem vizsgáltuk a társadalmi háttérüket, iskolázottságukat és vallásosságukat.

Az egyházi iskolákkal kapcsolatban állók körében az egyházasak aránya majd tíz százalékkal volt magasabb, a nem vallásosaké 10%-kal alacsonyabb, de a maguk módján vallásosak azonos arányban fordultak elő a két táborban. Így az egyházi iskolás tapasztalattal bírók negyede egyházas vallásosságú és több mint fele a maga módján vallásos. Az egyházi szektorhoz kötődők magasabb státusára vonatkozó hipotézist megerősíti, hogy iskolázottsági előnyük jól kimutatható: egyötöde (20,1%) volt diplomás, míg a többiek egytizede (10,5%), és a befejezett gimnáziumi végzettségük aránya is hasonló irányú eltérést mutatott (20,1%–15,6%). Amikor a fővárosiakat külön vizsgáltuk, a felekezeti iskolás tapasztalattal rendelkezők iskolázottsági előnye kiugrónak bizonyult, hiszen ott minden negyedik (26%) válaszadó diplomával rendelkezett, miközben a többiek közül csak minden tizedik (10,2%). Az előbbi csoportban minden második (50%) válaszadó rendelkezett gimnáziumi érettségivel, míg a második csoportban csak minden ötödik (20%). A fővárosi felekezeti iskolák iránt érdeklődők társadalmi háttérének iskolázottsági előnye tehát fennmaradt.

A vallásosság és az iskolázottság összefüggése a felekezeti iskolákban tapasztalatot szerzők között pozitív korrelációt mutatott, vagyis minél iskolázottabb, annál vallásosabb volt a válaszadó, a másik csoportban viszont ellenkező irányú összefüggés állt fenn. Jelentős eltérés, hogy az egyházi iskolás tapasztalattal rendelkező,

egyházias vallásgyakorlatúak egyharmada diplomás, míg az felekezeti iskolákhoz nem kapcsolódó egyháziasak csak egytizede, vagyis az egyháziasak közül is a diplomásakat vonzotta igazán a felekezeti iskola. Valószínűleg azért, mert az alacsonyabb státusú vallásosak gyermekei számára elérhető felekezeti szakképzés intézményhálózata ekkor még nagyon ritka volt. Az egyházi iskolás kapcsolattal rendelkező, de magukat a saját elképzelésük szerint (maguk módján) vallásosnak tartók körében 60% volt a legalább érettségizettek aránya, míg az egyházi intézményekhez nem kötődők körében ugyanennek a csoportnak csupán a 40%-a érte el legalább a középfokot. Az egyházi iskolákkal kapcsolatot tartók közé tartozó nem vallásosak is magasabban kvalifikáltak voltak, egyértelmű, hogy a felekezeti iskolától elszigetelt csoportban az alacsony státusú vallásosak és a magas státusú vallástalanok voltak felülreprezentálva.

16. táblázat. A vallásosság és az iskolázottság összefüggése a válaszadók két csoportjában 2005-ben

	egyházi iskolás tapasztalata van**			egyházi iskolás tapasztalata nincs***		
	egyházias	magá módján vallásos	inkább nem vallásos	egyházias	magá módján vallásos	inkább nem vallásos
alapfok	50,0%	40,8%	35,3%	65,4%	58,9%	42,4%
középfok	16,7%	45,6%	41,2%	24,1%	32,0%	44,2%
felsőfok	33,3%	13,6%	23,5%	10,5%	9,1%	13,4%
N=	42	103	34	162	649	328

Forrás: OFI Oktatási közvélemény-kutatás 2005. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. A szignifikáns értékeket csillaggal jelöltük: *** p=0,000, ** p≤0,03.

A felekezeti szektor újjászületésének második évtizedében a vidéki és a fővárosi felekezeti iskolák társadalmi háttere változatlanul jelentős különbségeket mutatott. Noha vidékiek körében az egyházias vallásosságúak kétszer akkora arányban voltak, mégis a fővárosban volt nagyobb a különbség az egyházi és nem egyházi iskolás kötődésűek között vallásosság szempontjából.

Tanulói rekrutáció regionális metszetben

Amint a fővárosi és vidéki adatok eltérő szerkezete meggyőzően illusztrálta, a felekezeti iskola és a többi iskolafenntartó intézményei között tapasztalható társadalmi különbségek nem függetlenek az intézmények földrajzi elhelyezkedésétől. Ezért indokoltnak láttuk egy konkrét régió tanulótársadalmára ráközelítve tanulmányozni ezt az összefüggést. 2006-ban a végzős középiskolások szektorközi összehasonlító-

sakor páronként hasonló regionális és települési kontextusban elhelyezkedő iskolákat választottunk az ország keleti megyéiben (Pusztai 2009). A regionális karakter megragadásán túl a kutatás célja volt az is, hogy a felekezeti iskolák különböző iskolarendszerekben betöltött funkcióit vizsgáljuk, ezért a kárpátaljai és a partiumi iskolák szektorközi összehasonlítását is elvégeztük, melynek alapján számos lényeges felismerésre jutottunk (Pusztai 2009).

Ahogy fentebb említettük, a kelet-magyarországi térségben az ezredforduló felekezeti iskoláiban felülreprezentáltak jelen a passzív kultúrvallásos és a proletarizálódott vallástalan milióból származó diákok, akik akár az állami fenntartású intézmények tanulói is járhattak volna. Lényeges kérdés, hogy volt-e különbség az iskolafenntartó szektorok társadalmi hátterében. Ami a szektorok összevetését illeti, az apák iskolázottságának eltérése nem bizonyult szignifikánsnak, az anyáké viszont igen. A vizsgált északkelet-magyarországi régióban az anyák körében az érettségi jelentette a töréspontot, a felekezeti iskolások édesanyái között több volt az érettségizett szakmunkás, miközben a nem felekezeti iskolába járók szülei között az érettségizetlen munkás volt az a réteg, amelyik a vártnál nagyobb arányban szerepelt a szülők körében. A legalacsonyabb és a legmagasabb iskolázottságúak részaránya között nem volt kiemelhető szektorközi különbség.

17. táblázat. A szülők iskolázottságának szektorközi összehasonlítása kelet-magyarországi középiskolások 2006-os adatai alapján

Iskolafenntartó	apa		anya**	
	nem felekezeti	felekezeti	nem felekezeti	felekezeti
legfeljebb általános iskola	2,9%	2,6%	5,6%	5,2%
szakmunkásképző, szakiskola	30,6%	24,0%	16,5%	8,3%
gimnázium	7,4%	9,4%	20,7%	18,8%
szakközépiskola, érettségi utáni szakképzés	21,9%	19,0%	16,7%	25,3%
főiskola	3,5%	4,7%	10,1%	12,8%
egyetem	8,3%	12,2%	9,5%	11,7%
nem válaszolt	25,4%	28,1%	20,9%	18,0%
N=	484	384	484	384

Forrás: Párhuzamosok 2006. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. A szignifikáns értékeket csillaggal jelöltük: ** $p < 0,01$.

A szülők foglalkozási státusának szektorközi összevetése sem mutatott szignifikáns szektorközi különbséget, hiszen a vezető beosztású diplomás szülők aránya mindkét szektorban elenyésző volt, az apák 15,1%-a dolgozott beosztott diplomásként a felekezeti iskolások körében, 11,4%-uk a nem felekezeti szektorban, az anyáknál 21,9% és 19,0% volt ez az arány.

18. táblázat. A szülők foglalkozási státusának szektorközi összehasonlítása kelet-magyarországi középiskolások 2006-os adatai alapján

Iskolafenntartó	apa		anya	
	nem felekezeti	felekezeti	nem felekezeti	felekezeti
vezető (diplomás)	0,4%	0,8%	0,2%	0,3%
beosztott diplomás	11,4%	15,1%	19,0%	21,9%
szellemi (nem diplomás)	4,3%	7,6%	18,8%	22,7%
vállalkozó	17,6%	15,6%	9,5%	7,0%
szakmunkás	43,8%	38,8%	26,0%	22,1%
betanított munkás	2,9%	2,9%	5,6%	4,2%
munkanélküli	1,2%	2,3%	2,5%	2,1%
nyugdíjas (rokkant v. öregségi)	3,1%	3,1%	4,5%	7,6%
nem válaszolt	15,3%	13,8%	13,8%	12,2%
N=	484	384	484	384

Forrás: Párhuzamosok 2006. Az összefüggések nem szignifikánsak.

A felekezeti iskolások szüleinek mindössze árnyalatnyi, s statisztikailag nem szignifikáns foglalkozási helyzetbeli előnye mellett a diplomának megfelelő foglalkozási státusban dolgozók aránya még mindig relatíve alacsony volt, vagyis még ekkor is megfigyelhető volt az az ezredfordulón tapasztalt jelenség, hogy a felekezeti szektorban nagyobb azoknak a szülőknek az aránya, akik nem a végzettségüknek megfelelő foglalkozási státusban dolgoznak. Ez a régió munkaerőpiaci helyzetével is összefüggésben állhatott.

A kemény státusmutatók összehasonlításakor csak kis eltérés látható a két szektor között, de a gyermekneveléssel kapcsolatban igen jelentős eltérések mutatkoztak a két szektor között, ami az értékorientációk eltérő szerkezetére vallott (Pusztai 2009). A szektorok között nagyobb különbség mutatkozott, amikor a vallásosság szerinti elemzést is elvégeztük. A vallásosság ötfokú skáláján mérve tanulók a korábbi országos minta eredményeihez képest valamivel kevesebb szülőt sorolnak az egyházasan vallásosak közé, az egyházi iskolák szülőtársadalma mégis határozottan eltért a vallásosság szempontjából. Ha az adatokat szemügyre vesszük, azt találjuk, hogy a felekezeti iskolások olyan családokból érkeztek, ahol az egyházas vallásosságuk aránya ötszöröse, a nem vallásosak aránya pedig (főképp az anyák esetén) töredéke volt a másik szektorénak.

A vallásosság és az iskolázottság, valamint a foglalkozás összefüggésének az iskolafenntartó szektor kontrollja alatt történt vizsgálata majd minden tekintetben szignifikáns összefüggésről adott hírt, de mintha a két szektor körül két különböző társadalom létezett volna eltérő törvényszerűségekkel: a felekezeti iskolákon kívül a vallásosak voltak a legalacsonyabb státusúak, a felekezeti iskolások között pedig a vallásosak számítottak magasabb státusúnak.

19. táblázat. A szülők vallásosságának szektorközi összehasonlítása kelet-magyarországi középiskolások 2006-os adatai alapján

Iskolafenntartó	apa***		anya***	
	nem egyházi	egyházi	nem egyházi	egyházi
egyház tanítása szerint vallásos	3,5%	20,3%	8,7%	40,1%
maga módján vallásos	30,2%	43,5%	36,6%	43,0%
vallásos is, nem is	20,9%	14,6%	16,4%	9,6%
nem vallásos	31,0%	15,4%	28,0%	4,2%
más meggyőződésű	3,5%	2,1%	2,1%	0,3%
nem válaszol	11,0%	4,2%	8,3%	2,9%
N=	484	384	484	384

Forrás: Párhuzamosok 2006. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. A szignifikáns értékeket csillaggal jelöltük: *** p=0,000.

Az állami-önkormányzati szektor iskoláiban tanulók nem vallásos anyáinak döntő többsége diplomás vagy legalább szellemi foglalkozású, míg a vallásosak között felülreprezentáltak a legfeljebb érettségizettek, a szakmunkások, betanított munkások, rokkant és öregségi nyugdíjasok. Ugyanebben a szektorban a vallásos apák között a betanított munkások és munkanélküliek felülreprezentáltságára derült fény. A felekezeti iskolákban a vallásos édesanyák között a gimnáziumi végzettségűek domináltak, a vallásos édesapák között a középfokú és egyetemi végzettségűek, valamint a diplomás állásban foglalkoztatottak.

Miközben a felekezeti iskolákban sokféle státusú vallásgyakorló család gyermekei tanult, az alacsony státusú vallásosak egy komoly hányada –talán területi hátrányai miatt– nem tudta elérni a felekezeti iskolát. Helyükre előnyösebb helyzetű nem vallásos családokból származók juthattak be, mert a nem vallásos anyák között a felekezeti iskolásban is felülreprezentáltak voltak az egyetemi végzettségűek.

A családi miliók szerinti aprólékos klaszterelemzés segítségével is megpróbáltuk megragadni a két szektor körüli iskolafelhasználó társadalom karakterét. A kelet-magyarországi felekezeti iskolákba a rendszerváltás után másfél évtizeddel döntően az alacsonyabb státusú, vidéki vallásos, a felső-közép rétegekhez tartozó városi vallásos és az individuális vallásosságú alsó-középmilióból érkezett tanulók jártak. Vallásos, alacsony státusú, vidéki miliónek neveztük a határozottan és hagyományosan erős személyes és közösségi vallásosságú, döntően alapfokú, ritkábban középfokú végzettségű apák és anyák által fémjelzett, sokszor községekhez köthető családi szubkultúrát, amelyben a család minden tagja aktív vallásgyakorló, sőt gyakran kis-közösségi tag is. Szintén a felekezeti iskolákhoz kötődtek a városi, vallásos, felső-középrétegekhez tartozó, többnyire kisvárosi diplomás vagy szellemi dolgozó szülők, közülük az anyák rendszeres személyes, de szórványos közösségi vallásgyakorlók, azonban az apára laza intézményes kötődés és személyes vallásgyakorlat jellemző.

A harmadik típus a kisvárosi individuális vallásosságú alsó-középosztálybeli milió, melyet a nem vallásgyakorló, szakmunkás vagy vállalkozó apák és a csak személyes vallásgyakorlattal rendelkező, templomban ritkán megforduló, szakközépiskolát vagy gimnáziumot végzett, szakmunkás vagy beosztott szellemi anyák fémjeleznek.

Ezzel szemben a kelet-magyarországi nem felekezeti iskolák légkörét alapvetően a két, kifejezetten vallástalan milióból kikerülő tanulók határozzák meg. A nagyvárosi vallástalan magas státusú családokban a magasan kvalifikált anyák és az inkább középfokú végzettségű apák a közösségi és a személyes vallásgyakorlattól egyaránt tartózkodnak, s a gyerekeket sem bíztatják vallásgyakorlásra. A nagyvárosi vallástalan munkás milióban a szülők alacsonyan kvalifikált munkások, akik nem járnak templomba, legfeljebb az anyák imádkoznak, igaz, a gyermekeik vallásgyakorlata aktívabb.

Az anyai és az apai iskolázottság és a vallásosság különböző mutatóinak a hatását logisztikus regressziós modellekben vetettük össze arra vonatkozólag, hogy meg tudjuk, mely tényezők játsszák a döntő szerepet a szektorok különbségében. A vallásosság és az iskolázottság iskolaválasztásra gyakorolt befolyását összefoglaló alábbi táblázat alapján több lényeges megállapítás tehető. Egyrészt egyértelműen kiviláglik az anyák meghatározó szerepe az apákhoz képest, akár az iskolázottságukat, akár a vallásosságukat tekintjük. Másrészt azt tapasztaljuk, hogy akár a szülők vallásosság szerinti besorolásának, akár a közösségi vagy személyes vallásgyakorlatuknak a hatása minden esetben erősebb az iskolaszektor választásra, mint az iskolázottságuk.

20. táblázat. A szülői iskolázottság és vallásosság hatása a felekezeti iskolába kerülésre 2006-ban

	<i>szignifikancia</i>	<i>esélynövelő erős Exp(B)</i>
vallásosként definiált apa	,069	1,484
vallásosként definiált anya	,000	5,135
apa iskolázottsága	,918	1,008
anya iskolázottsága	,004	1,265
Konstans	,000	,096
rendszeres templomba járó apa	,000	2,760
rendszeres templomba járó anya	,000	4,725
apa iskolázottsága	,924	1,007
anya iskolázottsága	,035	1,186
Konstans	,000	,225
rendszeresen imádkozó apa	,093	1,522
rendszeresen imádkozó anya	,000	2,770
apa iskolázottsága	,434	1,058
anya iskolázottsága	,018	1,196
Konstans	,000	,236

Az iskolai diákkompozíció eltérései

A felekezeti szektor intézményeinek száma nyilván töredéke az állami szektorénak, ezért nem lehet messzemenő következtetéseket levonni a diáktársadalom társadalmi összetételének országos vagy régiós átlagok alapján történő összevetéséből. Az állami szektor mérete miatt az intézményi különbségek kioltják egymást, s eltűnik az állami szektoron belüli szelektivitás mértéke. A 2006-os szektorközi összehasonlító kutatásunk arra hívta fel a figyelmet, hogy a két szektor iskoláinak tanulói kompozíciói között igen jelentős különbség van. A népszerű feltevések közül az egyik nézet szerint a felekezeti iskola léte programozza a szelektivitást az iskolarendszerbe, sőt, a szelektivitás és az iskolák közötti különbségek egyik okozója a felekezeti iskola, amely a gazdasági és kulturális értelemben magasabb státusú családok gyermekeit szívja el az állami iskolákból (Kertesi–Kézdi 2004, Berényi–Neumann 2019). Azonban van olyan kutatási tapasztalat, hogy a vallási szempontok mentén szerveződő iskolák éppen hogy inkluzívabbak az állami iskoláktól, mert a vallásosak széles rétegeit vonzzák (Dijkstra et al. 2001).

Az iskolai társadalmi kontextust leginkább a diplomás szülőkkel rendelkező diákok intézményekre jellemző arányával lehet jellemezni. 2006-ban Északkelet-Magyarországon a legelőnyösebb összetételű iskolában 64%-os a diplomás szülők aránya, hét középiskolában pedig 10% alatti. A szektorközi összehasonlítás azt mutatta, hogy a nem felekezeti iskolák ebben a régióban társadalmilag sokkal inkább szegregáltak, vagyis – Lannert (2004) kifejezésével élve – az állami szektorban erősebben kasztosodott a rendszer. Az északkelet-magyarországi felekezeti iskolákban a diplomás szülők aránya sehol nem volt nagyon alacsony (11%-nál alacsonyabb) vagy kiugróan magas (49%-nál magasabb), miközben a nem felekezeti szektorban a tanulók majd egytizede olyan iskolába járt, ahol a diplomás szülő arány extrém ala-

21. táblázat. A tanulók megoszlása a különböző diplomás szülő aránnyal jellemezhető felekezeti és nem felekezeti középiskolákban 2006-ban, százalék

	<i>északkelet-magyarországi nem felekezeti</i>	<i>északkelet-magyarországi felekezeti</i>	<i>partiumi nem felekezeti</i>	<i>partiumi felekezeti</i>	<i>kárpátaljai nem felekezeti</i>	<i>kárpátaljai felekezeti</i>	<i>összes</i>
10% alatt	8,9	0,	19,6	56,1	44,2	0,	15,7
20% alatt	30,4	28,4	23,8	43,9	31,2	51,6	32,3
30% alatt	42,6	47,1	56,6	0,0	24,7	48,4	39,2
50% alatt	9,1	24,5	0,0	0,0	0,0	0,0	9,7
60% fölött	9,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,1
N=	484	384	189	196	77	95	1425

Forrás: Párhuzamosok 2006. Az összefüggés szignifikanciaszintje: $p=0,000$. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna.

csony (5%-os), egytizedük pedig olyanba, ahol a szülők majd kétharmada diplomás volt. Megjegyezzük, hogy a kárpátaljai és a partiumi szektorközi összehasonlítás is azt mutatta, hogy az egyházi iskola tanulói kompozíciója heterogénebb volt, mint az állami iskoláké. Ez az eredmény azt a feltevést erősítette meg, hogy a vallásossághoz kötődő kapcsolathálókat átnyúlnak a társadalmi réteghatárokon, így a vallási alapon szerveződő iskolának nagyobb esélye van kevésbé szegregáltnak lenni, s a különböző társadalmi státusú fiatalokat egy közös iskolába integrálni.

Más-e a felekezeti iskolások háttere, mint az átlag magyar fiatalé?

A rendszerváltozás második évtizedének végén, a 2008-as Ifjúságvizsgálat adatai szerint a megkérdezett 15–29 évesek 5%-a volt valamikor egy egyházi intézmény tanulója vagy hallgatója. Ez alacsonyabb volt a ténylegesen kalkulálható részvételi arányoknál, és jól látható az adatbázisban, hogy az ország keleti régióinak felekezeti iskolás tanulói kissé alul voltak reprezentálva a mintában. A felekezeti intézmények tanuló társadalmának leírása nem volt célja az ifjúság helyzetét bemutató széleskörű kutatásnak, így az adatbázist csak óvatosan lehet felhasználni a szektorközi összehasonlításra. Mivel azonban az oktatási célú adatgyűjtésekkel ellentétben itt a tanulók és családjuk vallásosságáról is kapunk információt, érdemes áttekinteni, miről vallanak ezek az adatok.

Az ország keleti régióiban működő iskolákat tehát alulreprezentáló adatok szerint az egyházi iskolát látogatók körében majd kétszer annyi tanulónak vannak diplomás szülei, mint a többieknek: az egyházi iskolások apáinak 23,6%-a, anyáinak 25,8%-a, a nem egyházi szektorban tanulók apáinak pedig 11,7%-a, anyáinak 13,6%-a. A folyamatokat követve nem meglepő, hogy a fővárosi válaszadók körében összességében kétszer annyi a diplomás szülő gyermeke, mint a vidéki fiatalok körében. Azonban a fővárosi egyházi iskolások körében bő kétszer annyi a diplomás anya, s csak másfélszer annyi a diplomás apa gyermeke, mint a nem egyházi iskolás növendékek körében.

A szülők vallásosságáról nem tud az adatbázis, de a vallásos nevelésben részesülő aránya beszédes adat a szülők szándékát illetően. A magyar fiatalok több mint egyharmada nyilatkozta 2008-ban, hogy vallásos nevelésben részesítették a szülei. A fővárosi és a vidéki felekezeti iskolák társadalmának markáns különbségeire mutat rá az összefüggés, hogy miközben majdnem kétszer annyi vidéki gyereket neveltek vallásosan, mint fővárosit, a szektorközi összehasonlítás a fővárosban kiugró különbségeket mutat: az egyházi iskolás fővárosiak *négyszer* annyian kaptak vallásos nevelést, mint a nem egyházi iskolások, miközben vidéken ez a különbség csupán szűk kétszeres.

A fiatalok vallásos öndefinícióit elemezve megállapítható, hogy 2008-ban összességében a valaha egyházi iskolába járók 31%-a vallotta magát az egyház tanítása sze-

rint vallásosnak, s további 49%-uk a maga módján vallásosnak, vagyis négyötödük valamiképpen vallásos volt. Ezzel szemben az egyházi iskolába nem járóknak mindössze 6%-a volt egyházas vallásosságú és 43%-uk tartozott a maga módján vallások közé, ami azt jelenti, hogy az állami szektorból kikerülők közül csak legfeljebb minden második fiatal vallásos valamiképpen.

Azt most nem vizsgáljuk, hogy a felekezeti iskolák milyen módon járulnak hozzá a családon belüli vallási transzmisszióhoz, csupán az egyházi iskolákhoz tartozók társadalmát igyekszünk leírni. A szülőket jól jellemzi, hogy a felekezeti iskolába járók kétharmadát nevelték otthon vallásosan, szemben az egyházi iskolába nem járókét, akiknek mindössze egyharmadát. Bár az ország minden régiójában szemmel látható különbség van a két szektor tanulóinak vallásossága között, a fővárosban a vallásosság szempontjából is jellegzetesen nagyobb a távolság az iskolaszektorok között, mint vidéken. Ahogy a táblázat adatai mutatják, a fővárosban az egyházi iskolások között több a vallásos fiatal, mint vidéken. Összességében a rendszerváltást követően újrainduló felekezeti szektoron belül a fővárosi egyházi iskolák nemcsak a legmagasabb iskolázottságú, de a legvallásosabb családokból toborozzák a tanulóikat, s innen kerülnek ki nagyobb arányban a vallásos identitású fiatalok.

22. táblázat. A szülők vallásosságának szektorközi összehasonlítása a fővárosban és vidéken élők körében 2008-os adatok alapján

Lakóhely	vidéki***		fővárosi***	
	nem járt egyházi oktatási intézménybe	járt egyházi oktatási intézménybe	nem járt egyházi oktatási intézménybe	járt egyházi oktatási intézménybe
Iskolafenntartó				
Vallásos az egyház tanítása szerint	6,7%	30,9%	3,4%	33,3%
Maga módján vallásos	44,7%	48,6%	34,8%	50,0%
Nem tudja eldönteni	5,3%	5,7%	8,4%	8,3%
Nem vallásos	36,1%	13,0%	38,2%	4,2%
Más a meggyőződése	7,0%	1,8%	14,5%	4,2%
Nem válaszol	0,3%	0%	0,7%	0%
N=	6425	385	1134	24

Forrás: Ifjúság 2008. Az összefüggés szignifikanciaszintje: *** $p=0,000$. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna.

Összevetettük, hogy a szülők iskolázottsága vagy a vallásossággal összefüggő tényezők növelik-e jobban a felekezeti iskolaválasztás esélyét. A szülők vallásosságáról ebben az adatbázisban nincsenek adatok, azonban az otthon kapott vallásos neveltetés arra vall, hogy a szülőknek szándéka és felkészültsége is volt a vallásosság transzmissziójára. A 2008-as adatok elemzése alapján három megállapítást tehe-

tünk. Egyrészt mind a szülők magasabb iskolázottsága, mind az otthoni vallásos nevelés szignifikánsan növeli az egyházi iskola választásának esélyét. Másrészt az anyai iskolázottság befolyása nagyobb mértékű és általános. Harmadrészt megállapítható, hogy a vallásos neveltetés önmagában több mint négyszeresére növeli a felekezeti iskolaválasztás esélyét, vagyis a szülők iskolázottságánál jóval erősebben befolyásolja az iskolaválasztást. A család vallásossága tehát jelentősebb szeparációs felület a felekezeti és az állami iskolák tanulói között, mint a szülői státus.

23. táblázat. A szülői iskolázottság és vallásosság hatása a felekezeti iskolába kerülésre logisztikus regresszióelemzés alapján 2008-ban

	<i>szignifikancia</i>	<i>esélynövelő erő Exp(B)</i>
apa iskolázottsága	,034	1,203
anya iskolázottsága	,000	1,612
szüleitől vallásos nevelésben részesült	,000	4,311
Konstans	,000	,008
apa iskolázottsága	,018	1,227
anya iskolázottsága	,000	1,571
vallásos az egyház tanítása szerint vagy a maga módján	,000	4,257
Konstans	,000	,007

Forrás: Ifjúság 2008.

Az ifjúságkutatások nem mindegyik hulláma van segítségünkre a felekezeti oktatás társadalmi háttérének megértésében. Túl a mintaképzés és a vallásosságra vonatkozó kérdésfeltevés bizonytalanságain, néha szegényesek az iskolai pályafutásra vonatkozó kérdések. 2008 után legközelebb a 2016-os kutatásban szerepelnek iskolaválasztásra vonatkozó adatok, mert a 2012-es Magyar Ifjúság vizsgálatában nem kérdezték meg, hogy felekezeti iskolába járt-e a válaszadó, csupán azt, hogy vallásosan nevelték-e. Ellenőriztük, hogy a vallásos nevelésben részesülő 30% milyen családi körből került ki, hiszen leginkább ők számítanak a felekezeti iskolák potenciális társadalmi bázisának. Az adatok szerint erős szignifikáns összefüggés tapasztalható a régiók és a településtípusok szerint abban, hogy a 15–29 éves fiatalokat otthon részesítették-e vallásos nevelésben. Nyugat-Dunántúlon (57%) és Észak-Magyarországon (40%), valamint a községekben (38%) a vallásosan nevelt fiatalok aránya kiemelkedően magas. Azonban megfigyelhető, hogy amíg a községekben az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyakrabban részesítik gyermekeiket vallásos nevelésben, addig a fővárosban és a megyeszékhelyeken az alacsonyan iskolázottak erősen lemaradnak ebben a tekintetben magasan iskolázott szülőktársaiktól. Az ezredfordulós vizsgálatunk miliótípusaira érdemes visszautalni, hogy megértsük ezt a jelenséget: a vertikális társadalmi struktúrában elfoglalt státus, a területi egyenlőtlenségi rendszerbeli helyzet és a vallásosság megjelenése a családi szubkultúrában csak együttesen segít számunkra értelmezni a tanuló iskolaválasztási döntéseit.

A negyedszázada működő felekezeti iskolák ujjlenyomata a magyar ifjúságon

A 2016-os Magyar Ifjúság vizsgálat szerint 8,9% volt valaha egyházi intézmény diákja. Hangsúlyozzuk, hogy ez nem egy évfolyamot, hanem a 15–29 éveseket foglalja magába, tehát az adatok hosszabb távú tendenciát összegeznek. A fiatalok fiatalabb generációi felé haladva enyhén növekszik az egyházi iskolai tapasztalattal bírók aránya. Míg az 1991 előtt születettek kevesebb mint nyolc százaléka, addig a 1997 után születettek majd 12%-a rendelkezik ilyen tapasztalattal. Ha azt akarjuk tudni, hogy vajon ezek a válaszadók mennyire reprezentálhatják a felekezeti oktatási intézménybe járókat, az oktatási statisztikák segítségünkre lehetnek. Megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy az adott korcsoportban egyházi intézményi tapasztalatot szerzők aránya nem tér el nagyon ezektől az arányoktól. Az oktatás idősoros statisztikái alapján az adott korcsoport 2-4%-a járt egyházi óvodába, miközben a válaszadók 2,5%-a jelezte ezt. Az érintett korcsoportból a legidősebb, 25 év fölöttiek nem szerezhettek diákként általános iskolás tapasztalatot, a 20 év fölöttiek közül is csak mindössze 3-4%, a legfiatalabbak körében ez az arány pedig már 10% fölötti, miközben a válaszadók 5,3%-a jelezte, hogy egyházi általános iskolába járt. Egyházi középiskolai tapasztalathoz a legidősebbek 6%-a, a legfiatalabb középiskolások 16%-a juthatott, míg a válaszadók alig 3%-a jelezte ezt, de itt figyelembe kell venni azokat is, akik egyáltalán nem jártak érettségit adó középfokú intézménybe. A regionális megoszlásból arra lehet következtetni, hogy Észak-Alföld egyházi iskolásai a valós részaránytól valamelyest elmaradó mértékben szerepelnek a mintában, azonban a kutatás adatbázisa az országos lefedettség, a nagy elemszám és a sokdimenziós adatok miatt nem kerülhető meg.

24. táblázat. A szülők iskolázottságának szektorközi összehasonlítása 2016-os adatok alapján

Iskolafenntartó	apa***		anya***	
	nem felekezeti	felekezeti	nem felekezeti	felekezeti
legfeljebb általános iskola	15,6%	13,7%	18,5%	17,5%
szakmunkásképző, szakiskola	39,0%	35,6%	28,2%	24,1%
szakközépiskola, érettségi utáni szakképzés	23,1%	23,4%	25,1%	27,6%
gimnázium	6,0%	5,0%	13,3%	10,4%
főiskola	6,2%	8,1%	7,9%	10,8%
egyetem	5,0%	9,8%	3,5%	6,3%
nem válaszolt	5,1%	4,2%	3,6%	3,2%
N=	7302	713	7302	713

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. A szignifikáns értékeket csillaggal jelöltük: *** p=0,000.

A két szektorhoz tartozó szülőkör iskolázottságának összehasonlítása a felekezeti iskolás tapasztalattal bírók enyhe iskolázottsági fölényt mutatott. Egyetemet végzetek 3–5 százalékponttal, főiskolát végzetek 2–3 százalékponttal többen, a szakmunkás végzettségű szülők viszont 4–4 százalékponttal kevesebben vannak a felekezeti szektor tanulóinak családjában. A felekezeti oktatás intézményhálózata kiterjedt, országos, sokféle intézménytípusban, leginkább az alapfokú és a szakképző intézményekkel is gazdagodott, ennek következtében a felekezeti intézményekbe járók szülői háttere nem tér el lényeges mértékben az összes többi fiatalétól.

A két szektor tanulóit területi szempontból és szülői iskolai végzettség szerint összehasonlítva megállapítható, hogy a felekezeti szektornak az újraindulás utáni harmadik évtizedben is stabil vonása, hogy a fővárosban (azon túl, hogy a népesség általában is iskolázottabb) az iskolázottság szektorközi különbségei is szignifikánsan magasabbak. Míg vidéken az egyetemet végzett apák arányában 4,3 százalékpontnyi a szektorok közti eltérés, addig a fővárosban 12,8%-kal magasabb a diplomás apák aránya a valaha volt felekezeti iskolások körében, de a középfokú végzettségű szülők is nagyobb arányban vannak a fővárosi felekezeti iskolákban, míg ez a szülőkör kiegyensúlyozottan van jelen a vidéki iskolák szektoraiban.

25. táblázat. A tanulók szüleinek iskolai végzettsége vidéken 2016-os adatok alapján

Iskolafenntartó	Vidék				Főváros			
	apa***		anya***		apa***		anya***	
	nem járt	egyháziba járt	nem járt	egyháziba járt	nem járt	egyháziba járt	nem járt	egyháziba járt
legfeljebb 8 osztály	17,8%	14,9%	21,3%	19,4%	4,2%	4,0%	3,4%	1,3%
szakmunkásképző, szakiskola	40,2%	37,5%	29,0%	25,2%	33,0%	20,0%	24,0%	14,7%
szakközépiskola	23,7%	23,0%	25,0%	26,2%	19,8%	26,7%	25,2%	40,0%
gimnáziumi érettségi	4,8%	4,4%	11,9%	10,2%	12,2%	10,7%	20,6%	12,0%
főiskola	5,3%	7,7%	7,0%	10,0%	11,3%	12,0%	13,0%	17,3%
egyetem	3,8%	8,2%	2,9%	5,5%	11,2%	24,0%	6,5%	13,3%
nem válaszol	4,5%	4,4%	2,9%	3,4%	8,3%	2,7%	7,4%	1,3%
	6160	638	6160	638	1142	75	1142	75

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. A szignifikáns értékeket csillaggal jelöltük: *** p=0,000.

A vallásosságra úgy tekintünk, mint olyan tényezőre, amely a társadalmi státus vertikális struktúrájában mutatkozó különbségeket színezi, s ezzel alaposabb, több-dimenziós képet segít rajzolni a társadalomról. Mivel a szülők vallásosságáról az ifjúságkutatások adatbázisai nem tartalmaznak adatokat, azonban arról igen, hogy

otthon vallásos szellemben nevelték-e a válaszadót, ezt alkalmazzuk helyettesítőként. Úgy tűnik, a vallásos nevelést fontosnak tartó szülők aránya folyamatosan csökken, mert 2016-ban mindössze a fiatalok 23,1%-a tartozott ebbe a csoportba, miközben 2008-ban (35%) és 2012-ben (29%) jóval magasabb volt a vallásos nevelésben részesülő fiatalok aránya. A vallásos nevelésben részesülők vidéken továbbra is a fiatalok nagyobb részét teszik ki, mint a fővárosban, hiszen Budapesten bő egyhatodik (17,3%), vidéken egynegyedük (23,8%) tartozik ebbe a kategóriába. Az iskolákban azonban sajátosan csapódik le ez, hiszen a fővárosi felekezeti iskolákban továbbra is nagyobb arányú a vallásos családi környezetből érkezők aránya, mint vidéken. A két szektor közötti különbség a fővárosban erősebb, hiszen itt 67 százalékponttal, vidéken 45 százalékponttal több felekezeti iskolás diák tudósított arról, hogy kapott vallásos nevelést a családjában. Látható, hogy miközben az ifjúság csökkenő hányada részesül otthon vallásos nevelésben, bizonyos területi és intézményi közegekben nagyobb sűrűségben fordulnak elő a hasonló szocializációs háttérrel rendelkezők. Mivel társadalmi tényként kell kezelnünk azt a szülői törekvést, mely a saját kultúra intergenerációs átörökítését célozza, törvényszerű, hogy a társadalomban egyre inkább kisebbségbe szoruló kultúrához ragaszkodó közösségek tagjai hatékonyan működő szocializációs partnereket keresnek maguknak (Coleman 1990, Setényi 1992).

Jelen elemzésben a felekezeti iskolaválasztás mozgatórugóit keressük. A vallásos neveltetés csökkenő tendenciái mellett a szülő ezen szándékából a vallásosságára vagy vallási mobilitására következtetünk. Lényeges adat, hogy a 2008-as és a 2012-es helyzettel szemben a vallásos neveltetés és a szülői iskolázottság 2016-ban szignifikánsan összefügg egymással, a felsőfokú végzettségű szülők gyermekei között felülreprezentáltak a gyermeküket vallásos nevelésben részesítőket (30,9%), miközben az alapfokú végzettségű szülőknek mindössze 23,3%-ára jellemző ez. A vallásos nevelésben részesülők a középfokú végzettségűek gyermekeinek körében vannak a legkevesebben (21,8%). A szülők együttes végzettségét összevont változó képviseli (Róbert 1986).

Amennyiben megkockáztatjuk, hogy az ifjúságvizsgálatok adatbázisai sorba állítva jelentősebb fenntartás nélkül alkalmasak a longitudinális következtetések levonására, azt mondhatjuk, hogy az alacsonyabb iskolázottságú szülők még a többieknél is jelentősebb arányban adták fel gyermekük vallásos nevelését az utóbbi évtizedekben. A magyarországi vallási változás egyik legfontosabb iránya a társadalom hagyományosan vallásos, alacsonyabb státusú rétegeiben zajló eltávolodás a vallásosságtól, miközben bizonyos, szűkebb, magasabb státusú rétegekben a határozott vallásosság iránti elkötelezettség tapintható ki. Luhmann (2000) és Tomka (2011) a vallási rendszer differenciálódására vonatkozó értelmezését továbbgondolva ez azt is jelenti, hogy visszaszorulóban van egy korábbi, a tradicionálisan szerveződő társadalmi közegekben spontán átörökített, különösebb választást nem igénylő, rutinszerűen működtetett vallásosság, mely a társadalom széles tömegeit érintette, s ezzel párhuzamosan egy szűkebb körre korlátozódó, tudatosan felvállalt, ha úgy

tetszik, modernebb vallásosság határozottabb társadalmi megjelenéséről beszélhetünk. Kérdések sora fogalmazható meg azzal kapcsolatban, hogy a spontán átörökölt tradicionális vallásosság visszaszorulása mit hagy maga után, vagy minek adja át a helyét a társadalomban. Az is kérdés, hogy az új típusú vallásos csoportok részaránya bővül, stagnál vagy csökken a jövőben.

Jelen kutatásban arra fókuszálunk, hogy hogyan érinti mindez az egyházi iskolák társadalmi kontextusát és rekrutációját. A 2016-os adatok szektorközi összehasonlító elemzése nyomán egyértelmű szektorfüggetlen tény, hogy az otthoni vallásos nevelésben részesülők szülei között több a felsőfokú végzettségű. Abból, hogy az ún. új típusú vallásosság tudatosan kimunkált, önálló döntést igénylő intellektuális produktum, mely a mindennapok kognitív disszonanciáival való megküzdést kíván, az következik, hogy a magasabban iskolázottak előnyben vannak ennek kidolgozásában és „üzemeltetésében”. Az egyházi iskolába nem járó és vallásos nevelésben nem részesülő fiatalok szülei között legalacsonyabb a diplomások aránya. Az, hogy az otthon vallásos nevelésben részesült, de utána nem egyházi iskolai közegbe került fiatalok szülei között van a legtöbb (46,5%) alacsony iskolázottságú, azt vetíti előre, hogy ezek a fiatalok a szüleiktől hagyományos, rutinok révén spontán továbbadott és nem intellektuális előkészítő munkán átesett, választásként megélt hitvallást örökölnek, ezekben a rétegekben a vallásosság tovább csökken.

26. táblázat. A vallásos nevelésben részesülők szektorközi összehasonlítása a szülői iskolázottság szerint 2016-os adatok alapján

Iskolafenntartó	nem járt egyházi iskolába***		járt egyházi iskolába*	
	részesült	nem részesült	részesült	nem részesült
alapfokú	46,5%	43,4%	36,0%	44,0%
középfokú	39,0%	43,6%	44,1%	41,9%
felsőfokú	13,1%	9,8%	18,9%	11,1%
nem válaszol	1,3%	3,3%	1,1%	3,0%
N=	1355	5848	472	234

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. A szignifikáns értékeket csillaggal jelöltük: *** $p=0,000$, * $p\leq 0,05$.

A fiatalok saját vallásosságát a vizsgált adatbázisban is az erősen tagolt ötfokú skálán mérjük, ám a válaszok egy kis hányada még így is hiányzik. A két legnépesebb kategória a maga módján vallásos (41,7%) és a nem vallásos (42,1%). A két szélső pólushoz majdnem azonos arányú válaszadó tartozik, hiszen az egyház tanítását követők 5,3%, a határozottan nem vallásosak aránya 4,5%. 6,5% nem tudja megmondani magáról, hogy vallásos-e vagy sem. Összesen 47% állítja magáról, hogy valamilyen módon vallásos, a többiek vagy bizonytalanok, vagy inkább nem vallásosak. A vallásos fiatalok között vidéken minden tizedik (10,1%) származik diplomás szülőktől,

a fővárosban viszont minden negyedik (25,6%). Az inkább nem vallásosak között vidéken 8,1%-nak, a fővárosban 18%-nak van felsőfokú végzettségű szülője.

A felekezeti iskolák társadalmi szegregációs törekvéseire vonatkozó hipotézis ellenőrzésekor fontosnak tartjuk annak a feltevésnek a vizsgálatát, hogy a felekezeti iskola a magasan iskolázottak gyermekeire vagy a magukat vallásosnak érzőkre „vadászik-e”. Az adatok azt mutatják, hogy az egyházi iskolákba járt fiatalok 77,7%-a tartja magát vallásosnak, a kizárólag világi intézményekbe járóknak viszont csak 43,9%-a. A szülői iskolázottság szerint jelentős különbség észlelhető, de nem a szektorok között, hanem az egyházi szektoron belül a különböző vallási identitású fiatalok között, hiszen az egyházi iskolákba járó vallásosak körében találhatóak diplomások a legnagyobb arányban, azonban az egyházi iskolába járt nem vallásosak a legalacsonyabb státusúak. Közülük minden másodiknak alapfokú iskolai végzettségű szülei vannak, s kevesebb mint tizedüknek diplomások a szülei.

27. táblázat. Az önmagukat vallásosként vagy inkább nem vallásosként definiáló tanulók szektorközi összehasonlítása a szülői iskolázottság szerint 2016-os adatok alapján

Iskolafenntartó	nem járt egyházi iskolába***		járt egyházi iskolába***	
	inkább nem vallásos	egyházas vagy a maga módján vallásos	inkább nem vallásos	egyházas vagy a maga módján vallásos
alapfokú	44,0%	43,7%	50,9%	35,4%
középfokú	42,5%	42,7%	36,5%	44,9%
felsőfokú	9,7%	11,4%	8,2%	18,4%
nem válaszol	3,8%	2,3%	4,4%	1,3%
N=	4095	3207	159	554

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. A szignifikáns értékeket csillaggal jelöltük: *** p=0,000.

Ahhoz, hogy ellenőrizzük a kiinduló feltevést, mely szerint a felekezeti iskolák a magas státusúak gyermekeinek az állami szektorból való elszivattyúzását célozzák, érdemes ismételtelen összevetni a szülői iskolázottság és a szülői vallásosság helyettesítésére szolgáló otthoni vallásos nevelésben részesítés befolyását az iskolaválasztásra. A 2008-as adatokban tapasztalt összefüggéshez képest más helyzettel találkozunk 2016-ban. Nem erősíthető meg az a feltevés, hogy az egyházi iskolák a szülői iskolázottság alapján választják ki tanulóikat, hiszen a szülők iskolázottsága a 2016-os adatok szerint már nem növelte a felekezeti iskola választásának esélyét. Általánosítható viszont az a következtetés, hogy a szülői vallásos nevelés szignifikánsan és igen erősen befolyásolja az iskolafenntartó szektorok közötti választást, hiszen önmagában több mint nyolcszorosára növeli ennek esélyét. A saját vallásossággal összevetve sem szignifikáns a szülői iskolázottság befolyása, viszont a vallásos önzonossággal rendelkezőknek négyszer nagyobb esélyük van egyházi iskolát választani.

28. táblázat. A szülői iskolázottság és vallásosság hatása a felekezeti iskolába kerülésre logisztikus regresszióelemzés alapján 2016-ban

	<i>szignifikancia</i>	<i>esélynövelő erő (Exp(B))</i>
apa iskolázottsága	,261	1,094
anya iskolázottsága	,053	1,171
vallásos nevelésben részesült	,000	8,617
Konstans	,000	,026
apa iskolázottsága	,070	1,150
anya iskolázottsága	,105	1,137
vallásos az egyház tanítása szerint vagy a maga módján	,000	4,545
Konstans	,000	,024

Forrás: Ifjúság 2016.

A régi és az új közötti vetélkedés hullámvasútján

A régi és az új dialektikája a felekezeti oktatás folyamatos jellemzője, mely eddig leggyakrabban a gimnáziumok kapcsán tematizálódott a kutatásokban. A felekezeti intézményfenntartás újraindulása után az egyházi szektor emblematisztikus gimnáziumainak száma is megsokszorozódott. A bővülés több lépcsőben történt, így gyakorlatilag folyamatosan voltak „új” iskolák, miközben a régebben újak egy idő után már nem számítottak annak. Az iskolák sajátos kultúrája, a tantestületek munkájának folyamatoságszüksége miatt az előző fejezetekben részletesen foglalkoztunk a bővülés következményeivel, elsősorban a pedagógusok összetételének és az iskolák sokrétű funkcióinak megfelelő pedagógus-utánpótlás problémáit vizsgálva. A felekezeti szektornak azonban nemcsak a pedagóguskara, hanem a tanulói kompozíciója is jelentősen változott az elmúlt bő negyedszázadban. A kutatásainkban ezért időről időre külön figyelmet szenteltünk a felekezeti szektor hagyományosan már működő és új iskolái közötti különbségeknek, melyet a rendszer képviselői a bővülési folyamatban mindig drámai jelenségként éltek meg, s ez egy oktatáskutató számára is érdekes kérdés.

Az ezredfordulón összehasonlítottuk az államszocializmus évtizedeiben folyamatosan működő és az új vagy újrainduló intézményeket. Megállapítottuk, hogy a folyamatosan működő iskolákban nagyarányú volt az intenzív vallásgyakorlattal jellemezhető családok aránya. Az új iskolákban is többségben voltak a vallásos szülők, de a régi iskolákban elsősorban ez a többség, az új intézményekben csupán kétharmados. Az államszocializmus évtizedeiben is folyamatosan működő iskolákban majdnem minden második szülő diplomás volt, s az iskolák felét felsőfokú végzettségű szülők gyermekei dominálták, miközben az 1990-es években induló új intézmények között jóval kevesebb homogén magas státusú iskola volt. A folyamatosan működő iskolákban

magasabb volt a nagyvárosi tanulók aránya, a rendszerváltást követően indulóknál a kisvárosi-falusi tanulók domináltak, ennek ellenére a régiókban a tanulók kétharmada kollégista volt, az újraindulókban csupán a tanulók negyede (Pusztai 2004).

2010 után újraindult a régi-új diskurzus, de a kilencvenes évek iskolái itt már a tradíciót képviselték, s a 2010 utáni expanzió során egyházivá vált intézmények lettek az újak reprezentánsai. A 2014-es kompetenciamérésben résztvevő, közel hat-ezer felekezeti gimnazista társadalmi háttér-adatait szektorközi összehasonlítás céljából elemző kutatás azt állapíthatta meg, hogy „iskolai végzettségek szerinti megoszlás tekintetében a régi egyházi szektor nem ment át jelentős változáson” (Morvai 2017: 107). Csakhogy a 2014-es adatbázis régi iskolái között már ott voltak azok, amelyeket az ezredfordulón még az új iskolák közé soroltunk. Úgy tűnik, ekkorra már egy magasabb státusú szülőkört vonzottak magukhoz. Az adatbázis a vallásosságra vonatkozóan nem tartalmaz adatot, tehát ennek alapján nem azonosítható a családok szubkultúrája.

2014-ben a felekezeti gimnáziumok tanulóinak 26%-a az ún. új iskolák diákja volt. A legtöbb új gimnázium az észak-alföldi és az észak-magyarországi régióban indult, vagyis a felekezeti iskolák aránynövekedése magasabb volt a hátrányosabb helyzetű térségekben. Azonban kérdés maradt, hogy vajon nem az iskolai szegregációt segítik-e ezek az intézmények azzal, hogy a kedvezőbb háttérű tanulókat megszólazzák ki. A kompetenciamérés lényegében teljeskörű adatbázisának részletes elemzése alapján elmondható, hogy az új egyházi gimnáziumok a 2010-es években az eddiginél alacsonyabb státusú diáktársadalom felé nyitottak (Morvai 2017).

A 2014-ben már régebben egyházi intézményként nyilvántartott gimnáziumok tanulói körében felülreprezentáltak jelen a diplomás szülők (az apák 45,7%-a, az anyák 54,4%-a) gyermekei, és alacsonyabb volt az érettségivel nem rendelkező szülők aránya (az apáké 28,9%, az anyáké 16,3%). Ugyanekkor az évtized elején indult felekezeti iskolákban a tanulók valamivel több mint egyötödének apja (22,7%-a), s kevesebb mint egyharmadának (30,6%) édesanyja szerzett diplomát, valamint majd minden második apa (48,9%) és az anyák egyharmada nem rendelkezett érettségivel (Morvai 2017).

A 2010-es évek új egyházi gimnáziumainak rekrutációját nem csak a régi felekezeti iskolakéval érdemes összevetni. A többi szektor tanulóinak családi háttérével való keresztmetszeti összehasonlítás azt mutatja, hogy a 2010 után indult felekezeti gimnáziumokban az érettségizetlen apák aránya meghaladja az állami gimnáziumi átlagot (ami 35,8% szemben a 48,9%-kal), s az állami szektor diplomás apáinak arányát (ami 36,8% szemben a 22,7%-kal) pedig nem közelítette meg. Az újabb felekezeti gimnáziumok tanulóinak édesanyjai is kevésbé iskolázottak az állami szektor átlagához képest, ahol az érettségizetlen anyák aránya 21,9% (szemben a 33,2%-kal) és a diplomás arány 44,1% (szemben a 30,6%-kal). A részletes elemzés arra is rámutatott, hogy a magán és alapítványi gimnáziumok szülői társadalma is magasabb iskolázottságú, mint az új egyháziaké (Morvai 2017).

29. táblázat. Gimnazisták összetételének szektorközi összehasonlítása a szülők iskolai végzettsége szerint 2014-ben

szülő	apák				anyák			
	állami	2010 előtti egyházi	2010 után egyházi	magán	állami	2010 előtti egyházi	2010 után egyházi	magán
intézmény-fenntartó								
alapfokú	35,8%	28,9%	48,9%	38,8%	21,9%	16,3%	33,2%	27,4%
középfokú	27,8%	25,3%	28,5%	23,9%	33,9%	29,3%	36,2%	30,6%
felsőfokú	36,4%	45,7%	22,7%	37,4%	44,1%	54,4%	30,6%	42,0%
N=	20602	4329	1496	1370	20983	4399	1528	1395

Forrás: Morvai 2017, Országos kompetenciamérés 2014 (N=62314) Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Az összefüggés szignifikáns ($p=0,000$).

Mivel az egyházak 1948 és 1991 között nem működtethettek általános iskolákat, a régi és az új közötti összehasonlítások ezen a téren a 2010-es években indultak. A bővülés kisebb települések, a hátrányosabb helyzetű régiók felé való nyitást jelentett. A felekezeti általános iskolák alacsony státusú diákok felé fordulása egyértelműen kimutatható, a 2010-es években átvett iskolákban jelentősen magasabb a roma tanulók aránya is a korábbiakhoz képest (Csejoszki 2012, Tomasz 2017, Bacskai 2018a, Berényi–Neumann 2019). Az Országos Kompetenciamérés adatai alapján végzett elemzések szerint a baptisták, adventisták, pünkösdieliek tanulói a legalacsonyabb státusúak (Bacskai 2018a), a római katolikus és görög katolikus iskolákban a reformátusokénál magasabb a roma tanulók becsült aránya (Ináncsy–Pap 2017, Berényi–Neumann 2019). Az iskolai kikérdezés szerint azonban az újabb református általános iskolák is komoly feladatot vállalnak, hiszen egyharmadukban 10%-nál magasabb a roma tanulók aránya, s ezek döntő többsége Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Jász-Nagykun-Szolnok megyében van. Az egyiskolás településeken átvett egyházi iskolákat a térség állami iskoláknál is hátrányosabb helyzetű diákkompozíció jellemzi (Tomasz 2017). Az elemzések megállapítják, hogy a hátrányos helyzetű vagy roma tanulók aránya ezeken a területeken a változások ellenére sem éri el az állami szektor összes iskolája alapján kiszámolt átlagos arányszámot, azonban az állami szektor számos általános iskolájában ezek az arányok sokkal alacsonyabbak is lehetnek, hiszen a szelekciós mechanizmusok általánosan jellemzik a magyar iskolákat (Berényi–Neumann 2019). A szakirodalomban viszszatérő állítás, hogy a felekezeti intézményeket viszonylagos etnikai homogenitásuk miatt választják a szülők, azonban az ún. kimenekítés nem szektorspecifikus jelenség. A többiskolás települések körében jellemző folyamat az iskolák közötti társadalmi szeparálódás. Sőt, mint a korábbi kutatásainkban láttuk, a kelet-magyarországi régióban az állami szektoron belül nagyobb az iskolák társadalmi homogenitása, s az egyházi szektoron belül heterogénebbek az iskolák (Pusztai 2009). Ha több felekezeti iskola közül választhatnak a családok egy nagyobb településen, az iskola lakó-

helyhez való közelsége prioritást élvez a felekezeti szemponttal szemben az egyházi általános iskolák közötti választás során (Inántsy–Pap 2017). Vagyis a szektorhoz tartozó iskolaválasztók körében az egyházi iskola melletti döntés élvez prioritást. Más kutatók is felismerik, hogy az újabban átvett iskolák kevésbé szelektívek, de arra a következtetésre jutnak, hogy a keresztény értékrendre épülő rekrutáció és házirend „egyelőre asszimilációs elvárásokat és szelekciós logikákat táplál” (Berényi–Neumann 2019:92). Ugyanakkor azt is megállapítják, hogy az egyházi általános iskolákban a fegyelem nagyobb, a tanulási környezet nyugodtabb, a diákok társadalmi háttérét kontroll alatt tartva jobban teljesítenek más fenntartók tanulóihoz képest (Bacskai 2018a, Bacskai–Kelemen 2019). Ez a speciális iskolakultúra, mint a korábbi kutatások is mutatták, az egyházi iskola hozzáadott pedagógiai értékének forrása (Pusztai 2009).

A felekezeti szakképzésben résztvevő tanulók rekrutációja

Ahogy az előző fejezetben bemutatottuk, a 2010-es években több jelentős változás történt, ami az egyházi szektor tanulóinak társadalmi rekrutációját érintette. A felekezeti intézményhálózat gyorsuló ütemű bővülése a középiskolák tekintetében jelentős változást hozott a szakképzéssel is foglalkozó felekezeti intézmények számának gyarapodásával. Az ezredfordulón végzett kutatásunk során megvizsgáltuk a felekezeti szakképző intézményeket, s külön elemeztük az ott tanulók társadalmi háttérét, vallásosságát és eredményességét. Akkor megállapítottuk, hogy a felekezeti szakképzés a fiatalok egy speciális helyzetű rétegével foglalkozik, melyet a kudarcos iskolai pályafutás, a depriváció, a sokszor funkciózavarokkal küszködő családi háttér jellemez, s általános jelenség, hogy az oktatáson kívül szociális, gyakran gyermekvédelmi gondoskodásra is szorulnak. Mindössze a tanulók fele élt intakt családban, a többiek nevelőszülő, újrastukturált családban, néhányan edesszülő nélkül nőttek fel, a családokban ennek ellenére kiemelkedően magas volt a gyermekszám. A szülők fele legfeljebb szakmunkás végzettséget szerzett, a szülőpárok többsége homogén, általános iskolát vagy szakmunkásképzőt végzett pár volt, vagy általános iskolai végzettségű nő és szakmunkás férfi kapcsolata. Az ezredfordulón a felekezeti szakképző intézmények tanulóinak egyharmadánál a szülői munkanélküliség, ötödüknél a szülő tartós betegsége, rokkantsága súlyosbította a tanuló helyzetét. A tanulók háromnegyede egyértelműen vallásosság nélküli közegeből került ki (Pusztai 2004).

Az iskolák és tanulók teljesítményének monitorozására létrehozott Országos Kompetenciamérés adatbázisa szerint a 2014-ben a felekezeti szakközépiskolák több mint háromezer tanulója körében az alacsonyan iskolázott szülők gyermekei magas felülreprezentáltak mutatkoztak. A felekezeti szakközépisikolások mind az állami, mind a magán és alapítványi szakközépisikolás tanulóknál alacsonyabb státusú

családból érkeznek. Az apák kétharmada (66,7%), az anyák fele (51%) nem szerzett érettségit. Az apák negyede (24,6%), az anyák egyharmada (34,3%) középfokú végzettségű, s az apák kevesebb mint egytizede (8,6%), az anyák hetede (14,5%) diplomás (Morvai 2017). Az adatbázis szerint a családstruktúra tekintetében viszont nem érkeznek rosszabb helyzetből, mint a többi szakközépiskolás.

Az Országos Kompetenciamérés adatbázisai nem tartalmazzak adatokat arról, hogy hogyan alakul a szülők és a diákok vallásossága, milyen szellemenben nevelik otthon a gyermekeket, vagyis, mint ahogy azt jelen tanulmány is mutatja, a felekezeti iskolások társadalmi háttérének központi dimenzióját nem tudjuk hozzákapcsolni a szülői iskolázottság és a családi státus gazdag adatanyagához. A szektorközi összehasonlítás szempontjából relevánsabb tényezőket is vizsgáló kutatásokkal kiegészítve nyerhető igazán árnyalt kép a felekezeti szakképzésről.

A szektorok társadalmának összevetése 2015-ben

A felekezeti iskolafenntartás újraindulása után negyedszázaddal, 2015-ben az ország észak-keleti megyéiben (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Hajdú-Bihar megye) felvett adatbázisra építve, az ország egyik leginkább hátrányos helyzetű térségére vonatkozó elemzésben továbbra is arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen társadalmi rétegek választják a felekezeti iskolákat. Az adatfelvétel során többlépcsős mintavételt alkalmaztunk, a 2006-os Párhuzamosok kutatás eljárását követve felekezeti és nem felekezeti iskolapárokat alakítottunk ki olyan módon, hogy az egyházi intézményekhez egyenként rendeltünk egy – a székhely településtípusa és az Országos Kompetenciamérés mutatói alapján – hasonló helyzetű, nem felekezeti fenntartású iskolát, s a tízedik osztályok közül egyet véletlenszerűen kiválasztva minden tanulót kikérdeztünk.

A tanulók 35%-a községekben, 32%-uk kisebb városokban s másik 33%-uk nagyobb városokban él, az egyházi iskolások valamivel többen érkeznek kisvárosokból, a nem egyházi iskolások körében viszont enyhe nagyvárosi túlsúly van. A vidékiek felülreprezentáltsága mindig is jellemezte az egyházi iskolákat, sőt a régióban végzett 2006-os kutatásban a községekből származó felekezeti középiskolások jóval nagyobb arányban szerepeltek (44%). A társadalmi esélyegyenlőség és a pedagógiai hatékonyság szempontjából egyformán lényeges mozzanat volt, hogy az ezredfordulón minden második egyházi középiskolás (54%-uk) kollégista volt, 2006-ban a vizsgált régió felekezeti iskolásainak bő egyharmada (36%-uk). Egy évtizede még az egyházi középiskolások majdnem három és félszer annyian voltak kollégisták, mint a többiek, a 2015-ös válaszadók körében viszont már kevesebb felekezeti iskolás kollégista (7,4%), mint nem egyházi iskolás (11,2%).

A szülői státusz szektorközi összehasonlítása egy hátrányos helyzetű régióban

A felekezeti szektor 2010 utáni bővülése az ország hátrányosabb helyzetű régióiban volt a legjelentősebb, s ahogy fentebb láttuk, ennek hatására a felekezeti iskolákban a társadalmi struktúra alacsonyabb státusú rétegeiből érkező diákok nagyobb arányban jelentek meg. 2015-ös kutatásunk arra a kérdésre kereste a választ, hogy a szektor expanziója után a vallásosságnak vagy a státusfenntartásnak van nagyobb befolyása a középiskola választására Északkelet-Magyarországon. A szülői iskolázottság szektorközi összehasonlítása alapján elmondható, hogy a két szektor között a tanulók szüleinek iskolázottsága tekintetében ekkorra már nem találtunk szignifikáns különbséget. A felekezeti középiskolások korábban regisztrált enyhe, idővel tovább csökkenő társadalmi előnyének nyomai is alig tapasztalhatók, a diplomások és az érettségizettek aránya nagyjából megegyezik a különböző szektorokban. A válszadó középiskolások társadalmi háttere mindkét szektorban közelíti az állami szektor országos átlagos szintjét.

30. táblázat. Az északkelet-magyarországi középiskolák szülői iskolázottság szerinti szektorközi összehasonlításban 2015-ben

	apa		anya	
	egyházi	nem egyházi	egyházi	nem egyházi
legfeljebb 8 osztály	4,6%	9,8%	6,5%	11,7%
szakmunkásképző/szakiskola	27,7%	26,6%	16,6%	15,6%
szakközépiskolai érettség	29,6%	28,5%	23,1%	18,4%
gimnázium érettségivel	9,8%	10,2%	16,6%	18,8%
főiskolai diploma	8,5%	6,6%	19,2%	19,9%
egyetemi diploma	12,4%	12,5%	11,7%	12,1%
nincs válasz	7,5%	5,9%	6,2%	3,5%
N=	307	256	307	256

Forrás: Párhuzamosok 2015. Az összefüggések nem szignifikánsak.

A településtípus szerinti összetétel különbsége szignifikáns, a felekezeti iskolások között a kisvárosiak (34%) felül-, a nagyvárosiak (27%) alulreprezentáltak, jelentős státuskülönbség nem mutatható ki. A régió adatait elemezve megállapítható, hogy az egyházi és a nem egyházi iskolák szülői társadalmának különbségei kifejezetten a vallásosság tekintetében mutatkoznak meg. Az egyház tanítása szerint vallásosnak mondott szülők két-háromszor annyian (az anyák 30,6%, az apák 18,3%-a), a maga módján vallásos típusúhoz sorolt szülők nagyjából egyharmaddal többen vannak a felekezeti szektorban (az anyák 31,5%, az apák 29,5%-a), miközben a nem vallásosak szignifikánsan nagyobb arányban fordulnak elő a nem felekezeti szektorban.

Lényeges változás, hogy ha a szülők vallásosságának tanulók általi besorolását az ezredfordulós országos és a 2006-os regionális adatokkal vetjük össze, az egyházas és a maguk módján vallásosak egyértelmű csökkenését tapasztaljuk. A felekezeti iskolások valamivel kevesebb apát és lényegesen kevesebb anyát találtak egyház tanítása szerint vallásosnak, a maguk módján vallásos szülők aránya pedig mindkét szektorban jelentősen csökkent a tíz évvel ezelőtti adatfelvételhez képest a régiós adatfelvétel szerint. A bizonytalanok aránya csak az egyházi szektorban növekedett meg, a nem vallásosak aránya pedig mindkettőben.

31. táblázat. Az északkelet-magyarországi középiskolák szülői vallásosság szerinti szektorközi összehasonlításban 2015-ben

Iskolafenntartó	apa***		anya***	
	nem egyházi	egyházi	nem egyházi	egyházi
Vallásos az egyház tanítása szerint	5,1%	16,6%	12,9%	25,7%
Maga módján vallásos	23,0%	29,3%	25,0%	32,6%
Nem tudom	20,3%	19,9%	16,0%	18,2%
Nem vallásos	35,5%	23,5%	34,4%	17,6%
Más a meggyőződése	7,8%	4,6%	5,9%	2,3%
Nem válaszol	8,2%	6,2%	5,9%	3,6%
N=	307	256	307	256

Forrás: Párhuzamosok 2015. Az összefüggés szignifikanciaszintje: *** p=0,000. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendezés esetén várható lett volna.

A vallásosság és az iskolázottság összefüggése egy évtizeddel ezelőtt az egyházi szektorban a magas iskolázottságú vallásosak és az alacsony iskolázottságú nem vallásosak felülreprezentáltságát mutatta, miközben a nem egyházi szektorban a magasán kvalifikált nem vallásosak mutatkoztak markáns csoportnak. A 2015-ös adatok szerint a nem egyházi szektor szülői társadalmában nem találtunk összefüggést a vallásosság és az iskolázottság között, viszont a felekezeti középiskolákban a magas iskolázottságú szülők között továbbra is a vallásosak vannak felülreprezentálva, az alapfokú végzettségűeknél a nem vallásosak. Tehát ebben a térségben a magasabb iskolázottságú vallásosak mellett az iskolázottság és vallásosság tekintetében egyformán erőforráshiányos szülők preferálják felekezeti iskolákat.

A 2015-ös északkelet-magyarországi mintában ötféle családi miliőt tudtunk elkülöníteni. A felekezeti iskolákban leggyakrabban előforduló típus, a tanulók egyharmada (36%) a többnyire községben élő, maguk módján vallásos, szakmunkás szülők által fenntartott, két- vagy háromgyermekes családból került ki. Ezekben a családokban nem ritka a szegénység és a szülők szenvedélybetegsége sem. Minden ötödik egyházi iskolás tanuló (22%) döntően az egyház tanítása szerint vallásos, val-

32. táblázat. A vallásosság és az iskolázottság összefüggése a felekezeti iskolás tanulók szüleinek körében 2015-ben

	apa***			anya***		
	alapfok	középfok	felsőfok	alapfok	középfok	felsőfok
vallásos az egyház tan	8,1%	18,2%	<u>29,7%</u>	8,5%	23,0%	<u>42,1%</u>
vallásos a maga módján	26,3%	33,1%	28,1%	33,8%	31,1%	33,7%
vallásos is, nem is	24,2%	18,2%	17,2%	21,1%	23,8%	12,6%
nem vallásos	34,3%	24,8%	9,4%	<u>32,4%</u>	18,0%	8,4%
határozottan nem	4,0%	3,3%	9,4%	0,0%	4,1%	2,1%
nem válaszol	3,0%	2,5%	6,3%	<u>4,0%</u>	0,0%	1,0%
	99	121	64	71	122	95

Forrás: Párhuzamosok 2015. Az összefüggés szignifikanciaszintje: *** $p=0,000$. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendezés esetén várható lett volna.

lásukat gyakorló, kisebb városban élő, diplomás szülők gyermeke. A harmadik nagyobb tanulótípus (20%) jellemzően kisvárosi, nem vallásos, érettségizetlen munkás szülők gyermeke. A nem felekezeti iskolákban felülreprezentáltak jelen a nagyvárosi, középfokú végzettségű, nem vallásos, valamint a városi, magas iskolázottságú, maga módján vallásos vagy nem vallásgyakorló, gyakrabban egyszülős családtípusból érkező tanulók.

33. táblázat. A szülői iskolázottság és vallásosság hatása a felekezeti iskolába kerülésre 2015-ben

	szignifikancia	esélynövelő erős $Exp(B)$
vallásosként definiált apa	0,098	1,440
vallásosként definiált anya	0,000	<u>2,118</u>
apa iskolázottsága	0,457	1,110
anya iskolázottsága	0,389	0,889
Konstans	0,376	0,786
rendszeres templomba járó apa	0,033	<u>2,060</u>
rendszeres templomba járó anya	0,001	<u>2,398</u>
apa iskolázottsága	0,642	1,067
anya iskolázottsága	0,382	0,887
Konstans	0,814	1,065
rendszeresen imádkozó apa	0,136	1,505
rendszeresen imádkozó anya	0,023	<u>1,642</u>
apa iskolázottsága	0,559	1,084
anya iskolázottsága	0,660	0,943
Konstans	0,933	0,978

Mivel munkánkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a vallásos orientáció vagy a társadalmi státusmegtartó törekvés dominál a felekezeti iskolák választása során, összehasonlítottuk a szülői vallásosság és a szülői iskolázottság befolyását. Az anya és az apa befejezett iskolai végzettségének és a vallásosság különböző mutatóinak a hatását logisztikus regressziós modellekben mértük össze. A vallásosság és az iskolázottság iskolaválasztásra gyakorolt befolyását tükröző adatok alapján az a megállapítás tehető, hogy az anya vallásossága és személyes vallásgyakorlata, illetve mindkét szülő rendszeres közösségi vallásgyakorlata erős, szignifikáns hatással bír az iskolaszektor kiválasztására, a szülők iskolázottsága azonban nem hat szignifikánsan a szektorok közötti döntésre. Ebből arra következtethetünk, hogy az iskolaválasztást a családi szocializáció alapértékeihez való illeszkedés, illetve ennek reménye befolyásolja elsősorban, s nem a szülői iskolázottságból adódó státustörekvések.

A felekezeti szektor rekrutációs folyamatainak értékelése

Ebben a fejezetben a felekezeti oktatási intézmények rekrutációjára koncentráltunk. A legtöbb primer kutatásunk a középfokú intézményekre irányult, de a 2010-es években a kutatócsoport figyelme a szakképzés és az általános iskolák rekrutációjának kérdésével is foglalkozott. A rendelkezésre álló adatok egy része a teljeskörűségük miatt rejt lehetőségeket, viszont éppen ezért leegyszerűsített, uniformizált mérőeszköze épül, mely a világnézeti, vallási orientációt és gyakorlatot nem érinti. A felekezeti iskola világára érzékeny kutatások esetén viszont kevesebb válaszadó adataira számíthatunk, esetenként egy régióra fókuszáltak a kutatások. A konkrét régiókra vonatkozó kutatások erőssége a magasabb érvényesség. A felekezeti iskolák rekrutációjának feltérképezését célzó kutatások harmadik évtizede igyekeznek megbízható választ találni arra a kérdésre, hogy erősíti-e a felekezeti iskola a társadalmi szelekciót.

Megállapítható, hogy visszaszorulóban van egy korábbi, a tradicionálisan szerveződő társadalmi közegekben spontán átörökített, individuális döntést nem igénylő, rutinszerűen működtetett vallásosság, mely a társadalom széles tömegeit érintette, s ezzel párhuzamosan egy szűkebb körre korlátozódó, tudatosan felvállalt, modernebb vallásosság határozottabb társadalmi megjelenéséről beszélhetünk.

A rekrutáció leírásakor leggyakrabban a társadalmi státus szerinti megközelítést alkalmazzák a kutatók, s a szülőknél a vertikális társadalmi egyenlőtlenségi dimenziókban mért helyzetét igyekeznek megbecsülni. A három évtizeden keresztül követett folyamatok releváns értelmezése érdekében kutatásaink során az egydimenziós, társadalmi státus szerinti megközelítést a vallásossághoz fűződő viszony szempontjával tudtuk gazdagítani, s lényeges új összefüggéseket tártunk fel.

Összességében megállapítható, hogy a felekezeti iskola-választás legerősebb mozgatórugója a szülők vallásos orientációja. Az adatok alapján egyértelmű, hogy a val-

lások szülőkorúak társadalmi háttérét a számszerű szűkülés és a magasabb státusú rétegek felé tolódás jellemzi. A vizsgált periódus elején, s főként a fővárosban a magasabb státusú vallások rétegek számítottak a felekezeti középiskolák meghatározó társadalmi bázisának. Azonban a felekezeti iskolák iránt érdeklődő családok körében a rendszerváltástól fogva jelen vannak az alacsony státusú környezetből kikerülő tanulók. Az egyházi iskolák iránt érdeklődő alacsony státusúak egy része vallások identitású, vallását egyéni vagy közösségi formában gyakorló, s a vallások nevelést fontos és értelmes vállalásnak tekintő szülők gyermeke. Emellett azonban mindvégig megtalálhatók a tanulók között a kevésbé vallások vagy nem vallások családokból érkezők is. A növekvő arányú egyházi szakképzésben folyamatosan, a 2010 után átvett intézményekben is felülreprezentáltak a nem vallások alacsony státusú miliókból érkező tanulók. Az a hipotézis, hogy az egyházi iskolák elit iskolák, tehát lényegében már az ezredfordulón sem volt tartható (Pusztai 2004, Pusztai–Verdes 2012), de a rendszerváltozás harmadik évtizedében már végképp alaptalan.

Az egyházi iskolába való *kimenekítés teóriára* egy másik hipotézis épül, mely szerint a vidéki, alacsony státusú közegekből a legalacsonyabb státusúaktól egy árnyalattal kedvezőbb helyzetűek küldik gyermeküket felekezeti iskolába, hogy ne kelljen a legalacsonyabb státusúakkal azonos intézménybe járni a még tőlük is esetettebbek integrálásának médiumaként. Azonban a hipotézist vizsgáló kutatók jó része számára rendelkezésre álló adatok csak a státusmutatókat és a tanulói döntéseket tartalmazzák. A felekezeti iskola rekrutációjáról az iskolaválasztók családjának és magának a tanulónak a vallásokosságát, a tanuló iskolaválasztási döntés során mérlegelt szempontjait nem ismerve nem lehet tudományosan érvényes és megbízható tényeket rögzíteni.

Miközben a szakirodalom egy része a roma tanulók arányára vonatkozó, de nem is teljesen megbízható statisztikai adatok alapján vélelmezi a felekezeti iskolások diákok iskolaválasztásának okait, kutatásunk során mi tanulói adatokon vizsgáltuk a rekrutáció jelenségét és azonosítottunk az iskolával kapcsolatos elvárástípusokat is (Pusztai 2004). Az ezredfordulón a hátrányos helyzetű vallásokosok mellett a vallásokilag lefelé mobil vagy vallásoktalan alacsony státusúak közös vonása az volt, hogy biztonságos iskolai körülményekben választottak iskolát, s az állami szektorban nagyobb kockázatát érezték a családban vagy a kapcsolathálójukban jelen levő a deviancia fenyegetésének, az iskolai fegyelmezetlenségnek. A veszélyeztetőnek ítélt körülményeik közül való kitörésre törekedtek, s az egyházi iskoláktól elvárt nagyobb tanári odafigyelésre és emberséges bánásmódra, jó közösségre való igényüket fejezték ki. Ezeket a vonásokat a környezetük, többnyire a szüleik a felekezeti iskolának tulajdonították (Pusztai 2004). A 2015-ös vizsgálatban az alacsony státusú családból származók már leggyakrabban családi mintakövetéssel vagy a közelséggel magyarázták a felekezeti iskola választását.

Az itt bemutatott elemzések szerint az egyházi iskolások társadalmi háttére nem azonosítható a család vallásokosságának feltárása nélkül. Az adataink azt igazolják,

hogyan az egyházi iskolákban magasan felülreprezentált a családi szubkultúrából adódóan egyértelműen a vallásos szellemű nevelés igényével fellépők aránya, s a vallásos iskolaválasztók területi elhelyezkedése alapján előre jelezhető, hogy a vallásosság magasabb vagy alacsonyabb státussal jár-e. A másik fontos következtetésünk, hogy az egyházi szektor bővülése után a felekezeti iskolák kompozíciója egyre hasonlóbbá válik az állami szektoréhoz, azonban a fővároson kívül nincsenek a felekezeti iskolák között annyira szelektív intézmények, mint például az állami szektor gyakorlóiskolái. A szakképzésben a hátrányos helyzetű családok gyermekeinek nevelése felé való nyitás nagyon markánsan jelen van. A következő évek kutatásai adnak majd választ arra, hogy a rekrutáció átalakulása hatására fenntartható és hatékony lesz-e a speciális pedagógiai arculat által meghatározott iskolakultúra.

2.4. A FELEKEZETI KÖZÉPISKOLA HATÁSA

Az iskolai eredményességet alapvetően kétféle szemszögből szemlélhetjük: az iskolarendszerbe beruházó állam, valamint a tanuló és családja felől. Az előzőnél a nemzetgazdasági hasznosíthatóság, az utóbbinál a társadalmi mobilitás igényének teljesülése kerül előtérbe a döntéseknél. A nevelésszociológia a tanulók, a következő generációba befektető családok, azaz a társadalom neveléssel és tanulással kapcsolatos magatartását vizsgálja, ezért az oktatás különböző szintjei közötti előrehaladást, továbbtanulást, a diplomaszerezést, a tehetség kibontakozásának ebbe az irányba mutató mérőföldköveit (pl. nyelvvizsga, versenyeredmények) tartja eredményességnek. Természetesen a tanulmányi karrier kedvező alakulásán túl a munkaerőpiaci elhelyezkedés és a várható kereset szintén mérlegre kerül a tanulói perspektívából is, s a magasabb végzettség hosszútávon várható nagyobb megtérülése nem titok a társadalom tagjai előtt sem. Leggyakrabban a középiskolai tanulók tanulmányi eredményességének összehasonlítása a kutatások témája (Coleman–Hoffer, 1987; Sander–Krautman 2001, Pusztai 2004, 2009, Bacskai 2012, Morvai 2017), de a hátrányos helyzetű vagy kisebbségi tanulók iskolai kudarcainak mérséklése vagy sikerre segítése is kitüntetett kérdés (Greeley 1982, Evans–Schwab 1995; Neal 1997, York 1996, Frigy–Albert 2013, Bacskai 2018a).

A tanulók mobilitása, státuselérése szempontjából kiemelt fontossága van a felsőoktatásba való bejutásnak. A különböző társadalmi háttérű tanulók egyenlőtlen mértékű bekerülésének oka, hogy a továbbtanulással kapcsolatos döntésekre a legjelentősebb differenciáló hatása a szülők iskolázottságának van. Ezért általában a tanulók társadalmi összetétele és tanulmányi eredményessége tükrében vizsgáljuk az iskolarendszer szektorainak a diákokra gyakorolt lehetséges hatásait is. A kérdés e témakörben azonban úgy fogalmazódik meg, hogy módosítja-e az egyes szektorokhoz való tartozás a családi háttér és az iskolai mobilitás között fennálló nyilvánvaló kapcsolatot, mert kutatásunk kezdeteitől úgy véljük, akkor eredményes az iskola,

a szektor, ha az alacsony státusúak szocializációs hátrányát is sikerül kompenzálni (Pusztai 2004). A szektorközi összehasonlításokkal foglalkozó kutatásokban már az oktatási eredménymérés nagy korszakát megelőzően felkutatottak különböző rövid és hosszabb távú indikátorokat az eredményesség mérésére. Ilyen mutatók voltak a ritkább lemorzsolódás, a továbbtanulási döntés, a felsőoktatásba való bejutás, a teljesítménymérő tesztekben elért pontszámok, az egyes tantárgyi eredmények (Greeley 1963, Greeley–Rossi 1966, Coleman, Hoffer–Kilgore 1982, Laarhowen et al. 1990, Dronkers 1995, Evans–Schwab 1995, Neal 1997). A szektorközi összehasonlítások sajátossága, hogy az eredményesség fogalmát a tanulmányi karrieren kívüli jellemzőkre, például bizonyos attitűdökre, magatartásmintákra is kiterjesztik. Ezek olyan tényezők, melyek a hatékonyabb tanulmányi munkát is elősegítik, s a vallásos beállítódásból következő iskolai normarendszer eredményes transzmissziójának megnyilvánulásaként is interpretálhatók, mint az iskolai fegyelemsértések kerülése s általában a belső kontrollos magatartás, a marginalizálódott társadalmi csoportokkal kapcsolatban kialakított inkluzív szemlélet, az önkéntes munkavégzés terén megmutatózó aktivitás, a jövőendő munkájukkal kapcsolatos altruista munkaattitűd (Coleman et al. 1982, Muller–Ellison 2001, Pusztai 2004, Pusztai 2009).

Az újrainduló felekezeti iskolák és tanulók eredményessége

Az ezredfordulón a felvételi tervekre vonatkozó adatokat elemezve azt tapasztaltuk, hogy a felekezeti iskolák tanulói mind a továbbtanulás tervezésekor, mind a magasabb presztízsű egyetemi irány megválasztásakor ambiciózusabbnak bizonyultak a nem felekezeti iskolába járó társaiknál (Pusztai 2004). A felekezeti gimnáziumokban a megkérdezettek 86%-a tervezett felsőfokú továbbtanulást, az átlag középiskolásoknak a háromnegyede; a felekezeti középiskolások 67,6%-a már az egyetemet célozta meg, a többieknek mindössze a 38,3%-a (Pusztai 2004). A felekezeti iskolások körében összességében minden szülői iskolázottság szerinti csoportban többen terveztek egyetemi továbbtanulást. Ennél fontosabb eredmény, hogy az alacsony státusú szülők gyermekei körében is nagy különbséget tapasztaltunk. A szakmunkás szülők felekezeti iskolákba járó gyermekeinek majd fele (48,1%), a megfelelő iskolátottságú szülőktől származó többi középiskolás alig egyharmada (31,3%), a szakközépiskolát végzett szülők gyermekeinek 60,1%-a, a hasonló iskolátottságú szülőktől származó többi középiskolás 39,9%-a akart egyetemre menni az ezredfordulón. A továbbtanulási szándék természetesen nem azonos a sikeres felvétellel és az eredményes diplomaszerezéssel, azonban a továbbtanulási szándékkal nem rendelkezők eleve kizárják magukat az iskolarendszer szelekciós szűrőmechanizmusaiából is.

Amikor arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a felekezeti iskolások közül kik az eredményesebbek, többváltozós elemzésben vizsgáltuk meg, hogy a család társadalmi státusa vagy a tanuló vallásossága révén elérhető bármely társadalmi-tőke-forrás

képezi-e a fontosabb felhajtó erőt. Megállapítottuk, hogy a szülői társadalmi státus hatással volt a továbbtanulási ambíciókra, de a területi különbségeket kifejezetten hatékonyan kompenzálta az iskola, hisz sem a régió, sem a lakóhely településtípusa nem befolyásolta a jövőterveiket. Mindez annak ellenére teljesült, hogy a felekezeti középiskolások körében jóval magasabb, majd hetven százalékos a kisvárosi és falusi tanulók aránya, s ezek a tanulók alacsonyabb státusúak is voltak, mint nagyvárosi társaik. A kutatás legizgalmasabb, s hazai viszonylatban először kimutatott eredménye az volt, hogy a tanulók vallásosság mentén szerveződő kohézió, intragenerációs networkjei egyértelműen támogatták eredményesebbé válásukat. Az iskolai kompozíció jelentős hatással volt az ambiciózusabb továbbtanulási tervek kialakulására, de a diplomás szülők iskolai előfordulásának gyakoriságánál jóval erősebb befolyása volt a vallásos baráti körrel rendelkező diákok iskolai arányának (Pusztai 2004).

Egyházi iskolák eredményessége egy hátrányos helyzetű régióban

A fél évtizeddel később végzett, az ország északkeleti régiójára kiterjedő kutatásunk az eredményesség többdimenziós vizsgálatát célozta meg. Az eredményesség mutatói a többletmunka vállalása (nyelvvizsgázás, tanulmányi versenyen való részvétel), a jövőbeli tanulmányi pályafutás (felsőfokú tanulmányok, hosszabb futamidejű felsőfokú képzés) tervezése és a munkaattitűdök (a tanulmányi tevékenységek fontossága, az ideális munkáról vallott elképzelés) volt, s nemcsak a középiskolások szektorközi összevetését végeztük el, hanem a felsőoktatási hallgatókat is összehasonlítottuk a kibocsájtó iskolaszektor szerint. A továbbtanulási terv továbbra is fontos mutató maradt, mert a felsőoktatási expanzió előrehaladása ellenére a keleti országrész még ekkor is lemaradást mutatott a felsőoktatási részvétel terén, különösen az alacsonyabb státusú családok gyermekei körében. Az iskola hatását ekkor is abban véltük tetten érhetőnek, hogy mennyire képes az önszelekciót eredményező negatív továbbtanulási döntés társadalmi determinizmusait kompenzálni. A felekezeti iskolások 90%-a, a nem felekezeti intézmények tanulóinak (80%) tervezett továbbtanulást 2006-ban. A tanulás iránti elkötelezettség többféle mutatóját vizsgálva megállapítottuk, hogy még ebben a régióban is kitapintható a felekezeti középiskolások teljesítményelőnye. A felekezeti iskolákban a tanulók 43,5%-a rendelkezett legalább egy nyelvvizsgával, míg a nem felekezeti iskolákban a tanulók 35,5%-a tudott nyelvvizsgát szerezni. A felekezeti iskolák tanuló eredményességhez való hozzájárulása nyilvánult meg abban, hogy a nem diplomás szülők gyermekeinek középfokú vagy annál magasabb szintű nyelvvizsgával való ellátottsága kiemelkedő volt. A versenyfelkészítés és a tanulók részvételre ösztönzése is fontos mutatója egy középiskola eredményességének. A felekezeti iskolások 85%-a olyan iskolába járt, ahol a tanulók felét rendszeresen vitték valamilyen – sok esetben nem közismereti tantárgyakra

épülő – versenyre. Az iskolaszektorok társadalmi kompozíciójának különbsége nem magyarázott ekkora eltéréseket.

A 2005-ös felsőoktatási adatfelvétel szerint a felekezeti iskolások a vonzásterület-ről valamivel nagyobb arányban jutottak be a felsőoktatásba, mint a többi szektor tanulói. Annak ellenére, hogy az állami szektor iskolái között több volt a szülői iskolázottság szempontjából nagyon szelektív iskola a kelet-magyarországi térségben (például egy egyetemi gyakorló és a megyeszékhelyek versenyistállóí), a 2000-es évek közepén azt tapasztaltuk, hogy a felekezeti iskolák végzettjei jelentősen nagyobb arányban nyertek felvételt egyetemi szintű képzésbe, mint a többiek (Pusztai 2009). A felekezeti iskolák a felsőfokú továbbtanulási döntés megalapozottsága, a felsőfokú intézménytípus kiválasztása, a nyelvvizsga, valamint a tanulásnak a hallgató hosszú távú életterveiben betöltött fontos szerepe tekintetében kompenzálni látszottak az alacsonyabb társadalmi státusúak hiányzó erőforrásait. Az eredményesség magyarázatát keresve többváltozós elemzés alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a vallásosság mentén szerveződő kapcsolatok a felekezeti iskolák végzettjeinél kimagaslóan javították az eredményesebb hallgatók közé jutás esélyét (Pusztai 2009).

Egyházi iskolások eredményessége negyedszázad múltán

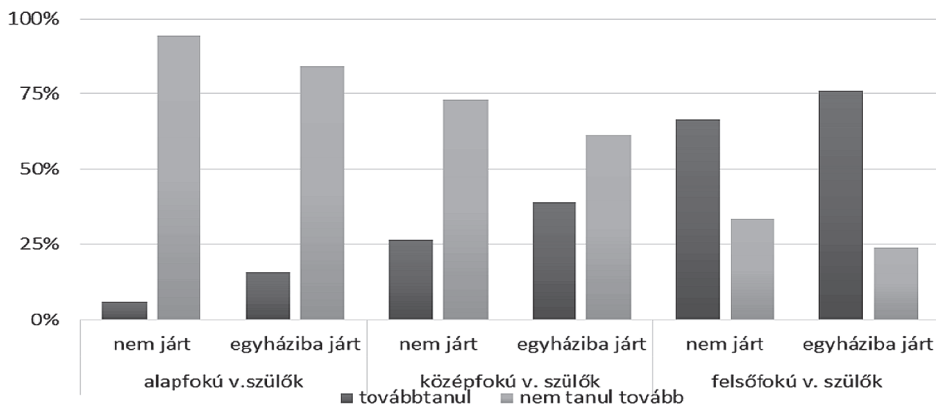
A rendszerváltáskor újraéledő egyházi szektor tanulóinak eredményességét a 2016-os Magyar Ifjúság adatokon vizsgálva nem egyetlen régió vagy kohorsz adatai alapján, hanem másfél évtized magyarországi felekezeti iskolásainak pályafutásán keresztül tudjuk összevetni a többiekével. A 8015 válaszadóból 713 fő (8,9%) volt egyházi intézmény tanulója. Természetesen, ahogy az előző, rekrutációval foglalkozó fejezetben is jeleztük, a fiatalabb korcsoportokban enyhén növekvő arányban járhattak felekezeti iskolába az intézményhálózat bővülése miatt, így az érettségizettek között 8% volt az arányuk. Az egyházi intézményben tapasztalatot szerzők eltérő időtartamban tanultak felekezeti intézményekben, de ebben a tekintetben nem differenciáltuk tovább az adatokat, egyrészt az aprózódás elkerülése érdekében, másrészt azért, mert nem találtunk arra vonatkozó kutatási eredményt vagy elméleti hipotézist, hogy mennyi az az optimális időtartam, ami alatt egy bizonyos iskolai légkör kifejti hatását általában egy tanulóra. Nyilvánvalóan növeli a hatás stabilitását, ha hosszabb ez az idő. Az eredményességet egyrészt a bármilyen irányú, a szakképzést is magában foglaló továbbtanulással, másrészt a diplomaszerezéssel, harmadrészt nyelvvizsgával rendelkezők aránya mértük. Azoknak, akik egyházi köznevelési intézménybe jártak, kétötöde (41,6%) továbbtanult az iskolaköteles kor befejezése után valamilyen formában, miközben a felekezeti iskolába nem járt fiataloknak mindössze egynegyedére (26,3%) volt ez jellemző. A fenntartói szektorok iskolatípusok szerinti intézményi összetétele természetesen befolyással van arra, hogy

milyen továbbtanulási döntést hoz az egyén, s a felekezeti szektor szakképzéssel való dinamikus kibővülése korcsoportonként eltérő mértékben érezte a hatását. A felekezeti szektorhoz tartozók körében a szakképzésben tanulók a 2016-os adatbázisban 10%-kal kevesebben voltak, mint az állami szektorban. A jövőben ez a különbség is csökkenni fog. Mint az előző fejezetben láttuk, az utóbbi években az egyházak által átvett szakképző intézmények tanulóinak társadalmi háttere kedvezőtlenebb a többi szektorban tanulókéétól.

A különbség szignifikáns a valaha egyetemre bejutók arányában is, ami az egyházi iskolások bő egyharmadát (35,4%) teszi ki, az egyházi iskolába nem jártak bő egyötödét (22,1%). A diplomát szerzők aránya az egyházi iskolák öregdiákjai körében alig marad el a felsőoktatásba bejutók arányától (18,8%), az egyházi szektor intézményébe nem járt fiataloknak viszont mindössze az egytizede (10,1) szerzett diplomát. Az egyházi iskolások és a többiek közötti aránykülönbség mindhárom mutató esetén jelentős, szignifikáns, s az egyházi iskolások nagyobb arányú sikerességét mutatja a tanulmányi karriert illetően.

Önmagukban ezek az arányok a felekezeti iskolák társadalmilag szelektív karaktere melletti érveket is alátámaszthatnák, ezért megvizsgáltuk, hogy a különböző iskolázottságú szülők gyermekeinek tanulmányi karrierje hogyan alakult. A továbbtanulók arányában minden iskolai szektorban szembevetendő különbségek mutatkoznak a szülői státusz szerint. Az alapfokú iskolázottságú szülők gyermekeinek 7,7%-a tanult tovább az egyházi iskolába nem járók között, miközben az alapfokú végzettségű szülők egyházi iskolás gyermekeinek 18,8%-a tette ezt. A középfokú és felsőfokú végzettségű szülők gyermekei rendre 28,9%–39,9% és 67,8%–77,5% volt. Az egyházi iskolások tehát azonos szülői iskolázottság esetén nagyobb arányban tanultak tovább.

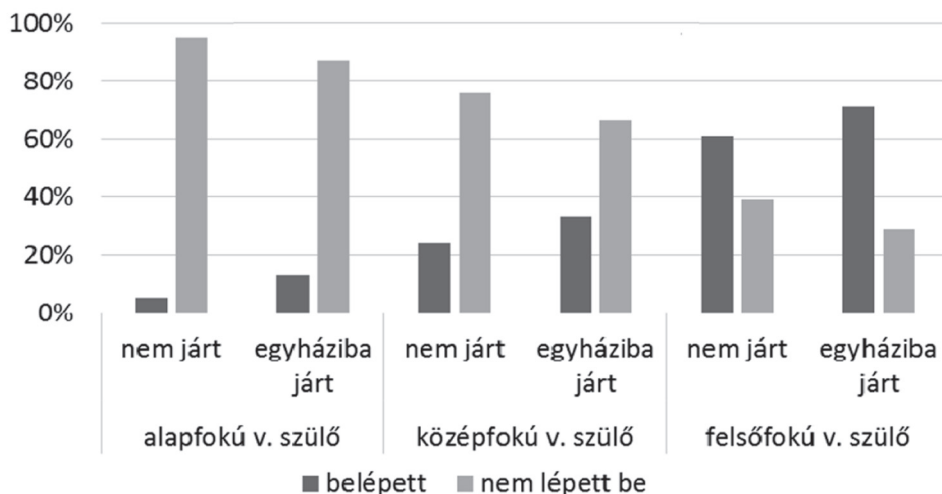
3. ábra. Továbbtanulók és tovább nem tanulók szülői iskolázottság és iskolafenntartó szektor szerint

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. N=8015. Az összefüggés szignifikáns. $p^1=0,000$, $p^2=0,003$, $p^3=0,017$.

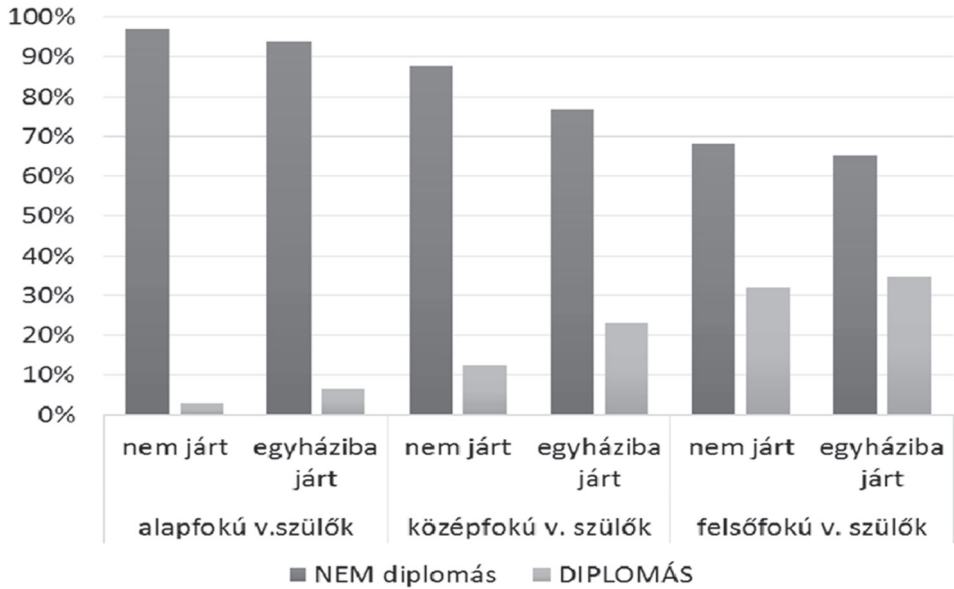
A felsőoktatásba bejutók esetén az egyházi szektorból kilépőknek minden szülői iskolázottsági csoportban szignifikáns előnye van, az alapközü végzettségű szülők gyermekei közül 7, a középökü végzettségüké közül 9 és a diplomás szülők gyermekei közül 10 százalékponttal jutnak be töben felsőoktatásba, mint a többi fiatal. Úgy tűnik, minden szülői iskolázottsági csoport gyermekei esetén konzekvensen képes felhajtóerőt gyakorolni a továbbtanulni. A diplomások arányának a szülői iskolázottság szerinti csoportokban történő szektorközi összehasonlítása a továbbtanulókéhoz hasonlóan alakul. Szektorfüggetlenül megállapítható, hogy a szülői iskolázottság szerint felfelé haladva –egyre többen végezték el az egyetemet. Másrészt az egyházi iskolások minden csoportban többen eredményesek ebből a szempontból. Az alapközü és a középökü végzettségű szülők gyermekeinek körében szignifikáns a különbség. Az iskolaszektorok között: az egyházi intézményekbe nem járt fiatalok alacsonyabb iskolázottságú háttérből érkezve 2,8% és 6,3%-ban jutottak diplomához, a felekezeti szektorhoz tartozók ugyanilyen háttérrel 12,4% és 23,3%-ban. A felsőöküak körében nem szignifikáns a különbség az egyházi iskolába nem jártak és az egyházi iskolás öregdiákok között (31,9%–34,8%).

4. ábra. A felsőoktatásba bejutók szülői iskolázottság és iskolafenntartó szektor szerint

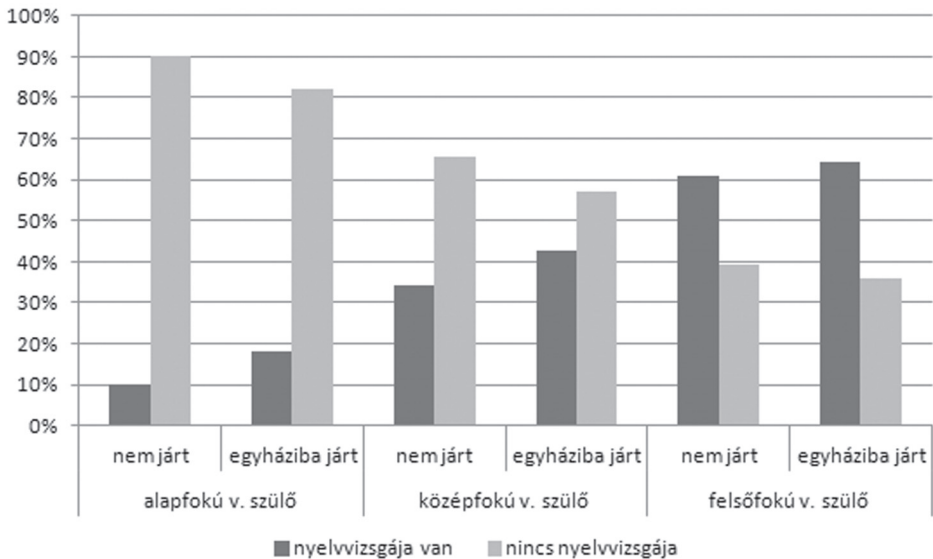
Forrás: Magyar Ifjúság 2016. N=8015. Az összefüggés szignifikáns. $p^1=0,000$, $p^2=0,005$, $p^3=0,022$.

5. ábra. Diplomát szerzők szülői iskolázottság és iskolafenntartó szektor szerint

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. N=8015. Az összefüggés szignifikáns. $p^1=0,004$, $p^2=0,000$.

6. ábra. A nyelvvizsgával rendelkezők szülői iskolázottság és iskolafenntartó szektor szerint

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. N=8015. Az összefüggés szignifikáns. $p^1=0,000$, $p^2=0,000$.

A nyelvvizsgával rendelkezők aránya másfél évtizeddel ezelőtti kutatásunkban is eredményességi mutatóként szerepelt, azonban a nemzetközivé vált felsőoktatási és munkaerőpiac korszakában már indoklást sem igényel a relevanciája. A fiatalok körében alacsony az egy főre jutó nyelvvizsgák száma (0,37), de az egyházi intézményekhez tartozóknál ez szignifikánsan magasabb, mint a többi fiatal körében (0,52:0,37). A legalább egy nyelvvizsgával rendelkezők 10 százalékponttal nagyobb arányban vannak a felekezeti szektorhoz kapcsolódók körében. A kutatási kérdésünk az, hogy az alacsonyabb státusú fiatalok melyik szektorban jutnak nagyobb arányban nyelvvizsgához. A korábbi eredményességi mutatókéhoz hasonló mintázat alakult ki, a szülő iskolázottságával párhuzamosan nő a nyelvvizsgázók aránya, de a minden szülői iskolázottsági szint szerinti csoportban az egyházi intézményekhez kötődők rendelkeznek többen nyelvvizsgával. A különbség az alap- és a középfokú végzettségű szülők gyermekei körében szignifikáns, a felsőfokú cégezettségűek gyermekei bármely szektorban eredményesek, illetve a nyelvtanulás során is nagyobb lehetőségük van az árnyékoltatás igénybevételére.

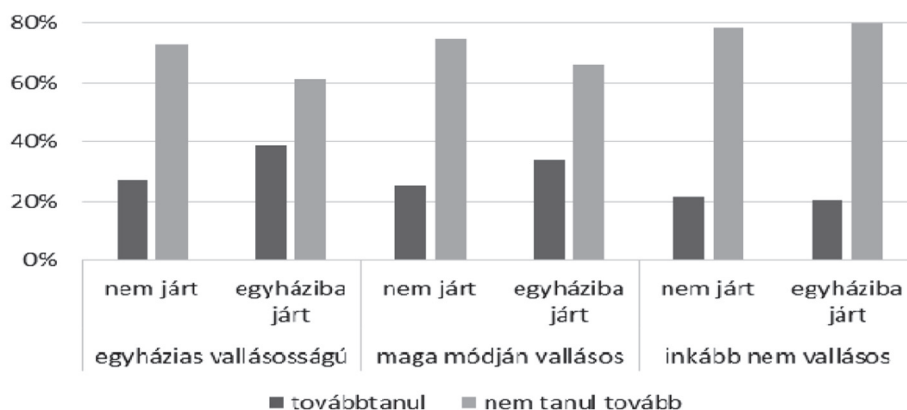
Kinek jó az egyházi iskola?

Ha a felekezeti iskolákban eredményesebbek a tanulók, akkor ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy vajon minden tanulónak jót tenne-e az egyházi iskola. Mivel az alacsonyabban iskolázott szülők gyermekei szignifikánsan eredményesebbnek tűnnek az egyházi iskolákban, ez lenne a megoldás a társadalmi integrációjukra? Vagy csupán a vallásos orientációjú tanulóknak tudja hatékonyan támogatni a tanulmányi karrierjét egy ilyen iskola? A csökkenő gyermekszám mellett a felekezeti iskolák is nyitni kényszerülnek, s kevésbé vizsgálják, hogy a tanulók családi szocializációja mennyire harmonizál az iskola nevelési értékeivel. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a felekezeti intézmények nem minden tanulóra gyakorolnak vonzást. Ahogy az előző fejezetben láttuk, az alacsony státusú, nem vallásosakat nem mindenhol vonzzák ezek az intézmények. Tegyük fel, hogy a felekezeti iskola a komprehenzív iskola mintájára az iskolakörzet összes tanulóját felvenné, vajon mennyire tudna effektív lenni? Itt kell megjegyeznünk, hogy egy ilyen beiskolázási stratégiát értékelhetünk úgy is, mint a nagyfokú társadalmi érzékenység és intergáció, inklúzió megnyilvánulását, de azt az alapelvet tiszteletben kell tartani, amely az iskolaválasztás világnézeti alapú szabadságát garantálja.

Az a kérdés, hogy a felekezeti iskola mindenkinek jót tesz-e, önmagán túlmutató jelentőségű, hisz valójában arra irányul, hogy milyen módon befolyásolja a tanuló eredményességét az iskola szellemiségével, nevelési értékeivel való azonosulás. Megvizsgáltuk, hogy a vallásos önbesorolásuk szerint különbözőféle vallási orientációjú fiataloknak hogyan alakult a tanulmányi előmenetele a különböző szektorok tanulói körében. A fiatalok majd fele inkább vallásos, a másik bő fele inkább nem vallásos,

de az önmagát egyházas vallásosságúnak mondó kislétszámú (5%) csoportot a maguk módján vallásosaktól külön vizsgáltuk, mert markáns különbségek jellemzik a vallási szocializációjukat. Az egyházas vallásosságúak majd 90%-a vallásos nevelést kapott és 70%-uk rendszeres templomba járó, míg a maguk módján vallásosak közel kétötödét nevelték vallásos szellemben, és csak 11%-uk templomjáró. Így három csoportban tekintettük át az összefüggéseket: az egyház tanítását követők, a maguk módján vallásosak és a nem vallásosak körében.

7. ábra. Továbbtanulók és tovább nem tanulók vallási önbesorolás és iskolafenntartó szektor szerint

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. N=8015. Az összefüggés szignifikáns: $p^1=0,011$, $p^2=0,000$.

34. táblázat. Tanulmányi eredményesség vallási önbesorolás és iskolafenntartó szektor szerint

	egyházias vallásosságú		maga módján vallásos		inkább nem vallásos	
	nem járt	egyháziba járt	nem járt	egyháziba járt	nem járt	egyháziba járt
továbbtanul	27,2%	38,6%**	25,1%	34,0%***	21,8%	20,3%
nem tanul tovább	72,8%	48,4%	73,9%	59,0%	77,7%	77,1%
bejut a felsőoktatásba	7,4%	22,4%*	13,9%	22,0%**	14,0%	11,0%
nem jut be	92,6%	77,6%	86,1%	78,0%	86,0%	89,0%
diplomás	19,3%	29,0%***	12,2%	18,1%**	7,7%	8,8%
nem diplomás	80,7%	71,0%	87,8%	81,9%	92,3%	91,2%
nyelvvizsgázott	33,0%	44,8%**	30,3%	42,7%***	27,2%	25,9%
nem nyelvvizsgázott	67,0%	55,2%	69,7%	57,3%	72,8%	74,1%
N=	176	107	2231	259	2837	91

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. A szignifikáns értékeket csillaggal jelöltük: *** $p=0,000$, ** $p\leq 0,03$, * $p\leq 0,05$.

Az eredmények szerint az egyházas vallásosságú és a maguk módján vallásos tanulók szignifikánsan nagyobb arányban tanulnak tovább, ha egyházi iskolába kerülnek. Az egyház tanítása szerint vallásos fiatalok 31,8%-a tanul tovább, ha nem jár egyházi intézménybe, s 51,6%-uk, ha jár. A maga módján vallásosak 26,1%-a szánja rá magát az iskolaköteles kor utáni tanulmányokra, ha nem jár egyházi intézménybe, s 41,0%-uk, ha felekezeti köznevelési intézménybe járt. Az inkább nem vallásos tanulók ugyanolyan arányban tanulnak tovább egyházi iskolákból, mint nem egyházi iskolából kikerülve, az adatok szerint nem mozdítja elő a karrierjüket az egyházi iskola (22,3%–22,9%). Úgy tűnik, az iskolai kultúrával és nevelési értékekkel harmóniában élő fiatalok jobb teljesítményre képesek.

Az eredményesség területi különbségei

A 2016-os adatok alapján is egyértelmű, hogy az eredményesebb tanulmányi pályafutás szempontjából erős regionális töréspontok húzódnak a fiatalok között. Észak-Magyarország, Észak-Alföld és Dél-Dunántúl fiataljai le vannak maradva a nyelvvizsgák és a diplomák tekintetében. A felsőoktatásba való bejutási arányok tekintetében Közép-Dunántúl és Nyugat-Dunántúl kimagasló eredményei mellett a régiók erős hátrányban vannak, de Észak-Magyarország és Észak-Alföld fiataljai tudtak legalacsonyabb arányban felsőoktatásba jutni. Az összes továbbtanuló és nyelvvizsgával rendelkező Észak-Magyarországon a legkevesebb. Összességében a vidéki fiataloknak a fővárosiakhoz viszonyított erős lemaradása minden tekintetben egyértelmű. Az ezredfordulón azt tapasztaltuk, hogy a felekezeti középiskolák enyhítik a vidéki, perifériás térségekben élő tanulók lemaradását. A 2016-os adatokra úgy tekintünk, mint amelyek képesek összegezni az utóbbi évtizedek tapasztalatait ezen a téren is, ezért a vidékiek, a fentebb említett szempontból hátrányos helyzetű térségek fiataljainak előmenetelére koncentráltunk. Az egyházi intézmény választása, úgy tűnik, jót tesz a vidéki fiataloknak. Az egyházi szektorból kikerülő vidéki fiatalok 16 százalékponttal többen nyelvvizsgáztak, 13 százalékponttal többen tanultak tovább, 11 százalékponttal többen jutottak be a felsőoktatásba és 8 százalékponttal többen szereztek diplomát, mint a többi vidéki fiatal. A három hátrányos helyzetű régióban az egyházi szektorból kikerülve 13%-kal többen szereztek nyelvvizsgát, 18%-kal többen tanultak tovább és 12%-kal többen szereztek diplomát, mint más iskolaszektorokhoz kötődő fiatalok ugyanezekből a régiókból. A településtípus szerinti összehasonlítás azt mutatja, hogy az egyházi szektorból kikerült falusi fiatalok 14%-kal többen nyelvvizsgáztak, 10%-kal többen tanultak tovább, 7%-kal többen jutottak be a felsőoktatásba és 5%-kal többen szereztek diplomát, mint a többi falun élő fiatal.

Ennek alapján elmondható, hogy a hátrányos helyzetű régiókban és a falun élő fiatalokat segíti a társadalmi mobilitás legfontosabb csatornáján előrejutni az egyhá-

zi szektor, hisz ennek révén többen szereznek nyelvvizsgát, többen tanultak tovább és többen szereztek diplomát, mint társaik.

Milyen tényezők miatt eredményesek az egyházi iskolások?

Az adatok tehát azt mutatják, hogy az egyházi iskolások minden szülői iskolázottsági csoportban nagyobb arányban lesznek eredményesek, mint azok, akik nem jártak felekezeti intézménybe. Emellett arra is felfigyeltünk, hogy az egyházi iskola ezt a jótékony, kompenzáló hatását az egyházas és a maga módján vallásos tanulókra nézve fejt ki, ezzel szemben az inkább nem vallásosakon, úgy tűnik, nem tud jelentősen segíteni, igaz, szektorközi összehasonlításban nem is rosszabbak az esélyeik, ha felekezeti intézményt választanak. Azonban gyakran megfogalmazódik az a feltevés, hogy az egyházi iskolát magasan iskolázott szülők gyermekei használják karriercéljaik elérésére. A magas státusúaknak a vallásosak körében egyre növekvő aránya miatt szintén nehéz eldönteni, hogy a magasabb szülői iskolázottság vagy valóban a vallási tőke segíti eredményességhez a felekezeti szektorhoz kötődő fiatalokat. Az egyes prediktorok saját esélynövelő potenciáljának elkülönítése érdekében bináris logisztikus regresszioelemzéseket végeztünk. Természetesen nem kívántuk a hatásmechanizmus teljességét leírni, csak bizonyos tényezők befolyását igyekeztünk felmérni.

A továbbtanulást segítő tényezők befolyásának összevetésekor elsőként az egyházi iskola fentebb tapasztalt szignifikáns pozitív hatásának érvényesülését ellenőriztük, amely más tényezők befolyásával nem kalkulálva több mint kétszeresére ($\text{Exp(B): } 2,1$) növelte a tanköteles kort követő tanulás esélyét. A második lépésben, a saját vallásosság bevonása nyomán kiderült, hogy az egyházi iskola hatásának egy kis része a tanuló saját vallásos identitásából fakadt ($\text{Exp(B): } 1,269$), de az iskola hatása továbbra is szignifikáns pozitív maradt ($\text{Exp(B): } 1,937$), s közel kétszeresre növeli a továbbtanulás esélyét. A demográfiai és a társadalmi háttér tényezőinek elemzésbe való bevonása után az egyházi iskolába járóknak még mindig több mint másfélszer akkora ($\text{Exp(B): } 1,735$) esélye van továbbtanulásba kezdeni, mint a nem egyházi szektor tanulóinak. Nem újdonság, hogy bármely iskolafenntartó iskolában tanult valaki, a szülők iskolázottságának hatalmas befolyása ($\text{Exp(B): } 5,603$) van a továbbtanulással kapcsolatos pozitív döntést meghozni, miközben a nők előnye szignifikáns ($\text{Exp(B): } 1,314$). Az adatok szerint önmagában a fővárosi lakhely enyhén még hátráltatja is a továbbtanulással kapcsolatos elhatározást ($\text{Exp(B): } 0,814$). Az egyházi intézmény hatása tehát, a vallásosság és a társadalmi háttér befolyását nem számítva, önmagában is kitapintható.

A második eredményességi mutatónk a felsőoktatásba lépés volt. Az erre gyakorolt összes szektorhatás erős és pozitív ($\text{Exp(B): } 2,013$), tehát az egyházi intéz-

ményekből érkezőknek kétszeres esélyük van felsőoktatásba jutni. A kismértékben esélynövelő a saját vallásos identitás (Exp(B): 1,254), de hatását leszámítva megmarad az egyházi intézmény határozott, szignifikáns pozitív hatása is (Exp(B): 1,864) a referenciacsoportnak számító nem felekezeti iskolásokkal való összehasonlításban. Ez arra vall, hogy az szektorfüggetlenül jobban boldogulnak az felsőoktatási felvételin. Mivel a vallásosság bevonása után megmarad az egyházi iskola szignifikáns pozitív hatása, összességében mégis úgy tűnik, hogy a nem vallásosak számára is esélynövelő tud lenni a felekezeti szektor. A demográfiai és társadalmi háttér tényezők (nem, szülői iskolázottság és településtípus) kontrollja alatt az egyházi iskola esélynövelő előnye árnyalatnyit csökken, de továbbra is bő másfélszeres, szignifikáns és pozitív marad (Exp(B): 1,623), ami azt jelenti, hogy a társadalmi helyzet-től és a vallásosságtól függetlenül, önmagában az egyházi intézményben eltöltött évek jó másfélszeresére növelték a felsőfokú továbbtanulás esélyét. Szektorfüggetlen jellemző, hogy a nőknek valamivel nagyobb esélyük van bejutni a felsőoktatásba (Exp(B): 1,36), a magasabb iskolázottságú szülők gyermekeinek pedig több mint ötszörös (Exp(B): 5,341). A demográfiai és társadalmi változók bevonása után a vallásos önazonosság pozitív és szignifikáns marad (Exp(B): 1,253, ami arra vall, hogy a vallásos identitásúaknak, s nemcsak az egyház tanítása szerint vallásosoknak, hanem a maguk módján vallásosoknak társadalmi háttértől függetlenül másfélszer nagyobb esélyük van felsőoktatásba lépni.

Amikor összemértük a diplomaszerezés prediktorait, mind az egyházi iskolába járás, mind a szülői iskolázottság, mind a fiatal vallásos identitása önálló, jelentős pozitív szignifikáns esélynövelő tényezők maradtak. Amikor csak az egyházi iskolába járás hatását vizsgáltuk, ez kontrollváltozók bevonása nélkül kétszeresre (Exp(B): 2,113) növelte a diplomaszerezés esélyét. Amennyiben azt a tényezőt is bevontuk az elemzésbe, hogy a fiatal vallásosként azonosítja magát, azt tapasztaltuk, hogy mind az egyházi iskolába járóknak, mind a vallásos identitásúak csoportjának több mint másfélszer akkora (Exp(B): 1,793 és 1,71) esélye van diplomát szerezni a referenciacsoportnak számító nem felekezeti iskolásokkal és a nem vallásos identitásúakkal szemben. Ez arra vall, hogy szektorfüggetlenül pozitív hatása van a vallásos identitásnak. Mivel a vallásosság bevonása után megmarad az egyházi iskola szignifikáns pozitív hatása, ez azt jelenti, hogy az inkább nem vallásosak is profitálnak az ilyen típusú iskolaválasztásból. A demográfiai és társadalmi háttér tényezők (nem, szülői iskolázottság és településtípus) kontrollja alatt az egyházi iskola esélynövelő ereje továbbra is szignifikáns pozitív marad (Exp(B): 1,502), azaz a társadalmi helyzet-től és a vallásosságtól függetlenül, önmagában az egyházi intézményben eltöltött évek másfélszeresére növelték a diplomaszerezés esélyét. A háttérváltozók közül a női nemhez tartozásnak szintén bő másfélszeres (Exp(B): 1,581), a szülők magasabb iskolázottságának majd három és félszeres (Exp(B): 3,471) esélynövelő hatása van. A demográfiai és társadalmi változók bevonása után a vallásos önazonosság pozitív és szignifikáns marad (Exp(B): 1,603), ami arra vall, hogy a vallásos önazo-

nosságúaknak, s nemcsak az egyház tanítása szerint vallásosoknak, hanem a maguk módján vallásosoknak társadalmi háttértől függetlenül másfélszer nagyobb esélyük van diplomát szerezni.

A nyelvvizsgával rendelkezők táborába kerülés esélyét az egyházi intézményi háttér más tényezők befolyásával nem kalkulálva bő kétszeresére (Exp(B): 2,137) növelte. Az intézmény ezirányú hatásának egy része a tanulók vallásosságának következménye, de az előbbi hatása így is szignifikáns és pozitív marad (Exp(B): 2,004), kétszer annyi esélye van a tanulóknak nyelvvizsgát szerezni az egyházi szektorban, mint máshol. A nem, de főleg a szülők iskolai végzettsége (Exp(B): 4,371) erőteljesen növeli a nyelvvizsgaszerezés esélyét, de ezek hatását leszámítva önmagában az

35. táblázat. Az eredményes tanulmányi pályafutás esélyét növelő tényezők (Exp(B) értékek)

	továbbtanult			diplomát szerzett		
	1	2	3	1	2	3
egyházi intézménybe járt	2,1***	1,937***	1,735***	2,131***	1,793***	1,502**
vallásos (egyházias és maga módján)		1,269***	1,285**		1,71***	1,683***
nő			1,314***			1,581***
szülei magasabb iskolázottságúak			5,603***			3,471***
főváros			0,814*			0,917
konstans	0,313***	0,279***	0,007***	0,11***	0,084***	0,004***
-2 Log Likelihood csökkenése	0,7	1,0	22,7	0,7	1,7	13,5

	felsőoktatásba lépett			nyelvvizsgát szerzett		
	1	2	3	1	2	3
egyházi intézménybe járt	2,013***	1,864***	1,623***	2,137***	2,004***	1,839***
vallásos (egyházias és maga módján)		1,254**	1,253**		1,208***	1,191**
nő			1,360***			1,398***
szülei magasabb iskolázottságúak			5,341***			4,371***
főváros			0,737**			0,814*
konstans	0,277***	0,249***	0,006***	0,459***	0,420***	,018***
-2 Log Likelihood csökkenése	0,7	0,9	11,8	0,8	0,9	18,1

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. A Wald statisztika szignifikanciája: *** p=0,000, ** p<0,01, * p<0,05. A modellek illeszkedését A -2 Log Likelihood érték csökkenése jelzi százalékban.

egyházi intézmény befolyása továbbra is szignifikáns, pozitív marad, sőt erősödik, ami azt jelenti, hogy a nemtől és a szülők iskolai végzettségétől függetlenül képes jelentősen növelni az eredményesség esélyét (Exp(B): 1,839).

A szülők iskolázottsága szektorfüggetlenül a legbefolyásosabb változónak bizonyult e széles, több kohorszot magában foglaló mintában. A társadalmi és demográfiai kontrollváltozók mellett az egyházi iskola támogató hatása egyértelmű, szignifikáns pozitív maradt. Ez azt jelenti, hogy az egyházi intézmények az elmúlt periódusban a rekrutációtól függetlenül pozitív hatást tudtak gyakorolni növendékeikre, ami megerősíti az egyházi iskola hatásával kapcsolatban korábban bemutatott eredményeinket. A Magyar Ifjúság adatbázis nem alkalmas arra, hogy kiderítsük, hogy mi jellemezte az intézmények belső világát, iskolakultúráját, kompozícióját, az iskolán belüli kapcsolatokat, ami magyarázhatta volna a regisztrált hatásokat, ennek feltárására további kutatások szükségesek.

Összességében tehát a 2016-ban 15–29 éves korcsoportban az egyházi intézményben töltött évek, iskolai szinttől, a demográfiai és státusz tényezőktől, valamint az egyén vallásosságától függetlenül növelni tudták a tanulmányi eredményesség (nyelvvizsga, továbbtanulás, felsőoktatásba jutás és diplomaszerezés) eredményességének esélyét.

A vallási szocializáció eredményessége

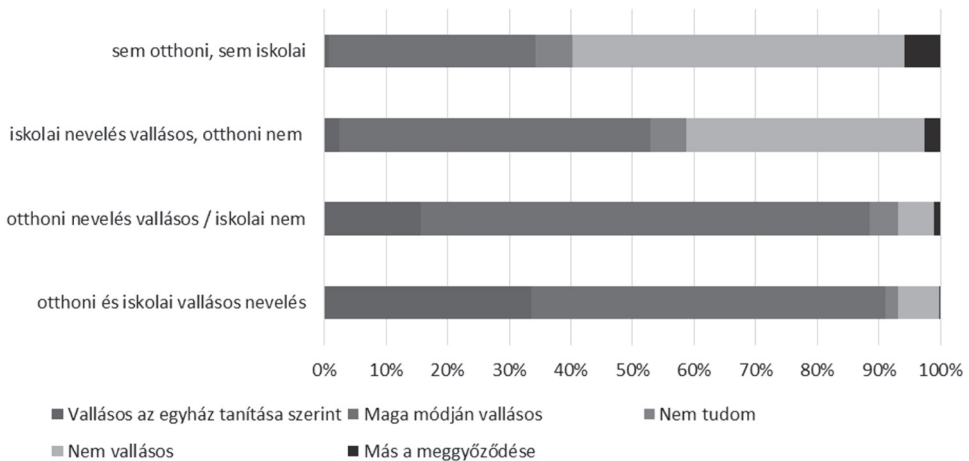
Az eredményesség, mint említettük, nemcsak a tanulmányi karrier dimenziójában értelmezhető. Az egyházi iskolák manifeszt célja a vallásos szellemű nevelés, tehát a diákok vallási szocializációjának a terepeként is tekinthetünk rájuk. Az utóbbi évtizedekben az egyházi fenntartók részéről is megfogalmazódott a kérdés, sőt az önkritika, hogy az egyházi oktatási intézmények gyarapodása mellett miért mutat mégis csökkenő tendenciát az egyházakhoz kötődők, az aktív vallásgyakorlók aránya. Ezért feltettük a kérdést, hogy az egyházi iskola képes-e a diákjai vallásosságára valamilyen hatást gyakorolni.

Összehasonlítottuk az otthon vallásos nevelésben részesülőket azokkal, akik ilyen nevelést nem kaptak, abból a szempontból, hogy hogyan alakul a vallási identitásuk, ha jártak vagy nem jártak egyházi intézménybe. Az összefüggést a 2008-as és a 2016-os ifjúságkutatás adataiban is ellenőrizve, hajszállra megegyező eredményt kaptunk. Azok a vallásos nevelésben részesülő fiatalok, akik egyházi iskolába jártak, stabilan 90% fölötti arányban mondják magukat vallásosnak. Az egyház tanítását követővé válók is jelentős arányban vannak az otthoni és iskolai vallásos nevelés metszetében felnövekvők körében, 2008-ban 44%-uk, 2016-ban 33%-uk egyházas vallásosságuként azonosította magát. Azok a vallásos nevelésben részesülők, akik nem egyházi iskolába mentek, szintén majdnem kilenctizedes arányban vallásosak lettek, de ebben az esetben sokkal kevesebben váltak közülük az egyház tanítását

követővé, 2008-ban 17%-uk, 2016-ban 15%-uk. Tehát a családban és az egyházi intézményben kapott vallásos nevelés együtt a leghatékonyabb.

Az otthoni vallásos nevelést nélkülözők körében, bármelyik iskolát választják, elenyésző lesz az egyháziisan vallásosak aránya (0,6–4%). A nem vallásosan nevelt, de egyházi iskolába járó tanulók fele (2008-ban 49%-uk, 2016-ban 50%-uk) lett a maga módján vallásos, míg a felekezeti iskolába nem járó és nem vallásos szellemenben neveltek harmada (2008-ban 30%-uk, 2016-ban 33%-uk). Tehát a vallásos identitás transzmissziója abban az esetben a leghatékonyabb, ha a családi vallásos neveltetést egyházi iskola választása követi. Egy másik iskolaszektor választása az otthoni vallásos nevelés hatását nem dekonstruálja teljes mértékben, de ennek hatására kétségtelenül megváltozik az egyháziak és a maguk módján vallásosak belső aránya az utóbbi javára. A maga módján típusú vallásosság kialakulására az családi vallásos neveltetés és az egyházi iskolaválasztás nélkül is van lehetőség, de egyháziak vallásosság kialakítására minimális az esély. A vallási szocializáció folyamatainak sokszínűségére mutat rá, hogy azok, akiket sem a családjukban, sem a felekezeti intézményekben nem neveltek vallásos szellemenben, mégis figyelemre méltó arányban válnak a maguk módján vallásossá. A Vallási változás Magyarországon című kutatás keretében végzett interjúelemzés és más korábbi kutatási tapasztalataink mutattak rá, hogy a vallásos barátok, osztálytársak, hallgatótársak hatásával is érdemes számolni.

8. ábra. A családi vallásos neveltetés és a felekezetiiskola-választás hatása a vallásos identitás kialakulására

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az összefüggés szignifikáns, $p=0,000$.

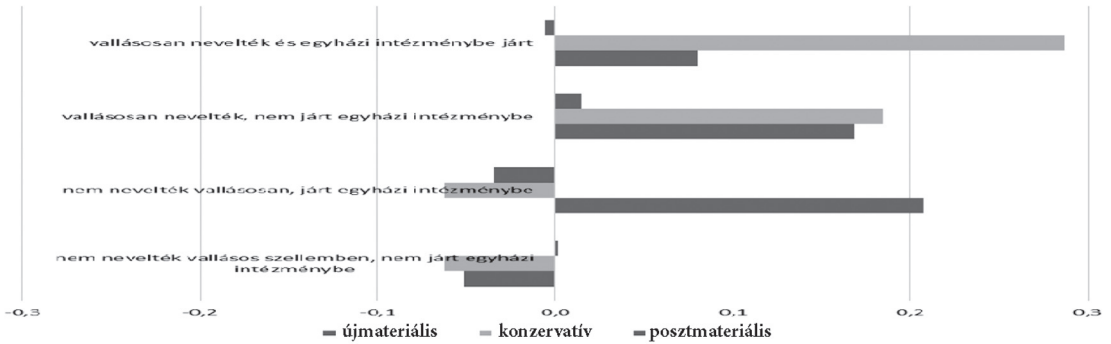
Értékpreferenciák

Több kutatásunk eredménye alapján elmondható, hogy az egyházi iskolások általános értékpreferenciái stabilan kötődnek a konzervatív és a posztmateriális pólusokhoz és elhatárolódnak a materiális értékektől. 2005-ben egyházi iskolákban végzett egyetemi hallgatókat és 2006-ban középiskolásokat vizsgálva lényegében ugyanazt az értékmintázatot tapasztaltuk. A 2016-os Magyar Ifjúság adatbázis egyházi oktatási intézményekben tapasztalatot szerzett válaszadói visszatükrözték ezeket az eredményeket. Az értékpreferenciák három faktora bontakozott ki az elemzésben. Az elsőt az univerzális és a posztmateriális értékek együttesen dominálják (családi biztonság, békés világ, szerelem, boldogság, szabadság, igaz barátság, belső harmónia, haza biztonsága, egyenlőség, előítéletektől mentesség, rend és érdekes élet). A második faktorban a konzervatív értékek, a tradíciók tisztelete, a közösség, az engedelmesség, a kötelességtudás, a nemzet, a vallásos hit és rend szerepel erős factorsúllyal. A harmadik típus a hatalom és az anyagiak felé fordul az előző típusokban felvonultatott értékek erős leértékelésével. Ahogy korábban is, ezt újmateriálisnak neveztük, mert a materiális kifejezés az ingleharti értelemben vált ismertté (Inglehart 1997), a huszadik század második felének materiális értékrendjét pedig a szűkösség termelte ki, s nem a fogyasztói társadalom, emellett a materiális értékrendet a biztonságos családi gyarapodás nagyra értékelése motiválta, nem a hatalom magasra értékelése, mint az általunk újmaterialistának nevezett típusnál.

A szektorok közötti különbségek látványosak, hiszen az egyházi intézményekhez tartozók elsősorban a konzervatív, másodsorban a posztmateriális értékekhez vonzódnak, és elutasítják az újmateriális értékeket, azonban az egyházi intézménybe nem járók az első két értékfaktorhoz összességében negatívan viszonyulnak. A családi és az iskolai szocializáció mentén tagolva azonban elkülönülnek egymástól a csoportok. Az egyházi iskolába járt és vallásos nevelésben részesült fiatalok döntően konzervatív értékorientációval bírnak, kisebb részt posztmateriális értékrendűek s elzárkóznak az újmateriális felfogástól. Azok, akiket vallásosan neveltek, de nem jártak egyházi intézménybe, konzervatív és posztmateriális kötődésűek, de az újmateriális értékektől sem idegenkednek. A nem vallásosan nevelt egyházi iskolások egyértelműen posztmateriális orientációjúak, s elutasítják a konzervatív és az újmateriális értékeket is. Azok, akik sem otthon, sem az iskolában nem kaptak vallásos szellemű nevelést, elvetik a konzervatív és posztmateriális értékeket, és az újmateriális értékek elfogadására mutatnak némi nyitottságot. A felekezeti iskolába járt fiatalok közös vonása, hogy inkább elutasítják az újmateriális értékek preferálását (hatalom és az anyagiak).

Az egyházi intézményekhez kötődők munkaérték vizsgálata már nem mutat ilyen stabilitást. Az eredmények értékelésekor számolni kell azzal, hogy a regionális nézőpont országossá tágulása illetve az elmúlt évtizedekben bekövetkezett erőteljes társadalmi változások nyilvánvalóan befolyásolhatják az összefüggéseket. A mun-

9. ábra. Értékorientáció a családi vallásos neveltetés és a felekezetiiskola-választás szerinti csoportokban

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az összefüggés mindegyik esetben szignifikáns.

kaérték tipológiák osztályozási szempontjai közül az egyik legérdekesebb a munka individuális vagy közösségi beágyazottságát érinti (Bocsi 2015a). A közösségi orientáció (a társadalmi hasznosság, a segítők jelleg) háttérbe szorulása mellett a karrierszempontok, az elérhető kereset nagysága és az állásbiztonság előtérbe kerülése regisztrálható (Medgyesi–Róbert 2000, Kóródi 2007, Bocsi 2015b). Korábbi kutatásaink a különböző szektorok maturáltjainak eltérő képét rajzolták elénk a jövőendő munkával kapcsolatos preferenciák terén (Pusztai 2009). Nemcsak a 2006-ban megkérdezett egyházi középiskolások, hanem a volt felekezeti iskolás hallgatók 2005-ös szektorközi összehasonlításakor tapasztaltuk azt, hogy az egyházi szektorhoz tartozók számára kiemelkedően fontos volt, hogy mások segítségére alkalmas, társadalmilag hasznos munkát végezhesse és emberekkel foglalkozhassanak. Emellett kifejezetten fontosnak tartották a barátságos munkatársakat, a teljesítményközpontúságot és a csapatmunkát. Altruista munkaértékeknek neveztük el ezt a munkaérték faktort. Lényeges vonás, hogy ebben a faktorban jutott a legnagyobb szerephez a munka teljesítményközpontúságának igénye is, ami hatékony munkaerőhöz illő vonás. A többi fiatal által magasra értékelt szempontokat, például hogy a munka könnyű (nem megerőltető) legyen vagy kiemelkedő anyagi és karrierlehetőségeket tartogasson, az egyházi iskolások sokkal kevésbé tartották fontosnak, mint a többi fiatal (Pusztai 2009).

A 2016-os adatfelvétel adatbázisán a kikérdezés módja miatt a faktorelemzésre nem volt lehetőség, a válaszadókat nem rangsorolásra vagy osztályozásra kérték, hanem említés alapján jelentek meg az értékek, vagyis nyitott kérdés volt. Az ilyen típusú adatfelvétel nem hívja elő olyan könnyen az elvárásnak megfelelő válaszokat, a spontán említés növelheti az érvényességet. Az ilyen módon kialakult rangsorok a szektorok között nagy hasonlóságot mutatnak, igaz, az egyházi szektorból kikerülők minden értéket nagyobb arányban említettek, vagyis készségesebb válaszadók voltak. Hat olyan munkaérték van, amelyet ők szignifikánsan többen említettek,

mint társaik. Ezek egy része közösségi érték, mint például a kellemes munkatársak, a magánélet és a munka egészséges egyensúlya és a társadalom számára hasznos munka. Mindhárom másik közösség felé ígér kooperációt, a munkahely, a család és a társadalom irányába. A másik három, általuk jobban értékelt tényező inkább individualista: a biztonság, a rugalmas munkaidő és az önálló kezdeményezés lehetősége, döntések meghozatala. Ezek felértékelése szabadságra, önmegvalósításra és harmóniára törekvő egyénre vall. Két területen mutatkozik a legnagyobb különbség az említési gyakoriságban, az egyik a jó előrejutási lehetőség és a másik a társadalom számára hasznos munka, vagyis ezek értékelésében van a legnagyobb távolság a különböző szektorokból kikerülők közt.

A munkaértékek elfogadottságának az egyes szektorokhoz tartozók körében mutató aránya alapján kialakult sorrendben azonban mindkét csoportban első helyre került az anyagi motívum (jó fizetés), ami karakteresen extrinzik aspirációt tükröz. A változás a korábbi eredményekhez képest szemmel látható, hiszen az anyagiak korábban a felekezeti iskolások körében nem, a más fenntartású iskolák diákjai körében inkább volt preferált tényező. Igaz, ennek kiemelése azzal is magyarázható, hogy az elemzett adatbázis válaszadói között önmagukat, és esetleg családjukat is eltartó munkavállalók is vannak, nemcsak diákok. Az adatok alapján arra következtethetünk, hogy a felekezeti iskolák diákjai és alumnusai között hangsúlyosabban jelenik meg egy céltudatos, a világi létben is és világi mércével is boldogulni akaró, feltörekvő aspiráció. Ennek többféle forrása lehetséges. Gyökerezhet a felekezeti iskolák pedagógiai koncepciójának modern nevelési értékeiben, de a felekezeti iskolás diákok körében domináns csoportok, illetve a vallásos fiatalok világfelfogásának változásában is. Ezek, úgy tűnik, olyan irányba mutatnak, amelyben már nem csu-

36. táblázat. Az ideális munkahely legfontosabb jellemzője a különböző szektorok tanulói szerint

	<i>egyházi szektor</i>	<i>nem egyházi szektor</i>
jó fizetés	93,3%	92,1%
biztonságos munkahely**	62,0%	56,5%
kellemes társaság**	52,5%	47,7%
érdekes munka	50,4%	47,6%
jó előrejutási lehetőség***	47,3%	39,3%
rugalmas munkaidő**	44,7%	40,5%
a magánélet és a munka egészséges egyensúlya**	42,2%	37,4%
kényelmes tempó, kevés stressz	39,8%	38,1%
önálló kezdeményezés lehetősége, döntések meghozatala**	37,3%	31,5%
a társadalom számára hasznos munka***	33,2%	27,2%

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. A szignifikáns értékeket csillaggal jelöltük: *** $p=0,000$, ** $p\leq 0,03$.

pán az önzetlen szolgálat, hanem a társadalomban elérhető sikerek is a célkeresztbe kerülnek, vagyis ezek a fiatalok már nem hordozzák a szocializmus évtizedeiben megtanult ún. „katakomba kereszténység” attitűdjeit. Az anyagi természetű elvárások mindkét szektorban ugyanolyan eminensen fontosak. Azonban a felekezeti szektorban egy ambiciózus, ha úgy tetszik, vezetői vagy karriercentrikus aspiráció (jó előrejutási lehetőségek, önálló kezdeményezés lehetősége, döntések meghozatala) is szignifikánsan nagyobb teret követelt magának. Nem mondható, hogy ez extrinzik aspiráció, a munka iránti felelősségérzetet is tükrözi, hogyha valaki koordinálni akarja a munkafolyamatokat, s biztosan akarja tudni, hogy ezek rendben mennek, ugyanakkor a minőségi munkáért karrierlehetőséget is elvár. Kétségtelen, hogy a vezetői, irányítószerepre törekvés és a karriervágy új vonásnak tűnik a felekezeti iskolákból kikerülő munkaeérték-palettáján. Természetesen ennek az is lehet az oka, hogy arányaiban megnövekedett a magas státusú és egyszersmind vallásos családokból érkező diákok súlya a felekezeti iskolákban, s a családi státus (legalább) megőrzése, lehetőleg emelése az ő körükben is természetes elvárás. Azonban a vallásos ember új típusaként is értelmezhetjük ezt a karaktert a fiatalok körében, amelyben a korábban kiemelten fontosnak tartott altruista munkaeértékek már összefonódnak a felelős vezetői szerepkört célzó karriercentrikus értékekkel.

Kérdésként merült fel, hogy ez az aspiráció a vallásos vagy a nem vallásos nevelést igénylő egyházi iskolások válaszaiból származik. Vajon itt érhetők-e tetten azok a tanulók, akik esetleg saját karriercéljaik megvalósítása érdekében, s nem az iskola küldetésének megfelelően használják fel az egyházi iskolát? Annak érdekében, hogy ezt eldöntsük, összemértük a szülői iskolázottság szintjeiben kifejezett családi státust és a vallásos neveltetést, hogy melyik tényező járul jobban hozzá az átlagosnál erősebb vezetői karriercentrikus attitűd kialakulásához. Az eredmény szerint a vallásos neveltetés ($P=0,000$, $\text{Exp}(B)=1,53$) és a magasabb szülői iskolázottság ($P=0,000$, $\text{Exp}(B)=1,638$) egyformán erősen és szignifikánsan növeli ezen munkaattitűd kialakulásának esélyét, nyilván a kettő együttes hatása erős hajtóerőt képez. A magas fizetéssel járó munka preferálására sem a vallásos, sem a magasán iskolázott szülők gyermekei nem esélyesebbek a társaiknál. A társadalomnak hasznos munkát preferálók közé jutni a magasabb iskolázottságú szülők gyermekének enyhén, de szignifikánsan nagyobb esélye van ($P=0,000$, $\text{Exp}(B)=1,205$), mint az alacsonyabban iskolázottak gyermekeinek, azonban egyértelmű, hogy a vallásos nevelésben részesülteknek ($P=0,000$, $\text{Exp}(B)=1,807$) jóval nagyobb esélye van ennek a központi, altruista munkaattitűdnek a kialakítására.

Szektorhatás a professzionális szocializáció folyamatában

Az iskolai eredményesség magyarázatának vizsgálata során arra a kérdésre is kerestük a választ, hogy a tanulók, hallgatók sikeres pályafutását hosszabb távon hogyan

befolyásolja az intézmény fenntartója. Az iskolából való kilépés után néhány évvel, a hallgatói évek alatt alkalmas pillanat kínálkozik az első ilyen kontrollra, hiszen az iskolai normák már nem gyakorolnak kényszerítő hatást a fiatalokra, s szét lehet választani a felszínes, konformista alkalmazkodást az internalizált magatartásmodellektől. Egy professzióra való kiválasztódás döntéshelyzetében kétségtelenül szerepet játszik a viláértelmezés (Boudon 1998). A hivatás fogalmában nemcsak a szakmai identitástudat, a kiválasztott munka ösztársadalmi missziójáról való meggyőződés és a foglalkozás morális önértéke nyer kifejezést, hanem még a hivatás szekularizált interpretációja is magában hordoz bizonyos transzcendens mozzanatot (Bocsi 2013). Például a pedagóguspálya eredményessége kapcsán jelentős tényezőként merül fel a hivatásként megélt munka és az erős elkötelezettség, s általában a munkavállalót nemcsak képzettsége, kulturális háttere, személyisége teszi alkalmassá a hatékony munkavégzésre, hanem spirituális jellemzői is, s ezzel az emberi tőke egy újabb dimenziója került a vizsgáldás fókuszába (Milliman et al. 2003, Pawar 2009, Karakas 2010). A munkahelyi spiritualitás hatásait vizsgáló munkák központi kérdése, hogy a spiritualitás szervezeti és egyéni mintázatai összefüggésben állnak-e a munkaértékek elrendeződésével, milyen hatással vannak a munkavállalók és a szervezet egészének teljesítményére, s mik ennek a közvetítő tényezői (a jóllét, a munkainterpretációk vagy a munkatársak közötti kapcsolatok). Kutatási kérdés, hogy a munkahelyi spiritualitás hogyan támogatja a munkavállalók elégedettségét, munkahelyi együttműködését és a közös munkaeredményességet (Milliman et al. 2003, Pawar 2009, Karakas 2010), s végső soron hogyan meríthet ebből egy testület társadalmi tőkét.

Az egyházi oktatási intézményekből érkezők nemcsak a munkahelyi spiritualításra, hanem egy kétszeresen is komoly elhivatottságot kívánó professzió gyakorlására is nagyon közelről láttak példákat. Azonban a felsőoktatási évek alatt az egyik központi, a többi területen zajló változásokat sok esetben értelmező, integráló fejlődési terület a világnézeti tudatosodás folyamata (Astin et al. 2011), mely a professzionális szocializációt is érinti. Mivel a szakmai szocializáció anticipáló szakasza már a felsőoktatásba való formális belépés előtt megkezdődik (Huber 1991, Weidman et al. 2001), a pályára készülésköznevelési előzményei is vannak. A felekezeti fenntartású középiskolák kifejezett céljuknak tekintik a vallásos világnézetnek megfelelő életcélok azonosítását akár a pályaválasztás kapcsán is (Morvai–Sebestyén 2014). Esettanulmányunkban a pedagóguspályára készülő egyházi és nem egyházi iskolás alumnusokat vizsgálunk ebből a szempontból.

A 2010-es évek hallgatói kutatásaiban többször regisztráltuk, hogy a felekezeti fenntartású intézményekből nagyobb arányban jelentkeznek és jutnak be pedagógusképzésbe, mint ugyanazon intézmények nem pedagógusképző szakjaira (Pusztai 2012, 2015). Magyarazatként elsősorban a felekezeti iskolákban preferált nevelési értékek és a pedagóguspálya választásához szükséges preferenciák egybecsengése kínálkozott. Kérdés, hogy a pedagógusképzésben résztvevők kapnak-e valami speciális útravalót a pályájukhoz akkor, ha nem állami középiskolából érkeznek a képzésbe.

Kutatóközpontunk 2015-ben végzett hallgatói vizsgálatának (IESA N=2017) Magyarország, Románia és Ukrajna határ menti régióiban felvett almintáján a hallgatók felekezeti és nem felekezeti iskolákból érkezett csoportjait hasonlítottuk össze egymással. Az adatfelvétel részletes leírása a Szakmai szocializáció a felsőoktatásban című kötet bevezetőjében olvasható (Pusztai-Ceglédi 2015). A válaszadók majd egyötöde (18,4%) egyházi iskolából érkezett a felsőoktatásba, a nem egyházi magánintézményekből érkezők a válaszadók mindössze egy százalékát tették ki. A felekezetek iskoláiból érkezők országonkénti bontásban eltérő arányokat mutattak, míg a magyarországi és a romániai válaszadók egyhatoda, addig az Ukrajnához tartozó Kárpátalján majd minden harmadik megkérdezett volt egyházi iskolás. Az összes hallgatóhoz képest a pedagógusképzési hallgatók majd egynegyede (23,3%) felekezeti iskolából érkezett, míg a más szakosok körében alacsonyabb az egyházi iskolások aránya (15,9%). A pedagógusképzésben tanuló, felekezeti középiskolákban végzettek aránya igen magas (42%). Az állami szektor iskoláiban végzettek közül ritkábban vesznek részt pedagógusképzésben (31%), vagyis a felekezeti iskolák jelentős arányban járulnak hozzá a pedagógusképzés utánpótlásához. A leendő szaktanárok (ISCED 2-3) aránya mindhárom térségből származó pedagógusképzési válaszadóink körében megközelítette vagy meghaladta a kétharmadot, a magyarországi pedagógusképzésben a volt felekezeti iskolások az óvó- és tanítóképzésben (ISCED 0-1) felülreprezentáltak tovább (38%), míg a másik két országból származók között a leendő szaktanárok körében állami iskolák végzettjeinél gyakrabban fordultak elő volt felekezeti iskolások. A különbségek nem magyarázhatók a képzési kínálat sajátosságaival. A felsőoktatási intézmény egyházi fenntartója nem gyakorolt sajátos vonzerőt a különböző szektorokból érkező hallgatókra, vagyis az egyházi középiskolában végzett tanulók nem ragaszkodnak ahhoz, hogy egyházi felsőoktatási intézményeket válasszanak.

Az elemzés során a különböző fenntartású iskolák végzettjeit négy csoportba soroltuk: az állami középiskolában érettségizett nem pedagógusjelölteket, az egyházi középiskolában érettségizett nem pedagógusjelölteket, az állami középiskolában érettségizett pedagógusjelölteket, valamint az egyházi középiskolában érettségizett pedagógusjelölteket. Mielőtt a csoportok iskolai karrierútját összevetjük, az összetételükről is essen szó. Miközben a pedagógusképzés nagyobb arányban vonzza a nőket, mint a férfiakat, a volt felekezeti iskolás férfiak aránya (21,2%) néhány százalékponttal magasabb a pedagógushallgatók körében, mint az állami iskolában érettségizett csoportban (18,2%).

A hallgatók korábbi lakóhelyének településtípus szerinti megoszlása egyértelműen azt mutatja, hogy a pedagógusjelöltek a települési hierarchiában alacsonyabb státusú településekről származnak, mint nem pedagógusképzésben tanuló társaik, azonban a felekezeti középiskolákból érkező pedagógusjelöltek még kevésbé városias környezetből érkeznek, mint az állami fenntartású iskolákból érkező társaik. Az egyházi iskolák a falusias környezetből származó fiatalokat orientálják a peda-

gógusképzés felé, s jelentősebb mértékben, mint ezt az állami iskolák teszik. A felekezeti iskolákban végzetek pedagógusképzésben mutatkozó gyakoribb jelenléte minden településtípusról származó csoportnál fennáll, például a felekezeti intézmények a nagyvárosi tanulók 30,5%-át indították el a pedagóguspályán, míg az állami iskolában érettségiző nagyvárosiaknak csak 21,8%-a érkezett a pedagógusképzésbe. A pedagógusok szüleinek iskolai végzettsége a korábbi évtizedek vizsgálatai szerint alacsonyabb, mint más diplomásoké (Ferge et al. 1972, Nagy 1997), de az egyházi szektorból még alacsonyabb iskolázottságú apák és valamivel magasabban iskolázott anyák gyerekei érkeznek a pedagógusképzésbe.

Vallásosság és nevelési értékek

A pedagógustársadalom vallásosságáról az ezredforduló előttről származó adatok azt mutatták, hogy a fiatalabb korcsoportokban valamivel több volt a magát vallásosként definiáló. Az államszocializmus évtizedeiben ható szelekció és önszelekció ugyanis egyértelműen távol tartotta erről a pályáról a vallásgyakorlókat (Nagy 2002). Az ezredforduló utáni adatok a pedagógushallgatók növekvő arányú vallásosságáról tudósítottak (Jancsák 2012, Pusztai 2012). Válaszadói csoportjainkban nemcsak az összefüggés erősíthető meg, hogy a pedagógusképzésbe jelentkezők a vallásosabb hallgatók közül kerülnek ki, és körükben felülreprezentáltak a felekezeti iskolákban érettségizettek, hanem az is, hogy a felekezeti középiskolások közül pedagógusképzésbe készülők között is nagyobb arányban találkozunk határozottan az egyház tanítása szerint vallásosakkal. Ez a megállapítás a három országból származó adatokat térségenként áttekintve is megállja a helyét, hisz válaszadóink körében az egyházi iskolák nem pedagógusképzésben tanuló öregdiákjainak egyötöde-egyharmada, a

37. táblázat. A vallásosság szerinti önbesorolás a középiskola fenntartója és a felsőfokú tanulmányok képzési területe szerinti csoportokban

	<i>államiban érettségizett nem pedagógusjelölt</i>	<i>egyháziban érettségizett nem pedagógusjelölt</i>	<i>államiban érettségizett pedagógusjelölt</i>	<i>egyháziban érettségizett pedagógusjelölt</i>
Egyházas	9,1%	33,8%	32,0%	60,8%
Maga módján vallásos	40,7%	45,7%	46,0%	34,4%
Bizonytalan	8,7%	7,9%	7,1%	3,2%
Nem vallásos	31,8%	7,9%	10,9%	,8%
Ateista	9,7%	4,6%	4,0%	,8%
N=	858	151	422	125

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna.

Az összefüggés szignifikanciaszintje: $p=0,000$.

pedagógusképzésben tanulók fele-kétharmada egyházasan vallásosként definiálja magát. A felekezeti szektorból érkezők körében még nagyobbak az eltérések a vallásosság szempontjából a pedagógusnak készülők és a többiek között, mint az állami szektor alumnusainál.

A vallásos önbesorolásnak megfelelően a vallásgyakorlat tekintetében is az állami szektorban érettségizett nem pedagógusnak készülők képezik az egyik pólust és az egyházi iskolákban érettségizett pedagógusjelöltek a másik pólust. Magyarországon az állami középiskolában érettségizett pedagógusjelöltek személyes és közösségi vallásgyakorlati aktivitása alacsonyabb, mint a másik két térségben, de aktívabbak, mint az állami szektor nem pedagógusképzésébe jelentkezői. A korcsoportra vonatkozó vallásszociológiai kutatások tapasztalatai alapján nem meglepő, hogy a személyes vallásgyakorlat gyakoribb, mint a közösségi, azonban megfigyelhető, hogy a kettő közötti diszkrépancia a felekezeti iskolákban érettségizett pedagógusjelöltekénél a legkisebb.

A nevelési értékek vizsgálata több szempontból is lényeges információt ígér számunkra. Arra számítottunk, hogy a kérdésre adott válaszban az egyént közvetlenül körülvevő értelmező környezet által értékesként interpretált tulajdonságokat és a saját életpályájukon elérendő célokat és az ennek megfelelő magatartásmódokat sorol fel a hallgató (Bocsi 2015c). A pedagógus pályára készülve a preferált nevelési értékek a megvalósítani kívánt pedagógusszerepet rajzolják körül. A nevelési értékek faktoranalízisekor a hallgatók következő nevelési értékorientációs típusait azonosítottuk, melyek közül első az alkalmazkodó humanista, második a tradicionális

38. táblázat. A gyakori személyes és közösségi vallásgyakorlat a középiskola fenntartója és a felsőfokú tanulmányok képzési területe szerinti csoportokban

	<i>Államiban érettségizett nem pedagógusjelölt</i>	<i>Egyháziban érettségizett nem pedagógusjelölt</i>	<i>Államiban érettségizett pedagógusjelölt</i>	<i>Egyháziban érettségizett pedagógusjelölt</i>
<i>Imádkozás</i>				
Gyakran	40,6%	76,3%	73,1%	91,8%
Ritkán	19,1%	11,5%	11,8%	5,7%
Soha	40,3%	12,2%	15,1%	2,5%
N=	837	156	417	122
<i>Templomba járás</i>				
gyakori, rendszeres	15,9%	45,9%	50,0%	83,6%
Ritka	45,8%	43,3%	35,3%	12,5%
Soha	38,3%	10,8%	14,7%	3,9%
N=	845	157	422	128

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Az összefüggés szignifikanciaszintje mindkét esetben: $p=0,000$.

közösségi és harmadik a pragmatikus individualista. Az alkalmazkodó humanista több univerzális közösségi értéket elfogadó, toleráns embereszményben gondolkodik, tulajdonképpen konstruktív konformistát nevelne. A tradicionális közösségi a hagyományos (vallásos) közösség önzetlen, hűséges és elkötelezett tagjait tekinti ideálnak, míg a pragmatikus individualista az önmegvalósítás érdekében összpontosított, állhatatos tevékenységre kíván sarkallni.

A pedagógushallgatókra a tradicionális közösségi nevelési értékek voltak legjellemzőbbek. A felekezeti iskolákban végzett pedagógushallgatók egyértelműen a tradicionális közösségi nevelési értékeket preferálták, az állami középiskolákban érettségizett pedagógusjelöltek részben a tradicionális közösségi, részben a pragmatikus individualista értékek jegyében tartják fontosnak felnevelni a jövő generációt. A magyarországi állami fenntartású középiskolákból érkező pedagógusjelöltek sokkal többen orientálódnak a pragmatikus individualista elvek felé és fordulnak el a tradicionális közösségi nevelési elvektől, mint az összes válaszadó (Pusztai 2015).

A szakmai bevélest előrejelző mutatók

Olyan mutatókat kerestünk, amelyek előre jelzik munkában való bevélsüket. A pedagóguspályán az általánosan elfogadott eredményességi indikátorok mellett sajátos eredményességi tényezők is fontos szerepet játszanak, melyek közül a pálya melletti elkötelezettséget, a külcsoportokkal szembeni toleranciát és a munkafelfogást tekintettük a legfontosabbaknak. A válaszadó pedagógusjelöltek többsége (60%) mindenképpen pedagógusként kívánt elhelyezkedni, s a válaszadók mindössze negyede tartotta elég valószínűnek, hogy az első tíz évben elhagyja a pedagóguspályát. A szektorközi eltérések nagysága nem érte el a szignifikanciaszintet, azonban a felekezeti szektor alumnusainak állhatatossága összességében is, térségenként is tendenciaszerű volt. Az állami középiskolából érkezők 29,9%-a, a felekezeti középiskolások 26,6%-a tervezi, hogy elhagyja a pedagóguspályát. A pálya mellett kitartók fele, a pályaelhagyást tervezők egyharmada volt egyházias vallásosságú.

A toleranciaszintet ebben az adatfelvételben nyolc különböző hallgatói csoporttal kapcsolatos viszonyulással igyekeztünk feltárni. Három dimenzióban vizsgáltuk a válaszadók attitűdjeit: csoporttársként, lakótársként, illetve párkapcsolatban való elfogadás tekintetében, mert azt feltételeztük, hogy a kapcsolat szorossága szerint haladva fokozottabb távolságtartással fogunk találkozni. A csoportok a környezeti realitások alapján válogatva a következők voltak: roma, többségi és kisebbségi nemzetiségű hallgató, kisebbségben élő nemzetárs, külföldi, fogyatékos és hátrányos helyzetű hallgató.

A hallgatók a legnyitottabbak a csoporttársak (6,2), majd a lakótársak (4,9), s legkevésbé a párkapcsolatban elfogadhatók (3,7) felé. A távolság csökkenésével növekvő távolságtartás minden vizsgált csoportra igaz. Az elemzés során az egyes ite-

mebből kapcsolattípusonként standardizált indexeket képeztünk, majd összehasonlítottuk ezeket. A pedagógusjelöltek és a nem pedagógusjelöltek toleranciaszintje közötti eltérés minden esetben a pedagógushallgatók egyértelműen szignifikáns előnyét mutatta. A pedagóguspályára készülők fenntartói csoportok szerinti elemzésekor azt tapasztaltuk, hogy a felekezeti intézményekben végzett pedagógushallgatók összességében az átlagos szintnél jóval elfogadóbbak, valamint a lakótársra és a párkapcsolatba fogadás tekintetében nyitottabbak az állami középiskolák végzettjeihez képest. A csoporttársak sokszínűsége tekintetében viszont szűkebbre szabják az elfogadhatóság határát. A vallásosság mutatói közül a templomba járás gyakoriság támogatja leginkább az összességében toleránsabb felfogás kialakulását.

39. táblázat. A különböző hallgatói csoportokkal kapcsolatos tolerancia a középiskola fenntartója és a felsőfokú tanulmányok képzési területe szerinti csoportokban

	Csoport- társ	Lakótárs	Pár- kapcsolat	Összes viszony
Állami iskolában érettségizett nem pedagógusjelölt	-,027	-,103	-,057	-,084
Egyházi iskolában érettségizett nem pedagógusjelölt	-,064	-,079	-,172	-,109
Állami iskolában érettségizett pedagógusjelölt	,064	,136	,118	,130
Egyházi iskolában érettségizett pedagógusjelölt	,026	,221	,124	,131
Összes	-,001	-,007	-,007	-,009
ANOVA	NS	0,000	0,004	0,005

A munkával kapcsolatos elképzelések, várankozások, a munkaorientáció karaktere nemcsak a válaszadó értékorientációjáról árulkodhat, hanem a későbbi foglalkozási státuselérés, a munkahelyi bevalás előrejelzésére is alkalmas. A hallgatói elvárásrendszer individuum-központú vagy közösségi, materiális vagy posztmateriális tényezőinek felértékelődése nemcsak a hallgató felsőoktatásba lépéskor már meglévő, hanem az intézménytípus, a képzőhely és a képzési terület által formált orientációjáról is árulkodhat (Veroszta 2010b). Adataink alapján faktoranalízis segítségével ötféle konstrukciót tudtunk azonosítani az ideálisnak tartott munkáról. Az elemzés során a hallgatói vizsgálatainkban visszatérően megfigyelhető típusok bontakoztak ki előttünk, melyek változó mértékben vonzzák a fiatalokat (Pusztai 2009, 2011). Válaszadóink között az élményközpontú munkafelfogás volt a legnépszerűbb. Ez a munkaalképzés a munkára érdekes időtöltésként, az élményszerzés eszközeként tekint. Ezt követően a leggyakoribb a harmóniakereső munkaalképzés volt, amely a konfliktusoktól mentes munka igényével lép fel, s az egyén és közvetlen kapcsolatrendszer kiegyensúlyozottságának megőrzését hangsúlyozza. A népszerűségi rangsorban a harmadik az altruista munkakép volt, amelynek keretei között a felelősségteljes, a másokon segítő, a szélesebb közösség számára értékteremtő, teljesítményközpontú munkát részesítették előnyben a válaszadók. Lényeges tényezője,

hogy emberekkel lehet találkozni, s csapatban lehet dolgozni. A korábbi elemzéseink eredményeihez képest új vonás, hogy ezúttal ebben a típusú munkafelfogásban jutott a legnagyobb szerephez az autonóm döntéshozatal igénye is. A függetlenségre törekvő munkaideál a szervezeti formáktól való szabadulás koncepcióját tartalmazza, mikor a hallgató lehangsúlyosabb elvárásai a fáradtság nélkül, kötetlen munkaidőben végezhető munka. A legkevésbé értékelték a hallgatók a karrierorientált munkaideált, amely a magas kereset és a munkahelyi előrelépés igényéhez az állás biztonságát is hozzárendelte.

Ha csak a képzési terület szerinti összehasonlításban vizsgáljuk, a pedagógusjelöltek körében az altruista és a harmonikus munkafelfogás a leginkább jellemző. Az összes hallgató fenntartó szerinti bontásában a felekezeti iskolákban végzetek általában a harmonikus és élményközpontú munkát preferálták, miközben a karrierközpontúságot tartják a legkevésbé fontosnak. A négy csoportot összevetve megállapítható, hogy a volt felekezeti iskolából érkező pedagógusjelöltek kitűnnek azzal, hogy körükben az altruista munkafelfogás a legnépszerűbb, ami a legkevésbé vonzza az egyházi iskolában érettségizett nem pedagógusjelölteket. Ez az eredmény egybecseng a vallásosság esetén tapasztalt eltéréssel. Az élményközpontúság fontos az egyházi középiskolában érettségizett pedagógusjelölteknek, és legkevésbé érdekli az állami iskolákban érettségizett pedagógusjelölteket. A karrierközpontúság az állami szektorban érettségizett nem pedagógusjelöltek körében a legnépszerűbb. A függetlenségre egyházi iskolákban érettségizett pedagógusjelöltek törekszenek inkább, mint az állami iskolákban érettségizett pedagógusjelöltek. A munkahelyi és privát életvilágok egyeztetetősége pedig az egyházi intézményben érettségizett nem pedagógusjelölteknek fontosabb, mint az állami iskolákban érettségizett nem pedagógusjelölteknek. A vallásosság minden mutatója erősíti az altruista és a harmonikus munkafelfogás kialakulását, míg a független munkára inkább a határozottan nem vallásos és a nem vallásgyakorló hallgatók vágnak. A karrierközpontú és az élményközpontú munkaalképzés kiemelkedően népszerű a nem vallásos és a határozottan nem vallásos csoportokban, akik nem vagy csak ritkán élnek személyes vagy közösségi vallásgyakorlással.

40. táblázat. A leendő munkával kapcsolatos elvárás a középiskola fenntartója és a felsőfokú tanulmányok képzési területe szerinti csoportokban

	<i>Altruista</i>	<i>Élmény- központú</i>	<i>Karrier- központú</i>	<i>Függet- len</i>	<i>Harmo- nikus</i>
Államiban érettségizett nem pedagógusjelölt	,476	,564	,553	,531	,496
Egyháziiban érettségizett nem pedagógusjelölt	,457	,638	,505	,476	,629
Államiban érettségizett pedagógusjelölt	,558	,492	,426	,417	,520
Egyháziiban érettségizett pedagógusjelölt	,691	,660	,309	,606	,617
Összes	,516	,559	,491	,500	,526
ANOVA	,000	,006	,000	,001	,020

A képzési terület szerinti csoportok tehát megegyeznek a legjobban preferált munkaértékben, amely a pedagógushallgatónál az altruizmus és a nem pedagógusképzésben résztvevőknél az élményközpontúság. Azonban a második helyre más-más került: az állami középiskolák pedagógusképzésben tanuló alumnusai és az egyházi iskolákban végzett más szakosok egyező nézeteket vallanak abban a tekintetben, hogy második legfontosabb dolog számukra a munka harmonikus, családbarát jellege. A másik két hallgatói csoport élesen különbözik tőlük és egymástól is, mivel az állami iskolákban végzett más szakosok a karrierközpontúságot, az egyházi iskolákból kikerülő pedagógushallgatók az élményközpontúságot helyezték ebbe a pozícióba. Karakteres eltérések mutatkoztak a legkevésbé preferált munkajellemzők tekintetében is. Míg a nem pedagóguspályákra készülők egységesen az altruizmust negligálták leginkább, addig a pedagógushallgatók között itt is szektorközi eltérés mutatkozott, mert az állami iskolákból érkezők a függetlenséget, az egyháziak a karriert vetették leghátulra.

A pedagógusképzés felekezeti középiskolákból érkező hallgatói ebben a tekintetben is sajátos vonásokat mutatnak. Az altruista és az élményközpontú vonások előnyben részesítése és a karrierközpontúság szinte teljes negligálása olyan vonások, melyek egy spirituális erőforrásokból megtámogatott hivatástudat bontakozására vallanak.

A kibocsátó szektor és a professzióhoz való viszonyt vizsgálva megállapítottuk, hogy az egykori felekezeti iskolás pedagógushallgatók körében valamivel magasabb a férfiak aránya, többen származnak falvakból, és az egyházi szektorból az átlagnál alacsonyabb iskolázottságú szülők gyerekei érkeznek a pedagógusképzésbe. A pedagógusképzésbe jelentkezők a vallásosabb hallgatók közül kerülnek ki és körükben felülreprezentáltak a felekezeti iskolákban érettségizettek, és a felekezeti középiskolások közül pedagógusképzésbe készülő nagyobb arányban vallják magukat az egyház tanítása szerint vallásosaknak.

41. táblázat. Az ideálisnak tekintett munka jellemzőinek népszerűsége a középiskola fenntartója és a felsőfokú tanulmányok képzési területe szerinti csoportokban

Rangsor	1	2	3	4	5
Államiban érettségizett nem pedagógusjelölt	élményközpontú	karrierközpontú	független	harmonikus	altruista
Egyháziban érettségizett nem pedagógusjelölt	élményközpontú	harmonikus	karrierközpontú	független	altruista
Államiban érettségizett pedagógusjelölt	altruista	harmonikus	élményközpontú	karrierközpontú	független
Egyháziban érettségizett pedagógusjelölt	altruista	élményközpontú	harmonikus	független	karrierközpontú

Következtetések

Ebben a fejezetben azt vizsgáltuk, hogy módosítja-e a felekezeti szektorban szerzett tapasztalat a családi háttér és az iskolai mobilitás között fennálló szoros kapcsolatot. A 2016-os adatok szerint az egyházi iskolások nagyobb arányban szereznek nyelvvizsgát, tanulnak tovább a tanköteles kor után, jutnak be egyetemre és szereznek diplomát. A magasabb iskolázottságú szülők gyermekeinek minden szektorban nagyobb esélye van a tanulmányi sikerre, de minden szülői iskolázottsági szint szerinti csoportban nagyobb arányban kerülnek az eredményesek közé az egyházi intézményekhez kötődők, s a különbség az alap- és a középfokú végzettségű szülők gyermekei körében szignifikáns. A hátrányos helyzetű régiókban és a falun élők közül az egyházi szektorból kikerültek többen szereznek nyelvvizsgát, többen tanultak tovább és többen szereztek diplomát, mint társaik.

Megvizsgáltuk, hogy vajon minden tanulónak jót tesz-e az egyházi iskola vagy csupán a vallásos orientációjúaknak. Az egyéni vallásosság, a demográfiai és a társadalmi háttér tényezőinek elemzésbe való bevonása után az egyházi iskolába járóknak majdnem kétszer akkora esélye van továbbtanulásba kezdeni, mint a nem egyházi szektor tanulóinak. A többváltozós elemzésből az is kiderült, hogy az inkább nem vallásosak számára is esélynövelő tud lenni a felekezeti szektor.

Az egyházi iskola vallási szocializációs hatását vizsgálva megállapítottuk, hogy a vallásos nevelésben részesült tanulók jóval nagyobb arányban lesznek vagy maradnak egyházas vallásosságúvá a felekezeti iskolákban, mint ha nem járnak ilyen intézménybe. Az otthoni és az iskolai vallásos szellemű nevelésben egyaránt részesült fiatalok a konzervatív, kisebb részben a posztmaterális értékeket preferálják. A felekezeti iskolába járt fiatalok az általános értékek tekintetében elutasítják az újmaterális értékek preferálását, azonban a munkaértékek tekintetében néhány fontos közösségi értéke mellett individuális értékeket is preferálnak, és nem különböznek a többi fiattól abban, hogy kiemelkedően fontosnak tartják a jól fizető munkát. Az altruista munkaértékek összefonódnak a karriercentrikus értékekkel, s ezt a vallásosság és az iskolázottság egyforma erősen támogatja.

A felekezeti iskolákban végzett pedagógushallgatók a tradicionális közösségi nevelési értékeket preferálják, az állami középiskolákban érettségizett pedagógusjelöltek részben a tradicionális közösségi, részben a pragmatikus individualista értékek jegyében tartják fontosnak felnevelni a jövő generációt. A beválást előrejelző mutatók után kutatva a pálya melletti elkötelezettséget, a külcsoportokkal szembeni toleranciát és a munkafelfogást tekintettük a legfontosabbaknak. A válaszadó pedagógusjelöltek többsége mindenképpen pedagógusként szeretne elhelyezkedni, s a felekezeti középiskolából érkezők valamivel kevesebben tervezik, hogy elhagyják a pedagóguspályát. A felekezeti középiskolákban végzett pedagógushallgatók összességében az átlagos szintnél jóval elfogadóbbak, s míg a lakótársra és a párkapcsolatba fogadás tekintetében nyitottabbak az állami középiskolák végzettjeihez képest,

a csoporttársak diverzitásának tolerálása kisebbségi helyzetben élők körében bonyolultabb mintázatot követ. A pedagógusképzés felekezeti középiskolákból érkező hallgatói munkaértékek tekintetében is sajátos vonásokat mutatnak. Az altruista és az élményközpontú vonások előnyben részesítése és a karrierközpontúság szinte teljes negligálása olyan vonások, melyek egy spirituális erőforrásokból megtámogatott hivatástudat bontakozására vallanak.

Vallási szocializáció a felsőoktatásban

Könyvünk előző fejezetében a felekezeti közoktatást vizsgáltuk. Bemutattuk, hogyan vált a 2010-es években számottevő méretű iskolaszektorrá az egyházi. Részletes képet rajzoltunk a pedagóguskar sajátos egyházi iskolai tökefajtajáról és pedagógiai identitásáról. A tanulókkal foglalkozva a rendszer tanulói bemenetére és az eredményesség különböző dimenzióira koncentráltunk. Ebben a fejezetben a felsőoktatás világába lépünk át. A kutatásaink során itt két úton indultunk el, egyrészt az intézmények egyházi identitása mentén, másrészt a hallgatók vallásossága mentén. Ennek fényében egyrészt a felekezeti felsőoktatás világára vonatkozó kutatási eredményeinket foglaljuk össze, másrészt a felekezeti köznevelésben végzett tanulók felsőoktatási magatartására összpontosítunk.

A felekezeti felsőoktatási intézmények világát egy nemzetközi összehasonlító kutatás részeseiként kezdtük, amely a vallásosság és az egyházak rendszerváltás után megváltozott szerepét vizsgálta Közép- és Kelet-Európa tíz országában. A sokszínű összehasonlító munka a hazai felekezeti szektor sajátos, egyedi és a környező országokkal rokon vonásaira is felhívta a figyelmünket.

A felekezeti közoktatási intézmények hosszú távú hatását vizsgálva a korábbiakban arra figyeltünk fel, hogy a felekezeti iskolákból kilépő fiatalok értékrendjének még évek múlva is karakteres arculata volt (Pusztai 2009). Értékpreferenciáik súlyponti faktora a vallásos hit és a hagyományok, a tiszteletre méltó szokások megőrzése, viszont a többiekől erősebben elutasított fogalom számukra a hatalom, és az átlagnál jóval kevésbé emelték piedesztálra az anyagi javakat. A felekezeti középiskolák továbbtanuló öregdiákjainak tanulmányi teljesítményelőnye a 2010-es években még kimutatható volt a felsőoktatásban is, s közülük nemcsak a magasabb státusú családból származók értek el eredményeket (kiemelkedő tanulmányi átlag, ösztöndíjak, nyelvvizsgák), hanem azok is, akiknek szülei munkanélküliek, szerény anyagi és lakóhelyi körülmények között élnek és nagyobb családot tartottak el. Ezek a hallgatók is a reziliensek maroknyi kis csapatához tartoztak, szigorúbb körülmények között haladnak előre, az egyetemi, főiskolai bejutáshoz és diplomaszerezéshez speciális erőforrásokat tudnak mozgósítani.

A volt egyházi iskolás hallgatók munkába állással kapcsolatos attitűdjei a rendszerváltás utáni második évtizedben eltért az átlagostól (Pusztai 2009). Miközben a hallgatók jó része szívesen odázta el a munkavállalást, a volt felekezeti iskolások messze az átlag feletti mértékben terveztek a diplomaszerezés utáni azonnali munkába állást, s sokkal kevesebben voltak bizonytalanok a jövőre vonatkozó tervek tekintetében, valamint kimagaslóan nagy arányban vágytak másokon segítő, társadalmilag hasznos munkára, míg a karrierközpontúság, az élményszerűség, a kötetlen munka kevésbé volt népszerű közöttük.

3.1. FELEKEZETI FELSŐOKTATÁS KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN⁵

A felekezetek felsőoktatási szerepvállalásának kérdését térbeli és időbeli metszetben tanulmányozva, a koncepciók széles skálájával találkozunk. Az egyik póluson azok a nézetek helyezkednek el, amelyek szerint az egyházaknak nincs szükségük önálló felsőoktatási intézményekre. Ez valósul meg az államfelekezeti és az ún. kapcsolódó modellben (Schanda 2019). E felfogás azon alapul, hogy az akadémiai szabadsággal rendelkező felsőoktatási intézményekben elméletileg bármilyen világnézeti alapon álló tudományos felfogás képviselhető magát, sőt ezek tudományos diskurzusa révén gazdagodik és terjed ki a tudomány (Prohászka 1990). Nemcsak a hittudományi képzésben kell megjelennie a felekezeti kötődésnek, hanem bármely általános képzési területen, különösen az ideológiaérzékeny diszciplínákban (filozófia, pedagógia stb.) egy államilag fenntartott intézményen belül párhuzamos egységek is működhetnek felekezetenként.

Az önálló felekezeti felsőoktatási intézmények mellett érvelő nézőpont szerint különösen azoknak a felekezeteknek, amelyek kisebbségben vannak, vagy hosszabb ideig elnyomás alatt szenvedtek, vagy az állami egyetemeken nem valósul meg a világnézeti szabadságuk, joguk van arra, hogy saját értelmiségük utánpótlásáról gondoskodjanak. Ezek szerint a felsőfokú képzés minden lehetséges területén szükség van felekezeti intézményekre. A teljes képzési palettán belül vannak olyan kitüntetett területek, ahol az egyházaknak a társadalom iránti sajátos felelősségvállalásuk miatt különösen fontos képzést folytatni, pl. egészségügyi, oktatási, szociális terüle-

⁵ A felekezeti felsőoktatás rendszerváltás utáni folyamatainak kutatása három hullámban zajlott, a 2000-es évek elején, 2006–2009 között, valamint 2019-ben. A kutatást az Intézményi kutatások a felsőoktatásban című FKEP valamint a Religion and Values in Education EU FP6 program keretében végeztük. Az empirikus adatok összegyűjtésében T. Molnár Viktória, Torkos Katalin, Farkas D. Csilla, Demeter-Karászi Zsuzsanna és Maior Enikő voltak segítségemre, több tanulmányban közöltük a munka részeredményeit (Pusztai et al. 2000, Pusztai 2003c, Pusztai 2010, Pusztai–Farkas D. 2016, Pusztai et al. 2019). A fejezet a korábban magyar vagy angol nyelven megjelent tanulmányok átdolgozott részleteit is tartalmazza.

ten. A radikális elválasztás modelljének az elsőtől merőben eltérő logikája is elkülönült felekezeti felsőoktatási intézmények létezéséhez vezet (Schanda 1995).

Az államszocialista országokban is általános felsőoktatás-politikai nézet volt az, hogy a vallásosságot tudománytalannak minősítő marxista ideológia alapján kirekesszék az állami felsőoktatási intézményekből. Önálló felekezeti felsőoktatási intézményekre azonban Lengyelország kivételével nem volt lehetőség, legfeljebb a hivatalosan létező egyházak kapták meg azt a jogot, hogy kis létszámú lelkészképző intézményeket működtessenek. A volt szocialista országokban az 1990-es években jelentős átalakulás ment végbe ezen a téren. 1999-re már 28 felekezeti intézmény létezett, ami az összes felsőoktatási intézmény 31%-át tette ki. Igaz, ezek kisebb létszámú intézmények, az összes hazai hallgató mindössze 5,5%-át, a főállású oktatók 4,7%-át fogadták be (Pusztai et al. 2000). Ez a változás még a legjelentősebb nyugati felsőoktatás-kutatók szemében is csupán a magánszektor egyik szegmensének mennyiségi gyarapodása, s nem érzékelik a minőségileg megváltozott helyzetet (Altbach 1999). A helyzet rendkívül változatos képet mutat, amelynek vizsgálatához kíván hozzájárulni tanulmányunk.

Rendszerváltás a felekezeti felsőoktatásban

A felekezeti fenntartású felsőoktatás jelenének vizsgálatához elengedhetetlen annak a helyzetnek az áttekintése, amiben a rendszerváltás időszaka találta a poszt-szocialista országok felsőoktatási rendszereit, az egyházakat, az akadémiai világot, valamint a felsőoktatás és munkaerőpiac viszonyát. A rendszerváltás előtti időben, a térségben a felsőoktatás sajátos államszocialista modellje volt jellemző (Kozma 2008). A pártállam szempontjai megelőzték a tudományos és a piaci értékeket. Az oktatók felsőoktatásban való előmenetelének megítélésekor a tudományos teljesítmény (publikációk, kutatások) szempontjait felülírta a politikai megbízhatóság szempontja. Sem a munkaerőpiaci, sem a hallgatói kereslet és igények nem hatottak a felsőoktatás képzési kínálatára és keretszámaira, hiszen államilag tervezett és szabályozott munkaerő-termelés folyt, zárt keretszámok mellett sokszoros hallgatói túljelentkezés volt jellemző (Hrubos 2002). Az államszocialista korszak utolsó évtizedeiben a korlátozott számú felsőoktatási helyekre elsősorban az új társadalmi elitből származó hallgatók jutottak be, valamint politikai és ideológiai szempontok alapján fenntartottak bizonyos kvótákat, ahová munkásosztálybeli és más, a hatalom által hivatalosan preferált csoportokból származó hallgatók kerülhettek be (Ladányi 1992; Fényes-Verdes 1999). Az egyházak sajátos kettős szerepben voltak, hiszen egyrészt a társadalom hozzájuk kulturális alapon kötődő szeletének érdekképviseletét kellett ellátniuk, másrészt, ha a templomok falai közé szorítva is, de biztosítani kellett az intézményes egyház működését. Az egyházakhoz tartozó professzionális és laikus csoportok egy része ennek jegyében az elmúlt fél évszázadban megtartotta

többé-kevésbé ellenzéki szerepét, sok helyen létrejött egy sajátos „földalatti” egyház (Máté–Tóth 1996, Hoppenbrouwers 2006, Pusztai–Ináncsy–Pap 2016, Pusztai B 2019). Az egyházak hivatalos szervezete kénytelen volt megtalálni a modus vivendit a fennálló hatalommal, melynek megvalósulása függött az adott egyház társadalmi beágyazottságának kiterjedtségétől. Ennek a kvázi kiegyezésnek az volt az ára, hogy többek között az egyházak oktatási tevékenységét is szigorúan limitált és kontrollált keretek közé szorították. A közoktatás tekintetében néhány vizsgálat már feltárta az államszocialista múlt és az újrakezdettség hatásait a felekezeti iskolákra (Jäggle 2008, Flora–Szilagyi 2008, Kalkandjieva 2008, Gerjolj 2008, Malachowski 2008, Rozanska 2008, Pusztai 2008b, Hanesova 2008), a felekezeti felsőoktatás helyzetét országtanulmányok és intézményi esettanulmányok alapján vizsgáltuk (Pusztai 2010).

A rendszerváltás után minden fenn említett szereplő helyzete megváltozott. A térség államai a restriktív felsőoktatás-politikát hosszabb-rövidebb vonakodás után feladták, s a fiatalok tömegei juthattak be az erre jórészt felkészületlen felsőoktatási rendszerekbe. A felsőoktatás államszocialista modellje lassan mindenütt átalakult demokratikus keretek között született, törvények által szabályozott modellé, amellyel megszűnt az állam intézményalapító monopóliuma. Az 1990-es évek törvényei a térségben mindenütt lehetővé tették más intézményfenntartók intézményalapítási és működtetési jogát (Slantcheva–Levy 2007). A posztszocialista országok között eltérés mutatható ki abban, hogy mennyire bővítették ki a potenciális intézményfenntartók körét, ugyanis az ortodox területeken nem lehetnek fenntartók az egyházak, csak általuk létesített magán alapítványok (Szolár 2008, Murvai 2008, Molnár 2008, Orosz 2005, Reisz 2009, Reisz–Stock 2012). A kilencvenes évek elején a térségben mindenütt törvényben biztosították a lelkiismereti és vallásszabadság érvényesülését. Azok az egyházak, amelyekben ennek történeti hagyományai voltak, kilépve a politikai korlátok közül a lerongyolódott és a feladatellátásra képtelen állami intézményrendszer segítségére sietettek az oktatás, a szociális munka, az egészségügy területén. Az egyházaknak volt víziójuk a felsőoktatással kapcsolatos feladataikról, ezért a felekezeti felsőoktatás egyrészt azokon a képzési területeken jelentkezett, amelyek korábban az ideológiailag a legellenőrzöttebbek vagy társadalmilag a legelzártabbak közé tartoztak (pedagógus-, jogászképzés), valamint amelyek az egyházak hagyományos társadalmi szerepvállalásához (szociális, oktatási, egészségügyi pályák) illeszkednek (Kiossev 2001).

A rendszerváltás után az egyházakra széles társadalmi csoportok tekintettek bizalommal (Tomka 2005). A térség közoktatásában, amint a törvények lehetővé tették, részben szülői, lokális, civil érdekcsoportok, részben az egyházi szereplők kezdeményezésére iskolák sora nyílt meg. A felsőoktatásban, ahol a törvények lehetővé tették, a korábbi totális állami kontroll alatt is már működő, elsősorban hittudományi képzést folytató intézmények mellett új, sokszínű képzést nyújtó felekezeti intézmények, felekezeti karok is megjelentek. Az akadémiai értékek felszabadultak az

ideológiai kontroll alól, s a visszavonuló állam elsősorban az elszámoltathatóságra kezdett törekedni, a források felhasználására való jogosultságot az akkreditációs és más köztes szervezetek segítségével ellenőrzi (Kozma 2008). Az akadémiai szektorban a keleti német tartományok kivételével nem történt radikális személyzeti változás, így az állami egyetemeken jórészt jellemző maradt az, hogy a vallásos világnézetet nem tartják egyenrangú partnernek. Mivel a térség államszocialista örökséggel szakító oktatáspolitikái lassan utat engedtek az expanziós nyomásnak, a felsőoktatási intézmények a képzéssel kapcsolatos piaci igényeket közvetlenül a jelentkező, „lábbal szavazó” hallgatók számában kezdték érzékelni (Archer 1982, Clark 1983, Kozma 2008), és a felsőoktatási intézmények a finanszírozási rendszer logikáját felismerve igyekeztek minél több hallgatót felvenni. Az államszocialista korszak elitje politikai hatalmát sikeresen gazdasági hatalommá konvertálta (Kolosy 2000), a társadalom széles rétegei viszont anyagi és mentális vonatkozásban a rendszerváltás veszteséivé váltak (Róbert 2001, Pusztai 2003b). A felsőoktatási helyek gyors bővülése sem tudta kielégíteni a hallgatói igényeket, bizonyos térségekben, bizonyos hallgatói csoportok még mindig nem találták meg a nekik megfelelő, elérhető felsőoktatást (Altbach 1999:163). Ilyen csoportok közé tartoznak például a nemzeti és vallási kisebbségek a különböző kelet-közép-európai országokban. Ezek a csoportok határozott keresletként jelentek meg a felekezeti felsőoktatási intézmények kapujában.

Elméleti megközelítések

A felekezeti felsőoktatás definiálásakor a szakirodalomban többféle megközelítéssel találkozunk. Legáltalánosabb értelemben az egyházak által létesített és/vagy fenntartott felsőoktatási intézményeket értünk a fogalom alatt. Az egyház vagy annak valamely szervezeti egysége általi létesítés a vizsgált térségben is egyértelműen jellemző. Ha azonban végigtekintünk a ma létező legpatinásabb egyetemeken során, sokukról elmondható az, hogy egykor felekezeti alapítású vagy szellemiségű volt, azonban főként a 18–19. század folyamán politikai döntés vagy lassú laicizálódás eredményeképpen elveszítette felekezeti arculatát. Az állami oktatási rendszer kialakulásának utóbbi két évszázadában Európában a különböző felekezetek felsőoktatási jelenlétének biztosítására eltérő történeti modellek alakultak ki attól függően, hogy hogyan alakult az állam és az egyházak viszonya. A modellek egyik pólusát a közép-európai (német-osztrák) modell képezi, amely az 1870-es években formálódott ki, s amelyre az állami egyetemeken létesített párhuzamos (felekezeti teológiai) karok, és párhuzamos diszciplináris tanszékek jelenléte jellemző. Ennek szöges ellentéte a 19. század eleji eredetű francia modell, amelyet a vallásos világnézet állami egyetemekről való kiszorítása jellemez. Noha létrejönnek felekezeti egyetemek, 1880-tól az állam diplomakiadási monopóliummal rendelkezik.

Az önálló, egyenrangú és széles képzési kínálattal rendelkező felekezeti felsőoktatási intézmények modern kori létrejötte egyrészt az új- vagy újjászülető nemzet-államoktól nyert támogatást (Catholic University of Leuven, Catholic University of Lublin) vagy más vallású régiókkal versengő lokális vagy regionális kormányzatoktól (Catholic University of Fribourg). Ennek háttérében a felekezeti és a nemzeti identitás összekapcsolódása, a vallási, nemzeti elnyomástól való megszabadulást követő szellemi regenerálódás, valamint a regionális identitásnak megfelelő oktatáspolitikai megfogalmazásának igénye állt. A gyakorlatorientált (pedagógusképzéssel, szociális szakemberképzéssel foglalkozó) felekezeti felsőoktatási intézmények létrejötte az ezekre a pályákra felkészítő, egykor középfokú intézmények felsőoktatásba való integrálásához köthető (német tanárképző főiskolák). A vizsgált térség felekezeti felsőoktatási intézményei jórészt az 1990-es évek folyamán kezdték meg működésüket.

Ami a fenntartást illeti, érdemes a fogalmat dimenzióira bontani, elsősorban a finanszírozás és a működtetés dimenziójára. Az intézmény finanszírozója szerint a gazdaság világából kölcsönzött szempontok alapján két nagy szektort különítenek el: a közigazgatás kisebb vagy nagyobb egységeinek költségvetéséből vagy a magán-személyek, csoportok, nem állami szereplők által előteremtett összegekből finanszírozott intézményeket. E logika szerint az utóbbi szektort összefoglalóan privát néven említik, azaz magán felsőoktatásnak nevezik. Finanszírozási szempontból a térség felekezeti felsőoktatása általában nem tartozik a magán/privát kategóriába, hiszen a felekezeti fenntartón keresztül, de döntően állami költségvetési forrásból kerülnek finanszírozásra az intézmények. Ennek oka egyrészt az, hogy a térség országaiban a második világháborút követő szocialista átalakulás során az egyházak föld és más ingatlan vagyontát mindenütt államosították, s lényeges bevételük nincsen. Emellett a felsőoktatás finanszírozási rendszerének alapelve a legtöbb országban a feladatorientált normatív finanszírozás és a szektorsemlegesség elvét követi, s így az állampolgárok gyermekei alanyi jogon bármely fenntartó intézményében igénybe vehetik az első diploma ingyenes megszerzésére való jogukat.

Zavart okoz viszont, hogy a nemzetközi statisztikák (OECD 2007) s az ezek alapján készült szakirodalom (Altbach 1999, Slantcheva–Levy 2007) a felekezeti felsőoktatási intézményeket a privát kategóriába sorolják leegyszerűsítő tipológiájuk alapján. Megközelítésüket azzal magyarázzák, hogy az állami, a magán és a felekezeti felsőoktatást legfőképpen az irányító testület jellege és összetétele alapján lehet megkülönböztetni. Ily módon minden olyan felsőoktatási intézmény magánintézménynek minősül, amelyet valamely nem kormányzati szervezet irányít. A „private higher education” azonban olyan gyűjtőfogalom, amely a nem állami felsőoktatás sokféle szegmensét foglalja magába, vagyis belülről erősen rétegzett ez a szektor (Tilak 1991). Többen felhívják a figyelmet arra, hogy a különböző európai országok felsőoktatási rendszereiben nincs kialakult kritériumrendszer, ami megkülönböztetné, vagy éppen definiálná a privát felsőoktatás különböző szegmenseit (Slant-

cheva–Levy 2007). Az állami felsőoktatási törvények egyaránt vonatkoznak minden szektorra. Mások szerint léteznek ugyan érvényes kifejezések e szektorok elkülönítésére (felekezeti, magán, állami), azonban a nagy felsőoktatási reformfolyamatok hatására (expanzió, privatizáció, virtualizáció, bolognai folyamat) egyre kevésbé lehet megkülönböztetni őket egymástól (Slantcheva–Levy 2007).

A szektorok elkülönítése több szempont, finanszírozás, kontroll, küldetés és társadalmi funkció, környezet általi besorolás, egyidejű vizsgálata alapján lehetséges (Slantcheva–Levy 2007). A statisztikákban magánintézménynek nevezett kategóriában a finanszírozás és a kontroll módjának különböző kombinációi élnek egymás mellett. A finanszírozó és a kontrolláló nem minden esetben esik egybe, érdemes különválasztani azokat az intézményeket, amelyeket a finanszírozás és a profitorientált működés miatt gazdasági értelemben nevezünk privátnak, s azokat, amelyeket ugyan az állam finanszíroz, de nem állami szereplő működtet. Korábbi kutatások már rámutattak, hogy a felsőoktatási rendszeren belül erősebb a határvonal az államilag elismert képzést folytató, állami kontrollnak alávetett (s ezért államilag támogatott), valamint az állami kontrollt nem vagy nem teljes mértékben elfogadó, például a piaci szempontokat előbbre helyező, gyors megtérülésre, bevétel növelésére orientált működést fontosabbnak tartó, önfinanszírozó intézményi szektorok között (Szemerszki 2006, Tilak 2006). Altbach is rámutat, hogy a térségben a felekezeti és a nem felekezeti magán felsőoktatási intézmények eltérő szervezeti, akadémiai és pénzügyi stratégiákat követnek (Altbach 1999:164).

Egyértelmű, hogy a nem állami szektoron belüli különböző típusú intézmények eltérő társadalmi funkciót látnak el (Altbach 1999, Szemerszki 2006). Ha ezt meg akarjuk érteni, tovább kell pontosítanunk a felekezeti felsőoktatás definiálását. Ebben sokat segíthet a fenntartás másik dimenziójának vizsgálata. A működtetés fogalma magában foglalja az oktatási intézményben folyó munkáért való felelősséget, a működés célját, alapelveit, tartalmait. Ha áttekintjük a felekezeti felsőoktatási intézmények öndefinícióit, könnyebben körülhatárolható a felekezeti felsőoktatás koncepciója.

A működtetés fogalmának leglényegesebb dimenziója az intézmény konkrét, egyedi céljának megfogalmazása. A rendkívül diffúz magánszektor belső szerkezetének kitapogatasakor tehát elengedhetetlen a küldetés vizsgálata (Levy 1986, Levy 1992, Levy 2013). A felsőoktatási intézmények küldetésnyilatkozatait áttekintve általánosnak mondható, hogy a felekezeti felsőoktatási intézmények sajátos céljai között szerepel az emberiség egészéért érzett felelősségvállalás. Ezt Nyugat-Európában jórészt úgy értelmezik, hogy ezekben az intézményekben a tudományos kutató- és fejlesztőmunkának körültekintőnek és felelősségteljesnek kell lennie abban a tekintetben, hogy az emberiség jövője szempontjából mire használhatók az eredményei (Catholic University of Leuven), vagy szélesebb értelemben: az egyéni tehetséget a mások és a társadalom szolgálatába állítják (Catholic University of Lille), a társadalom elesettjeit segítő pályákra készítene fel (Protestant University of Applied Sciences Freiburg).

Másik markáns megkülönböztető jegyként hangsúlyozzák a küldetésnyilatkozatok a kutatás és gondolkodás szabadságának biztosítását az állami vagy a piaci érdekeknek alárendelt, s ezért szükségszerűen politikafüggő vagy kommerciális egyetemekkel szemben. Ugyanakkor a felekezeti felsőoktatás sine qua nonja a felekezeti közösségük iránti kritikus gondolkodásra való törekvés is, amivel az egyház és a világi közösség párbeszédét segítik. Ez utóbbi gondolatkörbe tartozik a felekezeti nyitottság hangsúlyozása is, ami a jelentkező hallgatók rekrutációjában általános. A harmadik fontos elem a személyiségfejlesztés világi egyetemeknél szélesebb koncepciója. Ez annak érdekében történik, hogy nemcsak eredményes karrierre, hanem értelmes, tartalmas személyes életre készíthessék fel a hallgatókat. Mindezek alapján tehát megfogalmazható, hogy a felekezeti intézmények a küldetés szempontjából speciális értékeket közvetítő magán felsőoktatási intézményeknek nevezhetők (Szezerszki 2006).

A posztiszocialista országok felekezeti felsőoktatási intézményeinek céljai között lényegében mindezekkel a gondolatokkal találkozunk, azonban identitásuk sajátos többleteleme az értelmiségképzés szerepének hangsúlyozása az adott közösség számára. Nehezen megragadható és csak az adott történeti társadalmi kontextus ismeretében értelmezhető fogalomról van itt szó. A posztiszocialista országokban az értelmiség szónak sajátos értelmet ad, hogy az államszocializmusban az értelmiség nem az entellektüel szó többes száma, hanem külön társadalmi kategória: réteg, munkajellegcsoport, „új osztály” (Szelényi–King 2004), mely a munkásság és a parasztság mellett legitim módon volt definiálható. Emellett a térség évszázadok óta elmaradottság ellen küzdő országainak kulturális hagyományain alapulva az értelmiség fogalmához speciális szerepelvárás társult, miszerint a magasan iskolázott személy nemcsak magaskultúra fogyasztásával emelkedik ki a társadalomból, hanem egyszersemind sajátos küldetéstudattal, felelősséggel rendelkezik a közössége iránt. A fogalom társadalomtudományi használata körül viták zajlottak, mára nem alkalmazzuk szociológiai kategóriaként, azonban a kisebbségi közösségek társadalomértelmezésében továbbra is gyakran használt fogalomról van szó (Fónai et al. 1995). A térség nemzeti, etnikai vagy vallási kisebbségei az elmaradás, a diszkrimináció elleni küzdelem, valamint az identitásörzés érdekében arra törekcszenek, hogy oktatási intézményeket hozzanak létre (Kozma 2004). A felekezeti felsőoktatási intézmények tehát ebben a térségben egy kulturális kisebbség oktatási szükségleteinek ellátására és érdekérvényesítése érdekében jönnek létre (Geiger 1985).

A kisebbségi csoportok iskolázott tagjainak pályáját gyakran az jellemzi, hogy a megfelelő magas iskolázottság megszerzése után nem tekintik magukat küldetéses egyénnek, hanem individuális karrierre törekednek. Ezért lényeges kérdés, hogy milyen plusz elemeket kell tartalmaznia a képzésnek a nem felekezeti felsőoktatási intézményekhez képest, amelyek erre a speciális szerepre készítik fel a hallgatókat. A felekezeti felsőoktatási intézmények narratíváiban ezért visszatérő motívum, hogy a szakmai képzés mellé szélesebb tartalmakat kínálnak. Fontos kérdés, hogy a

tananyag és vallásos szellemiség interpenetrációja kívánatos-e, illetve megvalósul-e, vagy csak külön tantárgyi blokk, co-curriculum vagy extrakurrikuláris programok keretében tesznek eleget a vallási tartalmak közvetítésének. Ez elvezet bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy a felekezeti felsőoktatási intézmények hogyan választják ki oktatóikat, elegendő-e, ha ún. jóakarátú (értsd: nem vallásellenes) tudósokat, oktatókat találnak, vagy megkívánják az oktatói kartól a határozott vallási elkötelezettséget.

A posztoszocialista térség intézményeinek küldetésnyilatkozataiban a nyugat-európaiakénál valamivel határozottabban jelenik meg az a törekvés, hogy a tananyag át legyen hatva az egyházas szellemiséggel, amit azért tartanak fontosnak, mert az államszocialista oktatáspolitikai eredményeként az állami egyetemen oktatók jelentős része egy némileg erodálódott és más elemekkel keveredett, de alapjaiban mégiscsak marxista vagy posztmarxista szellemben oktat. A vizsgált térségben jobbra ezt a tartalmat fedi le az eufemisztikus, „világnezetileg semleges” kifejezés.

Napjaink felsőoktatási intézményei igyekeznek minden campuson felszabadult diákéletet ígérni. A felekezeti felsőoktatási intézmények küldetésnyilatkozatainak jellemző közös eleme az egyetemi közösség, a közösségi élet sajátos interpretációja. Ennek központjában a hallgató és az oktató kapcsolatának az egyetemes emberi méltóság alapján nyugvó értelmezése áll, melyben a mellérendeltség és a kölcsönöség is hangsúlyt kap, ami leginkább a hallgatókra való odafigyelésben ölthet testet (Catholic University of Eichstätt-Ingolstadt). Mindez természetesen speciális felekezeti felsőoktatói magatartásmód létezését feltételezi. A dokumentumokban az oktatókkal szembeni elvárásként az intézmény iránti felelősség, a hitelesség és az odaadás jelenik meg kulcselemként.

A felekezeti felsőoktatás definíciójakor számításba jön a képzési kínálat felőli megközelítés. Előfordul, hogy úgy határozzák meg a felekezeti felsőoktatást, mint „a különféle vallásokra vonatkozó eszmerendszer elsajátítását, illetve a hittudományi és a hitélettel összefüggő egyéb (hitoktató, diakónus) szakemberképzést szolgáló” felsőoktatási ágazatot (Faragó 1997:327). Világos azonban, hogy ez a meghatározás nem utal az intézmények ennél jóval szélesebb képzési kínálatára, amely elvileg bármely tudományterületre kiterjedhet. A képzési profilra egy-egy ország oktatási statisztikáiban a *felekezeti* és a *hittudományi* fogalmakból következtethetünk (Pusztai et al. 2001). Természetesen lényeges kérdés, hogy beszélhetünk-e sajátos felekezeti felsőoktatási képzési profilról a térségben, hiszen a felekezeti egyetemek szerte a világon széles képzési kínálatokkal működnek. Megállapítható, hogy a régebben alapított felekezeti egyetemei (pl. Catholic University of Lublin) szélesebb képzési profillal működnek, a térség újabb felekezeti felsőoktatási intézmények nyilván fiatalabb koruk miatt is szűkebbel. Megfigyelhető azonban néhány sajátosság. Az újonnan létesült felekezeti felsőoktatási intézmények nem működtetnek gazdasági és üzleti képzéseket, azonban pedagógiai és szociális képzés mindenütt található. A szociális, pedagógiai és az egészségügyi képzési profil jól illeszkedik az egyházak társadalmi

felelősségvállaláson nyugvó küldetéséhez, melyre különösen fontos feladatok várnak a mély gazdasági és társadalmi válsággal küszködő térségben. Érdekes kérdés a jogi képzés ügye, melynek indítására az előbbi alapprofil kiépítése mellett a leggyakrabban tesznek kísérletet. Kutatásaink alapján megfogalmazható, hogy ez a törekvés a hagyományörzés szándéka mellett az államszocialista oktatáspolitikában uralkodó kemény numerus claususszal magyarázható, amely a jogi képzés stratégiai, politikai jellegének köszönhető, amelynek nyomait a rendszerváltás után sem sikerült mindenütt maradéktalanul felszámolni (pl. a Partium Christian University of Oradea jogászképzés akkreditációs kérelmének visszavonása).

A társadalmi funkció pontosabb feltárása érdekében a társadalom oktatási intézményekkel kapcsolatban álló csoportjait érdemes önálló döntésre képes, szándékos cselekvőként azonosítanunk. A magánszektor belső struktúrájának feltárásakor és a felekezeti felsőoktatás definíciójának letisztításakor alapvető kérdés, hogy kimutatható-e, hogy a felekezeti felsőoktatási intézmények hallgatói speciális társadalmi háttérmutatókkal rendelkeznek. Korábbi vizsgálatok kimutatták, hogy a felekezeti felsőoktatási intézmények hallgatóinak intézményválasztási motivációi jellegzetesek, s az intézmény szellemiségének döntő szerepe van az intézményválasztásban (Szemerszki 2006). A társadalom vertikális struktúrájának feltárása mellett vallás-szociológiai szempontokat is érvényesítő megközelítés szerint ezen intézmények létrejöttében jól beazonosítható társadalmi és kulturális csoportok érdekeltek. Az ő érdekeiket az egyházak képesek megjeleníteni (Zuhlehner 2002, Pusztai 2004), így a felekezeti felsőoktatási intézmények létrejötte a vallás és az egyházak rendszerváltás utáni önálló társadalom-politikai szereplővé válásának egyik jeleként tárgyalható (Tomka 2003). Az egyházak tehát egyszerre jelentik a társadalom azonos érdekek mentén szerveződő csoportjait, valamint az ezeket az érdekeket közvetítő, ún. nyomásgyakorló testületeket (Pusztai 2004). Összességében tehát megállapítható, hogy a felekezeti felsőoktatási intézmények sokkal pontosabban beazonosíthatóak a küldetés és társadalmi funkció, valamint a környezet általi besorolás alapján, mint a finanszírozás és kontroll szerint, bár azok is sajátos jegyeket mutatnak körükben.

Levy (2013) szerint a nem állami felsőoktatási intézmények felvirágzását az okozta, hogy a kormányzatok nem kívánták vállalni annak a hatalmas méretű társadalmi igénynek a kielégítését, amit a felsőoktatási továbbtanulók generáltak. A privát felsőoktatási szektor ezért felszívta a keresletet, speciális helyzetű hallgatókat tudott megszólítani, s hatalmas méretűre duzzadt. Világméretben a felsőoktatási szektor harmadát teszi ki, de van, ahol minden második fiatal privát intézménybe jár. A nemzetközi összehasonlítások arra mutattak rá, hogy a nem felsőoktatási privatizációt nem a gazdasági jóllét alapozza meg (Reisz–Stock 2012). Hazai viszonylatban kutatásainkban követtük a felekezeti felsőoktatási intézmények reagálását a felsőoktatási expanzióra (Pusztai et al. 2000, Pusztai 2003c, Pusztai–Farkas 2016), majd nemzetközi összehasonlításban is megvizsgáltuk, hogy milyen szerepet töltenek be Közép-Európa országaiban ezek az intézmények (Pusztai 2010). A 2010-es

években azonban a nem állami felsőoktatás növekedési ütemének erőteljes lassulása és kihasználatlan kapacitások kezdtek jellemezni ezt a szektort. Ennek legfőbb általános oka a szigorodó állami szabályozás kiterjesztése ezekre az intézményekre is, az állami szektor erősödő növekedése, valamint az állami szektoron belüli, részleges privatizáció, vagyis a költségtérítéses képzések növekvő súlya (Levy 2013). Lényeges kutatási kérdés, hogy a felekezeti intézményeket milyen mértékben érinti a privát szektor helyzetének átalakulásokkal tarkított pályáíve, milyen szerepet küzdöttek ki, s milyenre aspirálnak a felekezeti intézmények.

A felekezeti felsőoktatási intézmények oktatáspolitikai erőtere

Miután a felekezeti felsőoktatás definiálásához közelebb jutottunk, feltétlenül szükségünk van a vizsgált intézményfenntartói típus körüli oktatáspolitikai erőter bemutatására. Ehhez a felsőoktatásban gyakran idézett Clark-féle háromszög modell (1983) továbbfejlesztését végeztük el. Clark az egyes országok nemzeti oktatáspolitikájának nemzetközi összehasonlításához készítette el a nyolcvanas években azt a modellt, amely szerint az egyes országok felsőoktatáspolitikáit három jelentős erőközpont felől érkező nyomás, elvárásrendszer erőviszonyai határozzák meg. A három központ nála az akadémiai oligarchia (professional/collegial), az állami bürokrácia (governmental/managerial), valamint a piac (market) volt, melyek önálló értékduállal rendelkeznek, s értékeik, elvárásaik érvényesülését kérik számon a felsőoktatási intézményektől. A kilencvenes években a modell kritikussai felhívták a figyelmet az állam értékrendjének a piaci logika felé mozduló, az elszámoltató, értékelő állam irányába való módosulására, s az akadémiai értékrend visszavonulására az adminisztratív-menedzseri logika túlsúlyával szemben (Neave 1998). Az ezredforduló után a nemzeti szinten tematizált hatásmechanizmus kibővítését javasolták a nemzetközi és a lokális szinten egyre határozottabban megtestesülő és olykor különböző elvárások miatt. Emellett a miatt is kiegészítésre szorult a Clark-modell, hogy korábban az eltérő értékrendet képviselő erőközpontokat csak területi aktorok, szervezetek jelenítették meg, holott világos, hogy kollektív érdekcsoportok vagy individuális cselekvők (oktatók, hallgatók) pólusaival is számolni kell (Chen–Barnett 2000, Marginson–Rhoades 2002). Mindezek mellett a felsőoktatás-kutatók felhívták a figyelmet arra, hogy a policy elemzést érdemes lokális vagy intézményi szinten is végiggondolni (Kogan 1996). Véleményünk szerint a felekezeti felsőoktatás körüli erőter megrajzolásakor egy speciális modellre van szükség, amely az állami bürokrácia (governmental/managerial), az akadémiai oligarchia (professional/collegial), valamint a piac (market) erőközpontjai mellett egy negyediket is szerepeltet, méghozzá az előbbiektől markánsan értékrenddel, elvárásokkal és súllyal, a felekezeti erőközpontot. A felekezeti erőközpont felől a felsőoktatási intézmények felé megnyilvánuló hatás rendelkezik azzal a kétarcúsággal, amely egyrészt az egy-

házak szervezeti jellegéből másrészt az önkéntesen összekapcsolódó egyének hálózati karakteréből fakad. Emellett modellünk természetesen háromdimenziós térben értelmezhető, hiszen globális, nemzeti és lokális szinten különféleképpen artikulálódnak a fenti viszonyok. Miközben a nemzeti és lokális aktorok befolyása eddig is jól azonosítható volt, a felsőoktatásra nehezedő nemzetközi hatások egyre erősebb befolyással rendelkeznek. Ennek egyik eklatáns példája a katolikus egyetemek működési elveit összefoglaló *Ex corde* című apostoli rendelkezésnek való megfelelésre törekvés. Bizonyos kérdésekben egymással egyező és ellentétes érdekek fogalmazódhatnak meg azonos típusú aktorok felől is. Az általunk ajánlott modell nemcsak a térség felekezeti felsőoktatási intézményeinek, hanem más nemzeti vagy kulturális közösségek felsőoktatási intézményeinek policy analíziséhez is alkalmazható.

A felsőoktatásra alapvetően a célrendszer relatív nyitottsága, a kontrollmechanizmusok lazasága és a fragmentáció magas foka jellemző. A felekezeti felsőoktatás többirányú kötődéséből külső és belső konfliktusok egyaránt adódhatnak (Dee et al. 2004). A konfliktusok a szervezetek formálódásának inspirátorai, s fejlődésük előmozdítói is lehetnek, ezért is érdemes azonosítani őket. A térség viszonylag fiatal felekezeti felsőoktatási intézményei nem rendelkeznek megcsontosodott struktúrákkal, így elvileg könnyen formálódhatnak, azonban az egyházak ebben a régióban nem mentek át a nyugat-európaihoz hasonló változásokon, hiszen az elnyomás konzerválta őket. Világos volt, hogy már nem lehet visszatérni az államszocializmus előtti felsőoktatási koncepcióhoz, így az új erőterben több eddig ismeretlen elvárás összehangolása adott feladatot.

Egyrészt összecsaphatnak az intézményi küldetés felekezeti karakteréből és az akadémiai hitelességre való törekvésből fakadó elvárások. A felekezeti felsőoktatási intézmények küldetése szerint az oktatók többsége és a vezetők az egyház tanításával összhangban levő vallásgyakorlattal rendelkező kell, hogy legyen, miközben elvárás a magas minőségű tudományos teljesítmény is. A kettő közötti prioritás kijelölése mindenütt bonyolult kérdés, de térségünkben, ahol a kutatási támogatások, a publikációs lehetőségek és az akadémiai fokozatok megszerzésében a rendszerváltásig hátrányt jelentett a nyíltan felvállalt vallásosság, különösen problémás. Amennyiben az akadémiai szempontok kerülnek előtérbe, lényegében elkerülhetetlen az intézmény szekulárisabb szellemisége. A hagyományos egyetem ethoszához hozzátartozik az oktatói kar akadémiai szabadsága, az oktatói stílus individuális arculata, ami gyakran az egyéni professzori karizma forrása. A felekezeti felsőoktatási intézmény azonban nem egyszerűen különféle oktatókat igényel, hanem testületi identitást. Nemzetközi hírű tudósok szerződtetésére van szükség vagy oktatói identitással rendelkező, intézményi célok iránt elkötelezett csapatjátékosokra? A posztszocialista országokban a felsőoktatás expanziója megkésve és nagy sebességgel futott le, s óriási hiány van tudományos minősítéssel rendelkező oktatókban. Az akadémiai oligarchia itt is kézben tartja a legmagasabb tudományos fokozatok elbírálását, s sok új intézmény nem jut megfelelő mennyiségű képzett oktatóhoz, hanem „nagyvadakra” vadászik, akik

több intézményben is dolgoznak. A felekezeti felsőoktatás oktatóképével nehezen fér össze ez a szolgálatait csak átmeneti időszakokra kínáló, utazó tanár.

Az mindenütt kérdés, hogy milyen arányban legyenek a vallásos oktatók, azonban térségünkben még az is felvetődik, hogy mi legyen az államtól át- vagy visszavett intézmények oktatóival. A felekezeti működtetésből adódó befolyás kezelése, a lojalitás és a szolgálalkúság közötti kényes egyensúly megtalálása különösen nehéz abban a térségben, ahol a civil elköteleződés helyett az ember államosítása folyt. Az akadémiai szabadság és a felekezeti küldetés konfliktusa kiéleződhet, amikor a felsőoktatási intézményben a felekezeti hierarchiának engedelmisséggel tartozó klerikusok kerülnek oktatói-kutatói szerepbe, hiszen az egyház hierarchikus szervezeti koncepciója és a felsőoktatási szervezet fragmentáltsága és szervezeti autonómiája összeütközik (Heft 2003).

A felekezeti intézményvezető e térségben a kialakulatlan gyakorlatok mellett egy születő felsőoktatási szektorban a kulcsfigurája az érdekegyeztető folyamatnak, hiszen ő az, aki a külső és a belső erők metszéspontjában állva rangsorolja a célokat, és különböző stratégiákat alkalmaz a belső konfliktusok kezelésére. Ez a világi intézmények vezetőinek sem egyszerű feladatához képest még komplexebb vezetői feladat. A szakirodalom a felekezeti intézményvezetés többféle stratégiáját írja le. A stratégiaválasztást az is befolyásolja, hogy felekezeti vagy laikus személy-e a vezető, milyen hosszú gyakorlata van és milyen létszámú az intézmény, amit vezet (Dee et al. 2004).

A konfliktusok másik vonulata felekezeti küldetés és az állami elvárások összecsapása. Az intézményi és a tanszéki autonómia az egyetem alapvető ismertető jegye volt évszázadokig. A térség felsőoktatása alighogy megszabadult az államszocialista felsőoktatás-politika erős szorításából, máris szembetalálta magát a világszerte átalakuló felsőoktatás világában a korábbi akadémiai autonómiát és szabadságot korlátozó nyomással az állam és a nemzetközi szervezetek részéről (Altbach 2003). A felsőoktatási intézmények mozgásterét a megnövekedett kormányzati kontroll erősen behatárolja. A felekezeti intézményeknek legfájóbbak a szekuláris kényszerrek, miközben a fenntartó általában a felekezeti-vallási identitás erősítését várja el. A protestánsoknál maga a centralizálás különösen kényes kérdés az autonómia erős hagyományai miatt.

A felekezeti intézményeket egyedi arculatuk megőrzésében fenyegeti az izomorfizmus, ami az egységesen átstrukturálódó felsőoktatás világában számos intézményre egyre jellemzőbb. Az értékelő, s alkalmasint a finanszírozó állam olyan feltételeket szab, amelyek uniformizálttá teszik az intézményeket, amelyek így elveszíthetik saját arculatukat. A bolognai folyamat megvalósítása a térségben az államszocialista múltból örökölt reflexeknek köszönhetően szolgálai történt (Kozma–Rébay 2008, Pusztai–Szabó 2008). Ennek eredménye szigorú központosított tanterv lett, a felekezeti tanítás nehezen jelenhet meg az intézmények mindennapi tevékenységében.

A modern felsőoktatás-politika „értékelő állama” azonban a térségben különösen igyekszik hangsúlyozni, hogy szakított az államszocialista módszerekkel. Viszonylag kesztyűs kézzel bánik a felekezeti intézményekkel, így azoknak az állami kontrollal szemben a nem felekezeti intézményeknél valamivel nagyobb játékterük marad arra, hogy önálló intézményi identitást és jövőstratégiát építsenek ki. A nyugati egyházak szervezeti hagyományaiból származó és az Európai Unióban is preferált szubszidiaritás elve alkalmas stratégiát kínálhat az állami centralizáció nyomásának kivédésére, s egyúttal a felekezeti fennhatóság rendszeridegen beavatkozásával szemben is hivatkozási alap lehet.

Jelentős problémát okoz az is, hogy a térség államhatárainak többszöri jelentős átrendezése miatt eltérő oktatási hagyományokkal rendelkező egyházak kerültek egy-egy állam fennhatósága alá. Így az adott állam törvényei a többségi egyház oktatási szerepvállalásának megfelelően alakultak át a rendszerváltás után, ami hátrányosan érintheti a kisebbségi egyházak oktatási törekvéseit. Ez a helyzet jellemzi az ukrainai és romániai nem ortodox kisebbségeket, akiknek felekezeti felsőoktatási intézményei nem kapnak állami támogatást, hanem finanszírozási szempontból is privát intézménynek számítanak. Ezek a csoportok gyakran etnikai kisebbségek, ami azt jelenti, hogy a felekezeti felsőoktatási intézményeik az anyanyelven való felsőfokú továbbtanulás egyetlen útját jelentik.

A konfliktusos harmadik típusa az intézmények felekezeti identitása és a piaci értékrend között feszül. A térségben a redisztributív gazdasági szisztémából nem szerves fejlődés eredményeként jött létre a piacgazdaság, amely a társadalom jelentős részét mind az üzleti kompetenciák, mind az anyagi erőforrások tekintetében felkészületlenül érte. A családok túlnyomó többségének nyugatitól messze elmara-dó általános életszínvonala nem teszi lehetővé, hogy gyermekeik iskoláztatásába jelentős befektetéseket eszközöljenek. Az akadémiai kapitalizmus hatása alatt a térség felsőoktatásában is mindinkább fogyasztóknak tekintik a hallgatókat. Az intézmények termékként kívánják eladni képzéseiket, melynek eredményeképpen megnőtt a költségtérítéses és tandíjas tanulmányi helyek aránya. Ez veszélyezteti a társadalmi igazságosság elvét, amelyet az egyházak társadalmi tanítása is alapvetőnek tekint. Szükséges lenne a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek fiataljai felé ösztöndíjakkal, egyházak által finanszírozott férőhelyekkel, kollégiumi és utazási kedvezményekkel fordulni, azonban ezekből a társadalmakból hiányzik a vallásos nagypolgári elit, az iskolák mögött nem állnak olyan szponzori, alumnusi körök, mint Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban.

A piaci logika érvényesülése azt is megkívánja, hogy a felsőoktatási intézmények a munkaerőpiacon hasznosítható, a gazdasági-technikai fejlesztéseket szolgáló képzéseket és kutatásokat folytassanak. Megnőtt a közgazdasági, üzleti és informatikai tanulmányok iránt érdeklődők aránya, ezért az intézmények szívesebben indítják ezeket a divatszakokat. A közép- és kelet-európai egyházak felsőoktatásról alkotott felfogását azonban nem ezek a trendek befolyásolják.

Mivel a különböző intézmények között verseny folyik a hallgatókért, az egyetemek és főiskolák igyekeznek vonzó képet mutatni magukról. Hirdetéseikben a modern, fogyasztói életstílus, az élvezetes campus-élet ígérete tűnik föl, s az infrastruktúrafejlesztéseket is ennek érdekében végzik (netcafé, fitnessterem, diákhotelek). A felekezeti felsőoktatási intézmények koncepciójában a kevésbé a kommersziális, mint inkább a pasztorációs, közösségteremtő értékek állnak középpontban. Kérdés, hogy hogyan tudják ezzel megszólítani a térség dominánsan konzum-materiális értékrendet követő fiataljait. A hallgatók rekrutációjánál a piaci, mennyiségi szemlélettel szemben áll a minőségi szemlélet akár a világnézeti alapú bemeneti szűrést, akár a missziós feladatvállalást tekintik alapelvnek.

Az oktatáspolitikai erőter sokféleségéből adódó lehetséges feszültségforrások áttekintése után egyértelmű, hogy érdemes megvizsgálni az egyes felekezeti felsőoktatási intézmények identitását, az átalakuló felsőoktatás világában kidolgozott stratégiáit. Ezért jelen kutatás elsősorban a térség új felekezeti felsőoktatási intézményeire koncentrál, s nem a statisztikai adatok madártávlatából próbál érvényes megállapításokat nyerni.

Egyházi felsőoktatási intézménytípológiák

A posztzocialista országok felekezeti felsőoktatási intézményeivel kapcsolatban az volt az első kutatási kérdésünk, hogy különböznek-e, s ha igen, miben különböznek a többi felsőoktatási intézménytől. A statisztikai adatok alapján mutatja be ezt a folyamatot Szemerszki (2003), azonban erre a kérdésekre nem adott választ a hazai szakirodalom. Egy nemzetközi együttműködés keretében kutatócsoportunk az egyházi egyetemek létrejöttét vizsgálta az intézményekben végzett terepmunkára alapozva. A kiinduló hipotéziseink közül az egyik az volt, hogy az egyházi felsőoktatási intézmények keletkezése, eredettörténete eltér az átlagostól, s a sokszínű felsőoktatás világában az egyházi fenntartású egyetemek és főiskolák alapvetően hasonló jellemzőket mutathatnak. Alternatív hipotézisünk szerint viszont a hasonló külső és belső kihívások miatt ezek az intézmények is elveszítik sajátos vonásaikat, s az izomorfizmus jellemzi fejlődésüket (Szolár 2009). A szakirodalom szerint a felekezeti hovatartozás alapján mégis kimutathatók szektoron belüli különbségek (Kern 2009). Jencks és Riesman (2002) szerint miközben a protestáns egyetemek lassan és fokozatosan elveszítették vallásos szellemiségüket, egyházas arculatukat, mivel az oktatói gárda tudományos professzionalizmusát helyezték a felekezeti kötődés elé, addig a katolikus felsőoktatási intézmények megőrizték vallásos légkörüket.

Az egyházi felsőoktatás specifikumai után kutatva az intézmények szervezeti kultúrája képezte a vizsgálatunk tárgyát, a terepmunka során ún. szervezeti sagákat gyűjtöttünk. Burton R. Clark szerint a szervezeti saga egy intézmény megkülönböztető vonásainak, küldetésének kollektív értelmezése, amely szervezet történetében

gyökerezik, s sajátos magatartásmintákban, hagyományokban, jelképekben él tovább, s meghatározó eleme a közösség identitástudatának (Clark 1972: 178). A szervezeti sagákat először az Egyesült Államok egyházi egyetemein elemezték, a személyzetre, a programra, a társadalmi háttérre, a hallgatói szubkultúrára és az egész szervezetre vonatkozó összefüggéseket feltárva (Clark 1972: 181). Kutatóközpontunk az ezredfordulós Közép-Európában kezdett el a felsőoktatás ezen aspektusával foglalkozni (Kozma 2003, Kozma 2004). Robert Benne a *Quality with Soul* című munkájában amerikai egyházi egyetemek belső szervező paradigmáinak feltárására vállalkozott. Megpróbálta megtalálni a vizsgált intézmények közötti hasonlóságokat és különbségeket (Benne 2001). A szervezeti kultúra alábbi kilenc dimenzióját vizsgálta: az egyházi jövőkép relevanciáját, inkluzív–exkluzív retorikát, a belépés feltételeit, a vallási életet szervező, illetve a teológiai tudományhoz tartozó szervezeti egységet, ennek személyzetét, a kötelező vallási kurzusok körét, a vallásgyakorlatra kialakított helyszíneket, az intézményi ethoszt, az egyház támogatását és az intézményvezetést. Kutatása során négy modellt, négy alapvetően eltérő belső kultúrát tudott azonosítani (Benne 2001). Az úgynevezett „ortodox” intézmények voltak a felekezeti tradíciót leginkább megőrző, egyértelműen hitvallásos légkörű intézmények, melyekben az egyházi vízió szolgált az egyetlen szervező paradigmaként. Az ún. „kritikus tömeg” intézményeknél is ez a hitvallásos jelleg volt a domináns, de nem ez vált a kizárólagos kulturális paradigmává. A további két típus szervezőparadigmája inkább világi kultúra volt. A tervszerűen pluralista intézmények belépési kritériumai teljesen nyitottak voltak, látszólag a világi felsőoktatási intézményekhez hasonlóan az intézmény, a hitvalló hagyomány iránti hallgatólagos elkötelezettség jellemzi, és ennek biztosítására a vallási tradícióhoz kötődők szándékosan fontos szervezeti pozíciókat töltenek be, s a külső modellek másolása itt inkább csak emuláció, az intézmény nem veszíti el teljesen az egyházas identitását. A spontán pluralista modellben a vallási tradíció szándékos fenntartására nincs törekvés, a külső és belső kihívások nyomán az intézmény egyre inkább elveszíti egyházas jellegét. Ezek az intézmények elsősorban azért konformálódnak az átlagos intézményi elvárásokhoz, hogy legitimációt nyerjenek, a felsőoktatási akkreditációs folyamatok is erre ösztönzik őket, de a hallgatókért folytatott versenyben is ebben látják a túlélés esélyét (Szolár 2009). Az egyházi egyetemek identitásának változását vizsgálva esetenként azonosítható a másolt modell intézmény, vagy intézménytípus is, ahogy Childers (2012) elemzése is teszi ezt, azonban ebben az esetben az intézményi ethosz, kurikulum és a jövőkép az erősödő szekularizálódás nyomait hordozza magán. A döntő mozzanat, hogy képesek-e olyan professzionális oktatói kart kialakítani, melyre a tudományos-szakmai kiválóság és az intézményi identitással való azonosulás egyszerre jellemző.

Intézményi kutatások az egyházi felsőoktatásban

Az ezredfordulón végzett kvalitatív kutatásunkban azzal foglalkoztunk, hogy hogyan reagáltak az egyházi intézmények a felsőoktatási expanzió kihívásaira. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem (DRHE), a debreceni Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola (KFRTKF) és a nyíregyházán működő Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola (GKHF) oktatóival készített interjúk tapasztalatai szerint a megnövekedett társadalmi igények hatására bekövetkezett a vizsgált intézmények jelentkezőinek létszámnövekedése. Az egyházak társadalmi szerepvállalásának a 90-es években bekövetkezett kiszélesedése következtében ezek az intézmények törekedtek a nagyobb hallgatólét-szám befogadására, de munkaerőtervezési illetve infrastrukturális korlátok kezdetben lassították ezt a folyamatot. A hallgatók összetételének legszembetűnőbb változása, hogy növekedett a nők és a határon túli magyarok aránya. A felekezeti felsőoktatásban is érzékelhetővé vált egy új hallgatói életforma és a jellemzően fogyasztói elvárásrendszer megjelenése, gyakorivá vált a tanulás melletti munkavégzés, illetve a tanulmányi idő meghosszabbítása.

Az intézmények rugalmasan reagáltak a hallgatói összetétel és igények megváltozására. Ez főként a képzés szerkezetének alakításában volt tetten érhető: a vegyes profilú intézmények kialakulása és a többszintű képzés felé tett első lépések valamint az oktatás tartalmának jelentős modernizálása (modern nyelvek, informatika, specializációk, gyakorlatok), az oktatási és ellenőrzési módszerek új körülményekhez való igazítása tanúskodott erről. Az oktatók óraterhelésének tetemes megnövekedése mellett jelentősen megszorodtak adminisztratív, szervezési teendőik, emiatt kevesebb energiát tudtak fordítani tudományos tevékenységükre. Megjelentek köztük a nagy óraszámú, több intézményben tanító, tömegeket vizsgáztató professzionális oktatók.

Intézményi összehasonlítások

A 2000-es évek végén be készült kutatásunk során arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a közép- és kelet-európai posztszocialista országok politikai átmenet után kialakult, szekuláris képzést folytató felekezeti felsőoktatási intézményei milyen egyedi és közös jellemzőkkel írhatók le, s ezek a jellemzők milyen társadalmi funkciók ellátására teszik őket alkalmassá. Végző soron a fent vázolt modellben kívánjuk elhelyezni a vizsgált felekezeti felsőoktatási intézményeket. Feltevésünk szerint a rendszerváltás után létrejött felekezeti felsőoktatási intézmények a térségben olyan társadalmi és oktatási feladatokat vállaltak fel, melyeket az állami felsőoktatási intézmények nem tölthettek be. Válaszolni kívánunk arra a kérdésre, hogy a vizsgált intézmények milyen mértékben képesek ellátni azt a maguk elé kitűzött speciális

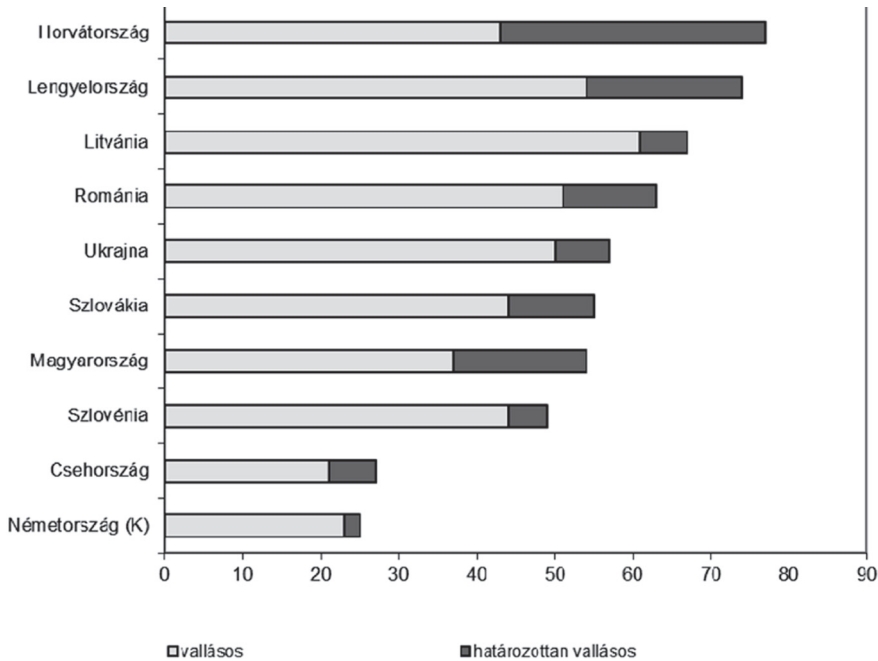
feladatot, hogy az értelmiségképzésben alternatív oktatási lehetőséget nyújtva hozzájáruljanak ahhoz, hogy a posztszocialista országok vallási vagy nemzeti kisebbségi csoportjai a többségi társadalmak szellemi elitjével versenyképes értelmiségi rétege kialakuljon.

A kutatás első részében a közép- és kelet-európai országok felekezeti felsőoktatási rendszereiről gyűjtöttünk esettanulmányokat 2008 és 2010 között. A vizsgálatba öt térségbeli ország került: Magyarország, Szlovákia, Csehország, Románia és Észtország. Az országok, illetve régiók kiválasztásánál szem előtt tartottuk azt a tény, hogy a mintánkba bekerültek rendelkeznek-e hagyományosan nem állami oktatási szektorral a felsőoktatásban. A kutatás második részében öt felekezeti felsőoktatási intézményben végeztünk terepmunkát interjúk és a résztvevő megfigyelés eszközeire támaszkodva 2008–2009-ben. A vizsgált intézmények a Rózsahegy Katolikus Egyetem (Rózsahegy, Szlovákia, a továbbiakban RKE) a Partiumi Keresztény Egyetem (Nagyvárad, Románia, a továbbiakban PKE) az Apur Vilmos Katolikus Főiskola (Vác, Magyarország, a továbbiakban AVKF), a Károlyi Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara (Nagykőrös, Magyarország, a továbbiakban KRE-TFK) és a Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, mely 2011-ben integrálódott a Debreceni Református Hittudományi Egyetembe, azóta az Egyetem Tanítóképzési Intézeteként folytatja munkáját (Debrecen, Magyarország, a továbbiakban KFRTKF) voltak. A felsőoktatási intézmények kiválasztásánál meghatározó szempont volt, hogy az intézmények a rendszerváltás után megalapított, szekuláris képzést is folytató és eddig kevésbé tanulmányozott felekezeti felsőoktatási intézmények legyenek. Fontos volt számunkra, hogy az általunk választott összehasonlítás kritériumait figyelembe véve (keletkezéstörténet, finanszírozás, társadalmi elismertség, hallgatók-oktatók, küldetés) nyomon követhetőek legyenek az intézmények fejlődési tendenciái, típusuk és programjaik. Munkánkban egy hallgatók körében végzett kérdőíves felmérés alapján készült háttértanulmányra is támaszkodtunk, melyben szektorközi összehasonlítást végeztünk a magyar tannyelvű felekezeti és állami felsőoktatási intézmények hallgatói között (D. Farkas 2009). Az intézménypárok összeválogatásánál a beiskolázási térség és a képzési profil hasonlóságára törekedtünk. A RKE-en a kvalitatív terepmunkát kiegészítő hallgatói felmérést készítettünk, amelyben a hallgatói kérdőív rövidített, angol nyelvű változatát használtuk. Az összehasonlításnál főként a hallgatók vallásosságát, az intézményválasztási szempontokat, az intézmény hallgatói vonzáskörzetét, a kulturális tőke hatását vizsgáltuk.

A vizsgált országok nemcsak vallásosság és felekezeti struktúra szempontjából mutattak eltéréseket, hanem egyes országokon belül is jelentős kulturális különbségek vannak régiók és felekezetek szerint. A térség országai három alapvető csoportba sorolhatók a vallásosság és az egyházak rendszerváltás utáni szerepének vizsgálata alapján (Máté-Tóth 1999, Tomka 2004, Zuhlehner 2007, Máté-Tóth–Sarnyai 2008). Az első csoport az ún. hagyományos karakterű, erős vallásosságú kultúrákat tartalmazza, ahol a vallás döntő befolyást gyakorol a társadalmi élet egészére. Jel-

lemzően azokon a területeken jelentkezik ez a modell, ahol az egyházak erős történelmi múlttal rendelkeznek a társadalmi rendszerekben. Ide tartozik Szlovákia, Lengyelország és Románia (Zuhlehner 2002).

10. ábra. A vallások és a határozottan vallásosak aránya Kelet- és Közép-Európa országaiban az 1998-as Aufbruch kutatás szerint

Forrás: Aufbruch 1998 (Tomka 1999).

Az államszocializmus évtizedeiben lezajlott egyházüldözés is hozzájárult ahhoz, hogy a Szlovák Római Katolikus Egyház az 1980-as években az ellenkultúra legfontosabb pillére lett (Koprowski 1989, Hanesova 2008) és a rendszerváltás után erős vallási fellendülés zajlott le. Megjelent a bázisközösségi vallásgyakorlati forma, s az egyházakban nőtt a laikusok aktivitása (Tizik 2007). A társadalom több mint egyharmada felekezeten kívülé lett, de a római katolikus dominancia fennmaradt (Prochazka 2010). A 2002-es adatok szerint Romániában a lakosság 87%-a a Román Ortodox Egyház tagjának mondja magát, döntően Erdélyben, Székelyföldön és Moldvában él a római és görög katolikus kisebbség (5,4%) (Varga E. 2007). A protestánsok (reformátusok, unitáriusok, valamint az evangélikusok) kizárólag magyarlakta területeken találhatók (3,7%). Az ortodox vallásosság stabilabb, hagyományosabb vonásokat őriz, jellemzői a felekezeti intézmények által kevésbé kontrollált népi vallásosság erős gyakorlata, a vallásgyakorlat érzelmi orientációja, a kulturális közösség egysége, míg a katolikusok és a protestánsok vallásgyakorlata

az individualizálódás nyomait viseli magán. Lengyelországban erős római katolikus többség van (86%), s a leghatározottabb az intézményes egyházhoz kötődő vallásgyakorlat.

Az ún. kultúrvallási dominanciájúak azon országokhoz tartoznak, ahol kiegyenlített arányban fordulnak elő a felekezetek, valamint a magukat vallásosnak és nem vallásosnak mondók (Zuhlehner 2007).

Magyarország a felekezeti kötődéssel kapcsolatban választ adók fele katolikusnak, egyötöde protestánsnak vallja magát. Az egyházhoz kötődők ugyan kisebbségben vannak, s lényegében minden második ember a maga módján vallásos. A vallásgyakorlat mutatói Szlovéniában, Észt és Lettországból is hasonlóak (Zuhlehner et al. 2008). Ukrajnában a szervezeti küzdelmekkel elfoglalt domináns ortodox egyházaknak sokkal jelentősebb az identitásképző, mint a spirituális-hitvallásos funkciójuk (Yurash 2007).

A harmadik típus az ún. ateista kultúrájú országok halmaza, ahol a legnagyobb csoportot a nem hívők alkotják. Ezek közé tartozik a volt Kelet-Németország területe és Csehország (Zuhlehner et al. 2008).

A volt Kelet-Németország területén kevesebb mint 5%-nyi katolikus és csökkenő arányú protestáns (6%) lakosság él (Zuhlehner 2007), és a térségben itt a legnagyobb méretű a szekularizáció. Csehországban a kilencvenes években a hívők aránya állandó volt, közel 40%, a nem hívőké 47–45%, az intézményes kötődéssel jellemezhetőké 14%. Nemcsak a vallásgyakorlat és az intézményes egyházakhoz való kötődés alacsony arányú, hanem az egyházak, akárcsak az összes közintézmény iránti közbizalom csökkent, az egyházi tulajdonnal kapcsolatos viták nyomán romlott leginkább az egyházak megítélése. A cseh vallásosságot a világnézeti piac pluralizmusa, az individualizáció, a szervezeti tradícióktól való elszakadás és a hibridizáció jellemzi, vagyis a különböző vallási és ezoterikus elemek összekeveredése. Ez utóbbi európai összehasonlításban a cseheknél a legnagyobb arányú.

Magyarország az ezredfordulón vallásosság szempontjából a volt szocialista országok között a középmezőnyben helyezkedett el, nem tartozott a leginkább elvállaltalanodott országok közé, mint Csehország és a keleti német tartományok, ahol a vallásosak és a határozottan vallásosak aránya összesen 30% alatti, de nem hasonlított a legvallásosabbakhoz sem, mint Horvátország, Lengyelország vagy Románia, ahol ez az arány 70% fölött volt. Itt Szlovéniához hasonlóan a felnőttek 44–65%-a vallásosnak tartotta magát, (Tomka–Zuhlehner 2000). A rendszeresen imádkozók a társadalom mintegy harmadát képezték, s a hetente rendszeresen templomba járók a társadalom egyhatedét tették ki, és még egyszer ennyien gyakorolták vallásukat közösségben ennél ritkábban (Tomka 1999). Az egyházközségek, gyülekezetek életében aktívabban résztvevők mellett sokkal nagyobb lett a passzív tagok, az ún. fogyasztó keresztények aránya (Tomka 1996).

A felekezeti felsőoktatás intézményrendszere

Noha a felekezeti megoszlás és a vallásgyakorlati mutatók alapján a térség országai a fenti három típusba sorolhatók, a felekezeti felsőoktatási intézményrendszer jellegét az intézményrendszer történeti hagyományai befolyásolják a legerősebben, vagyis itt is kimutatható a felsőoktatás útfüggő karaktere. A plurális fenntartói szerkezet, azaz hogy a kisebbségi vallási és etnikai közösségek intézményeket működtethetnek, az állam rendszerfenntartó szerepének megosztását fejezi ki (Pachuashvili 2007), ami nem előzmény nélküli a térségben, ahol a kora-újkorban közösen léptek föl az oktatási rendszer felépítése érdekében (Archer 1982). Ezen kívül azonban jelenleg is létezik a friss nemzetállamok esetében az idegen kultúrától való függetlenedés ösztönzésére létrejött felekezeti felsőoktatási intézmény.

Lengyelország. A dominánsan vallásos országok közül Lengyelországban 1915 óta folyamatos hagyománya van a felekezeti felsőoktatás működésének (Catholic University in Lublin). A közép-európai modellnek megfelelően az állami egyetemeken hagyományosan léteztek teológiai fakultások, melyeket az 1950-es években a kommunista kormányzat kiszorított. Az 1950-es években a kormányzat a varsói állami egyetemek korábbi teológiai fakultásait ellenőrzése alá vonva létrehozott egy teológiai akadémiát, ami a rendszerváltás után felszabadulva az ideológiai nyomás alól szintén többkarú egyetemévé bővült (Cardinal Stefan Wyszyński University). A rendszerváltás után a nem állami felsőoktatási intézmények száma ugrásszerűen megnőtt (300), azonban ebből a 2000-es évek közepén csak 13 volt felekezeti (Pachuashvili 2007). Emellett a 1990-es évek végén az állami egyetemeken is lehetővé vált a teológiai fakultások működése, amelyek a lelképásztorképzés mellett filozófiai, szociális tanulmányokat is kínálnak (pl. Adam Mickiewicz University, Poznań).

Szlovákia. A katolikus Szlovákiában még az államszocialista idők előtti struktúra szerint az állami felsőoktatási intézményekben szinte mindenütt van hagyománya a teológiai vagy vallásos szellemiségű képzésnek. A képzések az államszocializmus alatt is maradhattak ezeken az egyetemeken, azonban szigorú állami kontroll alatt. Emellett az ezredforduló óta létezik katolikus egyetem is, amely egyenrangú az államiakkal, s melynek finanszírozása a szektorsemlegesség elvét követi. Több dokumentum hangsúlyozza az intézménnyel kapcsolatban, hogy ez egy vallásos szellemiségű nyilvános (public) egyetem (Prochazka 2010).

Románia. A román felsőoktatásügyet két egymástól eltérő történeti hagyomány határozza meg, az országot keresztülmetező vallási-kulturális határvonal mentén. A keleti területeken az ortodox egyháznak nem voltak felsőoktatási hagyományai, a korábban középfokú ortodox szemináriumok csak a rendszerváltás után váltak maradéktalanul a felsőoktatás részévé, s váltak az állami egyetemek karaivá. Románia

nyugati területein (az akkor még a Magyar Királysághoz tartozó Erdélyben) a közép-európai modellhez illeszkedve az állami felsőoktatás-politika a 18–19. századi felekezeti intézményekre (jogakadémiák, teológiai akadémiák, tanárképző intézetek) támaszkodva építette ki az állami egyetemek rendszerét, s azokon az egyházas szellemiség dominált. Az államszocialista felsőoktatás-politika szellemében a teológiai karokat kizárták és összevont intézetek keretei között működtették őket. A rendszerváltás óta az állami egyetemek párhuzamos teológiai karokat foglalnak magukba, de a törvénykezés nem tette lehetővé felekezeti felsőoktatási intézmények fenntartását (Murvai 2008, Szolár 2008). Így a felekezeti alapítású és szellemiségű felsőoktatási intézmények (három római katolikus, három görög katolikus, két protestáns és négy neoprotestáns) teljesen magán intézménynek számítanak, s nem kapnak támogatást a román államtól. Ugyanezen két modell határvonala húzódik Ukrajnában is.

Észtország. Észtországban 1632 óta volt teológiai kar az egyetemen, de a szovjet bekebelezés után bezárták. Ennek romjaiból építkezett 1946-tól az evangélikus egyház felsőoktatási intézményeként a Teológiai Intézet, amely egyfajta „fél-legális akadémiai szervezetként, és az ellenkultúra központjaként” szolgált (Burghardt 2010). Noha 1991-től a tartui állami egyetemen újra működik evangélikus teológiai kar, ez az intézet 2001-től önálló felekezeti egyetemként él tovább. A két intézmény a kutatásban, a mester- és doktorképzésben együttműködik. A felekezeti egyetem tudományos ambícióit jól mutatja, hogy törekszik a nemzetközi kapcsolatépítésre, a nyugat-európai egyetemeken fokozatot szerzett oktatók alkalmazására, és 2007-től doktori képzésük is van. Az oktatók óraterhelése alacsony, megbecsültségüket jelzi, hogy adminisztratív feladataikért kiegészítő bért kapnak. Jó kvalifikációjuk miatt oktatóik keresettek, ingázó, többállású oktatók. A rekrutációra jellemző, hogy az intézmény nyitott a más vallásúak felé is, azonban nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy a szociális képzést is áthassa a vallásos szellemiség, és hogy az oktatógárda odafigyeljen a hallgatók személyes fejlesztésére, amit az alacsony hallgatói létszám is megkönnyít (Burghardt 2010). 2007-től elindították a hallgatói pályakövetés rendszerét, melybe a munkaadókat is bevonják.

Magyarország. Magyarországon a felvilágosult abszolutizmus uralkodói a jezsuita egyetem állami kézbe vonásával és más felekezeti intézményekre támaszkodva alapították meg az első felsőoktatási intézményeket. Ezek kezdetben egyértelműen katolikus szellemiségűek voltak, majd a 19. század végétől kísérletek történtek a területi arányoknak megfelelően a protestáns reprezentáció kialakítására is. Magyarországon a közép-európai modellnek megfelelően a teológiai karok az állami egyetemek szerves részei voltak az államszocializmus előtt, s egyes egyetemeken a régió felekezeti összetételének megfelelően katolikus vagy protestáns szellemiség volt az uralkodó. A rendszerváltás utáni Magyarországon a térségben egyedülálló módon

állami felsőoktatási intézményben csak világnézetileg semleges vallástudományt lehet oktatni, a hittudományi képzés megőrizte az államszocializmus évtizedeiben kialakult kirekesztettségét az univerzitásokból. Ezért az egyházak a kilencvenes években önálló felsőoktatási intézmények létrehozására törekedtek, melynek eredménye egy ötkarú katolikus (teológia, bölcsészettudomány, jogtudomány, informatikai és pedagógia) és egy négykarú református egyetem (teológia, bölcsészettudomány, jogtudomány és pedagógia) egyetem és több szociális és pedagógiai képzést folytató felekezeti főiskola felállítása lett, melyeknek munkáját a hallgatók létszáma alapján az állam a szektorsemlegesség elve szerint finanszírozza (Schanda 2004). A felekezeti egyetemek a korábbi lelkészutánpótlást termelő intézményekből bővültek ki, a történelmi egyházak államosított főiskoláit pedig újraindították. A vallási pluralizmus szellemében a paletta több különböző hittudományi főiskolával bővült, ezért ezen a téren viszonylag sok kis létszámú intézmény működik.

Németország. Németországban a felekezeti karok hagyományosan jelen voltak az állami egyetemeken, de a keleti tartományokban ez a hagyomány az államszocializmus miatt megszakadt. Habár az újraegyesült országban a nem állami felsőoktatási intézmények majd fele, 44 felekezeti (ebből 16 egyetem és 28 többnyire szociális és egészségügyi főiskola), a felekezeti felsőoktatási központok a nyugati területeken (a legtöbb Bajorországban) működik (Stannek–Ziegele 2005).

Csehország. A csehországi egyházak felsőoktatási jelenléte a közép-európai modellt követve az állami egyetemen való jelenlétben nyilvánult meg. A prágai Károly Egyetemnek 1950-ig része volt a katolikus teológiai fakultás, s a rendszerváltás után újra részévé lett. Az államszocializmus évtizedeiben egyrészt leválasztották az állami intézményekről a teológusképzést, három (két katolikus és egy protestáns) teológiai felsőoktatási intézmény működött, másrészt a Károly Egyetemen folyamatosan jelen volt a protestáns teológiai kar, de mindegyik szigorú kontroll alatt, s nemzetközi kapcsolatoktól elszigetelve. Az 1990-es években egyrészt visszatértek a teológiai karok az állami egyetemekre (Charles University in Prague, Palacky University in Olomouc, South Bohemia University in České Budějovice), másrészt ezek a karok szekuláris (szociális, diakóniai, pedagógiai, pszichológiai, filozófiai, egyházjogi, történettudományi, összehasonlító vallástudományi) képzéseket is indítottak (Rozanska 2008). Önálló felekezeti felsőoktatási intézmények létesítésére csak 1998-tól nyílt jogi lehetőség, melyeknek finanszírozása ettől kezdve a szektorsemlegesség elvét követte. A különböző felekezetek 16 felsőoktatási intézményt tartanak fenn, azonban a hallgatók felvétele általában nem felekezethez kötött. Ezekben az intézményekben szociális, lelkigondozói, pedagógiai, társadalomtudományi képzés folyik, elsősorban alapképzésben (Rozanska 2008).

Történetileg tehát alapvetően két modell rajzolódik ki a térségben, a közép-európai és az ortodox. Jelenleg a legtöbb államban a közép-európai modell pluralisz-

tikus, szektorsemleges finanszírozású változata jellemző, kivételt képez Magyarország, ahol az állami egyetemeken nem jelenhet meg a vallásos világnézet, és Románia, ahol az állam nem finanszírozza a felekezeti intézményeket.

Intézmények közelebről

Mivel a felekezeti felsőoktatás még egy országon belül is változatos képet mutat, mindenképpen érdemes intézményenként is megvizsgálni a keletkezést, az intézményirányítási jellegzetességeket, az intézmények képzési struktúráját, az oktatói kar és a hallgatók jellemzőit és az intézményi elismertséget. Az elemzést a felekezeti felsőoktatási intézmények kiépülésének befejeztével, a stabil működés időszakában végeztük el először 2009-ben. Az alábbiakban e dimenziók főbb vonulatait és jellegzetességeit mutatjuk be az általunk végzett kutatások alapján.

Keletkezéstörténetek. Vizsgálatunk egyik kitüntetett területe volt az intézmények alapításáról vagy újraindításáról összegyűjtött történetek elemzése (Clark 1972, Kozma 2004). Ezekben a történetekben az oktatáspolitikai játéktér tipikus aktorai körvonalazódtak, valamint azt is össze tudtuk hasonlítani, hogy mennyire konfliktusosak az események. E történeteket aszerint elemeztük, hogy az intézmények keletkezésében, önállóságának megszerzésében vagy megtartásában, valamint a működésében mely szereplőket tartanak legfőbb támogatóknak és legfőbb akadályozónak. A helyi egyházközség, gyülekezet általában fontos szereplője a történeteknek. Legfontosabb kezdeményezőként a KFRTKF és a KRE-TFK esetében találkoztunk. A többi esetben a helyi egyházközség nem kezdeményező, de határozott támogatást mutat (Pusztai 2003c). A regionális felekezeti szervezet kezdeményező ereje a leghatározottabban az AVKF, KRE-TFK és a PKE és a PKE esetében mutatható ki. Az országos felekezeti szervezet dinamikus beavatkozásának eredménye a RKE esete. Az intézményi interjúk két csoportra oszthatók abban a tekintetben, hogy mennyire élük meg harcként az intézmény születését. A PKE és a KFRTKF kifejezetten konfliktusos oktatáspolitikai erőterben keletkezett, míg az AVKF, RKE és a KRE-TFK esetében a ma élő narratívumokban ritkán találkozunk a küzdelem nyomával. Az alapítás kerékkötőiként egyes esetekben a kormányzatot jelölik meg (PKE, KFRTKF), ritkábban a települést (KFRTKF).

Az önállóság kérdése a történetek két pontján merült fel. Az egyik gyakori eset, hogy az intézményeknek induláskor más felsőoktatási intézmény ernyője alatt kellett létrejönniük, a PKE-nek a Kolozsvári Egyetem és a RKE-nek a Nagyszombati és Zsolnai Egyetem nyújtott támogatást kezdetben. Jellemző, hogy mindhárom állami egyetem. Az önállóság kérdése az ezredfordulón is újra előtérbe került, amikor a felsőoktatáson a finanszírozás gazdaságosabbá tétele miatt végigsöpört az integrációs hullám (KRE-TFK, PKE). Az önállóságot támogató szereplő leggyakrabban az

országos (RKE), valamint a regionális felekezeti szervezet (PKE, AVKF). Az állam egyrészt a kisebb intézmények nagyobbakhoz történő integrálására törekszik, azonban az országok között eltérés mutatkozik abban, hogy ezt különböző fenntartású intézmények között megengedettek tartja-e. Magyarország a régióban speciális szigorral törekszik arra, hogy felekezeti fenntartású tagintézménye ne lehessen állami felsőoktatási intézménynek, még akkor sem, ha ez regionális érdekből és gazdaságossági okokból racionális lenne. Ezt jól mutatja a KRE-TFK és KFRTKF esete.

Mint látjuk a különböző szintű felekezeti szervezetek és az állam a fő aktorai ennek a játéktérnek, a városok esetében pedig azt tapasztaljuk, hogy amennyiben a felekezeti intézmény az egyetlen a településen, akkor az erős támogatást kap (NRKF, RKE), ha több intézmény is működik már a településen, akkor nem feltétlenül fogja pártját a felekezeti intézmény alakulásának. Ebből arra a következtetésre jutunk, hogy a lokális erők intézményhiányos térségben szívesebben együttműködnek a felekezeti fenntartóval.

Térségi jellemzők, felekezeti jelenlét. Az intézmények keletkezése tekintetében megvizsgáltuk a térség társadalmi és gazdasági jellemzőit. Míg a piaci értelemben vett magán-intézmények kifejezetten fejlett, prosperáló térségekben jönnek létre (Szemerszki 2006), a felekezeti intézmények inkább stagnáló vagy leszakadó térségekben alakulnak. A Human Development Index (továbbiakban HDI) regionális mutatóira támaszkodva megállapítottuk, hogy az AVKF, a KRTKF, a PKE és az RKE alapvetően felzárkózó, a KRE-TFK pedig stagnáló, vagyis közepes vagy alsó-közepes helyzetű térségben működnek (Obádovics–Kulcsár 2003). Megvizsgáltuk az egyes felsőoktatási intézmények környezetének felekezeti jellemzőit is. A RKF területén a zsolnai kistérségben döntő többségben katolikus lakosság él és Rózsahegy településen is kimutatható a katolikus felekezeti többség. Az AVKF térsége, a váci kistérség, is döntően katolikus többségű, létszámuk az itt élő egyéb felekezetekhez képest csaknem ötszörös (KSH 2001). Az KRE-TFK térsége, a ceglédi kistérség inkább katolikus vallású, ugyanakkor Nagykőrös település lakosságának többsége a református felekezethez tartozik. A KFRTKF környéke a debreceni kistérség és maga Debrecen városa is hagyományosan református kötődésű (KSH 2001). Romániában a partiumi térség református és római katolikus (Pusztai 2009). A három református intézmény környékén tehát az egész térséghez képest felülreprezentáltak vannak jelen a reformátusok, míg a katolikus intézmények katolikus többségű területen fekszenek.

Épület. Kutatásaink szerint a vizsgált felekezeti felsőoktatási intézmények főként azokon a területeken jöttek létre, ahol hiányzott a térségből a felsőoktatási lehetőség és épp a rendszerváltás következményeként vált elérhetővé a létrehozásra alkalmas épület. A RKE Szlovákia két felsőoktatási központja (Kassa és Pozsony) közötti több mint 400 km-es távolság felénél, Közép-Szlovákia korábban felsőoktatási képzőhe-

lyekben szegényebb területén található. Az egyetemet a Szlovák Püspöki Konferencia alapította, azonban létrehozásában a jogelődje (Szent András Pedagógiai Főiskola) számára rendelkezésre bocsátott jezsuita kolostorépület, valamint a kolostor melletti, lebontásra váró gimnázium döntő szereppel bírt. A lebontott gimnázium helyébe egy új, ma a főiskola rektori épületeként funkcionáló épületet állítottak, ugyanakkor a kolostor napjainkig a jezsuita szerzetesrend és a katolikus egyetem közös használatában áll. A PKE hasonlóképpen felekezeti épületben, a Királyhágó-melléki Református Egyházkerület székházában indult el 1991-ben, mely mai napig otthont ad neki. Az épületet az 1950-es években, a kommunista rendszer kisajátította, és 1989-ig pártiskolaként használta. A rendszerváltás után rövid ideig különböző kisebbségi szervezetek költöztek be az épületbe, amelyben 1991-ben a PKE jogelődje, a Sulyok István Református Főiskola kezdte meg működését, napjainkban pedig a PKE főépületeként funkcionál. Az AVKF számára alapításakor 1991-ben a Szent Keresztről Nevezett Irgalmas Nővérek Rendjének zsámbéki székháza adott otthont. Az épület 2003-ban leégett, ezért a főiskola – a váci püspök kezdeményezésére – Vácra költözött egy olyan épületbe, amely az államosítás előtt a katolikus egyházé volt, s a rendszerváltás után visszaadták, s amelyben 1990-től az Eszterházy Tanárképző Főiskolával (2017-től: Eszterházy Egyetem) közösen működtetett, kihelyezett hitoktató képzés folyt. A KRE-TFK az újraindítása óta a város főterén, az Arany János Református Gimnázium melletti volt pártszékház ad otthont. A korábbi nagykorösi Református Tanítóképző épületében az államosítás után egy állami iskola működött. Az újraalapítás után 1991-től a főiskolának gyakorlóhelyre volt szüksége, ezért az alapítók a tanítóképző visszakapott épületében működtették az iskolát, a főiskola számára pedig elfogadták az önkormányzat által felajánlott volt pártszékházat. A Tiszántúli Református Egyházkerület az egykori Református Főgimnázium épületét kapta vissza 1992-ben, azonban ebben az esetben az épületben 1980 óta működő tanítóképző főiskolát kellett itt tovább üzemeltetnie. Általánosan jellemző, hogy a felekezeti közép- és felsőoktatási intézmények nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a megfelelő számú kollégiumi férőhely biztosításának, mint az állami intézmények, mert a kollégiumra úgy tekintenek, mint lényeges szocializációs színtérre. Ebből a szempontból Nagykorös kiemelkedő helyzetben volt, mert újonnan épült kollégiumában minden hallgatót el tud helyezni.

Amikor az épületekről beszélünk, nemcsak annak egykori sorsa és tulajdonviszonyai érdekesek, hanem az, hogy az épület jelenlegi arculata mennyire tükrözi az intézmény felekezeti jellegét. A vallási-felekezeti jelképek jelenléte a felekezeti jellegek megfelelően (feszület, szentírás) általánosnak mondható. A felsőoktatási intézmények épületeinek közelében mindenütt található egy olyan templom, amit az intézmény is magáénak tekint, s Rózsahegyen pasztorációs központ is működik. Összességében elmondható, hogy a felekezeti felsőoktatási intézmények többsége egykori felekezeti vagy azokért cserébe felajánlott ingatlanokban jött létre. Ezek az épületek az államosítás előtt is oktatási célt szolgáltak, általában középfokú képzés

működött bennük, s annak a kiterjedt oktatási intézményhálózatnak a részei voltak, amelyet Közép-Európában az 1940-es évek végén egy hullámban végrehajtott államosításig az egyház működtetett.

Finanszírozás. Az egyes országok oktatáspolitikáját tükrözi, hogy milyen mértékben kívánja az állam a felsőoktatást finanszírozni (Slantcheva 2007). A magánintézmények állam általi finanszírozás szempontjából különböző csoportokra bonthatók. Az elsőben az intézmények egyáltalán nem vagy csak minimális mértékben részesülnek állami támogatásban, a másodikban az állami intézményekkel azonos nagyságú támogatást élveznek (Slantcheva–Levy 2007). Románia kivételével a térség országai a második típusba tartoznak. A szakirodalom szerint a felsőoktatás teljes állami támogatása több szempontból indokolt: egyrészt az esélyegyenlőség biztosítása céljából, hogy azok is részt vehessenek a felsőoktatásban, akik ezt anyagi helyzetük (családjuk anyagi helyzete) miatt egyébként nem tehetnék meg, másrészt viszont a hallgatói kereslet növelése szempontjából, hogy azokon a területeken is elegendő létszámú hallgató legyen, ahol egyébként alulképzés folyna (Varga 2010). A felekezeti intézmények esetében azonban ettől bonyolultabb a finanszírozási kép, mert ezek mindegyike rendelkezik általában kisebb mértékű egyéb bevételi forrással is.

A RKE finanszírozója a szlovák állam, a korábbi, hallgatólétszám alapú finanszírozási rendszer helyett komplexebb mutatók kialakítása folyik, amellyel a kedvezőbb oktató–hallgató arányok kialakulását ösztönzik. Az egyetem ezen kívül rendelkezik egyéb bevételi forrásokkal is, a Szlovákiai Püspöki Konferencia, a rózsahegy-i és a liptói járás részéről is, azonban ezeket főként az egyetem infrastrukturális fejlesztésére fordítják, és ebből a bevételből fizetik a főként lengyel vendégoktatók bérét és szállását is. A támogatás fejében az egyetem részt vállal számos, a városhoz kapcsolódó program szervezésében. A PKE alapítója a Királyhágó-melléki Református Egyházkerület, finanszírozója pedig – mivel a román állam egyszerű privát intézménynek tekinti a nemzeti és vallási kisebbség felsőoktatási intézményét – a magyar állam. Az intézmény az állami és felekezeti források igénybevételéhez 1999-ben létrehozta a Pro Universitate Partium Alapítványt, ami a magyar államtól kapott támogatást kezeli. Magyarországon az állami finanszírozás a fenntartón keresztül jut el az intézményekhez. A KRE-TFK fenntartója a Magyar Református Egyház Zsinata, a KFRTKF-é a Tiszántúli Református Egyházkerület, az AVKF-é a Magyar Katolikus Egyház Váci Egyházmegyéje. Az állami támogatást a hallgatói létszám alapján határozzák meg. Az egyházak adhatnak további támogatást, de anyagi lehetőségeik igen korlátozottak. Leginkább az alapításkor, az épületek felújításában, átadásában és az infrastrukturális költségek átvállalásában segítettek.

Értékek, identitás. A szakirodalom sejteti, hogy amíg az állami egyetemek alapvető szükségletek kielégítésére jönnek létre, addig a felekezeti intézmények a speciális ér-

tékek kielégítésének irányába mozdultak el. A felekezeti felsőoktatási intézmények államiaktól való különbsége az intézményi terepmunka során jól kitapintható volt. A speciális értékek közül leginkább a vallásos kultúra „közvetítését” tekintik céljuknak, de léteznek olyan felekezeti intézmények is, melyek ezek mellett egy korábban elnyomott kulturális vagy nemzeti közösség számára fontos értékek képviselőjét ezzel egyenrangúan fontosnak tartanak (PKE, RKE). A kitüntetett értékek alapján két intézménytípust különböztethetünk meg a térségben. Az egyik intézménytípus az ún. dominánsan felekezeti típus, a másik intézménytípus pedig egy nemzeti közösség intézményeként is szerepel a felsőoktatásban (pl. PKE magyar nyelvű oktatás). A dominánsan felekezeti típus elsősorban a felekezeti identitását hangsúlyozza az állammal szemben (AVKF, RKE). Az RKE esetében a felekezeti identitás erős hangsúlyozása a korábban a szlovákokkal közös államban élő, döntően protestáns csehekktől való elkülönülést is kifejezi. Az RKE keresi a kapcsolatot a többi közép- és kelet-európai ország szlovák nemzetiségű polgáraival, s azokkal a magyarországi felsőoktatási intézményekkel, ahol szlovák kisebbségi tanítóképzés folyik, vagyis lényegében homogén nemzeti közösség szolgálatát tartja. A felekezeti intézményekben végzett terepmunkánk alapján fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy annak ellenére, hogy a nemzeti és a felekezeti identitás e térségben is összefonódva jelentkezik, ez nem nemzeti bezárkózáshoz vezet, hanem az egyetemes vallási közösséghez való tartozás tudata határozott nemzetközi nyitottság légkörét teremti meg. Összességében megállapítható, hogy a nemzeti-etnikai szempontból heterogénebb területeken a nemzeti hovatartozás erősebben határozza meg az intézmények identitását, míg a pluralizálódó magyar társadalomban a vallási-felekezeti identitáselemek szerepe nagyobb, azonban a hasonló társadalom-földrajzi elhelyezkedésű állami vagy piaci értelemben vett magán felsőoktatási intézményekhez képest sokkal inkább felvállalnak nemzeti közösséget érintő célt, az államhatárokon kívül élő, azonos nemzethez tartozó kisebbség ellátatlan felsőoktatási igényeinek kiegészítését. A kisebbségi helyzet nemcsak nemzeti-etnikai vonatkozásban befolyásolja az identitást, hanem felekezeti tekintetben is. Magyarországon a református felsőoktatási intézmények nemcsak az állammal szemben határozzák meg magukat kisebbségként, hanem a katolikusokkal szemben is, mivel úgy érzik, hogy az értelmiségképzés terén velük szemben is erős lemaradásban vannak.

Más nemzeti, etnikai csoportokhoz való viszony. Mivel a térség többnemzetiségű államaiban gyakran szoros összekapcsolódás van a nemzeti identitáskeresés és a felekezeti, vallási önmeghatározás között, ezért lényeges elemzési szempontnak tekintettük azt, hogy egy felekezeti felsőoktatási intézmény feladatvállalásának meghatározásakor nemzeti-etnikai szempontból heterogén vagy homogén közösség szolgálatát tartja szem előtt, vagyis a saját nemzeten kívül hogyan viszonyul másokhoz. Természetesen ez az adott ország vagy régió történelmi múltjától, jelenlegi nemzeti-etnikai és felekezeti kompozíciójától is függ, azonban világos, hogy eltérő

felekezeti felsőoktatási profilok tapinthatók ki ezen a téren. Világos, hogy a felekezeti felsőoktatási intézmények ideáltípusa az, amelyben érvényesül a felekezeti intézmény nemzetek közötti, közvetítő értelmiségi szerepre felkészítő hatása. Erre talán leginkább az AVKF hasonlít, melynek céljai között szerepel, hogy más kisebbségi közösségek fennmaradásához, illetve társadalmi integrációjához is hozzájáruljon (romológia, német kisebbségi pedagógusképzés). Az NRTK és a KFRTKF tanítóképzésének is fontos eleme a roma/cigány tanulókkal való munkára való felkészítés. A PKE-nak alapításkor az volt a deklarált célja, hogy kisebbségi helyzetben folytassa az erdélyi magyar felsőoktatás évszázados hagyományát, és létrehozza a poszt-szocialista Románia első önálló magyar felsőoktatás intézményét. Emellett azonban világos, hogy fontosnak tartják a többségi társadalommal való kapcsolatépítést, s újabban román nyelv és irodalom szakon is kínálnak képzést.

Egy másik olyan intézmény, amelyben egyértelműen összekapcsolódik a nemzeti és a vallási közösség ügye, a RKE. Azonban – bár Szlovákiában a római katolikus hívek egy jelentős része magyar anyanyelvű (Gyurgyik 1991) – a RKE-en kizárólag szlovák nyelven folyik a képzés. Ez azzal magyarázható, hogy ők a vizsgált intézmény vonzáskörzetén kívül esnek, azonban fontos küldetése lehetne egy katolikus egyetemnek a nem azonos nemzethez tartozó felekezeti tagok oktatási esélyegyenlőségének, vagyis anyanyelvi felsőfokú képzésének felkarolása.

Felekezeti befolyás az intézményekben. Az egyházak intézményi befolyása különböző mutatók mentén vizsgálható. Legkönnyebben kitapintható, hogy a felekezeti fenntartó képviselői milyen alkalmakkor jelennek meg az intézményben. A vizsgált intézményekben az egyház fenntartói jelenléte változatos képet mutat. Kevésbé tartozik a mindennapi intézményi kultúrához, azonban szimbolikus ereje van annak, hogy a felekezeti hierarchia képviselői megjelennek a tanév jeles eseményei alkalmával, ez minden felekezeti felsőoktatási intézményre jellemző. Egyes esetekben azonban az egyház valamely szervezetének és a felsőoktatási intézménynek a társbérletről beszélhetünk, mint pl. az RKE és a PKE esetében, így nem csoda, hogy az intézmények arculatának, mindennapi kultúrájának kialakításában meghatározó szerepe van a szerzeteseknek vagy a Királyhágó-melléki református püspöknek.

A KFRTKF és az AVKF esetében a fenntartó hivatalát csak néhány perc választja el egymástól, mégis eltérő képet mutat a felekezeti hierarchia képviselőinek jelenléte a két intézményben. A KFRTKF esetében ez nem mindennapos jelenség, csak az intézményt érintő nagyobb horderejű kérdések tárgyalásakor és a fontosabb rendezvények kapcsán jelennek meg az intézményben (pl. tanévnyitó vagy avatóünnepélyek). Az AVKF-en amellett, hogy a felekezeti hierarchia képviselői a tanév ünnepségein részt vesznek, szakmai kérdésekben is szorosabb az együttműködés a fenntartóval. Az KRE-TFK alapítója a helyi egyházköztség volt, jelenléte az intézményben mindennapinak tekinthető, hiszen az egyházköztség alapításkori lelkeszei oktatómunkát végeznek a főiskolán. Mikor az intézmény 1999-ben integrálódott

a Károli Gáspár Református Egyetembe, fizikai értelemben a legtávolabb került új fenntartójától, a Magyarországi Református Egyház Zsinatától, melynek képviselői a főiskola meghatározó, felekezeti ünnepein vesznek részt személyesen.

Még lényegesebb az, hogy milyen a klerikusok aránya a vezető pozíciókban és az intézmény oktatói körében. Az oktatási intézmények fenntartói szerepköre azt jelenti, hogy a fenntartónak joga van az intézmények legfontosabb döntéseibe vagy mindennapi tevékenységébe való beleszólásra. Ennek egyik mutatója, hogy az intézményi vezetésben, adminisztrációban (rektor, dékán, intézetvezető, tanszékvezető) milyen mértékben vannak jelen a klerikusok, illetve hogy milyen ennek az intézményen belüli visszhangja. A felekezeti hierarchia vezető kinevezése felett gyakorolt döntési vagy javaslatvételi jogáról az intézmények oktatói intézményenként eltérően vélekednek, mindamelllett meg kell jegyeznünk, hogy a kérdéssel kapcsolatban általában nagyon mértéktartó és óvatos véleményeket fogalmaztak meg a megkérdezettek. Egyes intézményekben, úgy tűnik, természetes, alapvető vonásként értelmezik, hogy az egyház klerikus vezetőt állít az intézmény élére (RKE, AVKF, KRE-TFK, KFRTKF), más felekezeti intézményben nyíltan problematikusnak találták az ún. felekezeti szempontok érvényesülését (PKE). Függetlenül attól, hogy mennyire okozott konfliktust a kérdés, közös vonásnak tekinthető, hogy kifejezetten nehéz a felekezeti felsőoktatási intézmények élére a szakmaiság, a vezetői képességek és a világnézet szempontjából egyaránt alkalmas vezetők megtalálása. Ennek magyarázatát egyrészt az államszocialista évtizedek vallásos értelmiségiekkel szembeni intoleranciájában, latens numerus claususában, másrészt a karrier elől kitérő katakomba kereszténység elterjedtségében, vagyis a térségbeli országok kulturális kisebbségben élő felekezeti közösségeire jellemző befelé forduló, gyanakvó, belterjes, defenzív mentalitásában látjuk.

A klerikus oktatók aránya a RKE esetében igen jelentős, akárcsak az KRE-TFK-en, ahol az oktatói gárda 15–20%-ban teológus végzettségű (Farkas 2009). Máshol a klerikusok nem főállású oktatók, mint pl. az AVKF-en, ahol a hitéleti képzést nyújtó tanegységeket a Váci Katolikus Egyházközség, valamint a Piarista Szerzetesrend papjai végzik, és a KFRTKF-en, ahol a hitéleti szakokon és a szakmai gyakorlatokon találkozhatnak velük a hallgatók.

Ezek viszonylag könnyen feltárható mutatók, azonban a felekezeti jelenlét harmadik rétege sokkal inkább rejtőzködik a hétköznapi megfigyelő előtt. A felekezeti jelenlét latens rétegéhez ugyanis az egyházas szellemiség intézményi működésre gyakorolt hatása tartozik. Ez vizsgálható a különböző oktatók kiválasztásának és előrelépésének szempontrendszerét elemezve is. Noha elvileg ezek a kérdések a felsőoktatásban elsősorban az akadémiai teljesítmény és a felsőoktatási habitus alapján dőlnek el, minden egyes intézménynek sajátos gyakorlata volt azzal kapcsolatban, hogy ezek a szempontok mennyire érvényesülnek, vagy más egyéb szempontok erősségét mennyire lehet kitapintani (pl. az akkreditációs követelményeknek való megfelelés, népszerűség, kiterjedt kapcsolatok, menedzseri képességek). A feleke-

zeti felsőoktatási intézmények esetében ez az erőter még bonyolultabb, hiszen az előbbieket mellé még felsorakoznak a felekezeti fenntartó sajátos szempontjai is.

Az *RKE-en* a helyi katolikus egyházközség és a jezsuita szerzetesrend szervezeti átfedései a legkifejezettebbek, hiszen a szerzetesek és a világi papok oktatói, lelkigondozói és közösségszervező feladatkört látnak el az intézményben. Amellett, hogy a jezsuita rend egyetemmel egybeépült temploma és a pasztorációs központ meghatározza az intézmény hangulatát, s az oktatási célra kapott kolostorépület egyik felében ma is szerzetesek élnek, a leginkább meghatározónak azok a klerikus oktatók tűnnek, akik nemzetközi tanulmányaikkal és kapcsolataikkal erősítik az intézményt. Emellett fontos a tradicionálisan felekezeties, esetleg a földalatti vagy az emigráns egyházhoz kötődő családból származó laikus oktatók kisugárzása. A legfelsőbb szintű vezetői kinevezéseknél erősek a felekezeti szempontok, azonban az oktatói gárda előrelépését az akkreditációs szempontok figyelembevételével intézik. A tudományos és a felekezeti szempontok egyformán magasra értékelése és harmóniájára való törekvés s ennek a mindennapi gyakorlat során való mérlegelése jellemzi az intézményt. Az egyháziasságot ebben a közegben a felekezeti identitás és a nemzetközi katolikus egyetemi eszmény követése jelenti. Ezt tükrözi, hogy a magas tudományos presztízsű lublini katolikus egyetemről hívtak rektort és több oktatót.

A *PKE-en*, ahol az intézményfenntartó a román törvények szerint nem lehet az egyház, 2000 óta egy alapítvány jelenik meg fenntartóként. Talán a többi intézményhez képest kevésbé világos jogi helyzettel, talán a kisebbségi etnikai közösségen belül a rendszerváltás óta kialakult elkülönült érdekcsoportok jelenlétével magyarázható, hogy a legutóbbi intézményvezetői pályázatú időszakot egyesek az egyházhoz és az intézményalapító püspökhöz erősebben kötődő és a felekezeti beágyazódást kevésbé fontosnak tartó érdekcsoportok küzdelmeként jellemezték. Mások az intézményalapító atyák és egy feltörekvő csoport közötti konfliktusról beszélnek (Farkas 2009). Minden csoportban egyértelmű törekvés az akkreditációs szempontoknak való megfelelés, hiszen a román állam különös szigorral vizsgálja ezt a nem állami intézményekben. Világos, hogy miközben az intézményben csak a teológiai képzésben vesznek részt felekezeti személyek, az aktuális diskurzusok tárgya épp a felekezeti jelleg mibenlétének értelmezése (Farkas 2009).

Az intézmény sajátos világnézetileg „semleges” képzést és oktatói kart integráló profiljának megfelelően a *KFRTKF* esetében a lelkészek, lelkigondozók, közösségszervező klerikusok jelenléte kevésbé átható, illetve csak a hitéleti képzést végző hallgatók körében (és a szakmai gyakorlatokon) jellemző. Az intézményfenntartó Tiszántúli Református Egyházkerület képviselői a vezető kijelölésén túl az intézmény belső életébe demonstratív nem avatkoznak be, ezt nem is tekintik feladatuknak. Noha néhány ponton halványan érzékelhető a felekezeti szempontok érvényesítésének szándéka a káderpolitikában, az intézmény átvett oktatói karával szembeni, alapításakor vállalt tolerancia kényszere alatt a tudományos, sőt a felekezeti szempontokat is inkább ráhagyóan kezelik, a vallásos meggyőződést, a vallásgyakorlatot

nem firtatják. A KRE-TFK egyértelmű az oktatói gárda vallásos elkötelezettsége, azonban elemzően reflektáltak a probléma összetettségére. Meggyőződve arról, hogy a magas akadémiai címek valódi értékét relativizálja, hogy azokat az államszocializmusban szerezték, a felekezeti szempontokat nyíltan fontosabbnak jelölik meg, mint a korábban megszerzett tudományos címek szerinti szűrést. Az egyháziasságot nemcsak a felekezeti hovatartozás, hanem a vallásos elkötelezettség és a vallásos szellemű oktatói tevékenység kritériumaival írják le. Az AVKF-en szintén az oktatás tekintetében mutatható ki az egyházfenntartói jelenlét. A felekezeti identitás és a tudományos előmenetel versenyében az előbbi tűnik erősebben befolyásoló tényezőnek, noha támogatja az oktatókat a fokozatszerzésben. Az intézményekben a felekezeti identitásnál megáll az egyháziasság vizsgálata, a vallásgyakorlatot magánügynek tekintik.

Általánosan kimutatható, hogy a hallgatókkal formális vagy informális nevelés tekintetében foglalkozó lelkészek, teológusok, a professzionális felekezeti szereplők több-kevesebb mértékű jelenlétét és a fontosabb rendezvények (tanévnyitó vagy avatőünnepségek) felekezeti külsőségek keretében való megrendezését a felekezeti felsőoktatási intézmények differentia specificájaként értelmezik. Egyértelművé vált, hogy a személyzeti politikában az akadémiai–akkreditációs–felekezeti szempontrendszer érvényesülésének arányai az intézmények sajátos vonását képezik. Egyéni arculatot kölcsönöz az intézménynek továbbá, hogy egész pontosan milyen értékek preferálását interpretálják ún. felekezeti szempontok érvényesítéseként. Felekezeti értékek alatt felekezeti hovatartozást, aktív vallásgyakorlatot, felekezeti kapcsolathálóba való erős beágyazódást, intézményalapítói múltat, speciális munkaetikát vagy a vallásos világnézettel kongruens szakmai tartalmak közvetítésére való képességet érthetnek. A megfigyelt felekezeti felsőoktatási intézmények között határozott különbség tehető abból a szempontból, hogy hogyan viszonyulnak a felekezeti jelenléthez. Többnyire klerikus az intézményvezető, s a két katolikus intézmény munkáját még egy-egy szerzetesrend tagjai is támogatják. Azonban ez nem jelenti az egyházas szellemiség egyforma karakterét és súlyát. Az egyháziasság és az akadémiai értékek a legtermékenyebben akkor kapcsolódnak egybe, ha kiaknázzák az egyházi egyetem eszményének globális befolyását, a tekintélyt kölcsönző nemzetközi kapcsolatokat (Marginson–Rhoades 2002).

Az intézmények társadalmi háttere

Vonzáskörzet. A felekezeti intézmények többségében az állami intézményekhez képest kevesebben vannak azok a hallgatók, akik az intézményt annak közelsége miatt választották. Az AVKF, a KRE-TFK és a PKE esetében nem ez a domináns intézményválasztási szempont. A hallgatók állandó lakóhelye szerint a KRE-TFK rendelkezik a legnagyobb vonzáskörzettel, a viszonylag kis létszámú intézmény orszá-

gos beiskolázású. A *KFRTKF* esetében viszont a diákok csaknem kétharmada állítja, hogy az intézmény közelsége miatt választotta a felekezeti felsőoktatási formát, s ezt igazolja a helybeli hallgatók kiemelkedően magas, mintegy kétharmados aránya. A RKE-en végzett kérdőíves felmérések szerint, az ide érkező hallgatók a környékbeli településeken és a szomszédos járásokban élnek. Az intézményi választásnál nyilván regionális szempontokat is figyelembe vesznek ezek a hallgatók, mindamellett határozottan erős vallásgyakorlatú vonzáskörzetről van szó.

A hallgatók vallásossága. A kutatás során feltételeztük, hogy a felekezeti felsőoktatási intézményekbe jelentkezők létszámának alakulását az lendítette fel, hogy a többségitől eltérő világnézetű, kultúrájú csoportok igényeire ad választ. Nagy hallgatólétszámú hazai egyetemek között végzett szektorközi összehasonlítás megerősítette ezt a feltevést. Bár jelentősebb különbség volt szektorfüggetlenül az inkább vallásos (magukat egyházasan vallásosnak vagy a maguk módján vallásosnak mondó) hallgatók között, az egyházi egyetemen tanuló vallásos hallgatók a nem egyházi egyetemek egyházasan vallásos hallgatóihoz képest is jobban kötődnek a konzervatív értékrendhez, továbbá a kábítószer-fogyasztás, abortusz, eutanázia kérdésében is markánsan eltérő álláspontot követtek (Révay 2010). Egy másik kutatás során két, hasonlóan országos beiskolázású, de különböző szektorhoz tartozó magyarországi egyetem hallgatói között vallási összetétel, politikai preferencia és deviáns magatartásminták megítélésének tekintetében tapasztaltak különbséget a kutatók, azonban társadalmi hátterük, életmódjuk és munkához való viszonyuk hasonló (Ambrózy et al. 2005).

Természetesen a kutatások során külön vizsgáltuk a teológiai képzésben és a felekezeti felsőoktatási intézmények világi képzéseiben tanuló hallgatókat. A két szegmens közötti eltérés abban mutatható ki, hogy míg a teológiai intézmények esetében szűrési szempont a hallgatók felekezeti hovatartozása, addig az általános képzést nyújtó felekezeti intézményekben nem követelik meg az adott felekezethez való tartozást.

A KRE-TFK arra törekszik, hogy hallgatói lehetőleg minél nagyobb számban reformátusok legyenek. Ennek megfelelően az egyező felekezethez tartozók aránya itt a legnagyobb. A hallgatók egyharmada vallja magát az egyház tanítását követőnek, de nagyjából egyhatodik egyáltalán nem vallásos. A PKE felekezet szerint heterogénebb, a reformátusok a hallgatók felét teszik ki. Bő egyötödük felekezetes vallásosságú, viszont teljesen vallástalanok szinte nincsenek közöttük. A *KFRTKF*-en a hallgatók felekezeti arányai többé-kevésbé megegyeznek a PKE-vel. Az egyes felekezetekhez tartozók hasonló arányban vannak jelen, feltűnő különbség mutatkozik viszont a nem vallásosak kategóriájában, amely itt közel 40%. A katolikus felekezeti felsőoktatási intézmények működését szabályozó *Ex corde ecclesiae* apostoli rendeletben utalást találunk a hallgatók felekezeti összetételére vonatkozóan. A rendelet meghatározza, hogy a hallgatóság nagyobb hányadának (több mint 50%-ának)

szükséges katolikus felekezethez tartozónak lennie. Az AVKF-en a diákok bő kétharmada katolikus. Az intézmény ennek tudatában fontosnak tekinti a missziós feladatot. A RKE-en a túlnyomó többség katolikus, kevés evangélikus, de a hallgatók egyötöde felekezeten kívüli.

Az oktatók vallásossága. Az oktatók vallásossága (felekezeti hovatartozása) szintén fontos mutató. Az AVKF-en és a KRE-TFK-en az oktatói gárda több mint 80%-a az adott felekezethez tartozik. A RKE és az AVKF követni szándékozik az Ex corde ecclesiae dokumentum azon elvárását, miszerint az oktatók több mint 50%-ának katolikus felekezethez tartozónak kell lennie. A PKE koncepciója szerint elsősorban református vagy evangélikus vallású egyháztags oktatókra számítanak, de a szakmai alkalmasság és az intézmény szellemiségével való konszenzus nélkülözhetetlen feltétel. Az oktatók java része a felekezeti kritériumnak megfelel, de más felekezethez tartozó oktatók, még ortodoxok is vannak.

Elvileg a KFRTKF-n is az a törekvés, hogy biztosítsák a református oktatók többségét, azonban itt speciális a helyzet, hiszen az államiból felekezeti válság idején kötött szerződés értelmében átvették az oktatói kart, így a felekezeti szempont vizsgálata sokáig értelmetlen volt. Az oktatói felvételnél ma már két hasonló pályázat közötti döntéskor vizsgálják a felekezeti hovatartozást. A felekezeti intézményekre vonatkozóan megfogalmazható, hogy nem vizsgálják az oktatói gárda vallásosságát.

Az oktatók és a hallgatók viszonya. Noha az intézmények általában az expandált felsőoktatás minden ismertetőjegyét felmutatják (alacsony oktató/hallgató arány, több tagozaton párhuzamos oktatás, sok írásbeli számonkérés), a felekezeti oktatási intézményekben nagy hangsúlyt helyeznek a fiatalokkal való személyes törődésre. Az RKE oktatói az intézmény egyik fő eredményességi mutatójának éppen azt tartják, hogy az oktatók és a hallgatók egymáshoz való viszonya segíti a fiatalokat leginkább a személyiségfejlődésben. A belépéskor kiforratlan hallgatók a kilépéskor biztos világképpel hagyják el az intézményt. Arra, hogy a hallgatók hogyan érzékelik ezt, annak alapján igyekeztünk következtetni, hogy mi jellemzi az oktatók és a hallgatók egymással folytatott kommunikációját.

Nyolc felsőoktatási intézmény (négy felekezeti és négy nem felekezeti) hallgatóinak válaszai azt mutatták, hogy miközben a tanulmányokkal kapcsolatos tanórán kívüli beszélgetések csak egy kicsivel gyakrabban fordulnak elő a felekezeti felsőoktatási intézményekben, addig a felekezeti intézmények hallgatói jóval gyakrabban folytatnak beszélgetéseket oktatóikkal nem tanulmányokkal kapcsolatos dolgokról (a hallgatók háromnegyede számolt be erről a felekezeti intézményekben, míg a nem felekezetiekben alig valamivel több, mint a fele). A nem tananyagból való beszélgetés élménye az AVKF-en és a PKE-n a leggyakoribb. A KRE-TFK-en, a KFRTKF-en és a PKE-n az átlagnál többet beszélgetnek az oktatókkal irodalmi, közéleti kérdésekről,

a KRE-TFK-en a hallgatók nagy része magánéleti problémáit is megosztja oktatóival, az AVKF-en, az KRE-TFK-en és a PKE-n a hallgatók többsége úgy érzi, hogy az oktatók a pályafutására, a jövőterveire is odafigyelnek.

Az intézmények oktatási, nevelési, kutatási tevékenysége

Küldetésnyilatkozat. A küldetési nyilatkozat elveket, célokat, normákat tartalmaz, melyek az adott intézmény profilját körvonalazzák. Az egyes felsőoktatási intézmények küldetési nyilatkozatainak vizsgálata különböző pontokra koncentrált: a bemutatott célrendszer konkrétságára, a felekezeti közösség iránti elkötelezettségre és a képzés társadalomban betöltött funkciójára. A legnagyobb ívű, leginkább elvont célok az RKE-t jellemzik, célrendszere a nagy nyugati felekezeti egyetemekére emlékeztet a keresztény és európai kulturális örökség melletti elkötelezettséggel. Azzal, hogy nem munkapiaci elhelyezkedést, hanem az oktatást és a művelődést összekapcsolja és az igazság keresésének örömét jelöli meg az egyetemi munka céljával, a tudás, tanulás koncepcióját szinte transzcendenssé tágítja. A PKE küldetésnyilatkozatában, ha nem is olyan tág közösség, mint az európai, de a magyar nyelvű közösség szolgálata kap központi szerepet, sőt a magyar nyelvű felsőoktatás ügye nagyobb hangsúlyt kap, mint a vallásos nevelés kérdése. A tanulmányi munka célrendszere is konkrétabb, a magasan képzett értelmiség, nemzetközileg is versenyképes szakember-utánpótlás biztosítása kerül előtérbe. Míg a RKE küldetésnyilatkozata kiemeli a katolikus közösség szolgálatának meghatározó szerepét, akárcsak a KFRTKF-é a reformátusét, PKE esetében a legkevésbé hangsúlyos a felekezeti kötöttség. A KFRTKF a református hagyományok és értékek kontinuitásának fenntartását olyan keretnek tekinti, amely a térség gazdasági-társadalmi igényeihez igazított képzési struktúra alapját képezheti, vagyis a felekezeti meghatározottságú nevelési célok mellett flexibilisen és praktikusán viszonyul a szakmai tartalmakhoz. Az AVKF és az KRE-TFK koncepciójában a konkrét pályára való felkészítés áll a középpontban. Az AVKF elsődlegesnek tartja, hogy katolikus pedagógusokat és hitéleti szakembereket képezzen. Az KRE-TFK a református értelmiség, különösképpen a tanítói pálya kommunizmus alatti vérveszteségének pótlását látja legfontosabb küldetésének, hiszen az ifjúság nevelése kulcskérdés a felekezeti közösség jövőbeni megmaradása szempontjából is.

Ha megfigyeljük, hogy az azonos felekezethez tartozó intézmények milyen elemeket hangsúlyoznak az adott felekezet szimbolikus örökségéből, felfigyelhetünk arra, hogy a felekezeti felsőoktatási intézmények meghatározó vonása az egyéni arculat kialakítására való törekvés. Az KRE-TFK a szentírási alapokat, a KFRTKF a református közösség hagyományait, a PKE a nemzeti felelősségvállalást helyezi a középpontba. Az RKE a hatalmas, egyetemes katolikus örökséghez való kötődést, az AVKF inkább a társadalom esettjeivel való törődés hagyományát hangsúlyozza.

Az oktatás tartalma. A felekezeti felsőoktatási intézmények oktatási kínálatára a térségben különösen jellemző, hogy igazodik az egyházak társadalmi szerepvállalásáról alkotott közfelfogáshoz. A RKE négy karral működik: ezek bölcsészettudományi, pedagógiai, egészségügyi és teológiai karok. A pedagógiai karon gyógypedagógiai és szociális munka szak, az egészségügyi karon ápolóképzés van jelen már a kezdetektől. Az egyháziasság és az akadémiai szabadság tekintetében fontosnak látják, hogy a curriculumot és a kutatási terveket az egyház képviselőivel interakcióban alakítsák ki. Legalább ilyen fontos törekvés az, hogy a többi tudományterülettel állandó és termékeny interdiszciplináris diskurzust folytassanak társadalmi, politikai és gazdasági kérdésekben.

Az AVKF képzési profiljában az óvodapedagógia, szociálpedagógia, tanító és katekéta, lelkipásztormunkatárs-képzés szerepel. A főiskola kiemelten fontos feladatának tartja, hogy a hátrányos helyzetű gyerekek neveléséhez speciális ismeretekkel rendelkező tanítókat képezzen. A pedagógiai módszertani megújulás iránti fogékonyságot jelzi a drámapedagógus-képzés. Mindkét intézményre jellemző, hogy a hallgatóknak az első évben kötelező a főiskola által meghirdetett, vallási jellegű tantárgyak hallgatása. A KRE-TFK és KFRTKF számára fenntartói megállapodás (százalékos arányban) határozza meg a vallásos jellegű tanegységek jelenlétét az oktatásban. A szakok megnevezését és tartalmát viszont a főiskolák határozzák meg. A KFRTKF református főiskolává válása óta kétféle hitéleti képzést nyújt, a katekéta lelkipásztor és a hitoktatói képzést. A szekuláris képzési területeken a hivatalos tanrend tartalmaz egy féléves általános vallástörténet tantárgyat minden főiskolás számára. Ezt egészítik ki a speciálkollégiumok vallási jellegű tanórái, melyek a hitéleti képzést végzők számára kötelezően jelennek meg, az egyéb szakokon pedig választhatóak.

Az RKE és a KFRTKF egyaránt folytat médiatudományi képzést annak tudatában, hogy a tömegkommunikáció társadalmi jelentősége miatt felelősségteljes szakemberekre van szükség, sőt a KFRTKF a hallgatók gyakorlólhelyének biztosítására online is hallgatható rádióállomást üzemeltet, melynek műsorpolitikáját a régió tudományos és kulturális értékeinek megismertetése jellemzi. A PKE képzési profiljára a dinamikus bővülés és az akkreditációs kényszer miatt az állami egyetemek kínálatához való hasonulás a jellemző, bár szociális munkásokat – a többi felekezeti intézményhez hasonlóan – képez az egyetem.

Összességében a 2000-es évek végére a térségben általánosan jellemző, hogy a demográfiai hullám elcsitulása miatt csökkenő hallgatólétszámmal, s az akkreditációs megszorítások miatt – több képzési területen nehézséget jelent egyes magiszteri képzések akkreditálása – a hagyományosan népszerű képzések folyamatos működtetésének elbizonytalanodásával kell számolni. A hallgatólétszám azokban az intézményekben ingadozik kevésbé (bár alacsony szintet tart), amelyek bátrabban vállalják a felekezeti képzési profilt az uniformizáló felsőoktatás-politikai nyomással szemben. Valószínű, hogy amennyiben a létszámalapú finanszírozás nem egyfajta

kommerciális szemlélet elsajátítása felé sodorná az intézményeket, jobban sikerülne kiaknázni felekezeti karakterükből adódó erőforrásaikat.

Tudományos, kutatói teljesítmény. Általában vitapontként merül fel a térség felekezeti intézményeivel kapcsolatban az akadémiai minőség kérdése. Egyes szerzők szerint a felekezeti intézmények esetében a kutatási projektekből való alacsony részvételi arány mutatható ki. Az akkreditációs követelmények a térség összes intézményét, így a felekezetieket is, arra serketik, hogy az oktatói teljesítményében a tudományos előrelépés, a publikációk, a nemzetközi tudományos networkökbe való bekapcsolódás növekvő teret kapjon. Az oktatók kutatásra és oktatásra fordított idejének arányszámait jelen vizsgálat nem érintette, de az interjúk alapján arra következtethetünk, hogy a felekezeti intézményekben talán a hallgatókkal való behatóbb, időigényesebb foglalkozás miatt jelentős az oktatási és adminisztrációs munkaterhelés túlsúlya. A legtöbb intézményben láttuk a tudományos tevékenység támogatására való törekvést, azonban az egyetemi ambíciókkal rendelkező intézmények esetében ez sokkal határozottabb volt.

A RKE határozottan törekszik nemzetközi együttműködések kialakítására, igaz, több ezek közül képzési kooperáció. Az oktatók publikálását, sőt az idegen nyelven való publikálást kifejezetten szervezik, a doktorálást és a habilitációra való felkészülést elvárják. Az PKE oktatóit is erős publikációs tevékenység jellemzi, az anyanyelven és az államnyelven kívül idegen nyelven is megjelenítik a tudományos eredményeiket. Az AVKF, a KFRTKF és a KRE-TFK esetében a belföldi tudományos közvélemény számára publikálnak, s gyakori eset, hogy a fokozat megszerzése után csökkenő számú kutatási projektről és publikációról, viszont igen magas óraszámokról számolnak be az oktatók, ami nem kedvez a folyamatosan szigorodó akkreditációs elvárások teljesítésének. Az általunk vizsgált felsőoktatási intézmények közül egy intézményben folyik PhD képzés, a RKE-en, a többi intézmény végzett hallgatói és gyakran az oktatói is más intézmények doktori képzéseiben vesznek részt.

Külső kapcsolatok. Mint a térség minden felsőoktatási intézménye az utóbbi években, a felekezeti intézmények is kiemelt figyelmet fordítanak a nemzetközi kapcsolataik kiépítésére és fenntartására. A felekezeti kötődés révén adódó természetes kapcsolatháló jó alapot kínál ehhez. A felsőoktatási intézmények közül a RKE a katolikus egyetemek, különösen lengyel, osztrák és olasz intézményekhez igyekszik kapcsolódni. A PKE számos külföldi intézménnyel tart kapcsolatot, melyek közül főként a holland és a német felekezeti felsőoktatási intézményekkel való kapcsolattartás jellemző. Mindkét intézmény törekszik a kialakuló interregionális felsőoktatási kapcsolathálózatokban is megtalálni a helyét. Az AVKF-nek holland és brit, inkább a PPKE-mel történő együttműködése jellemző, mely kapcsolat megnyilvánul az oktatói, a szakmai-tudományos munkában is. A KRE-TFK és a KFRTKF kap-

csolataiban német, holland, osztrák és brit kapcsolatok is szerepelnek. A hallgatói tapasztalatok azt mutatják, hogy a külföldi munka vagy tanulmányi tapasztalatokkal rendelkezők valamivel gyakrabban fordulnak elő az egyházak intézményeiben.

A nemzetközi összehasonlítás tapasztalatai

A közép-kelet-európai térség felekezeti felsőoktatási intézményeinek rendszerváltás utáni helyzetét csak a felsőoktatás közép-európai, és államszocialista fejlődési modelljének, majd átstrukturálódásának, valamint a rendszerváltás társadalmi és kulturális folyamatainak, a térség felekezeti és vallási dinamikájának ismeretében lehet megérteni. A felekezeti intézményekre az állami, akadémiai és piaci erőközpontok mellett a speciális értékrenddel és elvárásokkal rendelkező fenntartó felekezetek is erőteljes hatást gyakorolnak. Az intézményi terepkutatásaink legfontosabb eredménye, hogy a felekezeti felsőoktatási intézmények számos közös vonás mellett sok tekintetben markánsan egyéni arculatot mutatnak.

A keletkezéstörténetek vizsgálata alapján megállapítottuk, hogy a különböző felekezeti intézmények létrejöttében nagyjából ugyanazok az aktorok játszanak szerepet, azonban ezek szerepe nem mutat egységes mintázatot. A legváltozatosabb képet a kormányzati szereplő magatartása mutatta. Az új felekezeti felsőoktatási intézmények környezetét a gazdasági-társadalmi fejlettség tekintetében alacsonyabb státusz, az intézményalapító felekezet átlagosnál erősebb jelenléte, általában élénk vallásgyakorlat, a középiskolás korcsoport relatíve jelentősebb aránya és a felsőoktatási intézményhálózat nem elég sűrű szerkezete jellemzi. A felekezeti felsőoktatási intézmények egykori felekezeti vagy azokért cserében felajánlott ingatlanokban működnek, azonban a Romániában működő felekezeti intézmény kivételével szinte teljes mértékben állami költségvetés finanszírozza őket.

Az államhatárok többszöri átrendeződése miatt a térség társadalmi nemzeti-etnikai és felekezeti szempontból különösen heterogének. Ebben a közegben a vizsgált intézmények a nemzeti és a vallási identitásőrzést egyaránt feladatuknak tartják. Ennek azonban konstruktív és toleráns formáját valósítják meg éppen az egyetemes vallási közösséghez való tartozás tudata révén. Bár a felekezeti felsőoktatási intézmények élén szinte mindenütt klerikus áll, a felekezeti fenntartók nem azonos mértékben folynak bele az intézmények belső életébe, s az egyháziasság is eltérően artikulálódik az intézmények személyzeti politikájában és hétköznapi gyakorlatában. A felekezeti, állami és az akadémiai erőközpontok értékrendjének feszültsége mindenhol kitapintható, de nem mindenhol reflektálnak ezekre a konfliktusokra.

A felekezeti felsőoktatási intézmények hallgatói között felülreprezentáltak vannak jelen az intézményalapító felekezethez tartozók és a felekezeti vallásgyakorlattal jellemezhetők, azonban a vonzáskörzetben lakó más felekezetek hívei, a felekezethez nem tartozók vagy a nem vallásgyakorlók is szívesen jelentkeznek ezekbe az intéz-

ményekbe. Az oktatók kiválogatásakor ugyan mindenütt van törekvés a felekezeti és vallási szempontok érvényesítése, azonban ezek különböző mértékben válnak meghatározóvá, mivel a felekezeti-vallási elkötelezettség és az akadémiai teljesítmény sajátos összefüggéseket mutat a posztszocialista környezetben. Az intézmények a hallgatókkal való személyes törődésnek a nem felekezeti intézményeknél jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, s a nem csupán hivatalosra szorítkozó hallgató-oktató kommunikációs struktúra valóban sajátos vonásokat mutat.

Noha az intézmények küldetésnyilatkozatai sok hasonló mozzanatot tartalmaznak, melyek között a leggyakoribb az értékátadás, a lelki fejlődés és az oktatás egyenrangú megítélése, a felekezeti hagyomány és a szolgálni kívánt közösség intézményenként egyedi megközelítésben kerülnek említésre. Az intézményeken mindenütt működnek a vallási tartalmak közvetítésének informális és formális csatornái, a hallgatók a kötelező tárgyak és a felkínált extrakurrikuláris lehetőségek széles skálájával találkozhatnak. A felekezeti intézmények oktatói az átlagosnál túlterheltebbnek tűnnek, ami nemcsak a magas óraszám, hanem a lelkiismeretesen végzett nevelői-tanácsadói feladatok, az akadémiai, állami, felekezeti erőközpontoknak való együttes megfelelés többletterhei miatt állhat elő. Az intézmények azonban változatos képet mutatnak abból a szempontból, hogy milyen intenzitással ösztönzik magasabb tudományos teljesítményre oktatóikat.

Kutatásunk eredményeképpen megállapítottuk, hogy a vizsgált felekezeti felsőoktatási intézmények számos közös vonásuk mellett markánsan különböznek egymástól, ezért nem érdemes leegyszerűsítve általában a felekezeti intézményekről beszélni. Alapjában véve nem piaci logikát követnek; sokkal inkább a Clark-féle „bürokratikus modellt”. A felekezeti identitás tekintetében a Benne-féle típusok közül az ortodox típus kivételével mind a három felismerhető közöttük, igaz, kizárólag hitéleti képzést folytató intézménnyel nem foglalkoztunk. A tengerentúli felekezeti felsőoktatás kutatóitól eltérő tapasztalatunk, hogy az intézmények egy másik tengely mentén is jelentős eltéréseket mutatnak, melynek egyik pólusa a nemzeti vagy országos elkötelezettség, s a másik pólusa egy regionális küldetés vállalása. Ezek az intézmények tipikusan intézményhiányos régiókban jöttek létre a régió országaiban bekövetkező rendszerváltások után, s eltértek azoktól a reprezentatív egyházi egyetemektől, melyek megpróbálták felvenni a versenyt a nagy állami egyetemekkel.

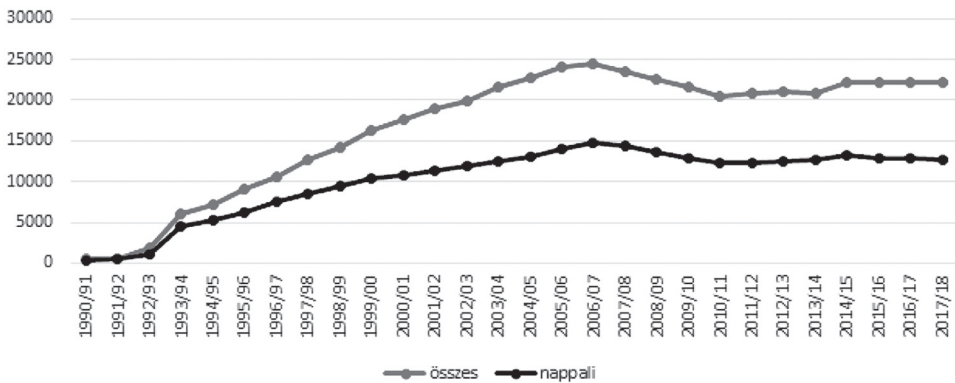
Az egyházi felsőoktatási intézmények képzési jövőképe

Felekezeti felsőoktatással kapcsolatos vizsgálataink a politikai átalakulást követő harmadik évtizedben az intézmények jövőképe felé fordult. A felsőoktatási trendek új irányait már az előző kutatás nyomán is sejteni lehetett, azonban ebben az évtizedben a kedvezőtlen demográfiai folyamatok, a versenypálya nemzetközivé szélesedése, s a változó társadalmi igények új helyzetet teremtettek. Kutatásunk arra a

kérdésre kereste a választ, hogy milyen képzési szerepet vállalnak az egyházi intézmények az ország felsőoktatási rendszerén belül.

A magyarországi egyházi felsőoktatási intézmények száma 2019-ben a rendszerváltás előttinek lényegében a kétszerese. Az államszocializmusban csak hitéleti képzéseket folytattak, a számuk 10 volt, a 1993/94-es tanévben 28-ra emelkedett, 2000-ben az integráció első hullámával 26-ra, 2008-tól 25-re, majd 2015-től 22-re csökkent. Az összes hallgató létszáma a 2017/18-as tanévben 22106 volt, az állami szektor hallgatóinak kevesebb mint tizede (8,98%), a nappali képzésben pedig 12753, az állami szektorénak 7%-a. A hallgatók létszámának alakulása szerint a korszakhatár 2005, addig töretlen emelkedés jellemezte a szektor iránti hallgatói érdeklődést, mint ahogy az állami szektorban is. Azonban míg az állami szektorban folyamatosan esett a hallgatók száma, addig az egyházi intézményekben az enyhe csökkenés 2010-től stagnálásba fordult. A nappali munkarendben tanulók aránya az egyházi intézményekben az ezredfordulón került 60% alá, s azóta nem is emelkedett, mint az állami szektorban. Az egyházi felsőoktatási intézmények teljes munkaidőben a 2017/18-as tanévben 1062 oktatót foglalkoztatnak, ez az összes hazai teljes munkaidőben foglalkoztatott oktató 6,9%-a.

A magyarországi egyházi felsőoktatási intézmények hallgatóinak létszáma (1990-2018)

Forrás: Oktatási Hivatal 2018.

A rendszerváltást követő első két évtizedben a legfőbb oktatáspolitikai viták akörül folytak, hogy hogyan alakulnak meg az egyházi egyetemek, az állam milyen gazdasági és minőségi kontrollt alkalmaz felettük stb. A politikai átalakulás következtében a felsőoktatás nyitottá vált a társadalmi igényekre, az expanzió kiteljesedett, s nemcsak a felsőoktatásba jelentkezők és felvettek létszáma növekedett, hanem az intézmények száma is. Az egyházi intézmények segítettek a megsokszorozódó képzési igényeknek megfelelő kapacitást megteremteni. A rendszerváltás utáni harmadik

évtizedben a megerősödött egyházi intézmények egyre inkább a versengő felsőoktatási erőterben találták magukat. A felsőoktatási intézmények között kialakult versengést elsősorban demográfiai okok magyarázzák. A hallgatói létszámot illetően, ugyanis a 90-es években végbement felsőoktatási expanzió ellentétéként, a 2010-es években, de 2015 óta határozottan a hallgatói létszámcsökkenés tendenciájával számolhatunk (Kozma 2004; Polónyi 2014). A versengés nemcsak a különböző fenntartású intézmények között figyelhető meg, hanem az azonos fenntartású intézmények is versengenek egymással.

Az egyházi intézmények sokszínűsége fennmaradt, a hitéleti képzést folytató intézmények szellemisége karakteresen egyházas, s világi képzést folytató intézmények többsége viszont a hallgatói rekrutáció fenntartása miatt nem meri karakánul felvállalni az egyházas szellemiséget, noha ez határozottabb üzenetet küldene a felhasználóknak az intézményi identitásról. A nagy, reprezentatív egyházi egyetemek a nemzeti felsőoktatási piacon jól teljesítenek, de nem erős a törekvés, hogy a nagy állami egyetemekkel együtt ők is felvegyék a versenyt a nemzetközi elit klubokba való bekerülésért, melyet a ranking mutatók javítása (vagy kozmetikázása), a nemzetközi mobilitás erősítése, a külföldi oktatók vonzása, a külföldieknek szóló önköltséges képzések fémjeleznek. Viszont a karakteresen vallásos világ-, társadalom- és emberképre alapozott küldetést és arculatot vállaló, sokszor regionális missziót vállaló intézmények jövője különösen bizonytalanra válik a 2015 óta határozottan megjelenő szelektivebb, exkluzívabb felsőoktatási politika mellett, mely a belépési feltételek szigorítása, az önköltséges hallgatók aránynövelése és az esélyegyenlőségi kompenzáció szűkítése irányába mozdult el.

A magyarországi egyházi intézményeknek a versenyhelyzetre adott válaszát 2019 tavaszán a szakindítási stratégiáik tanulmányozásával mértük fel szem előtt tartva, hogy a képzési kínálat jövőképről és társadalmi küldetésről árulkodik (Pusztai et al. 2019). A Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság nyilvános adatbázisából kigyűjtöttük a 2005 és 2019 közötti szaklétesítési és szakindítási kérelmeket, s az adatok elemzése során arra a kérdésre kerestük a választ, hogy milyen irányba fejlesztették képzési kínálatukat az egyházi felsőoktatási intézmények.

Az egyházi felsőoktatási intézményeket alapvetően három kategóriába soroltuk. A nagyobb, többkarú egyetemek, az eredendően hittudományi képzési céllal működő intézmények, valamint a nem hittudományi képzési céllal működő és szűkebb, önálló karok létesítését nem lehetővé tevő képzési palettával rendelkező intézmény. A 21 felsőoktatási intézmény 230 szakindítási vagy létesítési kérelmének fele alapképzési szakra vonatkozott, a mesterképzések indítási terve sem volt ennél sokkal ritkább. Az intézmények tehát döntően kétciklusú képzésekben gondolkodnak. A megcélzott képzési szintek elemzésekor egyértelművé váltak az eltérések: míg a hittudományi intézmények az alapképzésekben, a többkarú egyházi egyetemek a mesterképzésekben gondolkodtak a fejlesztés terén, ami egyfajta alrendszeren belüli munkamegosztás körvonalait mutatta. A felsőoktatási szakképzés és az osztatlan

képzés kezdeményezése szerény mértékű, de inkább a hittudományi intézményeket jellemezte. Függetlenül attól, hogy ezek a kezdeményezések sikerrel jártak-e, vagy nem az akkreditációs folyamatban, egyértelműen kimutatható a hittudományi intézmények azon törekvése, hogy az alap- és osztatlan képzések terén bővítsék kínálati palettájukat.

A kezdeményezett képzések vizsgálata során arra koncentráltunk, hogy milyen pályára készít fel a munkavégzés ágazati jellege szerint, illetve a közvetített ismeretek milyen tudományterülethez kapcsolódnak. Az egyházi felsőoktatási intézmények által indított szakok első csoportja a klasszikus hitéleti (teológiai) területen mozog. A második csoportjuk világi szakokat ölel fel, melyek bármely nem egyházi intézményben ugyanilyen néven és tartalommal is indulhatnának, ezek pedagógusképzések, a további szakok elsősorban jog- és bölcsészet- és társadalomtudományi területen, de előfordulnak természettudományi, műszaki és informatikai területen is, gyakran világi segítő, szociális szemiprofessziókra felkészítő szakok. A harmadik csoportjukba olyan szakok tartoznak, melyek bizonyos világi szakoknak speciálisan egyházi szociális, oktatási vagy kulturális intézmények vagy éppen az egyházközségek, gyülekezetek számára szükséges világi munkaerő képzését célozzák. A kezdeményezett képzések közül minden negyedik világi bölcsész szak, ezt követően a leggyakoribb képzések a klasszikus hitéleti területre irányulnak, melyet gyakoriságban a pedagógusképzés követ.

A többkarú egyházi egyetemek a hasonló volumenű állami egyetemekhez hasonló képzésekben terveztek fejlesztéseket, mint például a legjelentősebb mértékben bölcsész és társadalomtudományi képzések területén, a pedagógusképzés nem hitéleti vonatkozású szakjain, valamint a további, gazdasági, jogi, informatikai, műszaki területeken. Ez a modell az állami egyetemekkel való egyenrangúságra és egyenértékűségre törekvés, a sokoldalú és tömeges képzés irányába mutat, ami világméretben is jelen van az egyházi egyetemek körében. E típusú intézmények világi pályákra készítik fel a hallgatókat. A hitéleti felsőoktatási intézmények a hitéleti képzések területén megőrizték vezető szerepüket, miközben egyértelműen törekszenek a hitéleti segítő foglalkozásokra való felkészítés területén előrelépni. Mindez arra vall, hogy a hazai viszonylatban erősödő egyházi szociális és oktatási szerepvállalás intézményrendszerét segítsék szakemberekkel, illetve a megsokszorozódó és differenciálódó funkciókat ellátó egyházszervezet működését specialistákkal támogassák. Nehezen vitatható, hogy az utóbbiak képzési kínálatának bővítésére vonatkozó kezdeményezéséből kibontakozó küldetés alapvetően eltér az előzőtől. Nem hitéleti szerveződésű egyházi főiskola a korszak végére már csak egy maradt, a szűkebb értelemben vett hitéleti és a fenntartó felekezeti társadalmi küldetésének megvalósítását támogató képzések létesítésével és indításával próbálkozik. A nemzetközi orientáció megjelenését fémjelzi, hogy négy angol tanítási nyelvű szak is szerepelt a kérelmek között, a többkarú egyházi egyetemekről három, a hittudományi intézményekből egy angol nyelvű képzés kezdeményezése történt a vizsgált periódus utolsó szakaszában.

A modern, plurális felsőoktatás működésének harmadik évtizedében tehát megállapítható, hogy a magyarországi egyházi felsőoktatási intézmények képzési kezdeményezései nagy aktivitásról, dinamikus és határozott fejlesztési koncepciókról árulkodnak. A képzési irányok fejlesztéséből az intézményi jövőkép és küldetés egyértelműen kiolvasható. A többkarú egyházi egyetemek mellett kötelezték el magukat, hogy a világi egyetemek erős versenytársaiként folytassák munkájukat, döntően világi pályákra készítsenek fel, széles, sőt bővülő képzési palettával működjenek. Az eredendően hittudományi intézmények képzésre vonatkozó jövőterveiből az olvasható ki, hogy miközben dinamikusan szélesítenék képzési kínálatukat, küldetésük fő iránya a bővülő egyházi fenntartású intézményrendszer társadalmi válaszadó képességének gazdagítása.

3.2. A PÁLYASTABILITÁS MINT ÚTRAVALÓ⁶

Ebben a fejezetben a felekezeti felsőoktatási intézmények hatását úgy kívánjuk megragadni, hogy hallgatóik magatartását a diplomaszerezés után vizsgáljuk meg. Nem vitatható, hogy egy felsőoktatási intézmény eredményessége oktatóinak kutatói teljesítménye mellett az intézmény individuális hallgatói eredményességekhez való hozzájárulásaként értelmezhető. Az intézmények hatásának vizsgálatakor azokat a mutatókat szükséges megjelölni, amelyekben a kívánatos hallgatói fejlődés dimenziói testesülnek meg. A hallgatói tudásgyarapodás és ennek gyakorlati alkalmazásában szerzett jártasság mellett további dimenziók is számításba veendők a felsőoktatási eredményesség vizsgálatakor. A témakör kutatói szerint a felsőoktatásban formálódó attitűdök és értékorientáció, mint például a színvonalas és lelkiismeretes munkavégzéshez szükséges készségének, az ezzel kapcsolatos tudatosság és érettség kialakulása a felsőoktatásban eltöltött évek eredménye (Kuh–Umbach 2004, Pascarella–Terenzini 2005). Az eredményességet ebben az esetben a választott pálya melletti kitartásként konceptualizáltuk. A jelenséget retenciónak nevezzük. Különösen azokon a pályákon van jelentősége, melyek nagy társadalmi hasznossággal, azonban relatíve alacsony társadalmi megbecsültséggel jellemezhetők. Ezekben a területeken a kiegészítés veszélye nagy, a karrierlehetőségek csekélyek. Mint az előző fejezetben bemutattuk, az egyházi felsőoktatási intézmények képzési palettáján számos olyan pályára való felkészítés szerepel, különösen a szociális és a pedagógiai területeken, amelyek a fenti jellemzőkkel írhatók le.

⁶ Az elemzéshez felhasznált adatbázist a TÁMOP-4.1.2.B.2-13/1-2013-0009 projekt keretein belül készítettük el. A fejezet egy 2015-ben megjelent tanulmány (Pusztai 2015f) átdolgozott változata.

Retenció

Nemzetközi viszonylatban komoly problémaként jelenik meg a frissen végzett és a gyakorló pedagógusok pályaelhagyása, aminek következtében egyes körzetekben vagy egyes fenntartói szektorokban fenyegető tanárhány alakulhat ki (Norton 1999, Przygocki 2004). A pályaelhagyás okainak és a visszatartó tényezőknek az azonosítása az oktatási rendszerek stabil működése szempontjából igen fontos. Azok a kutatások, melyek azonosítani próbálják a pálya megtartó erejét növelő egyéni, intézményi és rendszerszintű tényezőket, elsősorban a pályaelhagyás első tünetének tekintett elégedetlenség okait keresik (Liu–Meyer 2005, Darling–Hammond 2010). A tanulmányok egy része a pedagógusok bérezéssel kapcsolatos elégedetlenségében látja a távozás legfőbb magyarázatát (Liu–Meyer 2005), mások viszont az okok között felhívják a figyelmet a szűkre szabott professzió értelmezésre (Shen 1997), a hiányos pályaszocializációra, s részben ennek következményeként értelmezik a túlterheltség-érzést, a munkakörülményekre való panaszkodást (Darling–Hammond 2010). Az individuális szintű magyarázatok a pedagóguskarrier egyes állomásait (főként az elejét) olyan szakasznak találták, amelyben nagyobb a pályaelhagyás kockázata, azonban a többváltozós elemzések nyomán ezt úgy sikerült pontosítani, hogy a kezdeti elkötelezettség és az első munkatapasztalatok döntő hatásúak akár a pályakezdők, akár a régebben pályán levők esetén is (Chapman–Green 1986, Darling–Hammond 2003). A racionális döntések elméletéből kiinduló megközelítések természetesen a befektetés (munkakörülmények/munkaterhelés) és a bérekben megtestesülő megtérülés relatíve kedvezőtlen arányával magyarázzák a pályaelhagyást (Chapman–Green 1986, Liu–Meyer 2005, Varga 2010, Polónyi 2010), nem számolva azzal, hogy az instrumentális racionalitás mellett létezik az ún. axiológiai racionalitás is, mely a retenció magyarázata lehet (Boudon 2003).

Az intézményi szintű hajlamosító vagy visszatartó tényezők között az intézményi szintű munkakörülményeket (óraszám, tanulólétszámok, infrastruktúra) és a szervezeti jellemzőket (döntési mechanizmusokban való részvétel, intézményvezetői támogatás, tantestületi szellem) említhetjük (Darling–Hammond 2003). A nemzetközi kutatásokból az is kiderül, hogy a városi körzetek viszonylag népes és kihívást jelentő tanulók tömegeit kezelő intézményeinek pedagógusai körében gyakoribb a pályaelhagyás, valamint a nem állami iskolák tanárai elégedettebbek és kevésbé hajlamosak a pályaelhagyásra. Ez utóbbit elsősorban az intézményben működő általános magatartási normákkal és az oktatási kormányzattól való viszonylagos függetlenséggel magyarázzák még az esetenként tapasztalható rosszabb bérezés vagy munkakörülmények ellenére is (Dronkers 1995, Przygocki 2004, Liu–Meyer 2005). A felekezeti intézmények nagyobb pedagógusmegtartó erejének magyarázata azonban egyrészt visszavezette a kutatókat az individuális vonásokhoz, a személyes elköteleződés és a hivatástudat fogalmához, másrészt az intézmények személyes elhívásra építő klímájával, az általánosan stabilabb munkamorálnak és magasabb motiváltságnak a tanu-

lói magatartásra és teljesítményekre való visszahatásával érvelnek (Coleman–Hoffer 1987; Bryk et al. 2002). A retenció kutatásának tehát ma már megkerülhetetlen problémaköre a professzionális elkötelezettség, a hivatástudat és a hivatás formálódásának kezdeti szakasza, így a pályaszocializáció befolyásos terepének számítók felsőoktatási intézmény is, amely a pedagógusképzésnek otthont ad.

Mivel a kutatások szerint a pedagógusok elégedettsége kiemelkedő közvetítő tényezőnek bizonyult a vizsgált döntés terén, ezért számolni kell az oktatáspolitikai rendszerszintű változásainak hatásaival is. A tanároknak az oktatáspolitikai reformok végrehajtásában vagy megbuktatásában felmutatott teljesítménye izgalmas kutatási kérdés (Hermann et al. 2009). Azonban nemcsak azt érdemes vizsgálni, hogy hogyan vesznek részt a tanárok a reformban, hanem azt is, hogyan hat a közérzetükre. Hazai viszonylatban Broadfoot és munkatársai nyomán Darvas elemezte a pedagógusok reformokhoz való viszonyát a kilencvenes évek elején (Broadfoot et al. 1988, Darvas 1993). Megállapította, hogy a pedagógusok oktatáspolitikai reformfolyamatokban játszott szerepét alapvetően a „túlterheltség és az alulkompenzáltág imázsára” épített identitásuk határozta meg, melynek tartópilléreivé a professzionális legitimitás feladása és „a szocializáció és a szelekció hatásai miatti felelősségelhárításra” épülő stratégia váltak a huszadik század második felében (Darvas 1993:600). Máig ható folyamatok eredőire mutat rá, amikor kiemeli, hogy a közoktatás rapid kiterjesztése, uniformizálása és a pedagógusok erőltetett homogenizálása következményeként a pedagóguspályákhoz tartozó szakmai csoportok korábbi világos önazonosságtudata összeomlott, a testületi identitás minden formája roncsolódott, a szakmai követelmények helyébe a politikai követelmények léptek s így a tanári pálya és a pedagógusképzés szakmai-tudományos vonzereje megszűnt (Darvas 1993). A folyamat egyik legfontosabb következményének tekinti a szerző a professzionális elkötelezettség attitűdjének a munkavállalói azonosságtudattal való felcserélődését.

Mindezekhez kapcsolódva fontos kérdésnek tartjuk, hogy milyen szerepük van a pedagógusképző intézményeknek a professzionális szocializáció folyamatában, s ezen belül ebben a tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy egy 2014 év végén pedagógusok körében történt adatfelvétel eredményeire támaszkodva megvizsgáljuk, hogy a felekezeti fenntartású pedagógusképző intézmények hagynak-e valamilyen speciális nyomot a náluk végzett szakemberek identitásán.

Astin a hallgatói eredményesség okait keresve figyelt fel arra, hogy a hallgatók jobban teljesítenek, ha harmóniában vannak intézményi környezetükkel. Úgy találta, hogy a kulturális kötődés támogatja a felekezeti főiskolákon az adott felekezethez tartozók jó teljesítményét, hisz könnyebb azonosulniuk az intézménnyel, s szívesen vesznek részt annak életében. Emellett azt figyelte meg, hogy a felsőoktatásba lépés több világnézeti, vallási, életvezetési, ízlésbeli orientáció alakulására hatással volt, s ebből arra következtetett, hogy az együttálló változásoknak a hallgató intézményi környezettel való kölcsönhatásában kell gyökereznie. Ezen a megfigyelésen nyugszik az involválódás elméletének hallgatói eredményességre adott magyarázata

(Astin 1993). Kutatások sora hívta fel a figyelmet a politikai, társadalompolitikai kérdésekben, az adózási és gazdasági etikai ítéletalkotásban, önkéntes munkában és civil szerepvállalásban mutatkozó változásokra, amelyek a felsőoktatásba lépés nyomán következnek be a hallgatókban (Pascarella–Terenzini 2005).

Retenció vizsgálata a felekezeti felsőoktatási intézmények alumnusai körében

A retenciót, azaz a pályán maradást a pályaszocializáció eredményességi mutatójának tekintettük, s a hazai szakirodalomban kevés figyelemmel kísért tényezőjét, a felsőoktatási intézmény fenntartói szektorának hatását vizsgáljuk ebben a tekintetben. A válaszadók által (diplomaszerzést eredményezően) látogatott felsőoktatási intézmények fenntartója szerint új változót hoztunk létre. A felekezeti felsőoktatásban a megkérdezettek bő tizede szerzett diplomát (115 fő). Mivel arra voltunk kíváncsiak, miben térnek el egymástól az állami és az egyházi felsőoktatásból kilépő pedagógusok, három kérdéskörben (retenció, szerepfelfogás, nevelési értékek) vettük össze őket egymással.

Az adatfelvétel célja a Debreceni Egyetem központú felsőoktatási térség állami és egyházi közoktatási intézményeiben tanító pedagógusok kikérdezése volt. Az iskolafenntartó szektorokból részben a térségi-települési-társadalmi környezet szerint, részben az Országos Kompetenciamérés intézményi szintű átlageredményei szerint illesztett intézménypárokat hoztunk létre. Az adatfelvétel 2014 őszén zajlott, az adatbázis összesen 1056 pedagógus adatait tartalmazza.

A felekezeti pedagógusképzésben végzettek jellemzői

Az elemzés alapkérdése praktikusán fogalmazva az, hogy a felekezeti fenntartású pedagógusképzés milyen minőségű munkaerővel látja el a közoktatási intézményeket, különös tekintettel a felekezeti iskolákra. A megkérdezettek bő fele alapfokon, kétötöde pedig középfokon tanít. A diplomaszerzés intézményi fenntartója szerint azonban a felekezeti pedagógusképzésből érkezők az alapfokon tanítók körében felülreprezentáltak (71%-uk tanít ezen a szinten, szemben az állami képzésből kilépők 46%-ával), míg a középfokú képzésben kifejezetten alulreprezentáltak (15% szemben az állami képzésből kilépők 37%-ával), s az iskolaelőtti szinten is kisebb arányban vannak. Ez részben a régió pedagógusképzési intézménykínálatának fenntartói szerkezetével magyarázható, másrészt arra hívja fel a figyelmet, hogy a fővárosban működő felekezeti fenntartású, középfokra készítő pedagógusképzési intézmények nem tudják ellátni országos szakember-utánpótlási funkciójukat. Egész pontosan az látható, hogy a fővárosi felekezeti felsőoktatásra még a pedagógusképzésben is

ugyanúgy jellemző a humán tőke többi régióból való elcsatornázó hatása, mint a nem felekezeti intézmények működésére. Nyilván ugyanennek a hatása érződik a felekezeti pedagógusképzésből kiléptettek szakstruktúráján, hiszen a humán szakosok felülreprezentáltak, míg az idegen nyelv és a tiszta reálszakosok alulreprezentáltak a válaszadók körében. A felekezeti felsőoktatásban diplomát szerzők és az egyházi intézményben dolgozók enyhe lemaradásban vannak a szakvizsgák tekintetében. A megkérdezettek átlagosan 20 éve dolgoznak pedagógusként és 15,5 éve jelenlegi intézményükben, a felekezeti pedagógusképzésből kikerülők mindkét szempontból szignifikánsan „fiatalabbak”, ami a felsőoktatás fenntartói szerkezetváltásának periódusát magyarázhatja. A nők aránya szignifikánsan magasabb a felekezeti pedagógusképző intézményekben végzettek körében (állami: 82,3%, felekezeti 91,1, $P=0,013$), ami a felekezeti pedagógusképzés alapfokú oktatásra felkészítő orientációjával áll összefüggésben. A felekezeti és az állami pedagógusképzésben végzettek között nem mutatkozik szignifikáns különbség a pedagógusok szüleinek legmagasabb iskolai végzettsége tekintetében. Ez azért figyelemre méltó, mert miközben az alapfokon tanítók általában alacsonyabb státusú családokból érkeznek, a felekezeti tanítóképzésben relatíve magasabban iskolázott szülői háttérű hallgatók tanulnak. Az alapfokon tanító felekezeti pedagógusképzésben végzettek szülői iskolázottsági státusa magasabb, amit a diplomás anyák gyermekeinek felülreprezentáltsága okoz. Ennek alapján az az óvatos feltevés fogalmazódhat meg, hogy a felekezeti tanítóképzésbe lépéskor mérséklődik az a negatív önszelekció, ami a pedagóguspálya ezen szegmensét általában erősen sújtja. Az anyagi helyzetet vizsgálva az objektív mutató (vagyis a javakkal való rendelkezés) tekintetében az állami pedagógusképzés alumnusai állnak jobban, a felekezeti pedagógusképzésben végzettek viszont valamivel kedvezőbbben ítélik meg szubjektív anyagi helyzetüket. Noha a pedagógusok 15%-a a munkahelyén kívül más fizetett munkát kénytelen végezni, hiszen minden másodikkuk magántanítványt vállal, a többiek pedig más jellegű munkát találnak, ebben a tekintetben nincs szignifikáns eltérés a szektorok között.

Ragaszkodás, lojalitás, kitartás

A „retenciót” a következő három dimenzióban értelmeztük: ragaszkodás a pályához, lojalitás a szektorhoz, valamint kitartás az intézményben. Miközben a magyarországi pedagógusképzés legnagyobb problémája a gyenge vonzerő, már érzékelhetők a pedagógusok pályaelhagyásának negatív hatásai, ha egyelőre csak egyes szakokon, egyes iskolai környezetekben válik is ez nyilvánvalóvá. Az elemzés során, a nemzetközi szakirodalom megállapításaival összhangban felfigyeltünk arra, hogy a felekezeti iskolák pedagógusai szignifikánsan elégedettebbek a munkájukkal és kevésbé terveznek pályaelhagyást. A válaszadó pedagógusok döntő többsége ugyan nem tervezi a pálya elhagyását, azonban az iskolafenntartók között jelentős különbségek

mutakoztak a pályához való ragaszkodás tekintetében, s egyértelműen az állami szektor pedagógusainak retenciója áll a gyengébb lábakon.

Adatfelvételünk időpontjában egy frissen lezajlott reform hatásai foglalkoztatták a pedagógustársadalmat, amelyek legjelentősebben az állami szektorban dolgozókat érintették. A reform keretében az iskolák az önkormányzatoktól állami fenntartásba kerültek. A települési és nemzetiségi önkormányzatok azonban továbbra is tarthattak fenn köznevelési intézményt, s az óvodák jórésze önkormányzati fenntartásban maradt. Kutatási tapasztalatok azt mutatják, hogy az oktatási intézmények világában dolgozók az oktatáspolitikai változásokra általános elégedetlenséggel reagálnak, s azok a szereplők, akik kimaradnak a reformból, mindig jobb közérzettel jellemezhetők (Darvas 1993, Lukács–Várhegyi 1989). Kézenfekvő magyarázat lenne tehát, hogy a nem állami szektor dolgozói azért kitartóbbak, mert megmenekedtek a reform okozta stressztől, bosszúságoktól. A diplomaszerzés helyének figyelembevételkor azonban az is világossá válik, hogy a felekezeti pedagógusképzésben diplomát szerettek, függetlenül attól, hogy milyen iskolafenntartó alkalmazottai, határozottabban kitartanak a pálya mellett, mint a többi pedagógus. Ha logisztikus regressziós elemzésben mérjük össze a diplomaszerzés szektorát az aktuális iskolafenntartóval, azt tapasztaljuk, hogy a diplomaszerzés intézményének egyházi fenntartója egyértelműen növeli a pályán maradás szándékát, míg az aktuális egyházi iskolafenntartói szektor gyengébb, nem szignifikáns együttthatót produkál ($P=0,004$, $\text{Exp}(B)=1,666$, $\text{Exp}(B)=1,361$ –NS).

42. táblázat. Pályaelhagyási szándék a pedagógusok körében a pedagógusképzés és az aktuális munkahely fenntartója szerint

	pedagógusképzés intézménye**		aktuális iskolafenntartó NS			
	Állam	Egyház	Állam	Egyház	Önkormányzat	Alapítvány
Tervezi	15,8%	6,5%	17,2%	12,8%	9,5%	10,4%
Nem tervezi	84,2%	93,5%	82,8%	87,2%	90,5%	89,6%
N=	890	107	535	258	95	48

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna.

Az összefüggés szignifikanciaszintje: ** $p=0,022$.

Ami az indokokat érinti, szembetűnő eltérés mutatható ki mindkét szektorközi összehasonlítás során. Úgy tűnik, az egyházi pedagógusképzésben végzettek határozottabb intrinzik motivációja támogatja leginkább a pályán maradást. Az aktuális munkahely fenntartója szerinti összehasonlítás során a nem egyházi intézmények pedagógusai elkötelezettebbnek tunktek a felekezeti iskolák pedagógusainál. (Megjegyezzük, hogy az önkormányzati szektorban dolgozók jelentős része óvodapedagógus.)

43. táblázat. Pályaelhagyási szándék és annak indoka a pedagógusok körében a pedagógusképzés és az aktuális munkahely fenntartója szerint

	pedagógusképzés intézménye*		aktuális iskolafenntartó***			
	Állam	egyház	állam	egyház	önkormányzat	alapítvány
Nem, mert szeret tanítani	70,3%	83,2%	67,1%	76,0%	80,9%	70,2%
Nem, mert végzettsége nem versenyképes	5,3%	3,7%	4,3%	6,1%	9,0%	2,1%
Igen, mert elvárásai nem teljesültek	4,5%	4,7%	5,8%	2,3%	2,2%	10,6%
Igen, mert nem megfelelőek a körülmények	13,5%	4,7%	17,6%	8,0%	3,4%	8,5%
Igen, egyéb okból	6,4%	3,7%	5,2%	7,6%	4,5%	8,5%
N=	893	107	535	262	89	47

Forrás: Telemachus 2014. Az aláhúzva köztölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Az összefüggés szignifikanciaszintje: *** $p=0,000$, * $p\leq 0,05$.

Megjegyzés: „A válaszadóknak a következő kérdésre kellett reagálniuk: Elgondolkozott-e azon az utóbbi 5 évben, hogy elhagyja a tanári pályát?”

Az iskolaszektorhoz való intergenerációs és életpálya-szintű kötődés mintázatai a „pilléresedő” társadalmakban mutathatók ki a legmarkánsabban (Langouët–Lèger 2000). Franciaországban az iskolaszektorok közötti vándorlás és hűség sajátos mintázatát figyelték meg, s nemcsak azt állapították meg, hogy a volt felekezeti iskolások felekezeti iskolákba adták gyermekeiket, hanem hogy a nem állami szektorban végzett tanulók a munkavállalás során is ragaszkodnak a privát szektorhoz. A pedagógusképzésben a felekezeti iskolák sajátos szellemisége és pedagógusokkal szembeni követelményei miatt ez a kérdés különösen izgalmas. Amikor megvizsgáltuk ennek összefüggéseit, azt tapasztaltuk, hogy a szektorokkal kapcsolatos lojalitás egyértelműen kimutatható. A végzés utáni elhelyezkedés során az állami képzésből első diplomájukkal kilépők bő fele az állami fenntartású oktatási szektorban helyezkedik el, s csak negyede az egyházi iskolákban. A második és harmadik diplomájukat megszerzők körében ugyanez az arány. A felekezeti szektorban diplomázók körében azonban gyengébb kötődést figyeltünk meg, hiszen az első diplomájukkal az egyházi pedagógusképzésből kilépők több mint fele egyházi intézményben áll munkába, majd kétötöde viszont az állami szektorba kerül. A felekezeti fenntartású pedagógusképzésben második és harmadik diplomát szerzők is azonos (kétötödös) arányban tanítanak egyházi és állami szektorban. Miközben a felekezeti intézményhálózat az utóbbi évek expanziós hullámán túljutva is alacsony arányú, részesedése messze elmarad a jelentős felekezeti intézmény aránnyal rendelkező európai oktatási rendszerektől, így is nyilvánvaló, hogy a felekezeti pedagógusképző intézményekből kilépők nem csak a felekezeti intézmények szakemberigényét pótolják.

44. táblázat. Az állami és a felekezeti fenntartású pedagógusképzésből kilépők elhelyezkedése a közoktatási szektorokban

	<i>állami pedagógusképzés</i>	<i>egyházi pedagógusképzés</i>
Állam, minisztérium	58,2%	40,0%
Egyház	25,8%	50,5%
Önkormányzat	10,9%	3,8%
Alapítvány, egyéb	5,1%	5,7%
N=	877	105

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna.

Az összefüggés szignifikanciaszintje: $p=0,000$.

Az intézményhez való kötődés gyengése és meggyengülése a pálya kis megtartó erejének egyik szimptomájaként fogható fel. Az önkormányzati (többnyire óvodák, kisebb részben iskolák) és a felekezeti fenntartású intézmények pedagógusai körében felülreprezentáltak az intézményükhöz ragaszkodók, míg az állami szektor pedagógusai között az átlagnál jóval magasabb arányban vannak az elvágódók. Ezt az adatot is értelmezhetnénk akár egy pedagóguscsoport aktuálisan rossz közérzetének megnyilvánulásaként, akár a reformstressz, akár a kihívást jelentő tanuló-csoportok miatt kedvezőtlenebb munkakörülmények miatt. A reform hatására egy keresztmetszeti mérés alapján nem hivatkozhatunk, hiszen nem rendelkezünk a pedagógusoknak a reformlépések előtti hangulatáról szóló adatokkal. Az azonban figyelemre méltó, hogy az állami fenntartású intézményekben messze a legalacsonyabb azoknak a pedagógusoknak az aránya, akik a kollégákkal és az iskolai közösséggel való szakmai együttműködést nagyon fontosnak tartják. Az ilyen típusú kapcsolatokat, melyekről a szakirodalom egyértelműen azt állítja, hogy növelik az iskola hatékonyságát, a felekezeti pedagógusképzésben végzetek tartják a leginkább fontosnak (72%-uk, szemben a többiek 61%-ával, $P=0,01$). A pedagóguspályákon, ahol a tantestület tagjainak egymásraultaltsága létszükséglet, komoly támogató vagy hátráltató tényező az együttműködéshez való hozzáállás, melynek minősége és befolyása a diákokra is alapvető hatással van.

Korábbi vizsgálati adataink felhívták a figyelmet egyes, a felekezeti iskolák légkörére gyakrabban jellemző, tanítást-tanulást támogató normákra (munkafegyelem, tanárok munkájának támogatása stb.), melyeknek dominanciája a hasonló társadalmi státusú tanulói kompozíció esetén sem volt tapasztalható az állami szektorban. Jelen adatbázisban nem rendelkezünk a tanulói összetételre és az intézményi légkörre vonatkozó adatokkal, viszont számba vehetők például a pedagógus pályaszocializációjára vonatkozó adatok, s ezek közül is a jelen tanulmányban az érdeklődés középpontjába állított felsőoktatási intézményfenntartói hatások. Míg az állami pedagógusképzésben végzetek majd negyede munkahely-változtatást fontolgat, a felekezeti pedagógusképzésben végzetek retenciója kiemelkedően nagyarányú, na-

gyobb, mint a munkaadó intézményfenntartója szerinti csoportok bármelyikében, beleértve a felekezetit is.

Ha logisztikus regressziós elemzésben mérjük össze a diplomaszerezés szektorát az aktuális iskolafenntartóval, azt tapasztaljuk, hogy a diplomaszerezés intézményének egyházi fenntartója jobban növeli a jelen intézményben maradás melletti elköteleződést, míg az aktuális egyházi iskolafenntartói szektor valamivel gyengébb, szintén szignifikáns együtthatót produkál ($P=0,011$, $\text{Exp}(B)= 2,133$; $P= 0,001$, $\text{Exp}(B)= 1,895$).

45. táblázat. Munkahely-változtatást tervezők aránya a pedagógusképzés és a munkahely fenntartója szerint

	pedagógusképzés intézménye**		aktuális iskolafenntartó**			
	Állam	Egyház	Állam	Egyház	önkormányzat	Alapítvány
Tervezi	23,9%	12,8%	27,2%	15,2%	16,8%	18,8%
Nem tervezi	76,1%	87,2%	72,8%	84,8%	83,2%	81,3%
N=	899	109	537	263	95	48

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna.

Az összefüggés szignifikanciaszintje: ** $p < 0,03$.

Szerepfelfogás

A pálya iránti elkötelezettség magyarázatát azonban nem az aktuális intézményfenntartó típusával, hanem a pedagógusképzés során közvetített (vagy otthonról hozott és a tanulmányok alatt megerősített) szerepfelfogásban és a bizonyos nevelési értékek iránti elkötelezettségben kerestük tovább. A pedagógusképzés különböző szektoraiban diplomát szerzőket összevetettük abból a szempontból, hogy milyen feladatokat tartanak munkájuk során kiemelten fontosnak.

A szektorközi eltérések a területek többségében nem voltak nagyok, azonban a felekezeti szektorban végzett pedagógusok szignifikánsan másképp ítélték meg néhány jellegzetes kérdés fontosságát. Fontosabbnak tartották a tanulást segítő osztálytermi rend kialakítását, a diákok személyes problémáinak megismerését, a diákok kulturális tudatosságának kialakítását, a diákok szabadidős tevékenységének szervezését, valamint a tanulók felnőtt életre való felkészítését, a kollégákkal, az iskolai közösséggel való szakmai együttműködést.

Amikor a pedagógiai feladatok fontossági sorrendjét vizsgáltuk a pedagógusképző intézmény szektora szerint, azt tapasztaltuk, hogy az egyházi pedagógusképzésben végzettek körében az első három helyre a diákok személyiségének fejlesztése, a gyakorlati tudásuk fejlesztése és a felnőtt életre való felkészítése került, míg az állami szektorban diplomát szerzőknél a diákok gyakorlati tudásának fejlesztése állt

a rangsor élén, ezt követte a személyiségfejlesztésük, s harmadik helyre a diákok kommunikációjának fejlesztése került. Az egyes pedagógiai feladatok egymással való összefüggéseinek feltárása érdekében faktoranalízist végeztünk. A feladatok négy karakteres faktorba rendeződtek. A szereppartnerekkel – tanulókkal, szülőikkel, munkatársakkal – való együttműködésre koncentráló szerepfelfogás az egyeztetést, konszenzuseresést, közös nevező kialakítását helyezi a középpontba, ezért ezt kommunikációcentrikusnak neveztük el. A második típus az önfejlesztő szerepfelfogás, amely a pedagógus (elsősorban individuális) szakmai tökéletesedését helyezi a professzió középpontjába, a lehető legszínvonalasabb szakmai továbbképzéssel fejleszti önmagát, keresi a legjobb oktatási módszert, folyamatosan tökéletesíti a tananyagot. Harmadikként az átfogó, mindenütt jelenlévő szerepfelfogás elnevezés illet leginkább arra, amikor a pedagógus az intézményi és szabadidőt, a készségek fejlesztését és a személyes problémák megoldását egyaránt átfogni igyekszik. A tudásorientált pedagógus ezzel szemben elsősorban a diákok elméleti tudásának, ismereteinek bővítésére, versenyekre való felkészítésükre, valamint gyakorlati tudásuk fejlesztésére koncentrálja erőit.

Milyen háttértényezők határozzák meg leginkább a pedagógusok szerepfelfogását? A legmarkánsabb tényező ezzel kapcsolatban az iskolatípus, az oktatási szint, ahol a szakember dolgozik. Ezen túl azonban kíváncsiak voltunk arra, hogy a pedagógusképző intézmény vagy az aktuális fenntartó hagyja rajta jobban az ujjlenyomatát a pedagógusok szerepfelfogásán, ezért logisztikus regressziós modellben megvizsgáltuk, hogy a képzési szint, a pedagógusképző intézmény fenntartók vagy az aktuális iskolafenntartó szektor növeli inkább annak esélyét, hogy a pedagógus az átlagnál erősebben valljon magáénak egyfajta szerepfelfogást. Azt tapasztaltuk, hogy összemérve az oktatási szint, a kibocsátó intézmény és az aktuális munkahely fenntartójának befolyását, a felekezeti fenntartású pedagógusképzésben szerzett diploma növeli meg szignifikánsan az átfogó, kiterjesztett szerepmodell kialakulásának esélyét ($P=0,009$, $\text{Exp}(B)=1,979$). Az aktuális egyházi iskolafenntartó az akadémikusabb tanári hagyományokhoz visszanyúló, tudásorientált pedagógusszerep felé mozdította el a válaszadókat ($P=0,028$, $\text{Exp}(B)=1,466$), ha pedig aktuális intézményük alapfokú, az a kommunikációcentrikus ($P=0,027$, $\text{Exp}(B)=1,284$) és az önfejlesztő ($P=0,002$, $\text{Exp}(B)=1,373$) modellre hajlamosítja a válaszadókat.

Nevelési értékek és pályán maradás

A nevelési értékek négy faktorba rendeződtek, s univerzális közösségi, önmegvalósító, tradicionális közösségi és társas együttműködési tulajdonságcsoportokat tudtunk elkülöníteni, melyeket a pedagógusok munkájuk során figyelemre méltó fejlesztési célnak találtak. Az univerzális közösségi értékeknek a felelősségérzet, türelem, mások tisztelete, tolerancia, őszinteség, önfegyelem, önállóság szorosan

együtt mozgó kombinációját neveztük, míg önmegvalósító értékészletnek a vezetőkézség, határozottság, takarékoság és kemény munka együtttest. A tradicionális közösségi (hűség, engedelmisség, önzetlenség, vallásos hit) és társas együttműködési (jó magaviselet, udvariasság) értékek elválnak egymástól a pedagógusok gondolkodásában. A két pedagógusképzési szektor alumnusai között nincs szignifikáns eltérés az univerzális közösségi és az önmegvalósító nevelési értékek megítélésében, ám a tradicionális közösségi és társas együttműködési értékeket eltérően pozicionálták. A felekezeti fenntartású intézményekben diplomát szerzett pedagógusok a társadalmi integrációhoz szükséges társas viselkedést (udvariasság, jó magaviselet) és a hagyományos közösségi nevelési értékeket (önzetlenség, engedelmisség, hűség) a többiekénél szignifikánsan fontosabbnak tartották. Az első öt legfontosabbnak tartott érték helyét ugyanazok foglalták el, legfeljebb az első két helyen szereplők felcserélődnek egymással (az egyházi pedagógusképzésből érkezők sorrendje: őszinteség, felelősségérzet, mások tisztelete, önállóság és önfegyelem). A legjelentősebb mértékű különbségek az önzetlenség tekintetében (egyháziak 8. helyre, az államban végzetek 12. helyre sorolták), és a hűség vonatkozásában (egyháziak 10. helyre, az államban végzetek 13. helyre sorolták), tapasztalhatók. A nevelési értékstruktúrák elemzésével itt nem foglalkozunk alaposabban, mert most a felsőoktatási pályaszocializáció hosszú távú hatásaira koncentrálnak. A pályán maradás mellett elkötelezettek ugyanis szignifikánsan erősebben kötődnek a tradicionális közösségi nevelési értékekhez, mint más csoportok.

A legnagyobb szektorközi eltérések a tradicionális közösségi értékek megítélése tekintetében érzékelhetők, s a felekezeti intézmények pedagógusai mellett az alapítványi és magán intézmények alkalmazottai is az átlagnál jobban elkötelezettek ezek mellett. Az állami szektorban az értékek az átlaghoz közelítenek, nincs erős és egységes karaktere a pedagógusok nevelési értékorientációjának, az egymást kioltó, néha ellentétes irányú elköteleződések miatt arctalanná mosódik össze a nevelési értékekhez való kötődés. Az önkormányzati szektorban egyedül az univerzális közösségi értékek elfogadásában mutatkozik konszenzus, az állami szektorban az önmegvalósítással kombinált társas együttműködési értékek hívei kerülnek túlsúlyba. Az ezekhez való ragaszkodás azonban, úgy tűnik, nem bizonyul kimeríthetetlen energiákat nyújtó nevelési célnak.

Következtetések

Ebben a fejezetben a felekezeti felsőoktatási intézményekben diplomát szerző pedagógusok bevéálásának néhány lényeges mutatóját vetettük össze az állami intézményekben végzett pedagógusok jellemzőivel. Az elemzés eredményei azt mutatták, hogy a felekezeti pedagógusképzésben végzett válaszadók az alapfokon tanítók körében felülreprezentáltak, összhangban azzal, hogy a felekezeti pedagógusképző

intézmények intézménykínálata az alapfokú képzésre felkészítő pályákon kifejezettebb. Részben ezzel magyarázható az is, hogy a felekezeti felsőoktatásban diplomát szerző pedagógusok valamivel alacsonyabb arányban rendelkeznek szakvizsgával, valamint a nők aránya is magasabb körükben. Emellett szignifikánsan fiatalabbak is. A felekezeti és az állami pedagógusképzésben végzettek között nem mutatkozott szignifikáns különbség a pedagógusok szüleinek legmagasabb iskolai végzettsége tekintetében, s miközben lényegében ugyanolyan anyagi státusuk volt, a felekezeti pedagógusképzés alumnusai kedvezőbben ítélték meg helyzetüket.

A pályához való ragaszkodás tekintetében egyértelműen a felekezeti pedagógusképzés alumnusainak pályán maradás mellett elhatározottsága volt erősebb. A szektor iránti lojalitás tekintetében számottevő, azonban az állami szektorénál gyengébb és messze nem kizárólagos kötődés tapasztalható a felekezeti pedagógusképzés alumnusainál. Az intézményhez való kötődés összehasonlításban kiemelkedően magas a felekezeti pedagógusképzésben végzettek körében.

A két pedagógusképző szektor alumnusai néhány karakteres eltérést mutattak abban a vonatkozásban, hogy milyen feladatokat tartanak munkájuk során kiemelten fontosnak. A felekezeti fenntartású pedagógusképzésben végzettek kiemelkedően fontosnak találták a kollégákkal és az iskolai közösséggel való szakmai együttműködést, valamint átfogó, kiterjesztett szerepmodell mellett köteleződtek el. Ők tartották fontosabbnak a tanulást segítő osztálytermi rend kialakítását, a diákok személyes problémáinak megismerését és kulturális tudatosságának kialakítását, a szabadidős tevékenységek szervezését. Véleményünk szerint az ezek alulértékelése olyan iskolai és osztálytermi légkör kialakulásához járul hozzá, amely miatt később rosszabb munkakörülményeket érzékelnek maguk körül a pedagógusok. A felekezeti intézményekben végzett pedagógusok sajátos arculatot mutattak a tradicionális közösségi és társas együttműködési értékek kombinált preferálásában is, ami az önzetlenség és a hűség átlagosnál jóval magasabbra értékelésével járt. Természetesen az ebben a fejezetben vizsgált mutatók önmagukban nem elégségesek arra, hogy a pedagógusok eredményességét leírjuk, de kétségtelen, hogy fontos építőelemei egy tantestület stabilitásának valamint tetten érhető általuk egy sajátos szerepfelfogás és viszonyulásmód, ami jellemző lehet az egyházi felsőoktatási intézményekben végzett pedagógusokra. Az eredmények országos szintű általánosításra nem alkalasak, sőt, regionálisan jelentős eltérések lehetnek a vizsgált mutatók alakulásában. További kutatási kérdés lehet az, hogy más pályák képviselőinél kitapintható-e a retenció, a szerepfelfogás és a pályával összefüggő speciális értékorientációk terén hasonló különbségek a különböző felsőoktatási szektorok öregdiákjainak nézetében.

3.3. VALLÁSOSSÁG ÉS INTÉZMÉNYI BEÁGYAZOTTSÁG⁷

A vallásosság tanulmányi pályafutásra gyakorolt hatását vizsgálva az utóbbi évtizedekben végzett kutatásaink során meggyőződünk arról, hogy – noha az iskolai eredményességgel foglalkozó hazai vizsgálatok nem számolnak a vallásosság hatásaival – érdemes odafigyelnünk a jelenségre. Felületes szemlélő könnyen arra a következtetésre juthat, hogy a téma társadalmi jelentősége kicsiny, sőt a kérdésfelvetés is fölösleges, hiszen a hazai vallásszociológiai munkák hosszú ideig arról számoltak be, hogy az iskolai végzettség emelkedésével igen határozottan csökken a vallásos elköteleződés a társadalomban. Azonban úgy tűnik, hogy térségünkben ez máshogy alakul. Talán a szocialista modernizáció, valamint az államilag támogatott szekularizáció következményeképpen évtizedekig ez volt az uralkodó trend (Tomka 2011, Gautier–Singelmann 1997), de újabban a magasán kvalifikáltak körében intenzívebb vallásgyakorlat figyelhető meg (Gereben 2009, Tomka 2010, Rosta 2010). E probléma akkor válik különösen érdekessé, amikor az ország gazdaságilag kevésbé fejlett, tradicionálisabb társadalmi struktúrájú térségének hallgatótársadalmát vizsgáljuk, melyben az átlagosnál alacsonyabban iskolázott szülői háttérű hallgatók képezik a döntő többséget (Pusztai 2011a). Több munkánkban foglalkoztunk a kisebbségben élő hallgatók (Kozma–Pusztai 2006, Pusztai–Nagy 2005, Fényes–Pusztai 2012, Pusztai–Márkus 2019), vizsgálatával. Körükben az előbb említett politikai-ideológiai tényezők mellett az is befolyásolta az iskolázottak vallásosságának alakulását, hogy a magasabb iskolai végzettségek felé vezető oktatási útvonalak elérésére korlátozottság és szűkösség volt jellemző, s bizonyos pályákon még ma is ez jellemző.

Kutatásaink rámutattak, hogy nemcsak a hallgatók egyéni pályafutása és esélyei szempontjából lényeges individuális jellemzőkként kell számolnunk a vallásossággal, hanem azért is fontos odafigyelni a hallgatótársadalom ezirányú sokszínűségére, mert a vallásos hallgatói csoportok az intézményi szocializáció sajátosan újszerű mintázatainak kialakulásához járulnak hozzá (Pusztai 2009, Pusztai 2011a). Az oktatáskutatás számára további kérdés az, hogy a vallásosság mentén szerveződő közösségek támogatják vagy elvonják a fiatalokat a felsőoktatási karriertől. Ebben a fejezetben a végzős alapképzés és a mesterképzést kezdő hallgatók körében végzett kvantitatív (Pusztai 2011a), valamint a hallgatói kisközösségekben és szervezetekben végzett kvalitatív kutatásaink (Pusztai et al. 2012) eredményeire támaszkodva azt vizsgáljuk, hogy a vallásos hallgatói közösségekhez tartozás milyen módon hat a hallgatók felsőoktatási integrációjára, illetve az eredményes egyetemi pályafutására. A felsőoktatási integráció fogalmát a tengerentúli kutatók, elsősorban Tinto (1993) koncepciója szerint a hallgatói szocializáció fontos lépéseként értelmeztük, melynek

⁷ Ebben a fejezetben elsősorban a TERD 2008–2010 elemeztük, néhány ponton összevetettük az IESA 2015, a DEPART 2018 és a PERSIST 2019 adatbázisok adataival. A fejezet egy korábban megjelent tanulmány (Pusztai 2013) átdolgozott, kibővített változata.

során, különösen az elsőgenerációs hallgatók kilépnek a közvetlen társadalmi közejük életmódjának, aspirációs szintjének, jövőterveinek hatóköréből, s egy másfajta orientáció, a felsőfokú tanulmányok, a diplomaszerezés kerül céljaik középpontjába (Pusztai 2011a). A vallásosságnak mint a lokális és családi közösségek kohézióját segítő tényezőnek jelentős hatása lehet erre a folyamatra, ugyanakkor célra orientáló, társadalmi mobilitást támogató hatásával is kétségtelenül számolni kell.

Ebben a fejezetben a vallásosság és a társadalmi státus s az ezt megalapozó tanulmányi pályafutás legfontosabb összefüggéseit érintjük, majd a vallásos közösségekhez tartozás és a felsőoktatási intézményekbe való relációs és kulturális beágyazottság kapcsolatának elemzésére térünk rá. Végül a vallásosság mentén szerveződő közösségekhez tartozók tanulmányi többletmunkára és más eredményességet előrejelző mutatókra gyakorolt hatását vizsgáljuk meg.

Vallásosság és társadalmi státus

Vallásosság és társadalmi státus, a vallásosság és iskolai előmenetel kapcsolata a vallásszociológia kiemelt figyelemmel vizsgált kérdése. Szakirodalmi viták tárgya, hogy a vallásosság csökkenése egyértelmű és elkerülhetetlen következménye-e a modernizációs folyamatnak, a dominánssá váló racionalitásnak, a magasan képzettek aránynövekedésének, és a nyitott társadalomban visszafordíthatatlanul meggyengül-e a vallásosság mentén szerveződő közösségi közeg hatóereje (Tomka 2011). Régióink vallásszociológiai vizsgálatainak adatai arra hívták fel a figyelmet, hogy az 1990 előtti évtizedekben itt nem ugyanolyan modernizációs folyamat zajlott le, mint Nyugat-Európában, s az oktatási rendszer nemcsak a státuselérésben, hanem a vallásos nézetek interpretálásában is központi szerepet töltött be évtizedeken át, így a vallásosság és az iskolázottság összefüggése nem magyarázható egyszerűen a modernizáció hatásával, bizonyos diplomás pályákon a politikai-ideológiai szűrőmechanizmus hatására a magukat nem vallásosnak mondók preferálása alakult ki. Nemcsak a felsőoktatási szelekció, hanem a térségben ideológiai szempontok által meghatározott közoktatási rendszerek is hozzájárultak ahhoz, hogy az alapvető társadalmi státusmutatók negatív irányban fűggnék össze a vallásossággal. A rendszerváltozás első évtizedében felszínre kerülő tények azt a felfogást erősítették, hogy ok-okozati kapcsolat van a vallásosság és a társadalmi helyzet között, de ebben az összefüggésben a vallásosság inkább a magyarázó változó szerepét játssza. A vallásosak alacsony társadalmi státusa a vallásosakkal szembeni ideológiai diszkrimináció mellett a vallásosak önszelekciójának köszönhető (Hegedűs 2000, Görgöy 2001, Bögre 2004, Pusztai 2004).

A társadalmi státus és a vallásosság fordított arányú összefüggésének az erőssége az utóbbi évtizedekben csökkenni látszott, mint ahogy e könyv több fejezetében is rámutattunk. Más kutatók is felhívták a figyelmet arra, hogy a legalacsonyabb vég-

zetségűeket az egyetemi végzettségűek követik például a gyakori templomba járásban, s a fiatalok körében a vallási mező mindkét szélső pólusához tartozók körében felülreprezentált a magasán iskolázott szülőkkel rendelkezők aránya, sőt, az egyházas fiatalok származására nemcsak magasabb iskolázottság, hanem a valamivel előnyösebb gazdasági státusz jellemző, különösen a nagyvárosokban (Tomka 2010, Rosta 2010, Hámori–Rosta 2013).

Vallásosság és tanulmányi siker

Kutatási tapasztalataink azt mutatják, hogy a vallásosság és az iskolázottság, valamint vallásosság és az iskolai munkához való hozzáállás, iskolai eredményesség kérdésköreit érdemes különválasztva vizsgálni. A legmagasabb iskolai végzettség társadalomban való eloszlásának magyarázatát kutatások sora keresi, s ezek nagy biztonsággal mutatják ki, hogy – noha az előző generáció iskolázottsága igen markáns erőforrás ezen a téren – néhány tényező hatását korábban nem vizsgálták. Ezek közül munkáinkban a vallásos kontextus strukturális és kulturális jellemzőire hívtuk fel a figyelmet (Pusztai 2009). Klasszikus gondolat az, hogy a vallásosság önmagában társadalmi mobilitást segítő tényező is lehet (Riesman 1983, Weber 1982), de azóta is elemzések sora keresi az empirikus választ, s egyesek szerint támogatja, mások szerint éppen aláássa a magas teljesítményt, az iskolai sikert a vallásgyakorlás.

A kutatók jelentős része szerint tetten érhető az egyéni és közösségi vallásgyakorlat hatása a tanulmányi munkára, továbbtanulási aspirációkra, egy fiatal későbbi társadalmi státusára, s többek értelmezése szerint a családi kulturális tőkehátrány kompenzálására is szolgál (Darnell–Sherkat 1997, Lehrer 1999, Regnerus 2000, Loury 2004). A vallásgyakorlat tanulmányi karrierre gyakorolt hatásának működési mechanizmusát többféleképpen próbálják értelmezni. Felmerül a kérdés, hogy az összefüggés közvetlen vagy közvetett-e, vagyis a vallásosság valamilyen attitűd kialakításához vezet, amely az iskolai teljesítményt segíti. Kérdés, hogy ez az attitűd a vallásosság szerves központi eleme, mint például a kedvező munkaattitűdök, a lelkiismeretesség, vagy a vallásos neveltetés mellékhatása, mint a tekintélytisztelet (Iannaccone 1998).

A vallásosság egyrészt közvetlenül, attitűdöket, értékpreferenciákat átformáló módon lehet hatással a tanulmányokra, másrészt indirekt módon, a kapcsolatháló közvetítésével (Iannaccone 1998; Lehrer 2006). A vallásgyakorlat közösségi rítusaiban való jártasság megkönnyíti az oktatási intézményrendszerben működő időbeosztáshoz, az iskolai linearitás és ciklikusság váltakozásához, az intézményi szerepstruktúrához való alkalmazkodást, a kisközösségi vallásgyakorlatban fejlődik az önkifejezés és a kreativitás, a többi emberhez való viszony sajátos mellérendelő szemlélete és gyakorlata a kooperációra való képességet javítja, s az interiorizált

normák következtében kevesebb külső kontrollra van szükség (Iannaccone 1998; Pusztai 2009:70). A vallási társadalmi tőke a vertikális társadalmi réteghatárokon átívelő kapcsolathálóból kitermelődő bizalmat, információt és normákat eredményez. Kutatási eredményeink megerősítették, hogy amennyiben közösségi vallásgyakorlattal rendelkezik a tanuló, olyan erősen képes a társadalmi tőke hasznából meríteni, amilyen szorosan kötődik a vallási közösséghez, és amilyen gyakran találkozik velük. Ilyen haszon a deviáns viselkedés, a rizikómagatartás mérséklése a közösség morális felháborodása révén, a magas teljesítmény és az elvárásoknak való megfelelés jutalmazása, a szolidaritás (Pusztai 2009).

Van, aki úgy vélekedik, hogy közös okra vezethető vissza a vallásosság és az iskolai siker, s ez pedig az engedelmességgel, vagy mondhatjuk úgy is, kooperálni tudással van összefüggésben. A hatásmechanizmus leírásában a legérdekesebb alternatíváknak a következőket tartottuk: egyrészt a személyes kortárs kapcsolatháló révén kortárs csoportnyomásként jelenhet meg (Sewell et al. 1969, Darnell–Sherkat 1997), a vallásos barátokkal való együttműködés feltételeként. Másrészt a vallásosság kognitív dimenziója által az értékpreferenciák és normák közvetlenül is befolyásolják az egyén iskolával kapcsolatos mindennapi és sorsfordító döntéseit (Lehrer 2006). Harmadrészt a családhoz, munkához és más egyebekhez való hozzáállást meghatározó értékpreferenciákon keresztül, az azzal kapcsolatos döntések következményeként is visszahathat az egyén oktatási döntéseire (Lehrer 2006). Emellett a hátrányos helyzetű tanulók iskola által okozott akkulturációs sokkját enyhítve s a sikertelenség miatti stresszt mérsékelve adhat biztonságot a tanulónak (Clark–Lelkes 2005).

Vallásosság a felsőoktatásban

Azt, hogy a felsőoktatásban eltöltött évek kitüntetett életszakasznak számít az egyén gondolkodásmódjának, politikai, vallási attitűdjeinek formálódása szempontjából, Newcomb Bennington College-ban végzett vizsgálatai óta sejtjük, s az újabb kutatások megerősítették, hogy intézményi környezettől függően, de többé-kevésbé döntő spirituális változásokat hoznak ezek az évek (Feldman–Newcomb 1969, Schreiner 2000, Morris et al. 2003, Astin et al. 2011). A felsőoktatási kutatások újabban egy másik megközelítésből kezdték el kitüntetett csoportként vizsgálni a vallásgyakorlók hallgatókat. Más hallgatói csoportokkal (alacsony státusú családból származók, kisebbségi etnikai csoportokhoz tartozó családfenntartók, munka mellett tanulók) együtt sajátos kockázati csoportokként azonosította őket a szakirodalom. Ezeknek az ún. „nem tradicionális” hallgatóknak az a közös vonása, hogy a felsőoktatási társas közegbe történő integrációjuk tökéletlen, töredékes (Spady 1970 Tinto 1993). S ez nem önmagában érdemes a figyelmünkre, hanem azzal együtt, hogy kutatások sora igazolta, hogy a gyengén integrált hallgató gyengébb továbbtanulási aspiráció-

val rendelkezik, kevésbé kötődik az intézményéhez, bizonytalanabb a tanulmányi célértelmezésben, s könnyebben válik intézmények között vándorló, lemorzsolódó, sikertelen hallgatóvá (Bean–Metzner 1985, Tinto 1993, Pascarella–Terenzini 2005, Reay et al. 2009).

Azonban feltehetjük azt a kérdést, hogy a hallgatói integráció koncepciója alkalmazható-e maradéktalanul az ezredforduló utáni kulturálisan heterogén hallgató-társadalomra, amelyben nem mindenki számára jelent egyértelmű támogatást a domináns hallgatói kultúrába való integrálódás. Elemzéseinkben amellet érveltünk, hogy a külső kapcsolatok is képezhetnek olyan elkötelezettségeket, melyek a tanulási döntéseket, a tanulmányi célélérést, sőt, akár a felsőoktatási intézménnyel való azonosulást is támogatják (Hurtado 2007, Pusztai 2011a). A nemtradicionális hallgatók felsőoktatási pályafutásának vizsgálatakor tehát döntő kérdés, hogy a hallgató kikkel együtt alkotja meg tanulmányi célokra és az intézményi kötelezettségekre vonatkozó nézeteit.

A vallásosság iskolai pályafutásra gyakorolt hatásait korábban elemeztük, s megerősítettük a vallásosság mentén szerveződő kapcsolatháló magas teljesítményt támogató szerepét (Pusztai 2009). A felsőoktatás világában azonban az intézmény értékrendjével és céljaival való azonosulás feladata bonyolultabb, hiszen egyrészt a hagyományosan szekuláris, sőt inkább vallásos világnézettel szembenálló beállítódás dominál, ami térségünkben még határozottabban jellemző (Berger 1999, Geiger 1985), másrészt, szemben a közoktatással, ahol a tanár szerepe valamivel nagyobb súlyt képez az intézményi kultúra megjelenítésében, itt ez döntő mértékben a hallgatótársak interpretációjában jut el az egyénhez. Mivel térségünkben különösen igaz, hogy az oktatókkal való kontaktusokban a vallásosság a legutóbbi időig tabutémának számított, a hallgatókat spirituális témák megtárgyalására mutatózó igényeik intézményen belüli vagy kívüli informális közösségi kapcsolatháló felé orientálják. Mint arra a felsőoktatási részvétel és integráció elméletei figyelmeztetnek, eközben kiszakadhatnak a hallgatótársadalom szövetétől, melynek meghatározó magatartásmintái egy vallásos fiatal számára nem biztos, hogy teljes mértékben elfogadhatók, s az eltérő térhasználat és időbeosztás tovább növelheti ezt a távolságot. Így a nem domináns világnézethez tartozó hallgatók beágyazódása, s a tanulmányi szempontból fontos információk és segítség elérése is nehézségekbe ütközhet (Mahaffey–Smith 2009).

Ami a kapcsolati beágyazódást illeti, e hallgatók körében a kötődések rendszerét a vallási közösséghez vagy vallásos baráti körhöz való kötődés többszörözi meg. A vallási és felekezeti közösségi tagság a baráti kapcsolatok jelentős részének képezi az alapját, s ez alkalom arra, hogy ne a szervezeti racionalitás mentén szerveződjenek a kapcsolatok, hanem az önkéntesség alapján létrejövő közös tagság mentén. A kapcsolatok ezirányú szerveződésének valószínűsége mellett szól, hogy a vallásgyakorló hallgatók nemcsak a korábban is meglévő, hanem a hallgatótársadalomban kialakuló barátságok esetében fontosabbnak tartják a vallási-felekezeti homofiliát (Stark et al. 1996). Korábbi kutatási tapasztalatok szerint a vallási-felekezeti közös-

ségekhez kötődők felsőoktatási beágyazottságát jellemezve három típus különíthető el. Az elsőbe azok a hallgatók tartoznak, akiket vallási közösségi beágyazódásuk tanulmányi sikerhez segít, ők a hallgatók körében megbecsülésre tesznek szert, míg a másik csoport nem tudja nézeteit összeegyeztetni az intézmény tanulmányi és társas közegében kialakult domináns kultúrával, s ezért izolálódik, s előbb-utóbb sehova sem tartozik. A harmadik típusba az intoleráns vallási közösségekhez tartozó hallgatók kerülnek, akik általában nagyon erősen kiszorulnak a hallgatótársadalomból (Sherkat 2007).

A vallásosság és a felsőoktatási integráció összefüggésrendszerét vizsgáló munkák egy része a felekezeti felsőoktatási intézménybe való integráltságot kutatja, s itt a tanulmányi és társas integráció mellett megjelenik a spirituális integráció dimenziója is (Morris et al. 2003). A spirituális integráltságról akkor beszélhetünk, ha a hallgató percepciója szerint az intézmény hozzájárul spirituális kiteljesedéséhez, oktatóival és hallgatótársaival világnézeti kérdéseket is meg tud beszélni, valamint harmonikus egységbe szerveződik egymással a spirituális és tanulmányi fejlődése, tudományos gondolkodása, professzionális anticipációi (Schreiner 2000, Morris et al. 2003). Mivel az utóbbi években végzett hallgatói vizsgálataink során a vallásosság mentén szerveződő közösségekhez tartozó hallgatók felsőoktatási integrációjának olyan sajátos vonásaira bukkantunk, mint például a klasszikus akadémiai értékekhez való erősebb kötődés (Pusztai 2011a), jelen tanulmányban arra keressük a választ, hogy a vallásos hallgatók társadalmi státusa és felsőoktatási intézményen kívülre mutató kapcsolati kötődése milyen mértékben befolyásolja felsőoktatási integrációjukat, előmenetelüket.

Felsőoktatási integráció és vallásos értelmező közösségek

Amikor a konstruktivista közösségértelmezés és Coleman társadalmi tőke elméletének megfontolásai alapján értelmeztük a hallgatók intézményi beágyazottságának kérdését, abból a korábbi kutatási tapasztalatból indultunk ki, hogy a hallgatói közösségek kapcsolathálózati struktúrája és a kapcsolathálóban közvetített információk, értékek és normák tartalma, valamint azoknak a szervezeti célokhoz való viszonya jelentősen befolyásolja az egyén iskolai pályafutását. Coleman és Tinto is a formailag és tartalmilag zárt hálózatokra épülő kulturális közösségre támaszkodó intézményt tapasztalta a leeffektívebbnek (Coleman 1988, Tinto 1993). Világos, hogy erről a felsőoktatás világában nem lehet szó, azonban a hallgatói kapcsolathálónak mégis rendkívül fontos szerepe van. A konstruktivista fordulatot követően, melynek hatására a társadalomtudományok újraértelmezték a közösség régi fogalmát, a tudás interszubjektív természetéből kiindulva az összekapcsolódók közös jelentésalkotó tevékenysége, sőt, a közösség határainak egyéni konstrukciója került a

középpontba (Berger–Luckmann 1998). A szervezeti homofília és a diszciplináris, professzionális szocializáció termékeként kialakuló értelmező közösségeket a jelentések hálóját tartja össze (Becher 1989, Fish 1980, Geertz 2001).

A hallgatók kapcsolatait úgy értelmeztük, mint az egyént körülvevő, s nagyjában-egészében egybehangzó jelentést alkotó és használó hálózatot, s az értelmező közösség más tudományokban is alkalmazott fogalmát tartottuk legalkalmasabbnak ennek megjelenítésére. Arra voltunk kíváncsiak, hogy van-e különbség az erős külső kötöttségekkel bíró hallgatói csoportok között abban a tekintetben, hogy az őket körülvevő értelmező közösség mennyire gátolja vagy segíti felsőoktatási beágyazódásukat, eredményességet támogató célértelmezésüket, munkavállalásukat (Pusztai 2011a). Noha az önkéntes, civil szervezeti tagságot és a vallásos baráti körhöz tartozást általában az eredményesebbé válás esélyét növelő társadalmi tőke, a közösségi támogató erő forrásaként írja le a szakirodalom (Coleman–Hoffer 1987), a kisebbségi vallási és felekezeti közösségekhez tartozó hallgatók mégis veszélyeztetettnek számítanak a felsőoktatási intézménybe történő társas integráció szempontjából (Mahaffey–Smith 2009). A hallgatók vallási-felekezeti diverzitására különösen a nem zsidó-keresztény vallási gyökerű hallgatók kapcsán kezdtek jobban odafigyelni. Az utóbbi években három lényeges jelenségre mutattak rá a hallgatói vizsgálatok. Elsősorban az tapasztalható, hogy a spirituális érdeklődés növekvő arányban jellemzi a hallgatótársadalmat, másrészt a felsőoktatásban is erősödik a vallási és felekezeti diverzitás, sőt ezek etnikai sokféleséggel való többszínű kombinációja, valamint a felsőoktatásban gyakori a felekezeti-vallási okok miatti izolálódás (Astin et al. 2003, Mahaffey–Smith 2009).

Adatok és változók

Elemzésünkben a felsőfokú képzés szervezeti struktúraváltását követő első alap- és mesterképzésbe járó hallgatók körében végzett adatfelvétel empirikus eredményeire támaszkodtunk. Az adatfelvételek 2008–2010-ben zajlottak három ország (Magyarország, Románia és Ukrajna) határmenti régiójának magyar tannyelvű felsőfokú intézményeiben. Bár határon átnyúló területről van szó, a többszintű felsőfokú képzésben való hallgatói előrehaladás tekintetében a vizsgált felsőoktatási intézmények egybeépülő rendszert alkotnak a térségben, ahol az átjárható határokon keresztül évszázados hagyományoknak megfelelően az oktatási központok felé mozognak. A Debreceni Egyetem, a Nyíregyházi Főiskola/Egyetem, a Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, a Partiumi Keresztény Egyetem, a Nagyvárad Állami Egyetem, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szatmárnémeti Kihelyezett Tagozata és a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola harmadéves tanuló hallgatói szerepeltek a karonként reprezentatív alapképzéses mintában, (TERD 2008 N=1399). 2010 tavaszán ugyanezen térség intézményeinek mesterképzést kez-

dő hallgatóit vizsgáltuk hasonló eljárással, a célpopuláció kétharmada (TERD 2010 N=602) került be a mintába. (Kozma–Ceglédi 2010, Pusztai 2011a).

A vallásosság mérése többdimenziós karakterének megfelelően történt. Az egyes dimenziókban igen eltérő erősségű vallásosságra bukkanhatunk, azonban a vallásosság mindegyik dimenziója fontos. Kétségtelen, hogy a vallásosság individualizálódása nyomán az egyén az elsődleges szocializáció során kialakult vallásosságból önmaga számára jól használható, működőképes, személyre szabott vallásosságot formál, ezért a személyes vallásgyakorlat is nagy hatású dimenzióknak tűnik. A nagyobb és kisebb közösséghez való kötődés mutatóit itt szintén lényegesnek tartjuk vizsgálni, mert ezek az átrendeződő kapcsolati beágyazottsági mintázatokra érzékenyen reagáló mutatók. A korábbi kutatási tapasztalataink a vallásos baráti körrel való rendelkezés hatékony teljesítményösztönző tényezőnek mutatták, melynek során az egyén olyan erőforrásokhoz juthat, amellyel ő maga nem rendelkezik.

Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy elősegítik-e a hallgató felsőoktatási intézmény társadalmába való relációs (strukturális) beágyazottságát és kulturális beágyazódását. Ez utóbbi fogalmak konceptualizálásának és operacionalizálásának részleteit korábbi munkánkban részletesen bemutattuk (Pusztai 2011a). A beágyazottság eredetileg gazdaság-szociológiából eredő fogalma Coleman (1988) társadalmitöke-konceptiójának egyik fontos építőeleme. Azt a mértéket és minőséget jelenti, ahogy az egyén a személyes kapcsolathálóiba, illetve a tágasabb társas kontextusba bekapcsolódik. A beágyazottság granovetteri koncepciójából kiindulva a hallgatók relációs beágyazottságát több dimenzióban vizsgáltuk (felsőoktatási inter- és intragenerációs kapcsolatok irányultsága, multiplicitása, intézményi és intézményen kívüli társas tevékenységek), s mindezeket úgy fogtuk fel, mint centrifugális vagy centripetális erők vektorait, s a hallgatók személyes kapcsolatrendszerének, a tevékenységrendszerének a felsőoktatási intézmény társadalmához való kötődését tipizáltuk (relációs beágyazottság).

Emellett az intézményi környezetükben domináns tanulmányi célpreferenciák, értékrendek és magatartási minták közötti választásuk (kulturális beágyazottság) képezte vizsgálatunk tárgyát. Ezt a dimenziót két tényező képviseli ebben az elemzésben, a tanulmányi szempontból értékes felsőoktatási célértelmezés és az öntevékeny extrakurrikuláris munkára való hajlandóság.

A hallgatói vallásosság alapvető dimenziói

A hallgatók háromnegyede valamely felekezethez tartozóként definiálja önmagát. Ez a hazai országos adatokhoz képes markáns vonás, amit a jelenségeket általában makro-szinten magyarázó elméletek tükrében akár a felekezeti sokféleséggel, akár a totális ideológiát erőltető politikai rendszer bukását követő szabad és tudatos választással, de a szocialista modernizáció felszínes, s a társadalom mélystruktúráit érin-

tetlenül hagyó tradicionális kulturális jelenlétével is magyarázhatunk (Iannaccone 1991). Emellett a térség multietnikus politikai alakulatai miatt minden bizonnyal a nemzeti és a felekezeti identitás összekapcsolódása is kiterjeszti a vallási hovartartozás funkcióit (Titarenko 2007, Doktor 2007). E tanulmányban azonban nem célunk, hogy ezen alternatív vagy egyszerre ható magyarázatok valószínűsége, ereje tárgyában döntést hozzunk.

Mint a korábbi regionális vizsgálatokban is láttuk, a térség felekezeti összetétel szempontjából is sajátos helyzetű, hiszen a döntően egy domináns felekezet által uralt blokkokból álló Európa egyik multikonfeszionális övezetének számít. Ezt a magyar tannyelvű mintában főként a protestánsoknak és a görög katolikusoknak a térség országaiban tapasztalhatónál magasabb aránya jelzi, ugyanakkor jelentős a további felekezetekhez tartozók aránya is az egyetemi ifjúság körében. Az itt bemutatásra kerülő, magyar tannyelvet használó hallgatótársadalom bő egyharmada református, s csak valamivel több mint minden ötödik hallgató római katolikus. Emellett minden hatodik-hetedik hallgató valamely további felekezet tagja. A régió felekezeti karaktere tehát jelentősen eltér a környező régiókéétől, református dominanciájú területéről van szó, a Református Kollégium, majd a huszadik század eleji alapításakor egyértelműen református szellemiségűnek szánt egyetem vonzáskörzetének felsőoktatási intézményeiben tanulók nagyarányú reformátussága nem meglepő, s az is közismert, hogy a görög katolikuság bázisterülete is ez a vidék, a választódó egytizede tartozik ehhez a felekezethez. Amikor a 2008–10-es és a 2019-es adatokat összevetettük, megállapítható volt, hogy ez a felekezeti megoszlás stabilan jellemzi ezt a térséget. Más régiókkal összevetve lényeges vonás, hogy a felekezeti identitás fontos szerepet tölt be a hallgatók önmeghatározásában (Jancsák 2012).

További információval szolgált a hallgatók vallásosság szerinti önbesorolásának elemzése, mely szerint legalább minden második választódó a maga módján vallásosnak, s mintegy 14–16% egyházas vallásosságúnak mondta magát. Emellett a határozottan nem vallásosak aránya is alatta maradt magyarországi országos mutatóknak (Hámori–Rosta 2013). Ezek az arányok a 2019-es adatokban is fennmaradtak. A vallásosság különböző mutatóit figyelembe véve mindkét képzési szint hallgatótársadalmában egyértelmű, hogy a személyes vallásgyakorlattal rendelkezők a hallgatók mintegy 40%-át teszik ki (alapképzésben 43,3%, a mesterképzésben 39,2%), ami nagyarányú és stabilan meglévő spirituális igényekkel rendelkező hallgatói csoportok létezésére utal. A személyes vallásgyakorlattal bírók közül az alapképzési szakaszban több, mint minden második hallgató, a mesterképzésben pedig háromnegyedük rendszeres, gyakori templomba járó. Kisközösségekbe az alapképzésesek 17,3, a mesterképzésiek 25,5%-a jár, ami a többi önkéntes csoporttagság népszerűségéhez képest kiemelkedő. A 2019-ben végzett kutatás szerint a vallásgyakorlat ezen jellemzői tartósan jellemzik ezt a hallgatótársadalmat.

A 2008–2010-es kutatás során a különböző képzési szinten tanulók vallásosságát hasonlítottuk össze. Figyelemre méltó volt, hogy míg a személyes vallásgyakorlat

enyhén mérséklődött a magasabb képzési szint felé haladva, addig a kisebb és nagyobb vallási közösséghez tartozók aránya növekedést mutatott. Az oktatáskutatók, akik az intézmény és az intézményi kontextus hatását vizsgálják, külön figyelmet fordítanak a felsőoktatási évek alatti változásokra. Ezért a kisebb és nagyobb közösségekben folyó vallásgyakorlat mellett a vallásos baráttal való rendelkezést is vizsgáltuk, ami jelentős mértékű (60%-ról 74%-ra) gyarapodást mutatott a mesterképzés felé haladva. A nemzetközi, az országos és korábbi regionális vizsgálatok tapasztalataival összhangban tehát a felnőtté érésel párhuzamosan ezúttal is növekvő vallásosság volt mérhető (Tomka 2010, Hámori–Rosta 2013). A rendszeres templomba járók, a kisközösséghez tartozók és a vallásosakkal barátkozók növekvő aránya alapján megfogalmazható, hogy a vallásosság kapcsolatfüggő mutatói tekintetében határozott, pozitív irányú elmozdulás történik a felsőoktatási évek alatt (Pusztai 2009).

A vallásgyakorló hallgatók társadalmi háttere

Az évtizeddel korábban végzett, két képzési szintet összevető határmenti kutatás adatai azt mutatták, hogy az egyházas és a maguk módján vallásos hallgatók az átlagnál alacsonyabb státusúak voltak. Míg az alapképzésben a hallgatók személyes és a nagyközösségi vallásgyakorlata is fordított irányban függött össze szüleik iskolai végzettségével, addig a mesterképzésben csak a templomba járás tekintetében láttunk erős, de nem lineáris kapcsolatot: A felsőfokú végzettségűek gyermekei a legkevésbé, a középfokúak gyermekei a voltak a legaktívabbak vallásosság tekintetében. A 2019-es adatok alapján megerősíthető, hogy ebben a térségben a vallásosak körében a középfokú végzettségű szülők gyermekei vannak felülreprezentálva, s a nem vallásosak körében többen vannak a felsőfokú végzettségű szülők gyermekei (PERSIST 2009).

A vallásgyakorlat és a társadalmi státus együttjárása hasonló mintázatot mutat a 2008–2010-es és a 2019-es adatok szerint. A tíz évvel korábbi kutatás szerint alapképzésben az önmagukat nem vallásosként meghatározó és nem imádkozó felsőfokú végzettséggel rendelkezők gyermekei voltak felülreprezentálva, a mesterképzésben az egyházas és a személyes vallásgyakorlattal rendelkező középfokúak gyermekei emelkedtek ki számosságukkal. A hallgatók kisközösségi aktivitása és a vallásos baráthoz való kötődésének gyakorisága egyik képzési szinten sem mutatott összefüggést a szülői iskolázottsággal, ami a vallásosság mentén szerveződő kapcsolatok nyitottságára is utal. A településtípust vizsgálva azonban a vallásosság minden mutatója tekintetében szignifikáns összefüggést találtunk, a nagyvárosiak körében a legritkább, a kisebb településekről érkezők körében volt a legerősebb a vallásosság. A vizsgált régió felsőoktatásában a családi státus mutatói között erőteljesebb szerephez került az állandó lakóhely településtípusa, hiszen a hallgatók szülői iskolázottság szerint kevésbé heterogén összetételűek (különösen a többciklusú képzésben

inkább a középfokú végzettségű szülők gyermekeinek felsőoktatási intézményeiről beszélhetünk), vagyis a településtípus jelentősebb egyenlőtlenségi dimenzió szerepét játssza ebben a közegben.

Az önmagukat vallásosként definiálók tehát alulreprezentáltak a magasán iskolázott szülők gyermekei körében és a magasabb státusú településen lakók között, s a személyes és a közösségi vallásgyakorlat más mutatóinak vizsgálata sem cáfolta meg ezt az empirikus tapasztalatot. Vagyis a vallásos hallgatók az átlagnál alacsonyabb státusú, s emellett éppen a vallásosság mentén szerveződő kis- és nagyközösségekhez való kötődés miatt erős külső kapcsolati vonzerőknek kitett hallgatói körnek tekinthetők, s ilyen értelemben a hallgatói integráció elmélete szerint magas kockázatú csoportnak számítanak a felsőoktatási szocializáció és a tanulmányi teljesítmény tekintetében. A vallásosság és a társadalmi státus ilyen irányú összefüggése ebben a régióban még a 2019-ben felvett PERSIST adatokban is megfigyelhető, ezért a kérdés vizsgálata a lemorzsolódási kockázatok azonosítása kapcsán folyamatosan napirenden van. Megvizsgáltuk, hogy valóban gyengén integráltak-e a vallásos hallgatók.

Vallásosság és relációs beágyazottság

A 2008–2010-es kutatás során arra törekedtünk, hogy a relációs beágyazottság szerint a hallgatók különböző típusait különítsük el. A teljes, intergenerációs beágyazottságúaktól a legizoláltabbak felé haladva az alapképzéses hallgatók körében négyféle beágyazottsággal találkoztunk: az első az intergenerációs beágyazottság, melynek jellemzője, hogy a hallgatók nemcsak társaikkal, hanem az oktatókkal is kapcsolatot tartanak. A második a széleskörű intragenerációs beágyazottság, amikor a hallgatónak a társai körében sok erős és gyenge kapcsolata van. A szűkkörű intragenerációs beágyazottság azt jelenti, hogy a hallgatónak kevés, de erős kapcsolata van társaival, de oktatókkal nem érintkezik. Végül az izolált hallgatók mind intra-, mind intergenerációs tekintetben nagyon kapcsolatszegények. A mesterképzésben három típus ugyanilyen jellemzőkkel jelenik meg: az erős intergenerációs, a széleskörű intragenerációs és az izolált, azonban a negyedik típus kicsit más. Ezeket a szűkkörű intragenerációs, de erős oktatói kontaktusokkal is rendelkező hallgatókat autonóm intergenerációs típusúaknak neveztünk el, mert oktatói kapcsolataik nem multiplex jellegűek, s a legalapvetőbb kérdésekben nézeteik sem mutatnak hasonlóságot azokkal, akikkel szoros kapcsolatban vannak (Pusztai 2011a).

Amikor a beágyazottság és a vallásosság összefüggését vizsgáltuk, azt tapasztaltuk, hogy a vallásgyakorlók hátrányos társadalmi helyzetük és a felsőoktatás világából kifelé mutató kapcsolati kötődéseik ellenére a hallgatótársadalom egyik legintegriáltabb csoportját képezik mindkét képzési szinten. Az alapképzésben a rendszeres nagyközösségi vallásgyakorlók (legalább havonta néhányszor templomba járók)

felül vannak reprezentálva a felsőoktatási intézmény társadalmához a legtöbb szállal kötődő intergenerációs beágyazottságuk között. A széleskörű intragenerációs típusban a teljes mintának megfelelő arányban vannak vallásgyakorlók, míg a szűk-körű felsőoktatási kapcsolatokkal rendelkezők és az intézmény társadalmától izoláltak között jóval alacsonyabb arányban láthatók. Ennek alapján elmondható, hogy a vallásosság mentén szerveződő közösségekhez tartozó alapképzéses hallgatók körében a kampuszon kívüli kapcsolathálóhoz tartozás nem gyengíti, hanem erősíti a hallgatók felsőoktatási beágyazottságát.

A mesterképzésben is jellegzetes mintázatot követ a vallásosság több változója. A felsőoktatási intézmény intergenerációs társas közegébe multiplex módon és erősen integrált hallgatók a közösségi vallásgyakorlók között mind a közösségi, mind a személyes vallásgyakorlat dimenzióiban felülreprezentáltak jelen. Az autonómabbak, akik csak a tanulmányi és kutatási feladatok terén tartanak fenn stabil intergenerációs kapcsolatokat, noha nem mutatnak olyan kiugró közösségi aktivitást a vallásosság terén, mint az előbbi csoport, vallásgyakorlatuk az átlagnál intenzívebb, sőt a személyes vallásgyakorlók felülreprezentáltak jelen körükben. A széleskörű intragenerációs beágyazottságú és az az izolált hallgatók körében pedig erős többségben vannak a vallásosságtól távolabb állók, az utóbbiaknak pedig általában még vallásos barátjuk sincs.

46. táblázat. A hallgatók beágyazódása a felsőoktatási intézmény társadalmába a vallásgyakorlat különböző dimenziói szerint, százalék

Képzési szint	Alapképzés (2008)				Mesterképzés (2010)			
	inter-generációs beágyazott	széleskörű intra-generációs	szűk-körű intra-generációs	izolált	erős inter-generációs	autonóm inter-generációs	széles körű intra-generációs	izolált
Nagyközösségi	<u>33,4%</u> ***	23,0%	14,0%	18,2%	<u>51,5%</u> ***	28,8%	18,2%	17,7%
Nincs ilyen	66,6%	77,0%	<u>86,0%</u> ***	81,8%	48,5%	71,2%	<u>81,8%</u> ***	<u>82,3%</u> ***
Kisközösségi	<u>26,7%</u> ***	19,2%	10,7%	12,8%	<u>46,6%</u> ***	24,9%	20,0%	8,5%
Nincs ilyen	73,3%	80,8%	<u>89,3%</u> ***	87,2%	53,4%	75,1%	<u>80,0%</u> ***	<u>91,5%</u> ***
Személyes	<u>53,4%</u> ***	44,2%	37,0%	37,8%	<u>60,6%</u> ***	<u>45,9%</u> ***	27,1%	24,0%
Nincs ilyen	46,6%	55,8%	<u>63,0%</u> ***	62,2%	39,4%	54,1%	<u>72,9%</u> ***	<u>76,0%</u> ***
Vallásos barát van	<u>73,3%</u> ***	65,3%	57,3%	33,1%	<u>94,7%</u> ***	68,8%	74,0%	44,8%
Nincs ilyen	22,8%	33,2%	40,0%	<u>56,3%</u> ***	5,3%	31,2%	26,0%	<u>55,2%</u> ***
N=	265	341	457	148	131	169	180	94

Forrás: TERD 2008–2010. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Szignifikanciaszint: *** p=0,000.

A felsőoktatási intézmény társadalmába való beágyazottság és a hallgatói vallásosság kapcsolatát vizsgálva tehát fontos kiemelnünk, hogy annak ellenére, hogy a vallásos hallgatók alacsonyabb társadalmi státusúak, s emiatt vallási kapcsolathálójuk a felsőoktatási intézményből kifelé orientálhatná őket, mégis igen jelentős mértékben, sőt, a leginkább képesek a felsőoktatási intézmény tanulmányi és társas közösségébe integrálódni, megelőzve ebben a személyes és közösségi vallásgyakorlattal s vallásos baráttal nem rendelkező hallgatótársaikat. Minden jel arra vall, hogy a vallásosság mentén szerveződő kapcsolathálóok olyan értelmező közösségekként működnek, amelyek nem eltávolítják, hanem közelítik a hallgatót a felsőoktatási intézményi közösséghez (Pusztai 2011a). A vallásgyakorló hallgatóknak ez a beágyazódási készsége, intergenerációs felsőoktatási kapcsolatokra való nyitottsága a 2019-ben felvett (PERSIST 2019) adatokban is visszaköszön, vagyis stabil vonásnak tűnik.

A vallásosság és kulturális beágyazottság

A felsőoktatási kulturális beágyazottság két tényezőjének vallásossággal kapcsolatos változását vizsgáljuk meg itt, a felsőfokú tanulmányok céljáról alkotott értelmezés és az öntevékeny tanuláshoz való viszony alakulását.

A felsőoktatási tanulmányok céljáról alkotott elképzelések és a vallásosság négy vizsgált dimenziója között kerestük az összefüggést. Korábbi elemzésünkben a felsőoktatási továbbtanulás motívumainak főbb komponenseit keresve azt tapasztaltuk, hogy az alapképzésben a tudás-, valamint a presztízsszerzés, a diákélet vonzása, valamint a család társadalmi felemelkedésének vágya képezik a legerősebb faktorokat. A mesterképzésben pedig az első három (tudás-, presztízsszerzés, diákélet vonzása) mellett megjelenik egy olyan faktor, amiben a továbbtanulás célja a helykeresés, ami a jövőre vonatkozó tervek felé mutat, vagyis annak kiderítése, hogy mihez is van tehetsége a hallgatónak (Pusztai 2011a).

Jelen kutatásban a faktorok, különösen az alapképzésben, igen jelentős mértékben mozogtak együtt a vallásosság különböző mutatóival. Tanulmányaik első szakaszában erős szignifikáns összefüggés mutatkozik a vallásosság minden dimenziója szerint vallásosak közé tartozás és a tudás gyarapításának vágya között. Ez a célértelmezés kiemelkedően jellemző a közösségi vallásgyakorlattal rendelkező hallgatókra. A mesterképzésben egyöntetűen fontosabb szerepet játszik a vallásgyakorlók körében a tanulás, a tudásszerzés, de a csoportok közötti eltérés már nem minden dimenzióban szignifikáns. Ám érdemes észrevenni, hogy a személyes vallásgyakorlattal rendelkezők azok, akik körében ez kiemelkedően népszerű ez az értelemadó tényező. Az alapképzésben szignifikánsan sokkal kevésbé jellemzi a vallásos hallgatókat a parkolópálya effektus vagy a moratórium-kereső attitűd, vagyis nem a munkába állás halasztása, a diákélethez vonzódás miatt kezdenek felsőfokú tanulmányokba. A mesterképzésben a vallásosak előnye csökken, itt már többen választanak

tudatosan. Az adatok szerint a személyes és a szűkebb vagy tágabb közösséghez való kötődés tekintetében vallásosnak mutatkoznak egyik tanulmányi szinten sem térnek el lényegesen az átlagtól abban a tekintetben, hogy felsőfokú tanulmányaikat magas presztízsű állás megszerzése vagy a család felemelkedése érdekében végzik.

Az, hogy a felsőfokú tanulmányok hagyományosan elismert és manifeszt célrendszere, azaz a tudásszerzés az az érték, amit a vallásgyakorló hallgatók kimagasló arányban magukénak érznek, akár ellentmondásnak is tűnhet, hiszen, mint látjuk, a vallásgyakorló hallgatók körében kevesebb a többgenerációs felsőoktatási tapasztalattal rendelkező. Azonban azt a jelenséget már korábbi elemzéseinkben is tapasztaltuk, hogy a vallásgyakorló csoportok nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az iskolának, a tanulmányi munkának, mint a felsőfokú végzettségűek gyermekei (Pusztai 2009). Ez arra vall, hogy a vallásos hallgatók markáns vonása, hogy a tanulás önrértékébe vetett hitnek központi szerepe van értékrendjükben.

Érdeemes arra is odafigyelni, hogy a felsőoktatási célértelmezés tekintetében a vallásgyakorlás mely dimenziója bír a legnagyobb hatással. A vallásos baráttal való rendelkezés a legkisebb befolyással bír, sőt megkülönböztető ereje csökken, ami arra vall, hogy a vallásos értelmező közösség ereje messze felülmúlja egy-egy vallásos barát befolyását. A közösségi tagság, főként a kisközösséghez tartozás az alapképzésben teremt igen karakteres különbségeket a hallgatók között, a mesterképzésben a közösségi hatás csökken, s a személyes vallásgyakorlat befolyása nemcsak megmarad, hanem erősebbé válik. Talán értelmezhetjük ezt az értékek, normák redundanciájára épülő zártabb hálózatokból származó társadalmi tőke életkor-specifikus hasznosulásának modelljével (Burt 2000), mely szerint a fiatalabb korcsoportokra nagyobb hatással bír a zárt kapcsolathálóban terjedő információ, mint az idősebbekre.

47. táblázat. A felsőoktatási tanulmányok céljának értelmezése a vallásgyakorlat különböző dimenziói szerint, súlyozott faktorszokórok átlagai

Képzési szint	Alapképzés (2008)				Mesterképzés (2010)			
	tanulás	diákélet	presztízs-szerzés	mobilítás	tanulás	célkeresés	diákélet	presztízs-szerzés
Nagyközösségi	15,0***	-25,8	3,2	-2,6	8,9	5,6	4,2	-2,3
Nincs ilyen	-8,4	4,0**	,8	-2,7	-3,5	-2,2	-1,6	,9
Kisközösségi	27,0***	-20,5	2,6	-8,9	2,1	7,5	-5,3	-3,3
Nincs ilyen	-9,7	1,2**	1,0	-1,4	-1,0	-2,2	2,0	1,4
Személyes	5,7*	-12,4	,8	-,2	13,6**	-5,2	1,4	-7,0
Nincs ilyen	-10,1	5,0*	1,7	-4,6	-8,7	3,3	-,9	4,5
Vallásos barátja van	3,5*	-3,7	-2,9	-9,4	3,0	-3,2	1,9	-2,0
Nincs ilyen	-13,8	-,8	8,0	7,8**	-7,8	8,3	-4,8	5,1
N=	1211				574			

Forrás: TERD 2008–2010. Az aláhúzva közölt értékek a varianciaelemzés szerint szignifikánsan magasabb csoportátlagokat jelölik. Szignifikanciaszint: *** $p=0,000$, ** $p\leq 0,03$, * $p\leq 0,05$.

A tudásgyarapítás és a hivatáskeresés a továbbtanulási döntés során mérlegelt tényezők közül azok, melyeket a vallásgyakorló hallgatók szignifikánsan magasabbra értékelnek ebben a régióban. A magas presztízszű foglalkozás, a jövedelmező állás megszerzése 2019-ben is szignifikánsan kevésbé motiválta a vallásgyakorló hallgatókat, mint társaikat (PERSIST 2019).

A vallásosság és a hallgatói extrakurrikuláris tevékenység

A tanulmányokkal kapcsolatos önkéntes feladatok vállalása nem általános a hallgatók körében, hiszen nagy részük semmilyen erőfeszítést nem lát értelmes cselekvésnek a nem közvetlenül megtérülő tantervben és vizsgaszabályzatokban rögzített, s egyértelműen kreditekre, ösztöndíj-növekedésre beváltható kötelező tevékenységen felül.

A nem kötelező munkavállalás két nagyobb típusa bontakozott ki előttünk, mikor faktoranalízist végeztünk feladatok itemsorán. Kiderült, hogy egyik típusba elsősorban olyan tevékenységek tartoznak, melyek hallgatótársaikkal való versengésre, közülük való kiemelkedésre ösztönzik a hallgatókat, másik részük inkább az oktatókkal való közös munkálkodásra épül. A hallgatók egymás közötti tanulmányi, tudományos vagy pályázati versengésén alapuló önkéntes tevékenységtípus, az intragenerációs kompetíció alkotórészei a köztársasági ösztöndíj megszerzése, a szak kollégiumi tagság, a tehetséggondozó programbeli tagság, valamint az évfolyam- és csoportfelelősi tisztség. Az intergenerációs kooperáció az oktatók és a hallgatók elmélyült szakmai interakcióit sejtető együttműködés, mely a hallgató tanulmányi-tudományos szervezeti beágyazódás iránti érdeklődésére vall. E halmazba az alábbi tartalmak kerültek besorolásra: a tanszéki, intézeti kutatásokban való közreműködés, a kutatócsoportbeli tagság, a hazai és nemzetközi kutatásokban való részvétel, TDK-dolgozat készítése, demonstrátori beosztás, publikációk készítése.

Amikor arra a kérdésre koncentráltunk, hogy az alacsony státusú vagy a közép-rétegekhez tartozó hallgatói tömegek hogyan mobilizálhatók ezekre a többlettevékenységekre, a szülők iskolázottsága nem bizonyult egyértelmű determinánsnak a nagyarányú extrakurrikuláris vállalások tekintetében. Egyedül az alapképzésesek intragenerációs kompetíción alapuló tevékenységei tekintetében beszélhettünk a magasan iskolázottak gyermekeinek valamivel jelentősebb aktivitásáról. Sőt, adataink szerint az alapképzésben az alacsonyabb települési státus inkább jár együtt önkéntes vállalt feladatok iránti elkötelezettséggel, de a mesterképzésben ez az összefüggés sem szignifikáns (Pusztai 2011a, Fényes–Pusztai 2012).

Az intergenerációs kooperációra épülő önkéntes feladtvállalással a vallásos önbesorolás szerinti típusok sem az alapképzésben, sem a mesterképzésben nem mutatnak szignifikáns összefüggést, viszont feltűnő, hogy az intragenerációs versengés az alapképzésben erősen korrelál a vallásos önbesorolási típusokkal, mégpedig

olyan módon, hogy az alapképzésben a nem vallásos pólus alulreprezentált, a többiek jobban teljesítenek, a mesterképzésben az egyházasak emelkednek ki feladatvállalásukkal.

A vallásgyakorlat többi dimenziói szerint vizsgálva a mesterképzésben egyértelmű az erős összefüggés a vallásgyakorlat különböző dimenziói és az önként vállalt hallgatói munka között, míg az alapképzésben ez az összefüggés csak az intragenerációs kompetitív tevékenységben mutatható ki. Az alapképzésben a vallásosság semmilyen dimenziója nem mozdítja előre, s nem is hátráltatja az oktatókkal kooperáló aktivitástípus kialakulását, azonban a kortársakkal való versengésen alapuló vállalatok terén messze túlteljesítenek a vallásgyakorlók. Legnagyobb a különbség a személyes vallásgyakorlat szerinti két csoport között, s kis- és nagyközösségi tagság is markáns hatást gyakorol a hallgatói pluszmunka vállalására. A mesterképzésben gyakorlatilag teljesen általános a vallásosság és az extrakurrikuláris munkálkodás szoros összefüggése, vagyis úgy tűnik, a vallásgyakorlat bármely mutatója elősegíti mind a kortársakkal versengők, mind az oktatókkal kooperálók többlettevékenységre való hajlamát. Amellett, hogy a kétféle extrakurrikuláris tevékenységi rendszer között kiegyensúlyozottabb a viszony, a mesterképzésben a közösségi tagság erősebb szeparációs felületnek tűnik, mint a személyes vallásgyakorlat.

48. táblázat. Az önkéntes hallgatói tevékenységekben való részvétel a vallásgyakorlat különböző dimenziói szerint, súlyozott faktorszokrok átlagai

Képzési szint	Alapképzés (2008)		Mesterképzés (2010)	
	Intergenerációs kooperáció	Intragenerációs kompetíció	Intergenerációs kooperáció	Intragenerációs kompetíció
Vallásgyakorlat				
Nagyközösségi	4,7	48,7***	12,3**	17,7**
Nincs ilyen	,7	34,6	-10,5	-5,2
Kisközösségi	2,9	47,7**	13,1**	21,6**
Nincs ilyen	1,3	35,6	-10,0	-6,0
Személyes	3,5	44,2***	6,1*	11,6*
Nincs ilyen	0,0	32,3	-10,5	-5,4
Vallásos barátja van	2,5	40,3*	-3,0	5,4
Nincs ilyen	0,2	33,4	-6,8	-9,4

Forrás: TERD 2008–2010. Az aláhúzva közölt értékek a varianciaelemzés szerint szignifikánsan magasabb csoportátlagokat jelölnek. Szignifikanciaszint: *** $p=0,000$, ** $p\leq 0,03$, * $p\leq 0,05$.

A régió vallásgyakorló hallgatói 2019-ben is szignifikánsan jobban teljesítenek néhány extrakurrikuláris tevékenységformában, leginkább évfolyamfelelősséget és szakkollégiumi tagságot vállalnak többen (PERSIST 2019).

A társadalmi státus és a vallásosság hatása az extrakurrikuláris munkavállalásra

Tanulmányunk utolsó egységében arra tettünk kísérletet, hogy összemérjük a demográfiai tényezők, a családi státusmutatók, valamint a vallásosság mutatóinak hatását az extrakurrikuláris tevékenységtípusok vállalására való hajlamra. Mivel arra is kíváncsiak voltunk, hogy a vallási faktor bevonása módosítja-e a többi hatását, kétlépcsős modelleket alkottunk.

Az elemzés során azt tapasztaltuk, hogy az alapképzéses hallgatók versengésen alapuló önkéntes feladatvállalására az érettebb hallgatói életkor és a diplomás apával való rendelkezés hat leginkább a demográfiai és a társadalmi státusmutatók közül. A második lépcsőben bevonva a vallásosság különböző mutatóit, azt tapasztaltuk, hogy a rendszeres nagyközösségi vallásgyakorlat hatása a legjelentősebb. Figyelemre méltó, hogy ennek megjelenése a változók között levon az idősebb korcsoport hatásából, de nem mérsékli, hanem még kissé növeli is a diplomás apa hatását, amiből arra következtethetünk, hogy az idősebb hallgatók jelentősebb arányban lehetnek vallásgyakorlók, viszont a magasan kvalifikált apák gyermekei valószínűleg nem, mivel annak csökkenése nem jellemző. Valószínű tehát, hogy az alapképzésben kompetitív többletmunkát vállaló hallgatók egyik része a magasan iskolázott apák gyermekei közül kerül ki, míg másik részük a nem felsőfokú végzettségű apák vallásgyakorló gyermekeinek csoportjából.

Megállapíthatjuk, hogy a vallási tényezők közül a nagyközösségi vallásgyakorlat szignifikánsan (és a vallásgyakorlati mutatók közül leginkább) elősegíti a versengéssel járó extrakurrikuláris munkára való hajlandóságot.

49. táblázat. Az alapképzéses hallgatók extrakurrikuláris tevékenységre való hajlandóságának kialakulását támogató demográfiai, státus- és vallási faktorok összehasonlítása, esélyhányadosok (Exp (B) értékek)

	Intragenerációs kompetíció		Intergenerációs kooperáció	
	1	2	1	2
Férfi	,940	,979	1,343*	1,361**
Idősebb hallgató	1,950**	1,740*	,676	,650
diplomás apa	1,974**	1,986**	1,203	1,203
diplomás anya	,873	,886	1,157	1,164
Nagyvárosi lakóhely	1,004	1,047	,793	,803
nagyközösségi vallásgyakorlat		1,797***		1,216
Konstans	,536***	,457**	,652**	,620***
-2LL csökkenése	-1,6%	-2,6%	-0,9%	-1,1%

Forrás: TERD 2008–2010. A Wald statisztika szignifikanciáját *** $p=0,000$, ** $p\leq 0,03$, * $p\leq 0,05$. A modellek illeszkedését a -2*loglikelihood érték csökkenése jelzi százalékban.

Az alapképzéses hallgatók intergenerációs kooperáción alapuló önkéntes munkáját első körben egy demográfiai ok magyarázta a legjobban, mivel a férfi hallgatók határozottan elszántabbnak tűnnek ezen a téren, mint a nők. A közösségi vallásgyakorlat változójának bevonása még inkább erősíti a nem hatását, így kimondhatjuk, hogy sem a társadalmi státus nem erősen ható tényező, sem a vallásgyakorlat nem növeli az intergenerációs kooperáció esélyét. Mint más tanulmányunkban kimutattuk, az intézményi kontextus más elemei nagyobb hatással bírhatnak az intergenerációs kooperációra épülő extrakurrikuláris munkálkodásra, illetve ez nem a hallgató, hanem az oktató kezdeményezésén múlik az intézményi gyakorlatban (Pusztai 2011a).

A mesterképzéses hallgatók körében viszont a demográfiai és a státusmutatók egyike sem mutat összefüggést a versengésen alapuló önkéntes munkával. Ezt az is magyarázhatjuk, hogy a régió felsőoktatása, különösen az osztott képzésben felfelé haladva társadalmi státus szempontjából, egyre homogénebb lesz betetőzve a kétirányú szelektív elvándorlással induló intézményi szelekciót (Szemerszki 2010, Ceglédi–Nyüsti 2011). A nagyközösségi vallásgyakorlatnál még pozitívabb hatóerő ebben a tekintetben a személyes vallásgyakorlat.

A mesterképzésben az oktatóval való kooperáció tekintetében nem látszanak általánosan előnyösebb helyzetűnek sem a férfiak, sem az idősebbek, sem a diplomás apák gyermekei. Részletes elemzésünk szerint már a rendszeres nagyközösségi vallásgyakorlat is, de a személyes vallásgyakorlat még erősebben megnöveli az oktatóval való együttműködés esélyét, mint ahogy az már a kétváltozós elemzésből is sejthető volt. Megállapíthatjuk, hogy a vallásosság a mesterképzésben sokkal átfogóbb és jelentősebb súlyra tesz szert az extrakurrikuláris munkavállalás előmozdító tényezőjeként, mint az alapképzésben.

50. táblázat. A mesterképzéses hallgatók extrakurrikuláris tevékenységre való hajlandóságának kialakulását támogató faktorok összehasonlítása, esélyhányadosok (Exp (B) értékek)

	<i>Intragenerációs kompetíció</i>		<i>intergenerációs kooperáció</i>	
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
Nem	1,097	1,168	1,189	1,218
Kor	,930	,912	1,323	1,248
diplomás apa	1,409	1,404	1,342	1,366
diplomás anya	,842	,874	,852	,887
Nagyvárosi lakóhely	,881	,918	,819	,890
személyes vallásgyakorlat		1,572**		1,560**
Konstans	,720**	,569***	,742*	,578**
-2LL csökkenése	-0,4%	-1,2%	-0,9%	-1,7%

Forrás: TERD 2008–2010. A Wald statisztika szignifikanciáját *** $p=0,000$, ** $p\leq 0,03$, * $p\leq 0,05$. A modellek illeszkedését a -2*loglikelihood érték csökkenése jelzi százalékban.

Összességében elmondható, hogy a magas apai iskolázottság az alapképzésben növeli a felsőoktatási többletmunkában való részvétel esélyét. De az elemzés arra hívja fel a figyelmet, hogy a hallgatói vallásosság különböző mutatói az intragenerációs kompetícióra épülő extrakurrikuláris részvétel esetében a szülői iskolázottság hatását meghaladó hatással bírnak. Jóllehet modelljeink magyarázó ereje alacsony, elemzésünk célja nem is a teljeskörűen érvényes magyarázat megtalálása, hanem a vallásosság hatásának vizsgálata. Más munkánkban bemutattuk, hogy az intézményi társas kontextus, az oktatók magatartásmintái igen jelentősen befolyásolják a felsőoktatási többletmunkákkal kapcsolatos hallgatói felfogást (Pusztai 2011a).

Következtetések

A vallásgyakorló hallgató szakirodalomból kirajzolódó képe ellentmondásos, hiszen egyesek a vallási közösségekhez való kötődést egyesek rizikótényezőként azonosítják a felsőoktatási karrier alakulása tekintetében, mások viszont a vallási faktor orientáló-motiváló hatását tartják erősebbnek. A vizsgált határmenti, multikonfessionális hallgatótársadalomban egyrészt nagyobb arányú vallásgyakorlással, a spirituális orientáció felsőoktatási évek alatti erősödésével, másrészt hátrányosabb társadalmi státussal találkozhatunk. Ebben a fejezetben rámutattunk arra, hogy a vizsgált határmenti régióban tartósan jellemző a vallásgyakorló hallgatók felülreprezentáltsága az alacsonyabb státusú családokból származók körében.

A vallási közösségekhez tartozó hallgatók azonban a várakozással szemben éppen a legerősebben integrálódott, intergenerációs beágyazottságuk táborát erősítik. Vagyis vallásosság mentén szerveződő kapcsolathálójuk a felsőoktatási intézményből nem kifelé orientálja őket, hanem ők a legsikeresebbek a felsőoktatási intézmény tanulmányi és társas közösségébe való integrálódásban.

A vallásos csoportba tartozók kiemelkedően elkötelezettek a felsőoktatási részvétel tudásgyarapítási célja mellett, a szellemi gazdagodást előtérbe helyező célértelmezést a vallásosság minden dimenziója támogatja. A közösségi tagság, főként a kis-közösséghez tartozás az alapképzésben támogatja legerősebben ezt a teljesítményre ösztönző célértelmezést, a mesterképzésben a közösségi hatás csökken, s a személyes vallásgyakorlat befolyása erősebb. Az alapképzésben a vallásosság még csupán az egyik extrakurrikuláris munkatípust támogatta, a kortársakkal való versengésen alapuló többletvállalásokat, azonban a mesterképzésben általánosan mindkét típusú támogatni látszik a hallgatói külön munkát.

A vallási tényezők esélynövelő hatása bizonyos pontokon kimutatható. A vallásgyakorlati mutatók közül legtöbb vonatkozásban ösztönzően hat a nagyközösségi vallásgyakorlat, hiszen ez már az alapképzésben is képes versengésen alapuló extrakurrikuláris tevékenységekre serkenteni a hallgatókat, a későbbi tanulmányi cik-

lusban a közösségekhez tartozás inspiráló ereje általános, s az oktatóval való együttműködés esélyét a személyes vallásgyakorlat még tovább növeli.

A közösségi vallásgyakorlat hallgatói integrációt erősítő hatása egyértelmű. A 2010-es évek kutatásaiban tovább vizsgáltuk ennek összefüggésrendszerét. Egyrészt arra voltunk kíváncsiak, hogy más eredményességi mutató, vagy eredményeséget támogató tényező esetén is tetten érhető ez a pozitív hatás, illetve azt kísértük figyelemmel, hogy a kampuszokon létrejött közösségi vallásgyakorlati formák hatékonyabbnak tűnnek-e, mint a kampuszon kívüliek.

Amikor a felsőoktatási lemorzsolódás mértéke fenyegetővé vált, megvizsgáltuk a vallásos közösségi tagságnak a hallgató diplomaszerezés iránti elkötelezettségére, ennek valószínű bekövetkezésére gyakorolt hatását (Pusztai et al. 2019b). Az elemzés során kiderült, hogy a vallási rendezvények látogatása, valamint a hitéleti tevékenységek háromszor annyi hallgatót kötnek kampuszon kívüli kapcsolathálóhoz, mint hallgatótársakhoz. A vallásosság mentén szerveződő tagság tehát még mindig elsősorban külső szervezetek felé vonzotta a hallgatót, amit azzal magyaráztunk, hogy nincs a keresletnek megfelelő kínálat erre a kampuszokon belül, illetve a hallgatók kollégiumi elhelyezése kevesek számára adott, ezért a kötelező elfoglaltságok után (sok esetben másik településen levő) lakóhelyükre távoznak.

Az egyházi, felekezeti szervezetek, vallásos kisközösségeknek, ifjúsági köröknek a vizsgált hallgatók majd egyharmada tagja, de a felsőoktatási intézményeken kívül (23,9%) majdnem ötször annyian kapcsolódnak szervezetekhez, mint a felsőoktatási intézményen belül (4,7%). Ezek a közösségek társadalmi státus szempontjából heterogének. Az elemzés azt mutatta, hogy az intézményen kívüli egyházi, felekezeti szervezetek és a vallásos kisközösségek tagjainak több esélye van diplomát szerezni, mint az intézményen belüli szervezetekhez kötődőknek. Mivel a régióban a vallásos hallgatók nagyobb részben származnak közepes vagy alacsony státusú családokból, itt nem állíthatjuk azt, hogy az elitizálódó vallási közösségekben a Bourdieu-féle kapcsolati tőkét osztják meg egymással a magas státusúak. Eredményeink arra vallanak, hogy a vallási közösségekben pontosan az a fajta társadalmi tőke keletkezik, ami nagyon jól váltható át humán tőkére, miközben nem függ a magas státustól vagy a jelentős kulturális tőkéától (Coleman 1988).

Lemorzsolódott egykori hallgatók körében végzett kutatásunk (DEPART 2018) szerint viszont egyértelműen alacsony arányú (15%) volt bármilyen vallásosság mentén szerveződő közösséghez tartozás (Pusztai et al. 2019b). A diplomaszerezés iránt elkötelezett és a lemorzsolódási rizikónak kitett csoportok összehasonlítása azt mutatta, hogy az egyetemen kívüli vallási közösségek tagjainak sokkal nagyobb az esélye, hogy az átlagnál perzisztensebb hallgatók közé kerüljenek. Ezek az eredmények megerősítik a vallási közösségi tagság integráló, orientáló funkciójának társadalmi státusemelkedésre gyakorolt kedvező hatására vonatkozó feltevéseket, valamint a tanulmányi eredményességre gyakorolt pozitív hatásával kapcsolatos, fentebb bemutatott eredményeinket. A vallásos közösségszerveződésben rejlő potenciál azon-

ban kihasználatlan marad, mert a közösségi vallásgyakorlat egyetemi kampuszokon szervezhető formáiból nincs elég kínálat vagy ezek nem elég vonzóak, illetve a hallgatók lakhatási problémáik miatt távol maradnak ezekről, így sokkal több hallgató veszi igénybe ezeket a közösségi tevékenységeket az egyetemen kívül.

3.4. A FELSŐOKTATÁSI EREDMÉNYESSÉGET TÁMOGATÓ TÉNYEZŐK⁸

A vallásosság iskolai eredményességet támogató hatására vonatkozó hipotézis vizsgálatát tovább folytatva ebben a fejezetben azzal foglalkozunk, hogy a felsőoktatási részvételt és eredményességet hogyan támogatja a hallgatók vallásos elköteleződése. A felsőoktatási részvétel és a diplomaszerezési eredményesség kérdésköre folyamatosan a hazai és nemzetközi oktatáspolitikai törekvések középpontjában áll. Magyarországon a hallgatók létszáma a rendszerváltást követő másfél évtized alatt négy-szeresére nőtt, azonban 2005-től csökkent mind a nappali képzésbe jelentkezők, mind a felsőoktatási intézmények nappali képzéseiben tanulók száma, s a korábbi expanziós évek hatása csökkenő mértékben mutatkozik a diplomás kilépési mutatókban (Gál 2014). Magyarország egyelőre elmaradásban van a lakosságárányos európai mutatókhoz képest mind a hallgatók, mind a diplomások aránya tekintetében (Harsányi–Vincze 2012). Miközben a dinamikus növekedés megtorpanásának szélesebb összefüggésrendszere nagyjából azonosítható (a többciklusú képzésre való áttérés, a felsőoktatásra fordítható szerényebb költségvetési és családi erőforrások, a demográfiai hullámvölgy, a nemzetközi mobilitás megélénkülésével a külföldi intézmények vonzereje, a diplomaszerezéshez szükséges nyelvi követelmények hiánya), nem történt elég kutatói erőfeszítés az egyén karrierjét befolyásoló további tényezők azonosítására (Szemerszki 2012, Veroszta 2012, Pusztai et al. 2012).

Eredményesség: mozgó célpont?

A tanulmányi eredményességet vizsgálhatjuk az oktatási rendszerbe történő közösségi beruházások megtérülése szempontjából, de elemezhetjük az egyén társadalmi mobilitásának, magasabb státusba jutásának, biztosabb, értékesebb munkahelyre kerülésének esélye szempontjából is. A kutatások adatai azt igazolják, hogy ezen az úton a magasabb képzettségi szint elérésének, az oktatás különböző szintjei közötti továbblépésnek központi jelentősége van (Róbert 2000, Varga 2013, Polónyi–Kun

⁸ Az Institutional Effect on Student Achievement in Higher Education című kutatást (DERH/885/2013) a Debreceni Egyetem támogatta. A fejezet egy 2015-ben megjelent tanulmány (Pusztai 2015a) átdolgozott változata.

2013). A jelentkezők és a felvettek arányának beállítása oktatáspolitikai kérdés, de a tanulmányok következő szintjére való belépési szándék megszületése, az önszelekció kísértéseivel való megküzdés, az oktatási intézményrendszer szelekciós mechanizmusai ellenére a tervezettnél megfelelő és/vagy sikeres felsőoktatási bejutás, majd a kitartó felsőoktatási továbbhaladás, a diplomaszerezés akadálypályáján való boldogulás egyéni útvonalai különbözőek, akár a meritokratikus, akár a reprodukciós princípium dominál egy rendszerben. Lényeges kérdés, milyen tényezők befolyásolják ezt a pályafutást.

A nemzetközi szakirodalomban vita folyik arról, hogy az expanzió hatására csökken vagy megmarad a származási családi háttér társadalmi státusának hatása a felsőoktatásba való bekerüléskor (Treiman 1970, Goldthorpe – Erikson 2002). Azonban a hazai kutatások eddig azt a feltételezést erősítették meg, hogy az eltérő kulturális mutatókkal rendelkező családokból származó diákok különböző arányban jelentkeznek a felsőoktatásba, sajátosan rendeződnek el a különböző presztízsű intézmények között, sőt az alacsony státusú szülők gyermekei előtt egyes intézmények vagy szakok valósággal lezárulnak (Róbert 2000, Kiss L 2013, Szemerszki 2012, Veroszta 2012).

Nehezen megragadható kérdés, hogy a felsőoktatásba már bejutottak közötti versenyben ki tekinthető eredményesnek (Szczeplanski 1969, Pusztai 2017a). Valószínűleg nemcsak a képzés diverzifikálódik, hanem az eredményesség fogalma is, s intézménytípusonként, intézményenként, karonként, sőt szakonként alkotható meg ennek a fogalma (Pusztai 2011a, Hrubos et al. 2012). Figyelemre méltó, hogy az eredményesség részét képezik olyan szubjektív adatok, amelyek inkább az eredményesség percepcióját foglalják magukban (Pascarella-Terentini 2005, Pusztai 2014). Összehasonlítható és objektív adataink a diplomaszerezéskor keletkeznek a felsőoktatási belépésen túljutók eredményességéről, hiszen ezen a ponton érhető tetten, kik azok, akik a felsőoktatási évek kisebb-nagyobb megmértéseivel megküzdöttek. A korábban egyértelmű mutatóknak tartott számos jelenség (a vizsga- vagy évisméltás, a szak- vagy intézményváltás nélküli megszakításmentes tanulmányok vagy a tanulmányi átlagok) nem egyformán tehető meg eredményességi kritériumnak a különböző képzési területeken. A magyarországi lemorzsolódás nemzetközi viszonylatban nagyarányú, de kritériumainak idődimenziója átalakult, s nincsenek adatok arról sem, hogy – Tinto terminológiájával élve – önkéntes vagy a kényszerű kilépések dominálnak-e ezen belül, s hová távoznak az egykori belépők (Varga 2010, Tinto 1993, Pusztai-Szigeti 2017). Ne feledjük el a diploma nélkül sikeresen elhelyezkedőket, hiszen a diploma megléte és minősítése nem korrelál az egyén munkahelyi teljesítményével (Kun 2013). Akár félbehagyott, akár befejezett felsőoktatási tanulmányokat követ, a további tanulás tervezése végső soron a korábbi tanulmányok értékelését és a tanulás értelmébe vetett bizalmat foglalja magában, s célja az individuális kiteljesedés és a foglalkoztathatóság sugarának növelése egyaránt lehet.

Ha az eredményességet nem kizárólag a felsőoktatás viszonyrendszerén belül maradva értékeljük, hanem külső vonatkozási rendszerekre támaszkodunk, a diploma-szerzéssel nem ér véget a megméretés (Pusztai 2014). A felsőoktatási expanzió és a munka világában bekövetkezett alapos átstrukturálódás eredményeképpen még a nagyon tudatosan megtervezett pályaválasztás és diplomaszerzés sem jelent biztosítékot a vágyott állás, a tervezett jól fizető és magas presztízsű pozíció elfoglalására. Az állás megtalálására fordított idő hossza, a betöltött munkakör és a megszerzett munkahely presztízse, a foglalkoztathatóság objektív és szubjektív mutatói, a tanulmányok szakterületéhez való kötődés, szakmai mobilitási, továbblépési tervek a tanulmányi befektetések megtérülésének indikátorai lehetnek (Veroszta 2010a). A korábban általánosan használt regionális gazdasági sajátosságokra érzéketlen elhelyezkedési, foglalkoztatottsági és kereseti mutatók helyett a tanulmányi pályafutás eredményességét jobban kifejező megközelítésének tűnik az alkalmazhatóság szempontja (Kiss 2014). Bár a szakirodalom hangsúlyozza a képzési tartalmak súlyát az egyén foglalkoztathatóságának erősítésében, meggyőződésünk, hogy ennek fogalmi körébe tartozó képességek és attitűdök egy része nem a felsőoktatási intézmény manifeszt tantervének nyomán jön létre, hanem a szocializáció folyamatában, különböző társas kontextus hatására spontán formálódik meg (Yorke 2008, Kiss 2014). A szakmai tudás rendkívül gyors felezési ideje és a munka világának állandó átalakulása mellett számos affektív, habitusban gyökerező mutató lehet a hosszabb távú sikeresség előrejelzője (Knox et al. 1993, Knight-Yorke 2006, Hirschi-Fischer 2013, Bocsi 2013).

A nemzetközi összehasonlító kutatások eredményei szerint a társadalmi háttér, a nem és a képzési ág is nagymértékben befolyásolja a vágyott állás megszerzésének esélyét (Kivinen et al. 2000, Teichler 2007). Ugyanakkor a kemény társadalmi státusmutatók befolyása mellett felismerhető további tényezők befolyása is. Sokszor a bourdieu-i kulturális vagy kapcsolati tőke fogalomkörébe sorolják a hosszabb távon is ritkaságértékkel bíró pályák beazonosításának képességét, a munka világában értékesíthető modor és viselkedési szokások átörökítését (Bourdieu 1978). A munkavállalói eredményesség meghatározó tényezőjeként és a családban elérhető tőkék részeként tárgyalja a szakirodalom a széles kapcsolathálójú családok erőforrásait, melynek segítségével könnyebb megfelelő munkát találni (Granovetter 1983), de a jobb elhelyezkedési esélyek percepcióját növeli a kontextusban előforduló elégedett frissdiplomások vagy bizakodó végzősök aránya is (Veroszta 2010a). A munkavállalással kapcsolatos elképzelések, a munkavállalási hajlandóság egy fiatal informális és formális környezetében honos munkakultúra erős hatása alatt áll (McQuaid-Lindsay 2005, Kiss 2014). Úgy tűnik, hogy bizonyos hallgatói karrier kompetenciák formálódása a felsőoktatási intézményi hatás számlájára is írható akár célirányosan felépített kurrikulum formájában (Knight-Yorke 2006, Siklós 2006), akár a hallgatói értelmező közösségekben terjedő információk és közvélekedés formájában (Pusztai 2015c).

Ami a hallgatói értelmező közösségeket illeti, a szakmai diskurzusban vita tárgya, hogy a kapcsolatok mely formája segíti elő inkább a tanulmányi pályafutást. Coleman (1988) szerint a zárt és szoros kapcsolati struktúra, Granovetter (1983) szerint a gyenge kötések és a nyitott háló. Lin szerint a szoros és homogén összetételű zárt network leginkább normabiztonságot nyújt, a stabilitást támogatja, a gyenge kötések kiterjedt hálózata viszont a mobilitási lehetőségeinek felismerésében és realizálásában működik hatékonyabban (Lin 2005). A kutatók figyelmét három lényeges jelenség köti le a vallásosság és a felsőoktatás kapcsán az utóbbi időben. Elsősorban az tapasztalható, hogy a spirituális érdeklődés növekvő arányban jellemzi a hallgatókat, másrészt növekszik a vallási és felekezeti diverzitás, sőt ezek etnikai sokféleséggel való többszínű kombinációja, s gyakori a felekezeti-vallási okok miatti izolálódás a felsőoktatásban (Astin et al. 2011, Mahaffey–Smith 2009). Kérdés, hogy a felsőoktatásba lépés, a diplomaszerezés, a további tanulás vagy céltudatos munkakeresés helyzetében milyen típusú kapcsolatokra van elsősorban szükség az eredményességhez, valamint a vallásosság mentén szerveződő kapcsolatok támogatják-e a fiatalok felsőoktatási karrierjét.

Azt vizsgáljuk, hogy milyen csoportokat érnek el a felsőoktatási intézmények, kik válhatnak nagyobb eséllyel hallgatóvá, diplomássá és az értelmes munkavállalásban bízó pályakezdővé a magyar fiatalok közül. Továbbá milyen erőforrások azok, amelyek támogathatják az eredményesebb pályafutás megvalósításában a fiatalokat, s melyek ezek közül azok, amik a származási család státusából adódó hátrányokat is kompenzálni tudják.

Elemzésünkhöz a magyar fiatalokról készült vizsgálatssorozat (2000, 2004, 2008, 2012) legújabb hullámának adatait használtuk fel. A Kutatópont által készített „Magyar Ifjúság 2012” vizsgálat adatai régió, település, életkor és nem tekintetében reprezentálják a 2012 őszén 15 és 29 év közötti korcsoportoz tartozó magyar fiatalokat. A 8000 fős mintának csak a 43%-a tanuló, s ezek fele (52,5%) még középiskolába jár. Noha a felsőoktatási tanulmányokba való belépés életkorát a teljes minta 83%-a már elérte vagy meghaladta 2012 őszén (hiszen ők 1983 és 1994 között születtek), az összes tanulmányokat folytatóknak csupán szűk egyharmada (30,5%-a, 1053 fő) a felsőoktatás hallgatója. Jelen tanulmányban az ún. hallgatókorú csoporttal foglalkozunk (N=6632).

Arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen tényezők magyarázzák az eredményesebb tanulmányi pályafutást körükben. A sikeres tanulmányi pályafutást többféle indikátorral igyekeztünk megragadni. Az eredményesség egyik komoly mutatójának tartjuk a felsőoktatásba való bejutást (bennmaradást), valamint a diplomaszerezést. A minta hallgatókorú csoportjában csupán 9,6%-nak van befejezett felsőfokú végzettsége és 15,8%-uk tanul még a felsőoktatásban. Valamivel több mint száz fő már korábban is rendelkezett végzettséggel, miközben továbbra is a felsőoktatásban tanult, így összességében a mintába került korcsoport majd egynegyede tanult valaha felsőoktatásban (23,9%).

Másodsorban eredményességi mutatónak tekintettük a további tanulmányokra való nyitottságot. Természetesen többféleképpen értelmezhető a továbbtanulás tervezése, hiszen egy fiatal több okból lehet érdekelt a további képzésben. Dönthet emellett azért, mert jó tapasztalatai vannak a tanulással kapcsolatban, vagy mert nem elégedett a korábban megszerzett tudás vagy képzés értékesíthetőségével. Mivel az első diploma értékesíthetősége sok tényezőtől függ (társadalmi státus, lakóhely elhelyezkedése, munkaerőpiac állapota, személyes elvárások) a hallgató tanulmányokhoz fűződő viszonyában mindenképpen eredménynek tekintjük azt is, ha egy fiatal karrierjét tanulás révén igyekszik korrigálni. A hallgatókorúak valamivel több mint egynegyedére jellemző a további tudásszerzéshez való pozitív hozzáállás (27,1%).

Harmadsorban a tanulás és a leendő munka interpretációi között kerestük az összefüggést, s a tanulást támogató erős intrinzik motívumnak tekintjük egy hivatásra való felkészülés magabiztos és optimista vízióját, mellyel a hallgatókorú fiatalok valamivel több mint egyötöde rendelkezik (22,4%), a válaszadók további 7,3%-a pedig úgy nyilatkozott, hogy máris megtalálta a vágyott munkát. Ebben az elégedett csoportban a felsőfokú végzettségűek képezik a felülreprezentált csoportot, s minél magasabban iskoláztak, annál valószínűbben érzik magukat elégedettnek. Az elemzés további kérdése, hogy mik azok az eddigiekben is feltárt, illetve az eddig kevésbé ismert tényezők, amelyek az azonos korcsoport tagjainak felsőoktatásba való bejutási és diplomaszerezési esélyét, továbbtanulás iránti elkötelezettségét és bizalommal teli munkafelfogását növelik.

Társadalmi egyenlőtlenségek a felsőoktatási karrierben

Az egymásra következés és átválthatóság elvén nyugvó oktatási rendszer csereközegében a felsőoktatási tanulmányokig való eljutás kétségtelenül olyan tényező, ami a tanulmányi karrier eredményességét fejezi ki. A vizsgált korcsoport a felsőoktatási expanzió felívelése és a korcsoport létszámcsökkenése idején érettségizett, vagyis az előző generációkhoz képest lényegesen szélesebb lehetőségei nyíltak felsőoktatásba lépni. 2011-es statisztikai adatok szerint a diplomások aránya a 25–34 éves korcsoportokban 28 százalék, a „Magyar Ifjúság 2012” adatok pedig azt mutatják, hogy a 18–29 évesek közel egynegyede tudott élni a bővülő felsőoktatás kínálta lehetőséggel, s legalábbis elkezdte felsőfokú tanulmányait. A felsőoktatási szelekció eltérően hatott a korcsoport tagjaira. A jelentkezők és a felvettek aránya a vizsgált korcsoport legidősebb tagjainak felsőoktatásba belépése idején, 2002-ben inkább kissé nehezítette a bejutást, 2008-ban azonban a legkönnyebben be lehetett jutni a nappali munkarendű alap- vagy osztatlan képzésekbe (Veroszta 2012). Mivel az adatbázis életkorilag igen heterogén populációt reprezentál, továbbá az ifjúsági korcsoportok karrierútja erősen individualizálódott, természetesen nem látható előre, hogy a ké-

sőbbiekben mekkora hányaduknak sikerül még diplomát szerezni (Gábor–Jancsák 2006).

Elemzésünkben elsőként arra voltunk kíváncsiak, hogy a társadalom vertikális hierarchiájában való elhelyezkedés hogyan befolyásolja a korcsoport tagjainak a felsőoktatásban való továbbtanulását és diplomaszerezését. Megállapítottuk, hogy az alapvető társadalmi státusmutatók szerint a feltételezett különbséget mutatta a hallgatók és a hallgatóvá nem válók tábora az expanziós periódus fiataljai körében is, vagyis a magasabban iskolázott szülők gyermekei eredményesebbnek bizonyultak. Nehézséget jelentett azonban, hogy a szülők legmagasabb iskolai végzettsége tekintetében viszonylag sok titkolózóval találkoztunk. A korcsoporthoz tartozó fiatalok majd egytizede nem nyilatkozott az édesapja és hét százaléka az édesanyja végzettségéről. A mintában nagyon széleskörű az alapfokú végzettségű szülők gyermekeinek jelenléte, hiszen majd minden második fiatal az édesanyját és majd kétharmaduk az édesapját is alapfokú iskolázottságuként azonosította, míg a felsőfokú végzettségűek aránya csekélynek mondható (10,6% és 9,8%). Ez utóbbi valamivel alacsonyabb, mint a szülői korcsoportok népszámlálási adatai szerint becsülhető lenne, még akkor is, ha feltételezzük, hogy a szülői korcsoport gyermektelenjei magasabban kvalifikáltak.

Részletekbe menő elemzésünk szerint a szülői iskolázottság csoportok felsőoktatási bejutását összevetve egyértelműen megállapítható, hogy az elmúlt két évtizedben bekövetkezett felsőoktatási expanzió lehetőségeivel nagyon különböző módon tudtak élni a különböző családi háttérű fiatalok. Az alapfokú végzettségű szülők gyermekeinek csupán egyhuszada, a középfokúak gyermekeinek valamivel több mint egytizede, a diplomások gyermekeinek pedig negyede szerzett diplomát. Ami a fel-

51. táblázat. A szülők iskolázottságának összefüggése a felsőoktatásba jutással, diplomaszerezéssel

<i>A fiatal tanulmányi karrierje</i>	<i>anya legmagasabb iskolázottsága</i>			<i>apa legmagasabb iskolázottsága</i>		
	<i>alapfokú</i>	<i>középfokú</i>	<i>felsőfokú</i>	<i>alapfokú</i>	<i>középfokú</i>	<i>felsőfokú</i>
jelenleg a felsőoktatásban tanul***	6,4%	21,6%	37,1%	8,5%	22,3%	39,4%
jelenleg nem hallgató	93,6%	78,4%	62,9%	91,5%	77,7%	60,6%
felsőoktatásban végzett***	4,3%	12,2%	25,8%	5,2%	14,3%	27,3%
nem végzett felsőoktatásban	95,7%	87,8%	74,2%	94,8%	85,7%	72,7%
felsőoktatásban tanul vagy már végzett***	10,0%	31,8%	59,6%	13,1%	34,3%	62,0%
nem hallgató, nem végzett	90,0%	68,2%	40,4%	86,9%	65,7%	38,0%
N=	3127	2327	488	3634	1715	363

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Szignifikanciaszint: *** p=0,000.

sőoktatásban jelenleg is tanulmányokat folytatókat illeti, ők is gyakrabban fordulnak elő a magasabb szülői iskolázottsági csoportokban: az alapfokú végzettségű szülők gyermekeinek mindössze egyhuszada, a középfokú végzettségűek gyermekeinek kevesebb mint negyede, miközben a diplomások gyermekeinek bő harmada vált hallgatóvá. Egyértelmű, hogy a szülők iskolázottsága erős szignifikáns összefüggésben áll a felsőoktatásba jutással és a felsőoktatási végzettség megszerzésével.

A táblázatban látható, ahogy a magasabb iskolai végzettségű szülők gyermekei markánsan nagyobb arányban tanulnak felsőoktatásban vagy szereztek felsőoktatási végzettséget, hanem a hallgatók és a diplomások összesített adataiból az is kitűnik, hogy a magasabb iskolázottságú szülői csoportok gyermekei körében rendre nagyobb a már diplomás, ám újabb felsőfokú végzettségre törekvő fiatalok aránya. Ezek szerint a még további felsőfokú tanulmányokat folytatók körében is hatnak a társadalmi státus szerinti egyenlőtlenségek, vagyis a posztgraduális tanulmányokra vállalkozó, Green által is leírt első belépők jelen mintában is a magasabb státusú társadalmi csoportokból származnak, míg az alacsony státusú csoportok elmaradó tanulmányai révén keletkezett tehertételek láthatóan megsokszorozódnak (Green 1980).

A további tanulmányi eredményességi mutatók fiatal felnőttek körében kimutatható elrendeződése után kutatva megállapítottuk, hogy a teljes korcsoport majd egyharmada szeretne még továbbtanulni. Feltűnő, hogy a 18–29 évesek felsőoktatási tapasztalattal már rendelkező rétege szignifikánsan nagyobb arányban tervez tanulmányokat a többiekénél. Az alap- és középfokú végzettségű szülők gyermekei az átlagosnál ritkábban gondolnak további tanulásra, csak a diplomás szülők vannak felülreprezentálva a továbbtanulás mellett elkötelezettek körében. A szülői iskolázottság teremtette egyenlőtlenségek a felnőttkori tanulásra sem maradnak hatástalanok.

52. táblázat. A szülők iskolázottságának összefüggése a továbbtanulás tervezésével

	<i>anya legmagasabb iskolázottsága***</i>			<i>apa legmagasabb iskolázottsága***</i>		
	<i>alapfokú</i>	<i>középfokú</i>	<i>felsőfokú</i>	<i>alapfokú</i>	<i>középfokú</i>	<i>felsőfokú</i>
továbbtanulást tervez	25,4%	28,4%	<u>37,5%</u>	25,9%	28,8%	<u>34,2%</u>
nem tervez	<u>74,6%</u>	71,6%	62,5%	<u>74,1%</u>	71,2%	65,8%
N=	3127	2327	488	3634	1715	363

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Szignifikanciaszint: *** p=0,000.

A továbbtanulást nem tervező fiatalok családjában elérhető kulturális tőketartalékok jellegzetesen gyengébbek, s emellett a továbbtanulást nem tervezők felülreprezentáltak jelen a szakképzésből kikerülők – akár az érettségit is nyújtó, akár az érettségi nélkül záruló képzéseket számítjuk – körében, akik között magas az alacsonyabb iskolázottságú szülőktől származók aránya, vagyis a szakképzésben

résztevők hátránya sem enyhült az expanzió ellenére (Fehérvári 2014). Az iskolai karrier szerint eltérő múlttal rendelkező csoportok közötti jelentős eltérések azt a megfigyelésünket erősítik meg, hogy a felnőttkori tanulás a magasabb státusú csoportoknak kedvez, s tovább növeli a már meglévő iskolázottságbeli különbségeket. A szakképzésben való részvétel tehát nemcsak azt jelenti, hogy alacsonyabban iskolázott szülők gyermeke számára ez áll nyitva, s az érettségi utáni tanulásra kevesebb esélye lesz, hanem azt is, hogy olyan iskolai közegekben tölti a napjait a fiatal, ahol a társainak is alacsonyabban iskolázottak a szülei, tehát itt egy diák kevesebb információt és ambíciót tud gyűjteni ahhoz, hogy továbbtanuljon.

Nem csak egy fiatal tanulmányi pályafutása és tervei számítanak az eredményesség mutatóinak. Korábbi munkánkban is amellet érveltünk, hogy a munkával kapcsolatos jövőkép is nagyon karakteresen jellemez, s jelez előre egy pályafutást (Pusztai 2009, Pusztai 2014). Elgondolkodtatónak tartjuk azt az adatot, hogy a vizsgált korcsoport mindössze 22%-ában alakult ki az a meggyőződés, hogy lesz olyan munkája, amely legalábbis megközelíti azt, amire vágyik, miközben sajnos túlnyomó többség, a fiatalok majd négyötöde nem bízik ebben. Azon túl, hogy egy ország vagy egy régió jövőjére nézve ez a jelenség hosszabb távon aggasztó, a közvetlen, individuális szintű következmények is felkeltik a kutatói érdeklődést. Kétségtelen tény, hogy a fiatalok eljövendő munkával kapcsolatos rossz közérzete nem kedvez a tanuláshoz való viszonyuknak, rontja az egyén foglalkoztathatóságának esélyét, sőt nehezíti az oktatási intézmények szerepbetöltését is. A magyarországi frissdiplomások vizsgálata is megerősítette a szubjektív tényezők vizsgálatának fontosságát a munkával való elégedettség kapcsán, s felhívta a figyelmet arra, hogy ez a komponens sajátos kölcsönviszonyban áll az étellel való elégedettséggel és az általános jól-léttel is (Kiss P. 2013). Korábbi kutatások szerint a munkával való elégedettség Közép- és Kelet-Európában tapasztalható alacsony szintje a magas befektetés és az alacsony megtérülés együtt járásával magyarázható, s a makro- és mikroszintű tényezők egyaránt befolyásolják a munkával kapcsolatos diszpozíciókat. A jövendő munkával kapcsolatos kedvetlenségre azonban ezek csak részben kínálnak magyarázatot.

53. táblázat. A szülők iskolázottságának összefüggése a munkával kapcsolatos nézetekkel

	<i>anya legmagasabb iskolázottsága***</i>			<i>apa legmagasabb iskolázottsága***</i>		
	<i>alapfokú</i>	<i>középfokú</i>	<i>felsőfokú</i>	<i>alapfokú</i>	<i>középfokú</i>	<i>felsőfokú</i>
Célba ért	5,5%	7,6%	7,2%	5,9%	7,2%	9,1%
Optimista	17,7%	26,3%	34,2%	18,5%	28,2%	28,9%
Pesszimista	76,8%	66,1%	58,6%	75,5%	64,7%	62,0%
N=	3127	2327	488	3634	1715	363

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Szignifikanciaszint: *** p=0,000.

Azok a kevesek, akik úgy érzik, máris megtalálták a remélt ideális munkát, nem meglepő módon a legidősebb válaszadók közül kerülnek ki. A célba érték alacsony arányát magyarázhatjuk azzal, hogy a vertikális expanzió által érintett, s akár 2-3 évvel is meghosszabbítható középfokú képzés után a fiatalok felsőfokú tanulmányokkal eltöltött életszakasza is megnyúlt. Így a többciklusú felsőoktatásban minden kritérium szerint eredményes tanulással is el lehet tölteni további nyolc esztendő. De mi befolyásolja, hogy valaki derűlátóan gondoljon a kívánt munkahely megtalálására?

A hosszabb vagy rövidebb időt felölélő felsőoktatási tanulmányokat folytatók és a végül diplomát szerzők jóval nagyobb arányban nyilatkoztak úgy, hogy máris megtalálták az elképzelésüknek megfelelő állást, mint azok, akik nem folytatnak és nem is folytattak felsőfokú tanulmányokat. Az elérhető ideális munkával kapcsolatos derűlátásnak ennél jóval magasabb ritkaságértéke van, hiszen alig több mint minden ötödik fiatal éli át ezt az ösztönző belső bizonyosságot. Akárcsak a már elért eredmények, az ideális elhelyezkedés reménye is eltérő arányban oszlik meg a fiatalok körében az alapvető társadalmi státusmutatók szerint. Az optimizmus a társadalmi hierarchiában fölfelé haladva nő, s az is megfigyelhető, hogy az anyák magas végzettsége ezen a téren is nagyobb súllyal esik a latba, mint az apáké, mert a diplomás anyák gyermekei jóval nagyobb arányban bíznak a vágyott munka elérésében, mint a többiek.

Elemzésünk első problémakörének áttekintése után egyértelműen elmondható, hogy a három vizsgált eredményességi indikátor egyértelmű összefüggést mutat a családok társadalmi státusát leginkább meghatározó szülői iskolázottsági mutatók alakulásával, s a továbbtanulás, a diplomaszerezés és az elhelyezkedéssel kapcsolatos derűlátás a szülői iskolázottság szerint egyenlőtlenül jellemzi a fiatalokat.

Területi egyenlőtlenségek a felsőoktatási karrierben

Korábbi kutatásaink szerint az iskolai pályafutást befolyásoló tényezők sorából kiemelkedik a területiség. Nagy hangsúlyt kapott, hogy Magyarországon a lakóhely területi elhelyezkedése erős összefüggést mutat a felsőoktatásba jutással és a diplomaszerezéssel (Kozma–Pusztai 2006, Pusztai 2006, Rechnitzer 2009, Kozma et al. 2012), ráadásul a társadalmi státusbeli és a térbeli távolságok áthidalásának nehézségei általában még össze is adódnak. Jelen elemzés során azonban nem egyszerűen a társadalmi-gazdasági fejlettségi mutatók regionális eltérései teszik változatossá a térképet, hanem a felsőoktatási intézményi hálózat térbeli sajátosságai. Egyértelmű, hogy a nagy országos vagy regionális felsőoktatási központok közvetlen környezetében élők sokkal valószínűbben kerülnek a hallgatók vagy a diplomások közé, míg az egyetemmel nem (vagy nem elég régen) rendelkező térségek lakói kifejezett hátrányban vannak. Úgy tűnik, a legkevésbé elérhető a felsőoktatásba való beju-

tás egyes észak-alföldi és észak-magyarországi régió fiataljai számára, ahol az alacsonyabb státusú családból származók aránya egyébként is magasabb. Nagyobb az esélye a diplomássá válásnak a három nagy regionális egyetem megyéiben. Legnehezebb a diplomaszerzés az észak-, északkelet-magyarországiaknak, ahol nemcsak népesek az ifjúsági csoportok, de nagyobb arányban származnak a fiatalok alacsony státusú környezetből.

Az egyes régiók, megyék oktatási karrierre gyakorolt hatását többnyire tovább erősíti a települési környezet befolyása. Az állandó lakóhely településtípusa a korábbi kutatások eredményeivel összhangban egyértelműen erős befolyással bír a diplomaszerzésre. A nagyvárosiak majd egyharmada, az ennél kisebb városokban élőknek már csak az egynegyede, s a falusiaknak pedig kevesebb mint egyötöde került a felsőoktatási tapasztalatot szerzők közé. Hangsúlyozzuk, hogy a régió és a településtípus mentén mutatkozó hátrányok is egymásba kapcsolódva, illetve az alacsonyabb szülői iskolázottsággal együttesen járnak a legmesszebb ható következményekkel.

54. táblázat. A lakóhely településtípusának összefüggése a felsőoktatásba jutással, diplomaszerzéssel

A fiatal tanulmányi karrierje	A lakóhely településtípusa		
	nagyváros	város	község
jelenleg felsőoktatásban tanul***	19,0%	15,8%	12,6%
jelenleg nem hallgató	81,0%	84,2%	87,4%
Felsőoktatásban végzett***	13,4%	8,3%	7,3%
nem végzett felsőoktatásban	86,6%	91,7%	92,7%
Felsőoktatásban tanul vagy már végzett***	30,0%	22,8%	18,9%
nem hallgató, nem végzett	70,0%	77,2%	81,1%
N=	2135	2341	2156

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Szignifikanciaszint: *** $p=0,000$.

A településtípus szerényebb befolyást gyakorol a továbbtanulás tervezésére, mint a felsőoktatási tanulmányok megvalósulására, a regionális eltérések azonban annál inkább figyelemre méltók. Az észak-magyarországiak az eddigi felsőoktatási hozzáférésük hátrányai mellett a továbbtanulás tekintetében inkább az elkötelezettek közé tartoznak. Ezek az adatok arra hívják fel a figyelmet, hogy a felsőoktatási intézmények vonzásának és spill-over hatásának mérlegelésekor a továbbtanulás iránt érdeklődő, de a célelésben akadályozott, potenciális hallgatótársadalom magatartásának vizsgálatára is oda kell figyelni a kutatóknak.

Ha a területi különbségek társadalmi és gazdasági struktúrában gyökerező magyarázatait vesszük alapul, ezek megerősíthetők jelen adatok szerint is, hiszen regionálisan jelentős eltéréseket kell tapasztalnunk a jövőendő munkával kapcsolatos

remények tekintetében. A vágyott munkát megtaláló fiatalok aránya kimagasló a főváros környékén, s relatíve magas a fejlettebb nyugati megyékben. Mindez összhangban van a hazai régiók gazdasági fejlettségének eltéréseivel. Azonban az ideális munkában bízók régiónkénti előfordulásában a vártnál kisebb különbségeket tapasztaltunk. Az eredmények azt mutatják, hogy a fiatalok többsége minden régióban döntően pesszimista e kérdésben, de a régiók között mutatkoznak azért különbségek, míg a dinamikusabb fejlődést mutató térségekben a fiatalok egynegyede tekint bizakodóan a vágyaknak megfelelő elhelyezkedés elé, míg a leghátrányosabb helyzetű északi-északkeleti régiók ifjú felnőttjei szignifikánsan pesszimistábbak a többiekénél.

55. táblázat. A lakóhely régiójának összefüggése a munkával kapcsolatos nézetekkel

A munkával kapcsolatban	Közép-Magyarország	Nyugat-Dunántúl	Dél-Alföld	Észak-Alföld	Dél-Dunántúl	Észak-Magyarország	Közép-Dunántúl
Célba ért	8,8%	7,6%	6,9%	4,8%	4,7%	4,6%	4,5%
Optimista	21,3%	22,7%	25,1%	21,5%	23,5%	18,4%	26,6%
Pesszimista	69,9%	69,6%	68,0%	73,7%	71,8%	77,0%	68,9%
N=	1805	642	894	1079	621	835	756

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Az összefüggés szignifikanciaszintje 0,000.

Bár a városok lakói között több olyan fiatal van, aki már megtalálta a számára kedvező munkát, feltűnő, hogy a falvakból származók majdnem annyian rendelkeznek derülátó jövőképpel, mint a nagyvárosiak, sőt régiónként is jelentős különbségek mutatkoznak az azonos státusú települések lakóinak foglalkoztatottsági mutatói között. A községekből származók nagyobb optimizmusának csak részben lehet az a magyarázata, hogy hajlandók térbeli mobilitással megoldani a vágyak és a valóság harmonizálását, a lakóhely és a munkahely között áthidalandó távolság mértéke igen különböző.

Mint látjuk, az eredményesség (a felsőoktatási belépés, a diplomaszerezés, a továbbtanulás terve és a foglalkoztathatóság percepciója) eredményesség társadalmi státusmutatókban és területi különbségekben gyökerező magyarázatmodelljeit többnyire megerősítik a Magyar Ifjúság 2012 vizsgálat adatai is. Magyarországon ma a család társadalmi státusa mellett a lakóhely regionális és települési környezete határozottan kijelöli, ki válhat hallgatóvá, diplomássá, ambiciózus továbbtanulóvá, valamint a munkavállalás elé optimistán néző fiatallá. Mivel azonban korábbi munkáinkban is kerestük azokat a tényezőket, amelyek képesek kompenzálni a származási család társadalmi státuskülönbségeiből adódó determinizmust, jelen elemzésben is megvizsgáljuk, kitapinthatók-e ilyen erők az ifjúsági adatokban. Korábban az egyén társas kapcsolatainak struktúrája és tanulmányi eredményessége közötti

összefüggések jelentőségére hívtuk fel a szakmai közvélemény figyelmét, s jelen adatokon is annak a kérdésnek a megválaszolására törekedtünk, hogy kapcsolathálózati tényezők árnyalják-e a társadalmi különbségek jól ismert hatásmechanizmusait.

Mi kompenzálhatja a társadalmi és a területi egyenlőtlenségeket?

Amikor a felsőoktatási eredményesség magyarázatát keressük, nemcsak a társadalmi háttér jellemzőit, hanem az egyén társas kapcsolatok révén elérhető környezetének vonásait is fontosnak tartjuk megvizsgálni. A kortárs kapcsolatok hatásait elemző kutatások elsősorban az informális (baráti kör, önkéntes közösségi tagság) és a formális (oktatási intézmény, munkahely) kontextus megfigyelésére koncentrálnak (Tinto 1993, Tierney 2000). Az individuális elemzési szintnek elkötelezett szemléletmód jegyében született Magyar Ifjúság vizsgálatból keveset tudunk meg az intézményi (iskolai, felsőoktatási) társas közegekről, azonban az informális kapcsolatokról vannak adatok. A keresztmetszeti vizsgálatból nem derült ki, hogy a kapcsolataik, a civiltagságuk milyen hosszú távra nyúlik vissza, hogy az adatfelvétel pillanatában fennálló kapcsolati mintázat fennállt-e a felsőoktatási jelentkezéskor vagy a hallgatói évek alatt, vagyis csak fokozott óvatossággal tekinthetők ezek a tulajdonságok oknak. Ennek ellenére érdemes odafigyelnünk rájuk, mert a kapcsolathálózati kutatások szerint az egyén kapcsolathálózati beágyazódási hajlama és mintázatai az életpálya során többnyire stabilak (Fonyó 1970, Pusztai 2011a). A fiatalok az idejük jelentős részét oktatási intézményekben vagy munkahelyen töltik. Ezekről a közegekről nem tudunk meg semmit a vizsgálatból, az adatbázis tartalmaz információt a szabadidős kontaktusokra és az önkéntes szervezeti tagságra vonatkozólag.

A barátság hatása

A kapcsolati erőforrások közül a barátság erős kötése több területen is befolyással bírnak az egyén életére, pályájára (Albert-Dávid 2005). A korcsoportba tartozók majd háromnegyedének van olyan baráti köre, társasága, amellyel gyakran tölti együtt a szabadidejét. A 18–29 évesek több mint fele említi, hogy hétvégén, harminc-negyven százaléka pedig hét közben is barátaival tölti a szabadidejét. A stabil baráti körrel való rendelkezés feltűnően érzékeny szeparációs felületnek mutatkozik az általunk vizsgált eredményesség tekintetében. A kapcsolathálózati kutatások egy része szerint a kapcsolati erőforrások a státusegyenlőtlenségekhez hasonlóan a vertikális hierarchiában egyenlőtlenül oszlanak el a társadalomban. A jelen adatok is ezt a benyomást erősítik, hiszen a hallgatók és a diplomások szignifikánsan többen

állítják, hogy van baráti társaságuk. Bár az adatfelvétel tervezői nem voltak kíváncsiak a baráti kör összetételére, szervezeti határokhoz való viszonyaira, valószínűleg a hallgatói életforma részének tekinthető, hogy a hallgatók hétvégén és hétköznapon is mintegy tíz százalékkal nagyobb arányban töltik szabadidejüket barátokkal, mint a felsőoktatási tanulmányokat nem folytatók. Habár a diplomások is előnyben vannak a stabil baráti körrel való rendelkezés tekintetében (82% a nem diplomások 74%-ával szemben), a barátkozásra szánt idő vonatkozásában már kissé hátrányba kerülnek a felsőfokú végzettséget nem szerzőkhöz képest. Lényegesen nagyobb szerepet töltenek be a kapcsolathálók a hallgatók életében, mint a többi válaszadóban. Hétvégén a hallgatók majd kétharmada, hét közben a fele tölti szabadidejét barátoknál, míg a felsőoktatási tanulmányokat nem folytatók fele és kétötöde. Hétvégén és hét közben a hallgatók jelentős részének (60%, 40%) leggyakoribb szabadidős tevékenysége a barátjával való együttlét, míg a többiek rendre ritkábban élnek ezzel a lehetőséggel (47%, 30%). Korábbi munkánkban már bizonyítottuk, hogy a hallgatók tanulmányi orientációja, munkavégzési normái, extrakurrikuláris munkához való hozzáállása és a felsőoktatási intézményi szereplőkbe vetett bizalma nem a társadalmi státus, hanem a hallgatótársak által alkotott értelmező közösség hatására alakul ki (Pusztai 2011a). Ha a baráti kört a társadalmi-ke-konceptió felfogása szerint erőforrásként értelmezzük, amely az emberi tőke gyarapítására konvertálható, akkor a további tanulással és az eljövendő munkával kapcsolatos vélekedés vonatkozásában is érdemes megvizsgálnunk az adatokat.

56. táblázat. A kapcsolathálózati stabilitás összefüggése a továbbtanulás tervezésével és a munkával kapcsolatos jövőképpel a különböző szülői iskolázottsági háttérrel rendelkező csoportokban

	Nincs stabil baráti köre			Van stabil baráti köre		
	alapfokú	középfokú	felsőfokú	alapfokú	középfokú	felsőfokú
	iskolázottságú szülők			iskolázottságú szülők		
továbbtanulást tervez	19,0%	20,7%	35,0%**	27,3%	32,0%***	34,5%***
nem tervez	81,0%	79,3%	65,0%	72,7%	68,0%	65,5%
optimista vagy sikeres	20,4%	28,2%***	50,0%***	25,6%	35,7%***	38,1%***
Pesszimista	79,6%	71,8%	50,0%	74,4%	64,3%	61,9%
N=	1046	560	60	2498	1984	386

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Az összefüggés szignifikanciaszintje: *** p=0,000, ** p<0,03.

Azt tapasztaljuk, hogy ebben a vonatkozásban messze felértékelődik a baráti kör megléte, a továbbtanulást tervezők és az optimista munkafelfogást vallók szignifikánsan nagyobb arányban rendelkeznek stabil baráti körrel, miközben a barátkozásra szánt szabadidő önbevalláson alapuló mennyisége alig bír megkülönböztető

erővel. Tehát függetlenül az időtől, annak tudata, hogy egy fiatal rendelkezik érték-homofilián alapuló, bizalmas erős kötéssel, jobban boldogul a pályáján.

A hallgatók körében a baráti kört az életforma sajátosságaként értelmeztük, azonban a stabil baráti kör megléte és a továbbtanulás terve, valamint a vágyott állás megtalálása közötti összefüggés már nem csupán a hallgatókat, hanem a korcsoportoz tartozó összes válaszadót jellemzi. Az adatok szerint az alap- és középfokú végzettségű szülők gyermekeinek körében a továbbtanulási szándékkal bírók köre lényegesen szélesebb, ha van stabil baráti köre a fiatalnak. Úgy tűnik, a továbbtanulási ambíciók könnyebben lehűlnek, vagy ki sem alakulnak, ha a fiatal kortársai, barátai támogatása, vagy még inkább barátai nélkül tervezget. Érdekes, hogy a felsőfokú végzettségű szülők gyermekei körében ez a tényező lényegében nem változtat a továbbtanulást tervezők arányán, őket a szülők, a családtagok kellően ambicionálják. A barátságoknak tehát egyfajta kompenzáló szerepe rajzolódik ki, mely a társadalmi státus egyenlőtlenségeinek korrigálására is képes.

Azt is kiolvashatjuk az adatokból, hogy a stabil baráti körrel rendelkezők az átlagnál jóval nagyobb arányban optimisták a hivatásuk megtalálásával kapcsolatban. A szülői háttér vizsgálata tovább árnyalja ezt az összefüggést. Az optimista vagy eredményes munkafelfogással rendelkezők aránya nagyobb azoknak az alap- és középfokú iskolázottságú háttérből érkezőknek körében, akiknek stabil a baráti köre, míg a felsőfokú végzettségű szülők gyermekeit ez a tényező inkább visszafogni látszik a bizakodásban, hozzájuk talán a család helyzete révén szelektált információk mellett kedvezőtlenebb hírek is eljutnak a baráti kör közvetítésével. A baráti kapcsolatok hatása tehát pozitív, de a szülői iskolázottság kontrollja alatt inkább kompenzáló tényezőnek tűnik, mint egyértelműen támogatónak.

Megvizsgáltuk tehát, hogy a hallgatók és a felsőoktatásban tapasztalattal rendelkezők körében mennyi eltérést jelent a stabil baráti kör támogatása, s azt tapasztaljuk, hogy a továbbtanulás tervezését a stabil baráti kapcsolatháló egyértelműen kedvezően befolyásolja, a munkával kapcsolatos pozitív várakozások kialakulását az alacsonyabb státusúak esetén segíti. Mind a származási, mind a saját státus figyelembe vételével történt elemzés tanulságai azt mutatják, hogy a stabil baráti körrel rendelkezők körében a státuscsoportok közötti különbségek nem olyan élesek, mint amilyenek a baráti kör hiányában látjuk őket.

A stabil baráti körrel rendelkezők amellet, hogy többet beszélhetnek barátaikkal, várakozással ellentétben többet olvasnak, interneteznek és sportolnak. A stabil baráti kapcsolatokkal rendelkezőknek csupán az egyharmada jár egy törzshelyre, a többiek, úgy tűnik, egymást látogatják. Ennek azért van jelentősége, mert ebben az esetben nemcsak a kortársak hatnak egymásra, hanem a szülőikkel való találkozások révén intergenerációs kapcsolathálóvá bővül a fiatalok körülvévő network, melyekben más családi szubkultúrákból kaphatnak mintát.

Az önkéntes közösségi tagság hatása

Az önkéntes szervezetekhez, csoportokhoz való tartozás tekintetében többféle erősségű kötődést tudunk elkülöníteni. A fiatal felnőttek 9%-a válaszolta azt, hogy legalább egy szervezet tagja, s mindössze a válaszadók egyötöde kötődik lazábban vagy szorosabban ezekhez a szerveződésekhez. Az önkéntes szervezeti vagy csoporttagság a fiatalok igen szűk körére jellemző, ennek ellenére megoszlása igen jelentős összefüggésben áll az eredményességi mutatókkal. A szervezetek tevékenységéhez kötődők vagy tagok között erősen felülreprezentáltak a tanulmányi karrier szempontjából eredményesebbek. Az erős vagy gyenge kötések hatékonyságával kapcsolatos tudományos vitára reflektálva megállapítható, hogy a civil tagság pozitív hatása adataink szerint akkor tűnik a legerősebbnek, ha az illető lazábban kötődik ezek tevékenységéhez, ami a gyenge kötések nagyobb erejére vonatkozó hipotézist támasztja alá.

Amikor a családi státusmutatók legbefolyásosabbjának, a szülői iskolázottság kontrolljának vetjük alá az önkéntes csoportokhoz kötődés hatását, azt tapasztaljuk, hogy az alacsony végzettségű szülők gyermekeinek minden eredményességi dimenzióban igen jelentős előnyt szerez, ha ilyen kötődéssel rendelkeznek.

57. táblázat. Az önkéntes csoportban való tagság összefüggése az eredményességgel a különböző szülői iskolázottsági háttérrel rendelkező csoportokban

	nem kötődik civil csoporthoz			civil csoporthoz kötődik		
	alacsony	középfokú	felsőfokú	alacsony	középfokú	felsőfokú
	iskolázottságú szülők			iskolázottságú szülők		
hallgató	7,0%	15,2%	34,2%***	24,3%	35,2%	51,1%***
nem hallgató	93,0%	84,8%	65,8%	75,7%	64,8%	48,9%
diplomás	5,0%	12,4%	26,9%***	8,5%	12,7%	22,6%***
nem diplomás	95,0%	87,6%	73,1%	91,5%	87,3%	77,4%
továbbtanulást tervez	21,4%	25,0%	29,7%***	41,0%	42,8%	43,8%
nem tervez	78,6%	75,0%	70,3%	59,0%	57,2%	56,2%
optimista vagy sikeres	21,4%	31,4%	35,4%***	36,4%	41,7%	47,4%**
pesszimista	78,6%	68,6%	64,6%	63,6%	58,3%	52,6%
N=	3031	1935	316	585	628	137

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Az összefüggés szignifikanciaszintje: *** $p=0,000$, ** $p<0,03$.

A közép- és felsőfokú végzettségű szülők gyermekei is egyértelműen jelentősen profitálnak ezeknek az információkat és normákat közvetítő kapcsolathálóknak a támogatásából a felsőoktatásba való bejutás, a továbbtanulás tervezése és az optimista munkakép tekintetében. A diplomaszerezés tekintetében a közép- és felső-

fokú végzettségű szülők gyermekei nem jutnak előnyhöz, sőt a magasan kvalifikált szülők gyermekeire ebben a tekintetben inkább fékezőerővel bírnak, valószínűleg relativizálhatják a határozott szülői célkijelölést. Összességében tehát elmondható, hogy az önkéntes közösségekhez való laza kötődésnek három eredményességi mutató tekintetében a család társadalmi státustól független, általános pozitív hatását tapasztaltuk, a felsőfokú végzettség megszerzése tekintetében differenciáló hatásról beszélhetünk, mely az alapfokú végzettségű szülők gyermekeit hozza előnyös helyzetbe.

A vallásosság hatása

Mind a barátság, mind az önkéntes közösségi tagság olyan kapcsolatok, melyek valamiképpen az összkapcsolódók értékhomofiliájának alapján állnak. Mivel a baráti kör összetételére vonatkozólag nem kapunk több információt az adatokból, a kapcsolatháló karakterét vizsgálva a vallásos közösséghez tartozókról tudhatunk meg a legtöbbet. A korábbi fejezetekben tárgyaltak szerint a vallásosság mentén szerveződő kapcsolathálók olyan társadalmi tőke forrásai lehetnek, amelyek a státusmutatók alapján elvárható tanulmányi előmenetelt kedvezően befolyásolják. Az alábbiakban elsősorban ennek a feltevésnek az ellenőrzését kíséreljük meg.

Mielőtt a vallásos kapcsolathálóhoz kötődés tanulmányi pályafutással való összefüggését megvizsgáltuk, szükséges volt felmérni, hogy a korcsoport mekkora hányada definiálható sűrűbb vagy ritkább szövésű vallásos kapcsolathálóval. Mivel az eredeti változók egyike sem tartalmazta ezt az információt, viszont a vallásos nevelésről, a világnézet szerinti önbesorolásról és a nagyközösségi vallásgyakorlatról vannak adatok, ezekre koncentrálna ragadhatók meg a típusok. A válaszadók mindössze 30%-a nyilatkozott úgy, hogy vallásos nevelést kapott, ami a szülői generáció világnézeti orientációjára, nevelési értékpreferenciáira enged következtetni. Ami a fiatalok világnézeti önbesorolását illeti, mindössze 7%-uk mondta magát az egyház tanítását követőnek, s további 32%-uk a maga módján vallásosnak. Aktív nagyközösségi vallásgyakorlat alapján szűkebb kört tudtunk körülrajzolni, mert a minta hallgatói korcsoportjának mindössze egytizede jár legalább havi rendszerességgel templomba, s kisebb közösségekbe még ennél is kevesebben. A 18–29 éves korcsoport vallásosan nevelkedő tagjainak csupán negyede rendszeres templomjáró, majd egyharmada egyházas és bő hatvan százaléka maga módján vallásos. Klaszterelemzéssel igyekeztünk a különbségeket megragadni, s három csoport különült el egymástól igen élesen. A legnépesebb csoportba (72%) tartoznak azok, akik nem kaptak vallásos nevelést, és lényegében nem tartanak kapcsolatot a vallásos közösségekkel (megjegyezzük, hogy ezek harmada vallásosnak tartja magát), őket vallásosságtól elzárt kapcsolathálójúaknak neveztük. A második csoport (20%) tagjai döntően vallásos nevelést kaptak, spirituális vonatkozásban nyitottak, kétharmaduk a maga

módján vallásosnak mondja magát, nagyon ritkán látogatnak el vallásos közösségbe. Őket vallásosság szempontjából nyitott kapcsolathálójúaknak tekintjük, elsősorban referenciacsoport lehet számukra a vallásgyakorló közösség. A harmadik csoportba sorolható fiatalokat aktív, közösségi vallásgyakorlónak nevezhetjük (8%). Mindnyájan vallásos nevelést kaptak, határozottan hisznek Istenben, s szorosan beletartoznak a vallásosakból álló kapcsolathálóba, de felerészben egyházasnak, felerészben maga módján vallásosnak mondják magukat. Már felekezeti középiskolások körében végzett vizsgálatunk során is megfigyeltük, hogy az intézményes vallásos nevelésben részesülők saját szüleiket kevésbé vallásosnak definiálták, mint azt a szülők személyes és közösségi vallásgyakorlata alapján várható lett volna. A kiterjedtebb vallásos műveltség, képzettség és a társadalmi környezet növekvő vallási diverzitása az individuális interpretációk és a hivatalos álláspontok közötti distinkciók felfedezésének kedvez (Pusztai 2004). A tradicionális egyházak intézményeihez lazábban kötődő vallásosság nem egyértelműen csökkenő vallásosság, lehet akár öntudatosabb identitásépítés eredménye (Davie 2002, Pusztai–Demeter–Karászi 2019).

A szülők iskolázottsága szerint vizsgálva a vallásosság mentén szerveződő szoros kapcsolathálózattal rendelkezők között legfeljebb csak árnyalatnyival (1-2%-kal) több a magasan iskolázott szülő gyermeke, a nyitott kapcsolathálójú fiatalok között valamivel (5-6%-kal) több az alacsonyan kvalifikált háttérrel rendelkező.

Amikor arra kerestük a választ, hogy a különböző arculatú kapcsolathálóval rendelkezők hogyan teljesítenek a vizsgált eredményességi dimenziókban, jelentős eltérést tapasztaltunk a fiatalok között. Amíg a nyitott networkkel rendelkező csoport a felsőoktatásba való bejutás és diplomaszerezés tekintetében alig különbözik a vallásosaktól elzárt csoporttól, addig a szoros, vallásgyakorló háló tagjai szignifikánsan jobban teljesítenek.

58. táblázat. A felsőoktatásba jutás, diplomaszerezés a kapcsolatháló karaktere szerinti csoportokban

<i>A fiatal tanulmányi karrierje</i>	<i>Vallásosaktól elzárt kapcsolatháló</i>	<i>Nyitott kapcsolatháló</i>	<i>Szoros vallásos kapcsolatháló</i>
jelenleg felsőoktatásban tanul***	14,9%	15,4%	<u>24,8%</u>
jelenleg nem hallgató	85,1%	84,6%	75,2%
felsőoktatásban végzett***	8,8%	10,2%	<u>16,0%</u>
nem végzett felsőoktatásban	91,2%	89,8%	84,0%
felsőoktatásban tapasztalatot szerzett***	22,4%	23,8%	<u>37,3%</u>
Nincs felsőoktatási tapasztalata	77,6%	76,2%	62,7%
N=	4757	1355	520

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Az összefüggés szignifikanciaszintje: *** p=0,000.

A különböző networkök tagjainak eredményessége közötti eltérés egyértelműen szignifikáns: egyrészt a vallásos kapcsolathálóval rendelkezők fölényét regisztráljuk, s a vallásosak felé nyitott network tagjai is jelentősebb továbbtanulási orientációval rendelkeznek a vallásosaktól elzártakkal szemben. A törésvonal tehát a tervek tekintetében a vallásos kapcsolatokkal rendelkezők és az ilyenekkel nem érintkezők között húzódik meg, míg a teljesítmény realizálásához a szoros vallásgyakorló kapcsolatháló segíti jobban hozzá a fiatalt.

59. táblázat. További továbbtanulási tervek a kapcsolatháló karaktere szerinti csoportokban

	<i>Vallásosaktól elzárt kapcsolatháló</i>	<i>Nyitott kapcsolatháló</i>	<i>Szoros vallásos kapcsolatháló</i>
Nem tervez továbbtanulást	74,7%	68,7%	67,7%
Tervez továbbtanulást	25,3%	31,3%	32,3%
N=	4757	1355	520

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Az összefüggés szignifikanciaszintje: 0,000.

A munkával kapcsolatos kilátások terén az ideális munkával rendelkezők és az optimisták nagyobb arányban képviseltetik magukat a vallásgyakorló networkhöz tartozók körében, mint a másik két csoportban. A pesszimisták az áltagnál gyakrabban fordulnak elő a vallásosaktól elzárt kapcsolattrendszerűek között, s a hivatással kapcsolatos borulástól a nyitott kapcsolatháló sem óvta meg a fiatalokat, miközben a vallásos közösségek szorosan kötődő tagjai körében kiemelkedően magas a vágyott munka megtalálásában bízó optimisták aránya.

60. táblázat. A munkával kapcsolatos nézetek a kapcsolatháló karaktere szerinti csoportokban

	<i>Nem vallásos kapcsolatháló</i>	<i>Legfeljebb referenciacsoport</i>	<i>Aktív vallásos közösségi tag</i>
Célba ért	6,3%	6,1%	7,7%
Optimista	21,3%	23,4%	30,6%
Pesszimista	72,4%	70,5%	61,7%
N=	4757	1355	520

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Az összefüggés szignifikanciaszintje: 0,000.

Az elemzések nemcsak arra mutattak rá, hogy a vallásos kapcsolatháléhoz eltérően viszonyuló csoportokban jelentős különbségek mutathatók ki eredményesség tekintetében, hanem két másik összefüggésre is. Egyrészt arra, hogy az eredményesség szülői iskolázottság mentén mutatkozó eltérései, melyek a vallásosaktól elzárkózó networkben látványos, s a magasabb státusúak behozhatatlan előnyéről árulkodó különbségek, addig a vallásosak felé is nyitott kapcsolathálóban már csak három

eredményességi mutató vonatkozásában állnak fenn, a vallásos kapcsolatháló tagjainál pedig kétféle csökken a társadalmi státusra érzékeny eredményességi mutatók száma. Másrészt egyértelmű, hogy az alap- és középfokú végzettségű szülők gyermekeinek eredményességi mutatói a vallásosak felé nyitott vagy a szoros vallásos kapcsolathálókból jóval kedvezőbbek, mint a vallásosaktól elzártakban, s ez a pozitív hatás bár erősségében különbözik, irányában nem differenciált, vagyis a magas iskolázottságúak gyerekei körében sem fordul ellenkező irányba.

61. táblázat. A kapcsolatháló karakterének összefüggése az eredményességgel a különböző szülői iskolázottsági háttérrel rendelkező csoportokban

Kapcsolatháló	vallásosaktól elzárt			nyitott			szoros vallásos		
	szülők iskolázottsági szintje			szülők iskolázottsági szintje			szülők iskolázottsági szintje		
	Alap	közép	felső	Alap	közép	felső	Alap	közép	felső
Hallgató	9,4%	18,7%	<u>37,5%</u> ***	8,3%	21,7%	<u>42,3%</u> ***	17,4%	<u>29,6%</u>	46,8%***
Nem hallgató	90,6%	81,3%	62,5%	91,7%	78,3%	57,7%	82,6%	70,4%	53,2%
Diplomás	5,1%	11,2%	<u>24,1%</u> ***	5,4%	14,5%	<u>28,2%</u> ***	10,7%	19,2%	31,9%***
Nem diplomás	94,9%	88,8%	75,9%	94,6%	85,5%	71,8%	<u>89,3%</u>	80,8%	68,1%
továbbtanulna	22,4%	27,9%	<u>33,5%</u> ***	29,8%	32,8%	35,9%	30,7%	34,0%	34,0%
Nem tervezi	77,6%	72,1%	66,5%	70,2%	67,2%	64,1%	69,3%	66,0%	66,0%
Optimista	22,7%	32,4%	38,4%***	25,1%	34,5%	39,7%***	31,1%	<u>46,8%</u>	42,6%**
Pesszimista	77,3%	67,6%	61,6%	74,9%	65,5%	60,3%	<u>68,9%</u>	53,2%	57,4%
N=	2585	1844	328	761	516	78	270	203	47

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Az összefüggés szignifikanciaszintje: *** $p=0,000$, ** $p<0,03$.

A részletes elemzés után megállapítható, hogy az eredményesség különbségei a szülői iskolázottság mentén kétségtelenül fennállnak, a vallásos kapcsolathálóhoz tartozók körében is megmaradnak, azonban a vallásos kapcsolatba tartozók körében minden szülői iskolázottsági szerinti csoportban nagyobb arányban eredményesek. A vallásos networkhoz való kapcsolódás hatására egyes kérdésekben a távolság is csökkenni látszik a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolázott szülők gyermekeinek teljesítménye között. Ezek a továbbtanulási terv és a munka megtalálásával kapcsolatos kilátások értékelése, amik inkább beállítódások, mint már teljesített eredmények. Bár valószínűleg nagyon összetett az a hatásmechanizmus, aminek segítségével a dominánsan vallásos emberekből álló kapcsolatháló támogatja az egyént, ebből arra következtethetünk, hogy elsősorban az orientáció, az attitűdök és az aspirációk átformálása révén hathat, vagyis olyan értelmező közösségként funkcionál, ami a strukturális kényszerekből származó lehetőségek és lehetetlenségek kategóriarendszerét átírni képes.

A vallásosság hatása más tényezők kontrollja alatt

Az elemzés utolsó lépéseként arra vállalkozunk, hogy a hagyományosan jelentősnek ismert stratifikációs és területi státusmutatók és a fiatalokat körülvevő, s az adatbázisban elérhető kapcsolati erőter faktorok eredményességre gyakorolt befolyását összevessük. Az eredményesség teljesülését a különböző változók együttes hatását kontrolláló elemzésben hasonlítottuk össze, s az egyes változók ilyen módon várható értékeire vonatkozó becsléseket fogalmaztunk meg. A változókat három nagyobb csoportra osztottuk, s hatásukat egy és többlépcsős modellekben is megvizsgáltuk, de jelen tanulmányban nem a változók egymásra gyakorolt hatását vizsgáltuk, hanem ugyanazon változók különböző eredményességi dimenziókra gyakorolt hatásának összegzésére törekedtünk.

62. táblázat. A hallgatókorú fiatalok eredményességének esélye a társadalmi, területi és kapcsolati tényezők kontrollja alatt

	<i>felsőoktatásba lépés</i>		<i>továbbtanulási szándék</i>		<i>munkával kapcsolatos optimizmus</i>	
	<i>Sig.</i>	<i>Exp(B)</i>	<i>Sig.</i>	<i>Exp(B)</i>	<i>Sig.</i>	<i>Exp(B)</i>
Neme: nő	,000	1,698	,000	1,558	,190	1,084
Diplomás anya	,000	4,592	,001	1,469	,000	1,649
Diplomás apa	,000	3,863	NS	1,128	NS	,980
Középfokú végzettségű anya	,000	1,899	NS	1,067	,003	1,242
Középfokú végzettségű apa	,000	1,677	NS	,996	,005	1,241
<i>Területi erőter</i>						
Kisvárosi állandó lakóhely	–	1,025	NS	1,103	NS	,910
Nagyvárosi állandó lakóhely	,000	1,534	,000	1,454	NS	1,072
Regionális egyetemek vonzáskörzete	,000	1,393	,001	1,311	NS	,979
<i>Kapcsolati erőter</i>						
Stabil baráti kör	,000	1,685	,000	1,628	,000	1,302
Civil részvétel	,000	2,226	,000	2,333	,000	1,498
Vallásos network tagja	,000	1,769	NS	1,089	,003	1,366
Intézményi hatás			,000	,735	,000	1,895
Konstans	,000	,032	,000	,091	,000	,141
2LL csökkenése		12		3,7		3.5

A nem hatásának vizsgálata alapján úgy tűnik, a magyarországi fiatal nők nagyobb eséllyel jutnak be a felsőoktatásba és szereznek diplomát, s a továbbtanulásra is motiváltabbak, mint a férfiak, de a tervezett munkahely megtalálásával kapcsolatos bizalmuk már nem tér el karakteresen a fiúkétól. Az alacsonyabb képzésű magasabb iskolázottsággal bíró szülői háttér, különösen a diplomával rendelkező szülők a fel-

sőoktatásba jutáshoz és a diplomaszerezéshez behozhatatlan erőforrást jelentenek. A továbbtanulás igényére és a megfelelő munka megtalálásába vetett bizalom kialakulására a diplomás anyák gyermekeinek szignifikánsan nagyobb esélyük van a többieknél. A diplomássá válásban és munkahellyel kapcsolatos bizakodás kialakulásában már a középfokú végzettségű szülői háttér is érzékelhető segítséget nyújt. Meg kell jegyeznünk, a szülők magasabb iskolázottságának kedvező befolyása a kapcsolati tényezők bevonásának hatására jelentősen csökken, ami a fiatalok körüli kapcsolati erőter fontosságára hívja fel a figyelmet.

Egy fiatal pályájának alakulásában nagyon jelentős szerepet játszik az őt körülvevő területi erőter. Ha felsőoktatási belépésről, diplomaszerezésről és továbbtanulás tervezéséről van szó, a nagyvárosi állandó lakóhelynek a várakozásnak megfelelően egyértelmű esélynövelő hatása van. A területi előnyök azonban nem lineárisan növekvő mintázatot mutatnak a települési hierarchia szerint, hiszen a kisebb városokban élők nem élveznek előnyöket a községekben lakó fiatalokhoz képest. Akárcsak a kétváltozós elemzés során, a kontrollálás hatására is megmarad az egyetemi központok vonzáskörzetében élők előnye a felsőoktatási belépés és diplomaszerezés, valamint a továbbtanulási szándék kialakulásának vonatkozásában, de a megfelelő állás megtalálásának reménye nem terjed ki a nagyvárosiakra és a nagy egyetemek környékén lakókra sem.

A harmadik tényezőcsoportként a kapcsolathálózati erőter több elemét vontuk be az elemzésbe. A stabil baráti kapcsolatok és az önkéntes közösséghez való kötődés hatása az összes kontrollváltozó bevonása mellett is szignifikáns pozitív, miközben észrevehető, hogy a felsőoktatási belépés, a diplomaszerezés és a továbbtanulási terv kialakítása tekintetében az esélynövelő hatás jelentősebb, mint a munkával kapcsolatos kilátások vonatkozásában. A többi változó kontrollja alatt a vallásos network-höz tartozásnak a felsőoktatási tanulmányok elkezdésének esélyére nézve erős és pozitív hatása van, hiszen a vallásos network-höz tartozónak több mint másfélszeres esélye van elkezdeni a felsőfokú tanulmányokat a nem vallásgyakorló társához képest. A vallásos kapcsolathálóhoz tartozás a megfelelő állás megtalálása tekintetében is esélynövelő, de a további tanulási tervezését nem segíti elő. Összességében azonban a vallásosság a legfontosabb kemény társadalmi státusmutatók kontrollja alatt is számottevő pozitív hatást gyakorolt a felsőoktatási karrierre.

Két eredményességi mutató esetében kíváncsiak voltunk arra, hogy maga a hallgatói lét, vagyis az, hogy a válaszadó éppen egy felsőoktatási intézmény hallgatója, milyen befolyással bír. Az adatok alapján ugyanis ez az egyedüli lehetőség kínálkozott a felsőoktatási intézményrendszerben való részvétel hatásának azonosítására. Azt tapasztaltuk, hogy a hallgatói lét kifejezetten erősíti a derűlátást abban a tekintetben, hogy az egyén meg fogja találni a hozzá illő munkát.

Következtetések

Ebben a fejezetben a 18–29 éves korú fiatalok adatait elemeztük a várható társadalmi mobilitásukat elősegítő eredményességi indikátorok segítségével. Amikor azt vizsgáltuk, hogy a társadalmi státus vertikális és a területi egyenlőtlenségek horizontális dimenzióiban való elhelyezkedésük hogyan szolgálja boldogulásukat, alapvető és jelentős egyenlőtlenségek létezését megerősítettük, melyek a családi státus reprodukcióját jelzik előre annak ellenére, hogy e korcsoport előtt hazai viszonylatban eddig példa nélküli lehetőségek nyíltak meg a felsőoktatás bővülésével. Az egyenlőtlen esélyek láttán a kapcsolati mezőben elérhető erőforrások kompenzáló erejére vonatkozó hipotézisünket ellenőriztük két- és többváltozós eljárásokkal. A kapcsolati erőter mindhárom vizsgált eleme önálló hatótényezőnek bizonyult, s a családi státusegyenlőtlenségeket enyhítették. Az eredmények tükrében megállapítható, hogy a kapcsolati erőter a családi státusmutatók mellett igen fontos szerepet tölt be a fiatalok pályafutásának alakulásában. Feltűnő szerepet játszik az önkéntes-ségen alapuló szervezetekhez, csoportokhoz való kötődés, az inspiráló információk továbbítására különösen alkalmas gyenge kötésekkel. Ennek előnye, hogy nem kíván nagy erőfeszítést, így a fiatalok egyötödét jellemzi. Ahhoz képest, hogy a magyar fiatalok, s egyáltalán a magyar társadalom közösségi beágyazottsága inkább szegényes, relatíve sokan profitálnak belőle. De persze nem elegenden. Ezek a gyenge kötések általános támogató erővel bírnak a felsőfokú tanulmányi karrier során és a továbbtanulási igények megjelenésében, valamint a hivatás megtalálásában. A szorosabb kapcsolatháló, akár formai állandósága, akár tartalmi stabilitása révén ragadható meg, a gyengébb kötésekhez képest szolidabb, de említésre méltó erőforrást képez. Az a speciális társas közeg, amiben a hallgatók a kampuszokon a mindennapjaikat töltik, sajátos helyzetértelmezést kínál számukra, melynek az egyik fontos pillérje a munkaerőpiaci kilátásaikkal kapcsolatos optimizmus.

A vallásos kapcsolathálóhoz-tartozás a többi változó kontrollja alatt a felsőoktatási tanulmányok elkezdése és a diplomaszerezés tekintetében jelentős hatást gyakorol az egyén karrierjére. A vallásos kapcsolathálózatok nemcsak orientáló, integráló hatásuk van, hanem egyben információs csatornaként is számításba jönnek, szemmel látható volt, hogy a vallásos referenciacsoporttal rendelkezők is profitálnak a hatásából. A fiatalok három csoportja különült el egymástól vallásos networkökhöz való kapcsolódás szempontjából. A vallásosságtól elzárt kapcsolathálójú a fiatalok majd háromnegyede, akik nem kaptak vallásos nevelést, és lényegében nem tartanak kapcsolatot a vallásos közösségekkel, noha egyharmaduk vallásosnak mondja magát. A vallásos referenciacsoporttal rendelkezők (20%) döntően vallásos nevelést kaptak, spirituális vonatkozásban nyitottak, kétharmaduk a maga módján vallásosnak mondja magát, nagyon ritkán látogatnak el vallásos közösségbe. A vallásos kapcsolatháló aktív tagjai közösségi vallásgyakorlók (8%). Mindnyájan vallásos nevelést kaptak, határozottan hisznek Istenben, felerészben egyházasnak, felerészben maga

módján vallásosnak mondják magukat, s szorosan beletartoznak a vallásosakból álló kapcsolathálóba.

A nyitott networkkel rendelkező csoport a felsőoktatásba való bejutás és diploma-szerzés tekintetében alig különbözik a vallásosaktól elzárt csoporttól, addig a szoros, vallásgyakorló háló tagjai szignifikánsan jobban teljesítenek. A továbbtanulási tervek tekintetében a vallásos kapcsolatokkal és referenciacsoporttal rendelkezők és a vallásosakkal nem érintkezők között húzódik meg, míg a munkahely megtalálásához a vallásos kapcsolatháló segíti jobban a fiatalot. Összességében tehát a vallásos kapcsolatháléhoz eltérően viszonyuló csoportokban jelentős különbségek mutathatók ki eredményesség tekintetében. Az eredményesség szülői iskolázottság mentén mutatkozó eltérései a vallásosaktól elzárkózók körében nagyon erősek. A vallásos referenciacsoporttal rendelkezők körében a szülők iskolázottsága szerinti az egyenlőtlenségek léteznek, de szelídebbek. A vallásos kapcsolatháló tagjainál pedig tovább csökken a társadalmi státus szerinti egyenlőtlenség. Egyértelmű, hogy az alap és középfokú végzettségű szülők gyermekeinek eredményességi mutatói a vallásos referenciacsoporttal rendelkezők és a vallásos kapcsolathálókhoz tartozók körében jóval kedvezőbbek, mint a vallásosaktól elzártak körében.

A kemény társadalmi státusmutatók kontrollja alatt a vallásos networkhöz tartozás szignifikáns, önálló hatótényező marad a magyar fiatalok körében. A felsőoktatási tanulmányok elkezdésének esélyére nézve jelentős és pozitív hatása van, a vallásgyakorlóknak több nagyobb esélye van elkezdeni a felsőfokú tanulmányokat a nem vallásgyakorló társához képest. A megfelelő állás megtalálása tekintetében valamivel gyengébb, de pozitív, önálló esélynövelő tényező, a további tanulás igényére viszont nem hat. Összességében azonban a vallásosság a legfontosabb kemény társadalmi státusmutatók kontrollja alatt számottevő pozitív hatást gyakorolt a felsőoktatási karrierre. Ez azt jelenti, hogy ha a tanulmányi karrierre és a pályakezdésre vonatkozó kutatások valóban meg akarják érteni a társadalmi háttér eredményességre gyakorolt hatását, számolniuk kell a vallásosság jelenségegyüttesével.

Vallásosság a fiatalok döntéseiben

A vallásos nevelés kereteit és hatását nemcsak a köz- vagy felsőoktatási intézményekben tudjuk lemérni. A vallás értelemadó és erkölcsi szabályozó szerepe révén a bizonyos magatartásmintákat visszafogó, tiltó, másokat ösztönző, előíró normák akadályozó és elősegítő szerepe érhető tetten a társadalom tagjainak életében. Az Aufbruch kutatás során kiderült, hogy a térség országában élők mindenütt erősen meg vannak győződve arról, hogy a vallásos emberek másként nevelik a gyermekeiket, más párkapcsolati magatartást mutatnak, sőt, a társadalmi kohézióhoz is másféle aktivitással járulnak hozzá, vagyis a társadalom többféle hétköznapi döntés és tevékenység vallási meghatározottságát is észleli (Zulehner et al. 2008). A téma széleskörű szakirodalmában nem vagy alig lehet olyan kutatási eredménnyel találkozni, amely szerint a vallásgyakorlás ne hatna pozitívan a testi, lelki egészségre. Kopp Mária és munkatársai megállapították, hogy a magyarság romló halálozási mutatói ellenére a vallásgyakorlók egészségesebbek (Kopp et al. 2004). Az iskola és közösség című könyv egyik fejezete kétféle norma érvényesülését vizsgálta egyházi iskolások körében. Egy preskriptív normához való viszonyulást, hogy a más nemzetek fiainak padtársaként való testvéri elfogadásának követelményét milyen mértékben tudja valaki elfogadni, és egy proskriptív normáét, a droghasználattal való önpusztítás tilalmáét. Az ezredfordulós adatokra építve akkor megállapítottuk, hogy az egyéni vallásosság, a személyes vallásgyakorlat, a kortárs csoport vallásos érték- és normarendszere, valamint a vallásos ifjúsági közösségbe tartozás határozottan növeli a toleránsabb beállítódás esélyét és a korai drogkipróbálástól való tartózkodást is (Pusztai 2004). Az Európai Érték Vizsgálat 2008-as magyarországi adatait elemező tanulmányok a vallásosságnak az önkéntes munkavállalásra, a bizalomra, a házassági normákra gyakorolt hatását regisztrálták (Rosta–Tomka 2010). Más kutatások is megerősítették, hogy a vallásosság egyes mutatói növelik az önkéntesség gyakoriságát és kedvezően befolyásolják a házasság stabilitásával kapcsolatos attitűdöket (Marks–Loren 2005, Bartal 2010, Török et al. 2010, Fényes–Pusztai 2014). A vizsgálatokban a vallásosság hatása a többi változó kontrollja alatt is fennmaradt, de természetesen a kontextus, akár középiskolai közösség, akár egy idősebb korcsoport hatása is erős volt az eredményekre.

Fejezetünkben a vallásosság konzekvenciális dimenziójában mozgunk, s azt vizsgáljuk meg, hogy a vallásos nevelés hatására hogyan alakul a magyar fiatalok önkéntes közösségi részvétele, fogyatékos személyekkel kapcsolatos inkluzív szemlélete, házasságkötési hajlandósága és gyermeknevelési eredményessége. Az ebben a fejezetben bemutatott kutatások végső soron a vallásosság társadalmi reprezentációját, a vallási közösségek társadalmi hatását vizsgálják.

4.1. VALLÁSOSSÁG ÉS CIVIL KÖZÖSSÉGI RÉSZVÉTEL⁹

A nevelésszociológiai kutatások egyik központi területe a civil aktivitás és az önkéntes szervezeti tagság változásainak és intézményes támogatásának vizsgálata. A nemzetközi felsőoktatás-kutatás is kiemelten foglalkozik a kérdéssel, mivel a felsőoktatási expanzió nyomán elkerülhetetlen volt a diplomások társadalmi szerepvállalásával kapcsolatos elvárások újragondolása, sőt azt is felül kellett vizsgálni, hogy az felsőoktatás hozzájárul-e a diplomások civil tudatosságának kialakulásához és későbbi aktivitásukhoz. Az oktatáskutató számára izgalmas kérdés, hogy a szocializáció terepei hogyan formálják az közéletéről vallott felfogást, és a civil aktivitást, az önkéntes szervezeti részvételt (Szabó 2009, Szabó–Fényes 2014). Kérdés, hogy van-e olyan szocializációs tényező, amely kiemelkedő szerepet játszik az önkéntes szervezeti tevékenységekbe való bevezetésben. Ezen túlmutatóan, milyen értékek és normák megszilárdításához járul hozzá a hallgatói évek alatti civil szervezeti beágyazottság, s hogy vajon jelent-e mindez a tanulmányi pályafutás során hasznosítható erőforrást vagy inkább elvon a kötelességektől.

Korábbi kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy a köz- felsőoktatás önkéntes közösségi tagsággal rendelkező tanulói eredményesebbek társaiknál a tanulmányi munkában. A nemzetközi szakirodalomban is felbukkannak az erre rímelő eredmények, egyesek szerint az így keletkező gyenge kötések a tanácsadás és az információk áramoltatása által jobb továbbtanulási döntéshez segíthetik a tanulókat, mások szerint a civil szervezeti egységekben, az önkéntes tagsággal bíró közösségekben megvalósuló kontaktusok az egyén normabiztonságát erősítik, aki ennek révén többletteljesítményre sarkalló energiákhoz jut. A vallási közösségi tagság a civil közösségi részvétel egyik legelterjedtebb formája a magyar fiatalok körében, de kérdés, hogy a vallási közösségi tagság vajon támogatja vagy kizárja más, nem vallási alapú önkéntes közösségi tagság létrejöttét. Elemzésünkben arra keressük a választ, hogy a Kárpát-medence öt országának tizenhárom magyar tannyelvű felsőok-

⁹ A kutatás előzményei az EU és Magyarország támogatásával, az ESZA társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program” Szentágothai János Tapasztalt Kutatói Ösztöndíj keretei között valósultak meg. A fejezet egy 2017-ben megjelent tanulmány (Pusztai 2017b) átdolgozott, kibővített változata.

tatási intézményében milyen mértékű a hallgatók civil aktivitása, milyen tényezők támogatják ennek kialakulását és rendelkeznek-e ezek a tevékenységek tanulmányi teljesítményfokozó potenciállal.

Civil aktivitás: problémák és megközelítésmódok gazdagsága

Az utóbbi évtizedekben a legfejlettebb országokban a politikai érdeklődés, az állampolgári aktivitás és az önkéntes tevékenység csökkenése volt tapasztalható a fiatal korcsoportokban (Lauglo 2008). Ezt a jelenségegyüttest vizsgálva úgy tűnik, a demokratikus deficit összefüggésben áll a közintézményekbe vetett bizalom megcsappanásával, valamint a környezet és a jövő kiszámíthatóságába vetett hit megrendülésével, sőt a törvényes rend fenntarthatóságával szembeni szkepticizmussal, így a kérdés jelentősége igen nagy. Putnam az önkéntes szervezetek funkcióját nemzetközi összehasonlításban vizsgálva megállapította, hogy a civil aktivitás visszaesése olyan kártékony társadalmi jelenségek elszaporodását vonja maga után, mint például a bűnözés, sőt a fiatal korcsoportokat érintő iskolakerülés és az iskolai vandalizmus (Putnam 1995). Mérései szerint a bizalom, a reciprocitás általánossága társadalmi méretekben gyengül, vagyis a társadalom tagjai csak akkor nyújtanak egymásnak segítséget, ha a szívesség árát lehetőleg azonnal le is vásárolhatják. Felmerült az is, hogy csak a tradicionális részvételi formákból hátrált ki a posztmodern ember, s más utakat keres a részvétellel, ezért az individuum aktivitása helyett a kínálati oldalt vizsgálják, s ökológiai megközelítést alkalmazva a szervezeti oldal regionális, lokális vetületét tárják fel, s a civil szervezetek és közösségek megújulásra, valamint a sokszínű és a szükségletekhez alkalmazkodó feladatellátásra való képességét teszik mérlegre (Roßteutscher 2009). A politikai szocializáció folyamata felől közelítve a nem formális közösségi részvétel szerepe óriási, hiszen a fragmentált modellben a politikai identitások kialakulásában ezeké, különösen a kortársak alkotta közösségeké a döntő szerep (Szabó 2009).

Konszenzus övezi azt az állítást, hogy a civil elkötelezettség és aktivitás a társadalom egésze számára fontos. A politikatudományi interpretációk az állampolgári kultúra alapvető vonásának tartják a részvételi hajlandóságot (Almond–Verba 1997), más megközelítések inkább kapcsolathálókként értelmezik ezeket (Putnam 1995). A társadalom kapcsolathálózi struktúráját elemző megközelítés is figyelemre méltó jelenségként foglalkozik a civil közösségekkel. Az elemzők szerint a civil szervezetekben szegény társadalmakra a fragmentáltság és szigetszerűség jellemző, amelyben lassan terjednek az információk, s az alcsoporthok etnikai és földrajzi alapon szeparálódnak (Lin 2001). Amellett érvelnek, hogy a civil szerveződések és aktivitás nagyobb aránya önmagában is védetté teszi az egész társadalmat, s kompenzálja a klasszikus lakókörnyezeti, baráti, rokoni kapcsolatok lazulása miatt gyengülő kohé-

ziót, vagy a szűk networkökbe való bezáródást (Coleman 1988, Putnam 1995). Az önkéntes szervezetekben való részvétel során az egyén nemcsak önmaga számára teremt jelentős – nem pénzügyi értelemben vett, hanem összetartó kapcsolathálózat kialakításának eredményeképpen nyerhető – profitot, hanem azok számára is, akik önmaguk nem tudnának hasonló áldozatot hozni, s ezzel a közjót gyarapítják (Coleman 1988).

Fogalmi és tipológiai kérdések

A Campus-lét kutatás során világossá vált számunkra, hogy a hallgatói társadalmában hihetetlenül sokfélék lehetnek az állampolgári szocializációs műhelyei: hallgatói szervezet, szabadidőt együtt töltő kompánia, öntevékeny közösségek, online játékosok közössége, hogy csak néhányat említsünk (Szabó–Fényes 2014). Az állampolgári szocializáció színtereit legtágabban talán Putnam értelmezte, akinél a közéleti érdeklődéstől a kapcsolathálókhöz tartozásig mindenféle informális társadalmi tevékenység, szervezeti és politikai részvétel e kategóriát gazdagítja (Putnam 1995). A politikatudományi megközelítés a túláradó valóságot meggregulázva elsősorban a választásokon való részvételtől a kormányzati döntéseket befolyásoló politikai akciókban való részvételeig terjedő terület vizsgálatára koncentrál. A témával foglalkozó tanulmányokat áttekintve feltűnik, hogy nincs teljes konszenzus az állampolgári részvétel (civic engagement) értelmezése tekintetében, sokan sokféle attitűdöt és tevékenységet sorolnak ide. Még ha nem is mindig egyértelmű a határmegvonás, fontos kezdeményezésnek tekintjük azt a javaslatot, hogy a céltételezés szerint különítsük el a nyilvánvalóan politikai célú, a nem politikai, hanem társas részvételt érdekében szerveződő és a morális (jótékony) célú aktivitást (Berger 2009, Ekman–Amna 2012). Egy izgalmas tipológia a kifejezett politikai aktivitásokat elválasztja az ún. pre-politikaiaktól, melyek ugyan a magán szférán túlmutatnak, de nem a politika felületein reprezentálódnak, inkább előkészítik a politikai mezőbe való bármikori belépést (Berger 2009). Természetesen a politika fogalmát annak széles, arisztotelészi értelmében használják, a magánszférán túlmutató társulásra, közösségi szerveződésre hajlamos ember tevékenységeinek összefoglalására. A fiatalok állampolgári szocializációja szempontjából nagyon fontos ennek a terrénumnak a vizsgálata, mert ezek a gyakorlatok szükség esetén akár szűkebb értelemben vett politikai aktivitásra is készenlétkben tartják az egyéneket. Az állampolgári részvétel látens és manifeszt mezői is tovább tagolhatók egyéni és közösségi szinten értelmezhető attitűdökre és elvégezhető tevékenységekre.

A tipológia rendkívül izgalmas, hiszen a civil aktivitást gyűjtőfogalomként fogja fel, s az identitásalkotási és társas funkciók betöltésére irányuló önként vállalt közösségi aktivitást egy kontinuumon helyezi el a társadalmi kockázatot jelentő illegális csoportok destruktív tevékenységével. Kérdés, hogy a fiatalok civil csoportjainak

63. táblázat. Az állampolgári részvétel tipológiája

<i>Látens politikai részvétel</i>		<i>Manifeszt politikai részvétel</i>		
<i>Bevonódás</i>	<i>Aktivitás</i>	<i>Hivatalos politikai részvétel</i>	<i>Aktivizmus (parlamenten kívüli részvétel)</i>	
			<i>Legális</i>	<i>Illegális</i>
<i>Egyéni</i>				
Érdeklődés, figyelem, a politikai kérdések nyomon követése	Aktivitás közéleti és társadalmi kérdésekben	Választói részvétel	Parlamenten kívüli részvételi formák (petíció aláírása, bojkott)	Politika által motivált egyéni törvénytelen akciók
<i>Közösségi</i>				
Közösségi identitás hétköznapi magatartásban (pl.: öltözködés, zene, étkezés) való kifejezése	Lokális, érték-alapú, vallási alapú közösségi tagság, önkéntes munkát végző csoporttagság	Szervezett politikai részvétel: politikai párt-, szakszervezeti tagság	Lazán szervezett, network alapú szerveződések akcióiban való részvétel (demonstráció, sztrájk, tüntetés)	Illegális és erőszakos akciók (zavargások, épületek megszállása, rongálás)

Forrás: Ekman–Amna (2012: 292) nyomán (Pusztai 2017).

csíráiban hogyan ismerhető fel, hogy azok milyen hatással lesznek az egyéni pályafutásra és a társadalmi folyamatokra (Szabó 2009).

A nevelésszociológust az állampolgári részvétel azon területe érdekli, melynek legfontosabb jellemzői az individuális utilitarizmuson túli felelősségérzet, a szolidaritás, a közjó magasra értékelése, az intrinzik motiváció által vezérelt, önként vállalt, identitásteremtő odatarozás egy politikai és piaci befolyástól elkülönült szerveződéshez, amelyben a célok megfogalmazásában és a döntések meghozatalában a tagoké hozzáférés, s ahol a tagok individuális tulajdonságai, képességei vagy tevékenysége kölcsönösen hat egymásra (Jacoby 2009).

Azokat a szerveződéseteket, melyhez az egyén önként kapcsolódhat, csoportosíthatjuk a formalizáltság-strukturáltság, az alapítók illetve a célcsoportok valamint az adományozók társadalmi és térbeli kiterjedtsége, sőt, ugyanezeknek a belső döntésekre való befolyása szempontjából is (Wong et al. 2010, Márkus 2012). A fiatalok részvételével megvalósuló civil szervezetek esetén különösen fontos kérdés, hogy milyen mértékű a fiatalok részvétele ezekben. Csupán célcsoportként szerepelnek, vagy résztvevőként, s milyen mértékű és típusú (kooperatív vagy kizárólagos) a részvételük a döntésekben és a működtetésben (Wong et al. 2010). A tevékenység racionális vagy karizmatikus-karitatív jellege is szeparációs felület lehet, sőt a vallásosság alapján szerveződő ún. FBO-k (faith based organization) külön típusként kezelhetők, vagy további csoportokra bonthatók (McGinnis 2010). Az FBO-k vizsgálata azért fontos, mert kivételes mozgósító hálózattal rendelkeznek, van stabil kollektív céljuk, a tagok számára egyértelmű, mi a közjó, melynek támogatására szervezett akciókban hihetetlenül hatékonyak, s körükben napi gyakorlat, hogy a tagok meg-

osztják forrásaikat a relációs hálózatban, melyek a demográfiai és a társadalmi-gazdasági státuscsoportok határait átszelik (Pusztai 2004, 2009).

Fiatalok civil részvétele nemzetközi összehasonlításban

A civil részvétel kérdése a volt szocialista országok csatlakozása után izgalmas összehasonlító kutatási témává vált (Coffe-Lippe 2010). A nyugat-európai országokban az elmúlt évszázadban szerves építkezés révén létrejött hálózata alakult ki a civil szervezeteknek, ezzel szemben a kelet-európaiakra a formális intézményekből való kiábrándulás és az újraépülő formális civil szervezetek hálózatnak fejletlensége volt jellemző. A közösségi szerepvállalás megélhető, átlátható családi-rokoni, legfeljebb lokális közösségei viszont túléltek a diktatúrák évtizedeit. Az ICCS 2009 kutatás során kiderült, hogy két évtizeddel a rendszerváltás után is érzékelhető volt a különbség nyugat és kelet között, s ez megerősítette azt az elméleti feltevést, hogy az önként vállalt közösségi részvétel szintjét az egyéni demográfiai és státusmutatókon túl kontextus változók is befolyásolják (Schulz et al. 2010).

Noha közös vonás a volt keleti tömb országaiban, hogy a közösségi részvétel sok évtizedes állami irányítása és ellenőrzése miatt hiányzott az autonóm civil alakulatok világa, úgy tűnt, a volt szocialista országok között is jelentős különbségek tapasztalhatók, hiszen a civil aktivitást nemcsak a politikai környezet, hanem a családi szocializáció során átörökített kulturális tradíciók, a társadalomszerveződés hagyományos formái, valamint természetesen az oktatási rendszer és intézményei szintén befolyásolják. Ezért vizsgálatok tárgyává vált, hogy milyen társadalmi tényezők, informális és formális intézmények segítik elő a térségben a civil értékek és szokások kialakulását (Szabó 2009, Schulz et al. 2010).

Magyarországi vizsgálatok szerint a fiatalok részvétele az egyesületi életben és az önkéntes szervezetekben kétféle összehasonlításban is ritkának bizonyul. A rendszerváltás pillanatában igen élénk közélet iránti érdeklődés a kilencvenes években visszaesett (Szabó 2009), s a magyar fiatalok nemzetközi összehasonlításban is gyengébb aktivitást mutatnak (Jancsák 2011). A hazai (15–29 éves) ifjúsággal foglalkozó vizsgálatsorozat ezredfordulós adataiból kiderült, hogy a civil szférából legfeljebb az egyházak, vallási szervezetek fiatal tagsága tekinthető jelentősebb lélekszámú társaságnak (Szabó et al. 2002, Csákó 2004). 2000-ben az egyházi szervezetek (7%) mellett a sportegyesületek (4%) és a diákszervezetek (2%) vonzották leginkább a fiatalokat. A Kutatópont által végzett Magyar Ifjúság 2012 vizsgálat szerint mindössze a sportklubok (5%) és a diákszervezetek (4%) tagsága volt számottevő (Oross 2012, Kovács et al. 2017, Márkus-Szabó 2019), miközben ez a felmérés az egyháztagságot nem tekintette önkéntes szervezeti tagságnak, s a kutatócsoport valószínűleg nem ismerte az egyházközségeken, gyülekezeteken belül folyó szervezeti élet sokrétűségét, illetve nem találták meg rá a megfelelő kifejezést. A Kutatópont által

végzett Magyar Ifjúság 2012 illetve 2016-os kérdőíve arra a kérdésre válaszul, hogy „Kapcsolódik-e Ön valamilyen módon a következő szervezetekhez?”, 19, illetve 16 féle szervezetet sorolt fel. Ezek között szerepelt ugyan az egyházi/vallási szervezet, ám a kitöltő figyelmét felhívják arra, hogy egyházközösségi, gyülekezeti tagságát ne erre a kérdésre válaszolva jelölje. A válaszadó a „tagja/részt vesz a munkájukban/néha elmegy a rendezvényeikre”, valamint a „nem kapcsolódik” alternatívákból választhatott. 2016-ban a hallgatók negyede mondta magát valamilyen civil közösséghez tartozónak, egytizedük sportklubhoz, majdnem annyian diákszervezetekhez, öt-öt százalékuk kulturális és más szabadidős szervezetekhez csatlakozott. Az egyházi szervezetek tagsága mindössze 2,2% volt, ahogy a többi önkéntes közösségé is. A Magyar Ifjúság kutatás során viszont mindössze kétezer főtől kérdezték meg, milyen önkéntes közösséghez tartozik. Mivel a vallásosságra vonatkozó néhány fontos mutató ebben a kutatási adatbázisban szintén nem teljes körben lett lekérdezve, ezért nem tudjuk a két tényező közötti összefüggést vizsgálni.

A CHERD felsőoktatási kutatásai 2008-tól lényegében ugyanazzal a kérdésközzel vizsgálják a hallgatók civil tagságát (Pusztai et al. 2019b). Ezek a kutatások életkori, társadalmi és regionális vonatkozásban egy lehatárolt közeget vizsgálnak, ami a nagyobb aktivitásra is magyarázat lehet. 2008-ban az első kelet-magyarországi alapképzésesek körében egyaránt 10% fölött volt a sportkörhöz, a civil szervezethez és a vallási körhöz tartozók aránya. 2010-ben az első mesterképzéses hallgatók 18%-a tartozott vallási körhöz, 13%-a sportkörhöz és 11%-a civil szervezethez. 2012-ben a régió hallgatói leggyakrabban kulturális (15%) és sportegyesületek (14%), valamint vallásos ifjúsági körök (10%) tagjai voltak. A további 5-6 formációhoz kötődők aránya általában messze elmaradt a 10%-tól. Ezek az adatfelvételek más országok hallgatóira is kiterjedtek, így a kontextusból adódó hatásokat is meg tudtuk figyelni rajtuk.

A kutatási kérdések és az adatbázis

Tanulmányunkban a felsőoktatás hallgatóinak formális vagy informális, csoportban, szervezetben való önkéntes közösségi tagságát vizsgáljuk, amely a megkerülhetetlen (iskolai/munkahelyi és családi) kötelezések túlmutat. Nem foglalkozunk a civil attitűdök és értékek, a civil elkötelezettség és a civil akciókban való részvétel kérdéskörével. A nevelésszociológiai vizsgálatokban prioritás a szocializációs ágensek azonosítása és hatásuk felbecsülése. Tanulmányunkban az állampolgári részvétel közösségi dimenziójába való belépést elősegítő, kontextuális, családi, intézményi és online kapcsolathálózati tényezők hatását keressük. Külön figyelmet szentelünk a vallási közösségi tagság hatásának. További izgalmas kérdés, hogy a civil szervezeti beágyazottság vajon jelent-e a tanulmányi pályafutás során hasznosítható erőforrást vagy inkább hátráltató tényező. Az elemzéshez a 2014–2015 őszi–telési felvett

IESA adatbázist használtuk fel. Az adatbázis részletes leírása megtalálható a kutatási eredményeket összefoglaló tanulmánykötetünkben (Pusztai et al. 2016). Jelen elemzéshez a Kárpát-medence tizenhárom felsőoktatási intézményéből összesen 1739 hallgató adataira támaszkodtunk, akik magyar anyanyelvűnek vallották magukat (Pusztai–Márkus 2019).

A hallgatók vizsgálata új tapasztalatokat hozott, hiszen a civil aktivitást vizsgáló nemzetközi felmérések gyakran a korlátozott önállósággal rendelkező középiskolásokkal foglalkoznak, s a hallgatók nemcsak nagykorúak, de végzettségük révén többen fognak közülük felelős, döntéshozó pozícióba kerülni. Feltevéseink szerint a hallgatók önként vállalt közösségi részvétele a tevékenység típusa és az aktivitás mértéke szempontjából változatos, de arra számítottunk, hogy kisebbségben lesznek azok, akik tagnak számítanak valahol. Az aktívabbak feltehetőleg nem a legalacsonyabb státusú (iskolázottság, lakóhely településtípusa) körökből kerülnek ki, hiszen a többletkötöttségek vállalásához kereső tevékenységtől szabadon maradó időre és kulturális tőkére is szükség van. Feltételeztük, hogy a kisebbségi állampolgári státusban élők aktívabbak lesznek a politikai érdekérvényesítést célzó, valamint a hagyományos, lokális alapú közösségekben. Várhatóan a modernizáció hatásait erősebben viselő régiók hallgatói (pl. a felvidékiek és az anyaországiak) körében a technikai közvetítettségre épülő szervezeti formák lesznek népszerűek. Feltételeztük, hogy elsősorban a kortársak képezik a civil szerepvállalás hajtómotorját, s az intergenerációs kapcsolatoknak és kommunikációnak elenyésző szerepe lesz.

A vizsgált hallgatók társadalmi státusa

Egy korábbi tanulmány részletekbe menő adatokat tartalmaz a megkérdezett hallgatók társadalmi státusáról, itt csupán átfogó képre van szükség (Pusztai–Márkus 2019). Összességében elmondható, hogy a felvidéki és a kelet-magyarországi hallgatók 2015-ben valamivel előnyösebb társadalmi státusúak voltak a többieknél, s a kárpátaljaiak a leginkább hátrányos helyzetűek. A kisebbségben tanuló hallgatók bő négyötöde haladt az elsőgenerációs értelmiségivé válás útján, de ez az arány Kelet-Magyarországon is 75% körül mozgott. A kisebbségben működő intézmények hallgatói körében mind az anyák, mind az apák iskolai végzettsége – az oktatási rendszerek strukturális sajátosságainak figyelembe vétele után is – elmaradt a magyarországi szülők eredményeitől.

Az önkéntességhez a gazdasági értelemben vett stabilitás szükséges, a régióban az átlagnál valamivel előnyösebb anyagi helyzetű fiatalok gyakrabban engedhették meg maguknak, hogy önkénteskedjenek, ezért a családok társadalmi-gazdasági státusát is meg kell vizsgálnunk (Fényes–Pusztai 2012). A szülők munkaerőpiaci státusa tekintetében 2015-ben is határozott eltérések mutatkoznak a régiók között. A szlovákiai szülők foglalkoztatottsága volt a legstabilabb, több mint négyötödüknek volt

állandó munkahelye, őket a romániaiak és az ukrainaiak követték, végül délvidékiek zárták a sort. Bár az anyák iskolai végzettsége általában magasabb, mint az apáké, foglalkoztatottságuk kisebb-nagyobb mértékben minden régióban elmaradt az apákétól, Kárpátalján, Délvidéken, Partiumban és Erdélyben kiemelkedően magas volt a háztartásban dolgozó anyák aránya. A gyermekkori lakóhely településtípusa szerint az erdélyi és partiumi diákok körében lehetett a leggyakrabban találkozni nagyobb városok lakóival, a kárpátaljai diákok között kiugróan magas volt a települési hierarchiában alacsonyabban álló lakóhelyről érkezők aránya, de a délvidéki és a felvidéki hallgatók között is sokan érkeztek községekből.

Az anyagi helyzet különböző dimenzióit vizsgáltuk. Az anyagi státus viszonylag objektív mutatójának tekintjük, hogy a hallgató családja kilenc emblematikus vagyontárgy közül melyekkel rendelkezik. Ebben a tekintetben a délvidéki és a felvidéki hallgatók mutatkoztak a legelőnyösebb helyzetűnek, őket követték a kelet-magyarországiak és az erdélyi, partiumi diákok, míg a legszerényebb körülmények között a kárpátaljai hallgatók éltek. Az anyagi helyzet szubjektív érzékelése során a délvidékiek a hátrányosabb helyzetű kárpátaljaiakhoz kerültek közel, mikor azok arányát vetettük össze, akiknek „mindenük megvan, sőt még jelentősebb kiadásokra is telik”, egyébként a régiók korábbi sorrendje volt megerősíthető. Az anyagi státus relatív érzékelése szerint a felvidékiek a környezetüktől valamivel szerencsésebbnek érezték magukat, a délvidékiek helyzetüket a környezetükhöz hasonlóknak tudták, s a többi régió a kettő között helyezkedtek el (Pusztai–Márkus 2019).

Kollektív állampolgári részvétel

A hallgatók majd kétötöde (37%) semmilyen önként vállalt szervezeti, egyesületi tagság tapasztalatával nem bírt, vagyis a vizsgált fiatalok körében erős többségben (63%) voltak a legalább egy közösséghez, egyesülethez, szervezethez tartozók. A hallgatók egynegyede mindössze egy szervezethez, egyesülethez kötődött, egyhatodik viszont több mint háromhoz. A faktoranalízis azt mutatta, hogy a hallgatók egy részének nagyobb hajlama van nem politikai szervezeti, hanem kulturális és jótékonyági egyesületi és egyháztagságra, hiszen ezek látogatása gyakrabban járt együtt. Ezek a szervezetek társas, kooperatív karakterük révén ugyanazokat a típusú fiatalokat vonzzák. A hallgatók másik táborát viszont inkább a szurkolói, politikai, érdekképviseleti és a sportkörüli tagság iránti érdeklődés jellemzi, melyek valamely kompetitív mezőben vállalnak küzdelmet. A fő törésvonalat tehát nem a manifeszt politikai és a pre-politikai mezők között látjuk, hanem a kooperatív és a kompetitív mezők között. Kárpátalján és Délvidéken az önkéntes csoporttagság kooperatív arculata az erős, Erdélyben és Partiumban a kompetitív szervezeti tagság volt a meghatározó, vagyis nem a többségi-kisebbségi dichotómia mentén mutatkoznak különbségek.

A civil részvételt vizsgáló szakirodalom egy része szerint az individuumok személyisége, attitűdjei és értékorientációja mozgatja a részvételi magatartást, mások viszont a kontextus szerepét húzzák alá (Berger 2009, Ekman–Amna 2012). Az egyéni jellemzők után nyomozva azt tapasztaltuk, hogy a demográfiai és a státusmutatók szerint szignifikáns különbségek vannak a részvételi aktivitásban: általában a férfiak ($P=0,001$), a falun vagy nagyvárosban felnőttek ($P=0,000$), a magasabb iskolai végzettségű apák gyermekei ($P=0,036$) aktívabbak. A regionális kontextus összehasonlítása pedig azt mutatja, hogy a gazdasági-társadalmi modernizáció és a falusi közösségek felbomlása hatására bekövetkezett individualizálódás miatt a felvidéki és a kelet-magyarországi fiatalok passzívabbak, mint a többi régió fiataljai. Az egyének részvételének sokszínűségét vizsgálva szintén szignifikáns különbségek érhetőek tetten a kontextus mentén: a kelet-magyarországi és a felvidéki hallgatók az átlagosnál kevesebb tagsággal rendelkeztek, a többiek átlagosan legalább két szervezetbe bekapcsolódtak, sorrendben a kárpátaljaiak, az erdélyiek és partiumiak, majd a délvidékiek következtek.

64. táblázat. Az önkéntes szervezetben résztvevők aránya a különböző régiókban

	<i>Kelet-Magyarország</i>	<i>Románia</i>	<i>Ukrajna</i>	<i>Szerbia</i>	<i>Szlovákia</i>
Egyházi***	24,5%	55,3%	77,2%	17,5%	25,5%
Egyesület***	16,1%	37,2%	43,7%	31,7%	18,6%
Sport***	16,1%	14,5%	32,3%	22,2%	17,9%
Kulturális***	15,5%	30,6%	34,7%	30,2%	13,8%
Kutatócsoport***	14,4%	12,2%	31,1%	20,6%	11,7%
Szakmai	14,5%	12,8%	15,6%	15,9%	11,0%
Jótekonysági***	9,6%	23,4%	26,3%	22,2%	14,5%
Szurkolói***	8,5%	9,2%	21,6%	11,1%	20,0%
Érdekképviseleti***	7,6%	12,5%	39,5%	23,8%	8,3%
Politikai***	4,4%	9,2%	22,2%	15,9%	6,9%
Egyéb***	2,5%	3,3%	12,6%	6,3%	2,1%
N=	1056	304	167	63	145

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna.

Az összefüggés szignifikanciaszintje: *** $p=0,000$.

Az állampolgári szocializáció ágensei

A civil aktivitás kialakulásának magyarázatát kutatva a szocializációs ágensek szerepe került reflektorfénybe. Ezt a kérdéskört az ISSC is vizsgálta a 14 éveseknél (Schulz et al. 2010). Amint láttuk, a magasabb iskolázottságú szülő már önmagában is hajlamosít a közélet iránti érdeklődésre és a szélesebb kapcsolathálóban való moz-

gásra. Noha az állampolgári szocializáció fragmentált modellje (Szabó 2009) szerint az előző generációk befolyása egyértelműen összezilálódott, a nemzetközi kutatók szerint a serdülőkre ebben a tekintetben is döntő hatást gyakorolnak a szülők civil magatartásmintái és a tanulónak a szülőkkel e témában folytatott beszélgetései, függetlenül a szülő iskolázottságától (Schulz et al. 2010). Kutatásunk során a hallgató kapcsolatrendszerének funkcionális sajátosságait vizsgálva arról is adatokkal rendelkezünk, hogy az inter- és intragenerációs relációkban folyó diskurzusokban mennyire számítanak témának a közéleti kérdések. A hallgatók majd kilenctizede (87,9%) szüleiével, kétötöde (38,1%) oktatóival beszélgetett közéleti kérdésekről. A kortársakkal folytatott diskurzusok aránya a kettő között helyezkedik el, mert háromnegyedük állította, hogy folytat eszmecserét a vele nem egy intézménybe járó barátaival (74,7%) és ugyanennyien csoporttársaikkal (75,7%), miközben más hallgatótársaikkal a kétharmaduk (65,4%).

A kortársakkal a lányok szignifikánsan gyakrabban beszélgettek e kérdéstről, a szülőkkel és az oktatókkal a fiúk és a lányok ugyanolyan gyakran. A kontextus hatása jelentős: a kortársak közül – legalább is a csoporttársakkal és a barátokkal – a leggyakrabban a délvidékiek, majd őket követően az erdélyi és partiumi hallgatók cseréltek eszmét. Az oktatókkal a kárpátaljaiak, az erdélyi és partiumi hallgatók és a délvidékiek messze az átlagot meghaladó arányban értettek szót közéleti kérdésekben, míg a szülők jelenléte a közéleti diskurzusokban gyakorlatilag mindenütt egyforma arányú volt. A szülők iskolázottsága egyetlen ponton látszik differenciálni: a magas iskolázottságú anyák szignifikánsan többet beszélgettek ilyesmiről felnőtt gyermekeikkel. A hallgató lakóhelyének településtípusa a faluban felnőtt fiatalok oktatók felé mutatott nagyobb nyitottsága tekintetében érezte hatását.

Úgy véljük, a civil részvétel és a közéleti témájú diskurzusok összefüggését vizsgálva nehéz egyértelműen dönteni az ok-okozati viszonyokról, ennek ellenére megállapítható, hogy a civil részvétel tekintetében az oktatóval folytatott tematikus beszélgetés tűnik a legélesebb szeparációs felületnek, de az oktatóval és a hallgatótársakkal közéletéről beszélgetők között vannak a legaktívabb közösségi tagok. A szülői diskurzusok ugyan gyakoriak e téren, de nem differenciálnak olyan jelentős mértékben a participáció terén.

Megállapítható, hogy a közéleti témájú beszélgetések, vagyis az érdeklődés dimenziója erősen összefügg a részvételi aktivitással. Figyelemre méltó, hogy bár minden beszélgetőpartner esetében egyértelműen szignifikáns összefüggés mutatható ki, az intézményi partnerekkel való kapcsolattartás terén markánsabb összefüggés sejthető.

A közösségi média és az online formában is tartható kapcsolatok a kapcsolatteremtés, a civil bekapcsolódás lényeges csatornáit képezhetik. Természetesen nem maguk az eszközök, hanem az ezek által elérhető vélemények, véleményvezérek befolyása révén. A hallgatók bő egyharmada szerkeszt internetes közösség számára blogot, majd egyharmaduk videócsatornát működtet, minden második hallgató

65. táblázat. A közéleti témájú beszélgetések és az önkéntes közösségi tagság összefüggése

	<i>nem tag sehol</i>	<i>egy szervezetben tag</i>	<i>több szervezetben tag</i>
nem beszélget szülővel	<u>15,6%</u>	11,2%	9,4%
szülővel beszélget**	84,4%	88,8%	<u>90,6%</u>
nem beszélget kinti baráttal	<u>30,3%</u>	23,5%	21,6%
intézményen kívüli baráttal**	69,7%	76,5%	<u>78,4%</u>
nem beszélget csoporttárrsal	<u>30,3%</u>	21,1%	20,4%
csoporttárrsal beszélget***	69,7%	78,9%	<u>79,6%</u>
nem beszélget hallgatótárrsal	<u>42,2%</u>	33,5%	28,0%
hallgatótárrsal beszélget***	57,8%	66,5%	<u>72,0%</u>
nem beszélget oktatóval	<u>73,3%</u>	63,9%	49,8%
oktatóval beszélget***	26,7%	36,1%	<u>50,2%</u>
N=	647	421	671

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna.

Az összefüggés szignifikanciaszintje: *** $p=0,000$, ** $p<0,01$.

naponta beszélget a Facebookon barátaival, majd minden ötödük naponta reagál posztokra, majdnem ugyanennyien naponta beszélgetnek társaikkal Skypon vagy TS-en, s még bő egytized a napi online játékosok aránya is. A gyakorisági átlagokat tekintve a Facebookon folytatott beszélgetés a legnépszerűbb, a videócsatorna működtetés a legkritkább tevékenység. Az átlagnál intenzívebb online közösségi életet élő hallgatóknak bizonyultak azok, akik legalább háromfélét napi gyakorisággal végeztek az előbbiek közül¹⁰.

Összességében a férfighallgatók online közösségi aktivitási előnye nem volt szignifikáns, de a lányok szignifikánsan gyakrabban tartottak kapcsolatot a Facebookon, míg a fiúk többen voltak az internetes közösség számára blogot vagy videó csatornát működtetők és az online játékosok között. A szülők iskolázottsága és a hallgató gyermekkori lakóhelyének településtípusa nem befolyásolta szignifikánsan online közösségi részvételük aktivitását. A felvidéki és a kárpátaljai hallgatók kiemelkedően aktívak voltak, a kárpátaljaiak a blog- és videócsatorna-szerkesztés, valamint a Skyp/TS beszélgetés terén emelkedtek a többi régió fölé, a felvidékiek között az átlagnál sokkal többen voltak a videócsatornát menedzselők és az online játékosok, a délvidékiek többen blogoltak. A kelet-magyarországi hallgatók az online aktivitásban is elmaradtak a külföldi magyar hallgatók mögött. Az online kapcsolattartás és a hagyományos civil közösségi részvétel összefüggését is megvizsgáltuk.

¹⁰ Internetes közösség számára blogot vagy videó csatornát működtetők, Facebookon, Skypon, TS-en beszélgetők, posztokra reagálók, online játékosok.

66. táblázat. Az átlagosnál aktívabb online kapcsolattartás és az önkéntes közösségi tagság összefüggése

	<i>nem tag sehol</i>	<i>egy szervezetben tag</i>	<i>több szervezetben tag</i>
Blogot szerkeszt***	26,9%	32,5%	39,2%
videócsatornát menedzsel***	23,8%	24,7%	34,9%
posztokra reagál a Facebookon	37,7%	40,1%	39,8%
beszélget a Facebookon	62,9%	67,7%	60,5%
beszélget a Skypon/TS-n	47,4%	49,2%	53,5%
Online játékos	34,6%	32,1%	33,2%
napi legalább háromfélét***	34,8%	38,2%	42,9%

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna.

Az összefüggés szignifikanciaszintje: *** $p=0,000$.

A civil közösségi részvétel és az online kapcsolattartás összefüggését kétváltozós elemzés során vizsgálva elmondható, hogy az aktívabb online közösségi életet élők szignifikánsan nagyobb arányban tagjai a face to face közösségeknek is. Az ok-okozati kapcsolat tekintetében óvatosnak kell lennünk, hiszen az online kapcsolattartás lehet egy civil közösség információs csatornája is, e lehet toborzó, aktivitásra ösztönző felület is.

Mivel a kisebbségben élő közösségek összességében előnyt mutattak a civil aktivitás tekintetében, kíváncsiak voltunk, hogy a szélesebb kontextus, a családi és hallgatói kulturális tőke, a felsőoktatási környezet vagy az online kapcsolati beágyazottság hatásai növelik-e a civil részvételi hajlandóság esélyét.

67. táblázat. Az önkéntes közösségi taggá válás esélyhányadosai néhány szocializációs tényező kontrollja alatt (Exp. B-k)

	1	2	3	4	5
Kisebbségi státusban élő	2,141***	2,119***	2,111***	1,899***	1,884***
Diplomás apa		1,450*	1,444**	1,442**	1,446**
Diplomás anya		0,877	0,870	0,851	0,852
Magaskultúrában erős		2,150***	2,100***	1,893***	1,882***
Közéleti beszélgetések a szülővel			1,459**	1,359*	1,355
Közéleti beszélgetések a csoporttárrsal				1,185	1,175
Közéleti beszélgetések a hallgatótárrsal				1,246	1,242
Közéleti beszélgetések az oktatóval				1,757***	1,754***
Aktív online kapcsolattartás					1,108
Konstans	1,276***	0,845	0,617**	0,453***	0,443***
-2LL csökkenése	2,32	5,16	5,43	7,11	7,15

A Wald statisztika szignifikanciája: *** $p=0,000$, ** $p<0,01$, * $p<0,05$. A modellek illeszkedését a $-2 \cdot \log$ -likelihood érték csökkenése jelzi százalékban.

A többlépcsős logisztikus regresszióelemzés alapján megerősíthető, hogy az önként vállalt közösségi taggá válás esélyét alapvetően növeli a kisebbségi állampolgári státus. Több elmélet is kiemelte, hogy a fejlett demokráciákban élők, személyiségi és közösségi jogaik teljességéhez hozzájáruló állampolgárok civil aktivitása jellegzetesen csökken, vagy egyesek szerint passzívabb üzemmódba kapcsol. Úgy látjuk, nem így történik ez a kisebbségi státusú állampolgárok körében, ahol fontos értéknek tekintik, hogy közösségeket teremtsenek és ápoljanak maguk körül. A szülők közül az édesapa magasabb iskolázottsága erősíti az aktív taggá válás esélyét, az édesanya iskolázottsága nem. Ugyanezt tapasztaltuk, amikor a modellbe a legalább középfokú végzettségű szülői végzettséget vontuk be. Karakteresen nagyobb és erősebb a magaskultúra-fogyasztás hatása. A határon túl élő hallgatók esetén a magaskultúra-fogyasztás sokkal pontosabb adalék a családi és egyéni szubkultúráról, mint az anyanyelvű oktatási intézményrendszerek fejletlensége okozta szülői iskolai végzettségi szint (Gereben 2005, Pusztai 2008a). Az együtttható magas értékének egy részét az intézményi társas hatások átveszik, ami arra vall, hogy a kultúra közös ápolása és értelmezése közösségteremtő erővel bír. Mind a kisebbségi lét, mind a magaskultúra-fogyasztás hatása csökken, amikor a felsőoktatási intézményi környezetben honos közéleti érdeklődéssel kapcsolatos változókat bevontuk. A feltevéseinkkel szemben nem a kortársak hatása mutatkozott szignifikánsnak, hanem az oktatókkal folytatott beszélgetéseknek van megkülönböztető ereje. Ez utóbbi egyértelműen támogatni látszik a civil közösségi taggá válást, s befolyásának mértéke majdnem eléri a kisebbségi státus és a művelt szubkultúra hatását. Az online kapcsolati beágyazottság más tényezők kontrollja alatt már nem növelte szignifikánsan a taggá válás esélyét.

Vallásosság és civil közösségi tagság

Az egyházak tanítását követők körében jóval nagyobb arányú az önkéntesség elemi formáiban való részvétel, s nemcsak azért, mert az önkéntesség azokhoz a hagyományos társadalmi értékekhez kötődik, melyet a társadalom vallásgyakorló tagjainak többsége preferál, hanem azért is, mert az egyházak tagjaik számára szervezett önkéntes tevékenyek révén klasszikus szocializációs terepei az önkéntességnek (Kuti 2006, Bartal 2010, Fényes-Kiss 2011). Bár a fiatalok vallásossága sok szempontból eltér a hagyományostól, a vallásgyakorló fiatalok felülreprezentáltak vesznek részt önkéntes munkában és szervezetekben (Hámori 2011). A vallásosság olyan szervező erőt képez, amelynek révén az önkéntes közösségi tagság minden kritériuma teljesül, hiszen a kisközösségek klasszikus civil körök. A civil közösségek tagsága bővülésre nyitott, kötetlen, tevékenységüket az alulról szerveződés, a belső demokrácia és a szolidaritás jellemzi, az odatartozás kollektív identitást hoz létre (Arató 1999).

A vallásosság privatizálódásának eredményeképpen az egyházak lokális egységei maguk is önkéntes társadalmi szervezetekké alakultak át (Putnam 1995). A he-

lyi vallási közösség nem képez zárt struktúrát, hanem olyan viszonyok összessége, amelyben különböző társadalmi helyzetűek kooperálhatnak. A társadalmi nyitottságot erősíti az is, hogy a bekerülést demográfiai és egyéb szűrők (nem, életkor, iskolai végzettség, településtípus) nem nehezítik. A helyi vallási közösségekben felekezettől és vallási szocializációtól függetlenül bárki megjelenhet, tehát nem selektív szerveződés. Akárcsak más önkéntes szervezetekre, erre is jellemző, hogy a tagok közreműködése révén kialakult gyenge kötések egyben tranzitív kapcsolatok, hiszen a nem közvetlenül kapcsolódóknak is igen jelentős a kapcsolatteremtési valószínűsége (Pusztai 2004).

A civil részvétel kategóriájába sorolhatók az népegyházi modellt megújító egyház-közösségeken, gyülekezeteken belüli önkéntes csoporttagságok is, melyek valamilyen konkrét tevékenységre, de egyértelműen a vallási alapú összetartozás révén szerveződnek. Az önkéntes szerveződések világának meglehetősen feltáratlan, ám gazdag rétegét képezik az egyházak környékén létrejövő ifjúsági szerveződések, amelyek olyan kapcsolatrendszereket alkothatnak a fiatalok körül, amelyeket erős kötésnek vagy kulturális szempontból zárt formációnak tartanak éppen amiatt, mert a tagok értékrend és normák vonatkozásában kvázi egyöntetűséget mutatnak, s rendszeres interakciókkal aktualizálják ezt a kapcsolatot.

Tekintve, hogy a civil aktivitás időigényes tevékenység, feltételezhetjük, hogy aki a vallásosságra épülő önkéntes közösségekben aktívan részt vesz, azt a racionális döntést hozza, hogy nem kapcsolódik be további civil aktivitást igénylő szerveződésekbe. Egyesek szerint azonban a több gyenge kötéssel rendelkezők könnyebben kapcsolódnak be civil szervezetekbe (Lin 2001). A vallásosság kapcsán nemcsak nagy kiterjedésű gyenge kapcsolathálókat veszük körül az egyént, hanem kisebb, összetartó közösségek, bázisközösségek, közös világnézetben alapuló bizalmas barátságok. Putnam különbséget tesz az összetartó (bonding) és összekötő (bridging) kapcsolatok között, kiemeli, hogy a kisebb közösségek kohézióját biztosító, ún. összetartó kötések létesítésének képessége előre jelezheti az átfogó, összekötő kötések kialakítására vonatkozó hajlandóságot (Putnam 2004). Ennek alapján feltételezhető, hogy a vallásosság támogatója lehet a további civil aktivitásnak.

Mivel arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon a vallásosság hajlamosít-e más, nem a vallásosságra épülő önkéntes közösségekhez való csatlakozásra, ezért a vallásos közösségeket kiemeltük a civil tagságokat átfogóan képviselő változó tartalmából. Ha nem számítjuk a vallásosság alapján működőket, a fiatalok 48%-a már nem tartozik semmilyen önkéntes szerveződéshez. A paletta azonban így is igen sokszínű marad, a hallgatók 51,7%-a tagja legalább egy közösségnek.

A vallásos önbesorolás szerint valamiképpen vallásosak szignifikánsan nagyobb csoportja (55,8%-uk) kötődik nem vallási alapon szerveződő önkéntes közösségekhez is, mint az inkább nem vallásosaké (45,5%). A templomba járók 62,9%-a, a rendszeres személyes vallásgyakorlattal rendelkezők 60,2%-a ilyen közösség tagja, míg rendszeres vallásgyakorlattal nem rendelkezők kevesebb, mint a fele (47-48%-a).

Vallásos barátokkal rendelkezőknek nagyobb esélye van önkéntes közösségek tagjává válni, mint azoknak, akiknek nincsenek vallásos barátaik. Az előbbiek 62,6%-a civil szerveződés tagja, az utóbbiak csak 44,4%-a. A vallási mobilitás szerint is eltérő a hajlandóság a nem vallásos gyökerű civil szervezeti beágyazódásra. A legaktívabbak azok, akiknek családjára a vallásos immobilitás (a vallási transzmisszió stabil működése), valamint a vallásossá válás jellemző, ezekben a csoportokban a fiatalok 64,4%-a és 60,7%-a kötődik nem vallásos alapon szerveződő, önkéntes szervezetekhez, míg a több generáción keresztül nem vallásos családokban az ilyen típusú aktivitás szignifikánsan ritkább (47%).

A kisebbségi helyzetű a hallgatók nagyobb hajlandóságot mutatnak a nem vallásossághoz kötődő civil közösségi bekapcsolódásra is, 61%-uk tartozik ilyen közösségbe, míg a magyarországiak 45,6%-a. Kisebbségi helyzetben a vallásgyakorlók aránya és a vallásosság karaktere is eltér a többségitől. Az önmagukat egyházas vallásossággal jellemzők aránya meghaladja az egyharmadot, addig a magyarországi, többségben élő hallgatók körében 13% ez az arány. A maguk módján vallásos a kisebbségi hallgatók 47%-a, a magyarországiak 41%-a. Míg a kisebbségi magyarok egytizede nem vallásos, a magyarországiak 39%-a. A kisebbségi fiatalok 56%-a rendszeres templomba járó, a többségieknek alig egyötöde (18,9%). Kisebbségben a hallgatók több mint kétharmada rendelkezik személyes vallásgyakorlattal, a többségieknek nem egészen egyharmada. A kisebbségben élők 59%-ának vannak vallásos barátai, a magyarországiak közül mindössze 28%-nak.

A családok nemzedékek közötti vallási mobilitás szerinti összetétele is jelentős eltérést mutat, a magyarországiak között a vallástalan immobilak vannak messze felülreprezentálva, 73%-uk él ilyen családokban, addig a kisebbségben élők körében a vallástalan immobil családok 30%-kal. Kisebbségben a vallásilag mobil családok körében a vallásosabbá válók (27%) jóval többen vannak, mint az elvallástalanodók (11%). A magyarországiak körében a vallásilag mobil csoportok és a vallásos immobilak nagyjából három egyforma kisebb csoportot képeznek.

A kisebbségi hallgatók azonban nem homogén csoport, jelentős eltérés mutatkozik a régiók szerint. A kárpátaljai hallgatók fele, az erdélyi-partiumi hallgatók majd egyharmada az egyház tanítását követőnek vallja magát, miközben a délvidékiek és a felvidékiek körében egyötöd alatt marad az egyházasak aránya. A maguk módján vallásosak aránya a Délvidéken, Erdélyben-Partiumban és a Felvidéken a legmagasabb, vagyis ahol a római katolikusok képezik a legnépesebb csoportot. A vallástalanok aránya Felvidék (25%) kivételével nem éri el az egytizedet. A vallásgyakorlati adatok ugyanezt a mintázatot mutatják, a személyes és közösségi dimenzióban Kárpátalja és Erdély-Partium emelkedik ki a rendszeres imaélettel és templomba járással, de a legtöbben ritkán gyakorolják a vallásukat, de a nem vallásgyakorlók aránya csak Felvidéken haladja meg az egytizedes léptéket. Mégis összességében a kisebbségi fiatalok vallásosabbak a magyarországiaknál.

Mivel látható a kisebbségnek a vallásosság különböző dimenziói szerinti alapvetően közösségbe ágyazott, gazdag szövege, ezért kontroll alatt is megvizsgáltuk, hogy önmagában a kisebbségi lét vagy a vallásosság valamelyik dimenziójában (önazonosság, vallásgyakorlat, kapcsolatháló) mutatott aktivitás serkenti-e a további önkéntes közösségi bekapcsolódást. Az elemzésbe bevontuk a szülői iskolázottságot is, mert a magasan iskolázottak általában több és szerteágazó kapcsolatháló szálait tartják a kezükben, ami nagyobb civil aktivitást tesz számukra lehetővé. Mivel a felsőoktatási évek alatt az intézményi hatással is számolnunk kell, s a fentiekben, valamint több, korábbi elemzésünkben láttuk, hogy az oktatóval folytatott, széles témakört érintő intellektuális kommunikáció felelős civil részvételre ösztönöz, így ezzel a változóval is számoltunk a modellben.

68. táblázat. A (nem vallási alapú) önkéntes szervezeti taggá válás esélyhányadosai néhány szocializációs tényező kontrollja alatt (Exp. B-k)

	1	2	3	4	5
Kisebbségi státusban élő	1,520***	1,517***	1,373**	1,311**	1,419**
Férfi	1,226	1,206	1,225	1,271**	1,186
Diplomás apa	1,437**	1,425**	1,507**	1,404**	1,412**
Diplomás anya	0,981	,992	,914	,955	,972
Közéleti beszélgetések az oktatóval	1,319***	1,314***	1,329***	1,320***	1,307***
Vallásos identitás	1,283**				
Egyházas identitás		1,438**			
Személyes vallásgyakorlat			1,420**		
Közösségi vallásgyakorlat				1,537***	
Vallásos barátok					1,608***
Konstans	,459***	,503***	,486***	,504***	,468***
-2LL csökkenése	5,0%	5,1%	5,4%	5,2%	5,6%

A Wald statisztika szignifikanciája: *** $p=0,000$, ** $p<0,01$. A modellek illeszkedését a $-2 \cdot \log$ likelihood érték csökkenése jelzi százalékban.

A többlépcsős logisztikus regresszioelemzéssel természetesen nem kívántuk a hatásmechanizmus teljességét leírni, csak bizonyos tényezők befolyását igyekeztünk felmérni. Az elemzés eredményei szerint a kisebbségi státus a többi változó hatásának leszámítása után is egyértelműen támogatja a nem vallási alapú civil aktivitást. A különböző kontrolltényezők bevonása mellett eltérő erősségű, de mindig pozitív és szignifikáns ez a hatás. Egyértelmű, hogy a kisebbségi helyzetben élő közösségek számára létfontosságú olyan civil networkök létrehozása és működtetése, melyek révén a többségi államokban szükségszerűen meglévő hátrányaikat kompenzálni tudják. De az elemzés azt mutatja, hogy a kisebbségi státusz és a vallásosság minden esetben külön, önálló hatásgyakorlóként létezik, vagyis nem

azért tűnt korábban szignifikáns tényezőnek a vallásosság a civil aktivitás növekedésében, mert a kisebbségi csoportokra egyébként is jellemző a nagyobb vallásgyakorlati aktivitás.

A fiatal neme csak egyszer válik szignifikáns hatásgyakorlóvá. amikor a közösségi vallásgyakorlatot is bevontuk az elemzésbe, amit úgy értelmeztünk, hogy a férfiakra kevésbé jellemző a rendszeres templomba járás, mint a nőkre, s ha ennek hatását leválasztjuk, akkor önmagában az, hogy valaki férfi, jobban növeli az önkéntes közösségi taggá válás esélyét. A férfiakról korábbi elemzéseinkben is kiderült, hogy egyébként is preferálják a gyenge kötésekkel járó, kiterjedtebb kapcsolathálót.

Mivel az iskolázott szülők maguk is jó példával ébreszthetnek kedvet a gyermekeiknek a civil részvételhez, feltételeztük, hogy önmagában az, hogy ha egy fiatalnak diplomások a szülei, növeli az esélyét a civil bekapcsolódásnak. A diplomás édesapák egyértelmű, szignifikáns, pozitív hatással vannak gyermekük önkéntes közösségi bekapcsolódására. Az elemzés egyértelműen azt mutatta, hogy az édesanyák magas iskolai végzettsége nem meghatározó tényező ebben a tekintetben. Ezt úgy értelmezzük, hogy az anyák, még ha diplomát szereznek és értelmiségi vagy vezető munkakört töltenek is be, akkor sem döntenek több, gyenge kötésekkel álló hálózathoz való kapcsolódásról, ezzel szemben a diplomás apák több erőforrást tudnak felszabadítani a civil aktivitásra.

Az oktatóval folytatott, intellektuálisan stimuláló beszélgetések stabil, szignifikáns pozitív hatást gyakorolnak a civil részvételre, azonban ez az oktatói hatás mégsem bír ugyanolyan erős befolyással, mint a diplomás apa hatása, amely másfélszer akkorára növeli az önkéntes bekapcsolódás esélyét.

A vallásosság fogalomkörébe illő mindegyik vizsgált dimenzióban megvan az esély, hogy szignifikáns, pozitív irányban mozdítsa a fiatal a civil részvétel felé. Elsőként a vallásos identitást vontuk be, ami magában összegzi az egyházas és a maga módján vallásosság tartalmait elkülönítve ezeket az inkább nem vallásosságtól. Ebben a dichotómiában gondolkodva a vallásosság szignifikáns, enyhe pozitív hatást gyakorol az önkéntes közösséghez csatlakozás esélyére. Az egyházas vallásosság befolyása erősebb, itt is szignifikáns és pozitív hatásról beszélünk. A két tényező között az a különbség, hogy az egyházas vallásosság nem foglalta magában a privatizálódott, esetleg éppen magányos, útkereső vallásosságot, hanem azt sejteti, hogy a válaszadó lazán kötődik ahhoz a gyenge kötésekkel épülő kapcsolathálóhoz, mely a helyi egyházközösségekben, gyülekezetekben formálódik. Talán ez is arra utal, hogy Lin feltevése megerősíthető, a gyenge kötések újabb nyitott networkökhöz való csatlakozásra ösztönöznek.

A személyes vallásgyakorlat szignifikáns, pozitív hatása majdnem eléri az egyházas vallásosság hatását. A rendszeres imádkozás valójában az egyén döntéseinek morális szűrőn keresztül történő rendszeres vizsgálata, akár prospektíven vagy retrospektíven, mindenképpen az intrinzik motiváción alapuló civil közösségi aktivitást mozdítja előre.

A második legbefolyásosabb tényező a közösségi vallásgyakorlat tényezője. Az egyházközségi vagy gyülekezeti beágyazottság sokféle módon segítheti a civil munkát végző felnőtté válást, mert a választásokat megalapozó, stabil információs csatornát, szerveződő kapcsolatokat biztosít. s ezáltal motiváló erőt is biztosít. Az összes bevont változó közül a vallásos barátok egyértelmű szignifikáns pozitív, támogató hatása a legerősebb. Annak ellenére, hogy a modell illeszkedése nem erős, összességében a vallásosság – főleg közösségi – formáinak esélynövelő befolyását tudjuk megerősíteni.

Következtetések

A felsőoktatás hallgatóinak formális vagy informális, csoportban, szervezetben való önkéntes közösségi tagságát vizsgáltuk. Megkíséreltük azonosítani a részvételi hajlandóságot támogató a szocializációs ágenseket, a választ kerestünk arra a kérdésre, hogy a civil bekapcsolódást elősegíti-e a vallásosság valamely formája.

Várakozásainkat messze meghaladta a legalább egy egyesülethez, szervezethez tartozók aránya, hiszen ők erős többségben vannak a hallgatók között, de ha a vallásosság mentén szerveződő önkéntes tagságot ettől elkülönítjük, akkor is a hallgatók fele tagja valamelyik civil szerveződésnek. A kisebbségi állampolgári léttel összességében határozottan jelentősebb civil aktivitás jár. A hallgatók önként vállalt közösségi részvétele igen változatos. Ám a civil közéleti orientációk nem a politikai–nem politikai tipológia mentén rendeződnek össze, hanem a kooperatív–kompetitív törvonalak mentén, s nem is a többségi-kisebbségi dichotómia mentén mutatkoznak meg a különbségek. A kisebb lélekszámú kisebbségi közösségekben az önkéntes csoporttagság kooperatív arculata erősödött meg, míg a nagy létszámú kisebbségben a kompetitív szervezeti tagság a meghatározó. A fogyasztói kapitalizmus és az individualizálódás nyomait régebben magukon viselő térségekben gyengébb a személyes részvételi aktivitás, a hallgatók passzívabbak, kevesebben és kevesebb szervezetbe kapcsolódnak be, sőt, az infokommunikációs technológiák előnyeit sem itt sikerül jobban kiaknázni a kapcsolatteremtésben.

A társadalmi státus és a civil aktivitás összefüggése részben megerősíthető. A magasabb iskolázottságú apák gyermekei és a magaskultúrához kötődők aktívabbak, de sem az anyagi helyzet, sem a lakóhely települési hierarchiában való elhelyezkedése nem mutat összefüggést ezzel. A személyes beszélgetések során mutatott érdeklődés dimenziója erősen összefügg a részvételi aktivitással. Az intergenerációs intézményi kontaktusok, vagyis az oktatókkal folytatott tematikus beszélgetések támogatják a leginkább a civil közösségi taggá válást.

Az elemzés során arra a kérdésre is kerestük a választ, hogy vajon a vallásosság támogatja-e a további civil aktivitást. Az eredmények szerint a vallásosak bármely mutató szerint mérve többen kötődnek további önkéntes közösségekhez. A többvél-

tozós elemzés azt mutatta, hogy a vallásosság lényeges befolyásoló tényező marad az összes háttérváltozó kontrollja alatt is. A vallásosság több dimenziójában vizsgálódva azt állapítottuk meg, hogy mind a vallásos önazonosság, mind a vallásgyakorlat, mind a vallásos baráti körhöz való kötődés előmozdítja a (nem vallásos kötődésű) civil beágyazódást. A leginkább a közösségi formák, a templomba járás és a vallásos baráti kör ösztönzi az egyént, hogy további civil aktivitást vállaljon.

4.2. VALLÁSOSSÁG ÉS INKLUZÍV SZEMLÉLET

A társadalmi és kulturális diverzitással jellemezhető felsőoktatásban nem-tradicionális hallgatóknak nevezzük azokat a csoportokat, akik a felsőoktatási expanzió eredményeképp jelentek meg az oktatási intézményrendszer legmagasabb szintjén, tanulmányi karrierjük, kapcsolati beágyazottságuk, igényeik valamilyen szempontból kiemelt figyelmet igényelnek, és a felsőoktatási tanulmányi és társas integrációjuk az átlagosnál nehezebb (Pusztai 2011a). Ide tartoznak a sajátos nevelési igényű hallgatók is. A nem-tradicionális hallgatókat általában is jellemzi, hogy a hallgatótársaik közé való beágyazódás döntő módon befolyásolhatja tanulmányaik eredményességét. A posztadoleszcensek problémáival elfoglalt hallgatók többsége még maga is küzd az elfogadásért, s nem éli meg könnyű feladatként egy-egy marginális csoport melletti kiállást. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy általában milyen hallgatói jellemzők segítik az inkluzív attitűd kialakulását, a fogyatékos hallgatótársak befogadását, s hogy a vallásosságuknak ebben milyen szerepe van. A vallásosság és a vallásgyakorlat típusalkotási kísérletei szorosan kapcsolódnak az egymás számára ismeretlen csoportok előzetes megítélésekor keletkező attitűdök vizsgálatához. A vallásosak, majd a különböző típusú vallásgyakorlók előítéletességének kérdése a kutatások izgalmas vonulatához tartozik. A korábbi kutatásokban regisztrált összefüggéseket a vallásosság átalakulása miatt időről időre érdemes felülvizsgálni. A felülvizsgálat eredményei a vallásgyakorlati tipológia fejlesztéséhez is hozzájárulhatnak. Öt ország tizenhárom magyar tannyelvű felsőoktatási képzési helyszínén tanuló, majd kétezer hallgató adatain vizsgáltuk meg, hogy a demográfiai és társadalmi tényezők, valamint a vallásosság és a vallásgyakorlat típusai hogyan hatnak a felsőoktatási hallgatóknak a fogyatékos hallgatótársaikkal kapcsolatos attitűdjeire. A két- és többváltozós elemzés azt mutatta, hogy a státusmutatók közül nagyon kevés volt szignifikáns hatással az inkluzív szemléletre, viszont a vallásosság és a vallásgyakorlat mutatói befolyásosnak bizonyultak. A klaszteranalízis segítségével elkülönített komplex, illetve személyes vallásgyakorlati típus összehasonlítása lehetőséget teremtett az Allport-Ross féle hipotézis felülvizsgálatára. Megállapítottuk, hogy hipotézisünkkel szemben a közösségi komplex típusú vallásgyakorlat jobban támogatja az inkluzív hallgatói attitűdök kialakulását.

Nem tradicionális hallgatók: kiaknázatlan kincseshánya vagy rizikóforrás?

A felsőoktatási expanzió újabb hullámaival nem-tradicionális hallgatói csoportok jelentek meg az egyetemeken, főiskolákon. A nem-tradicionális hallgatókkal foglalkozó szakirodalomban leggyakrabban a nőhallgatókkal, az alacsony státusú családból származókkal, a kisebbségi etnikai és vallási, felekezeti csoportokhoz tartozókkal, a tanulányaikat nem az érettségi után kezdőkkel, a családfenntartókkal, a munka mellett tanulókkal foglalkoznak. De mindazokat a csoportokat magában foglalja a fogalom, akik korábban nem juthattak be a felsőoktatásba. Noha tehetségük, képességeik alkalmassá teszik őket a továbbtanulásra, több szempontból kockázati csoportokként azonosíthatók (Thomas–Jones 2007, Harper–Quaye 2009, Reay et al. 2009). Ezekben a hallgatói csoportokban nemcsak a tanulmányi kihívásokkal kell megküzdeni, a felsőoktatási intézmények tanulmányi és társas rendszerébe való integrálódás is nehezebb számukra, viszont a sikeres beágyazódás perzisztensebbé és eredményesebbé teheti a felsőoktatási karrierjüket.

A köznevelésben különleges bánásmódot igénylőként számon tartott tanulói csoportok képviselői korábban valóban nem kerültek be a felsőoktatásba. Az expanzió szinte utolsó hullámában kerültek sorra, de a sikeres felvételi után megkezdett tanulányaik során az átlagosnál nagyobb kihívásokkal találják magukat szemben. A nemzeti köznevelésről szóló törvény (2011. évi CXCV. 4. § 13.) a kiemelt figyelmet igénylő tanulókat két fő kategóriába sorolja, a különleges bánásmódot igénylő tanulók csoportjára, valamint a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók csoportjára. A különleges bánásmódot igénylő tanulói csoporton belül is három kategóriát különít el, a sajátos nevelési igényű tanuló (SNI), a beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézséggel küzdő tanuló (BTMN), valamint a kiemelten tehetséges tanulók köre. A jogszabály sajátos nevelési igényűnek nevezi azt a különleges bánásmódot igénylő tanulót, aki a szakértői bizottsági véleménnyel igazoltan (1) mozgásszervi, érzékszervi (látási, hallási), értelmi vagy beszéd fogyatékos, illetve több fogyatékoság együttes előfordulása esetén halmozottan fogyatékos, autizmus spektrum zavarral vagy (2) pszichés fejlődési zavarral (súlyos tanulási, figyelem- vagy magatartásszabályozási zavarral) küzd. A definíciók mögé nézve egyértelmű, hogy még egy jó képességű és jól teljesítő hallgató számára is kihívást jelent a tanulás és az értékelés folyamatában, ha beszűkült a mozgásképessége, ha nem tud lépést tartani társaival a hangzó információk megszerzésében, a társas kapcsolatok és a kommunikáció fenntartásában. Nehezen ledolgozható hátrányt jelent az is, ha látásérzékelése miatt akadályoztatva van a tájékozódásban, az ismeretszerzésben és társas kapcsolatteremtésben, ha nem tudja a tudását reálisan bemutatni szóbeli vagy írásbeli megméréseken, esetleg képtelen az új helyzetekbe beilleszkedni, ezekhez alkalmazkodni (Fuller et al. 2004, Hrabéczy 2019). Fontos kutatási kérdés, hogy ezek a hallgatók hogyan boldogulnak a felsőoktatásban.

Minden hallgató felsőoktatási eredményességének és a sikeres diplomaszerzésének alapvető feltétele a tanulmányi és társas beágyazódás a felsőoktatási intézményi környezetbe. Tinto (1993) elmélete szerint ez azoknak a csoportoknak még nehezebb, akiket erősen köt magához a felsőoktatás világától távoli kultúra. A hallgatói szocializáció elhatárolódási, átmeneti és befogadási fázisai közben a hallgató korábbi környezetével csökkenő, majd tartalmában és formájában átstrukturált kapcsolatot tart fenn. Az új környezet interakciós mintáinak elsajátítása elengedhetetlen a kompetens hallgatói szerepbetöltéshez. Tinto szerint ez a folyamat a családdal való kapcsolattartás lazulását jelenti, de az elszakadás nem jár automatikusan az egyetemi környezetnek megfelelő kultúra elsajátításával. A hallgatói integráció elmélete szerint az eredményes felsőoktatási pályafutást döntő mértékben a harmadik, az inkorporációs szakasz sikere befolyásolja. A tanulmányi integráció az intézmény formális oktatási funkcióihoz kötődik, a társas integráció a tantermi munkán kívüli informális világhoz. A koncepció szerint a nem megfelelő integráció egyrészt tanulmányi-intellektuális izolációhoz vezet, másrészt nem kielégítő társas beágyazottsághoz, társas izolációhoz. Tinto elmélete azonban a sajátos nevelési igényű hallgatókra csak korlátozottan alkalmazható, hiszen az intézmény tanulmányi és társas szövetébe való integrálódás folyamata az átlagostól eltérő, különösen, ha a családjuk segítése nélkül fizikailag sem tudnak részt venni az kurzusokon.

Sajátos nevelési igényűek a felsőoktatásban

A köznevelési rendszer keretein belül a sajátos nevelési igényűek oktatására, nevelésére vonatkozó pedagógiai szemléletet korábban az integráció, napjainkban egyre inkább az inklúzió kifejezéssel írjuk le. Míg az integráció a hozzáférés statisztikai egyenlőségeire koncentrál, s a kortársakkal való együttnevelést, együttoktatást hangsúlyozza, az inklúzió nemcsak a belépésre koncentrál, hanem oktatási folyamat egészében a képességeknek megfelelő lehető legnagyobb sikerességre, az eredményességi, kiválósági kritériumok lehetőség szerinti elérésére (Varga 2015, Hrabéczy 2019). Az oktatáspolitikai inkluzív szemléletváltása is hozzájárult, hogy a felsőoktatási intézmények is megnyitották kapuikat a fogyatékkal élő hallgatók előtt (Harper–Quaye 2009). Nem kétséges, hogy mindez pozitívan hatott az érintett fiatalok jövőperspektíváira, de jelentős humán tőkeforrás vált ezzel társadalmi szinten hasznosíthatóvá, hiszen a fogyatékos nem ritkán párosul rejtőzködő tehetséggel (Montgomery 2003). Az aszimmetrikus szemléletet, mely szerint a fogyatékos személyek a társadalomban csupán támogatásra szorulnak, felváltja a „win-win” típusú inklúzió szemlélete a felsőoktatásban és a munka világában is. Itt nemcsak arról van szó, hogy tapasztalati szakértőként számos egészségügyi és szociális pályán vagy a szolgáltató ágazatban hozzájárulhatnak az intézmények társadalmi válaszadó képességének javításához, vagy a hallgatók szakmai felkészüléséhez. Nemzetközi viszony-

latban számos felsőoktatási program – például a DisAbility Talent vagy a Disability Solutions – célozza meg a fogyatékkal élő tehetségek felismerését és ennek közösségi kamatoztatását.

A lehetőségek mellett a korlátokat is látnunk kell: a felsőoktatás a különleges bánásmódot igénylő hallgatók belépésére csak részben készült fel. A felvételi eljárás során előnyben részesítés miatt többletpontokat kapnak, a felsőoktatási intézményeiben az esélyegyenlőségi szabályzatok és a felelős szervezeti egységek létrejöttével a formai kereteket kiépültek (Duráczky 2014). Az oktatásuk és a társas integrációjuk támogatásával kapcsolatos felkészülés még többnyire hiányos. A kutatások szerint a folyamatot nehezíti az érintett célcsoporttal szembeni figyelmetlenség, közöny vagy ellenérzések (Fuller et al. 2004, Laki–Kabai 2010, Hrabéczy 2019). A tömeges képzésre szabott tantermi munka és értékelési eljárások, a hivatalos kommunikáció bizonytalansága és személytelensége, beleértve az elektronikus kommunikáció heterogén zuhatagát, a munkaszervezés jelenlegi felsőoktatási gyakorlatai jelentős akadályt gördítenek a fogyatékossgal élő tanulók képességeinek megfelelő eredmények elérése elé (Tinklin et al. 2004; Fuller et al. 2004).

A nemzetközi szakirodalomban általában leginkább a hallgatói tapasztalatok felől közelítenek a témához, hogy feltérképezzék, milyen pozitív és negatív tapasztalatokkal rendelkeznek a sajátos nevelési igényű hallgatók az infrastruktúrához és a különböző felsőoktatási szolgáltatásokhoz való hozzáférés területén (Holloway 2001). Lényeges tapasztalat, hogy az infrastruktúra hallgatói igényekhez való igazítása jóval gyorsabban és könnyebben megy, mint a dolgozók és oktatók saját szemléletükre, munkájukra reflektáló hozzáállásának kialakítása, melynek jelentős befolyása van a hallgatótársak viszonyulására is. A felsőoktatásban tanuló fogyatékkal élő hallgatókról keveset tudunk, de a kutatások megerősítik, hogy a tanulmányi előmenetelük során mindennél erősebb hátráltató vagy támogató tényezőként él meg az oktatók és a hallgatótársak viszonyulását (Duráczky 2014, Hrabéczy 2019). Gyakori probléma, hogy az oktatók inkompetenciája miatt az akadálymentesítés mégsem valósulhat meg teljesen a konkrét helyzetekben, igaz, a hallgatótársak sokszor képesek ezekben a helyzetekben is hatékony támogatást nyújtani (Duráczky 2014). Továbbgondolásra méltó kutatási eredmény az is, hogy a fogyatékossgal élő hallgatók egy jelentős része inkább eltitkolja nehézségeit, és nem veszi igénybe a törvény és a szabályzatok által lehetővé tett támogatásokat, mert tartanak a megbélyegzéstől, illetve az előítéleteknek a tanulmányi eredményekre gyakorolt negatív hatásától, ami az intézményi környezettel szembeni alapvető bizalmatlanságra vall (Hrabéczy 2019).

Lemorzsolódás jelenségét vizsgáló kutatócsoportunk külön figyelmet szentelt a fogyatékossgal élő hallgatók felsőoktatási tapasztalatainak összegyűjtésére, s a felsőoktatási statisztikákban kimutatható eredményességük adataival való szembeállítására (Hrabéczy 2019). Megállapítható, hogy a sajátos nevelési igényű tanulók létszáma az utóbbi évtizedben nőtt a köznevelési és a felsőoktatási intézményekben egyaránt. Miközben az alapfokú intézményekben nem változott számottevően a sa-

játos nevelési igényű tanulók aránya 2005 és 2016 között, a középfokon tanulók körében megkétszereződött az arányuk (2,3%-ról 5,3%-ra) (Varga et al. 2017). A 2016-ban az általános iskolások 7,4%-a, a szakközépiskolások 16,5%-a, a szakgimnazisták 3,2%-a, valamint a négy osztályos gimnáziumok tanulóinak 1,7%-a sajátos nevelési igényű tanuló volt (Varga et al. 2017). A köznevelési integráció elterjedésével a vizsgált csoport felsőoktatásba való bekerülési esélyei is javultak. Míg a 2002/2003-as tanévben mindössze 271 sajátos nevelési igényű hallgató tanult a felsőoktatásban, a 2010/11-es tanévben már 2134 (Laki 2011). 2010-es évben felsőfokú tanulmányokat kezdő hallgatók körében az összes előnyben részesített beiratkozó hallgató egynegyede volt sajátos nevelési igényű, ezek majd kétharmada tanulási zavarral küzdő (Hrabéczy 2019). Az évtized közepén 2013-ban 1266, 2014-ben 905 sajátos nevelési igényű hallgató jutott be a felsőoktatásba (Hegedűs 2016). A felsőoktatásba jutó sajátos nevelési igényűek aránya nemzetközi viszonylatban is nőtt az ezredforduló után, de országonként eltérő módszertannal állítják össze a statisztikákat, így nehéz az arányokat összevetni (Ebersold 2011).

A sajátos nevelési igényű hallgatók többnyire a szokásos kornál később jelentkeznek felsőoktatásba, de nem az érettségi után hagynak ki évet, vagyis a közoktatást az átlagosnál valamivel hosszabb idő alatt fejezik be. Nyelvvizsgával is kevesebben rendelkeznek a felsőoktatásba lépés előtt (Szemerszki 2016). A fogyatékosággal élő hallgatók gyakrabban haladnak lassúbb tempóban, s felsőoktatási törvény kimondja, hogy az előnyben részesítés részeként az államilag támogatott féléveken felül további négy államilag támogatott félévet vehetnek igénybe (Hrabéczy 2019).

A hallgatótársak inkluzív szemlélete

A felsőoktatási évek világképet formáló hatása szempontjából is kiemelkedő kérdés, hogy a felsőoktatásban tanuló fiatalokra hogyan hat fogyatékosággal élő hallgatótársaik jelenléte, hogyan viszonyulnak hozzájuk, mennyire szolidárisak velük, illetve milyenek az integrációról alkotott elképzeléseik. Az oktatási intézményi környezet fogyatékosok iránti attitűdjét attitűdskálán vagy kvalitatív interjúk vizsgálatokkal vizsgálják (Holloway 2001; Fuller et al. 2004, Pető és Czeglédi 2012, Pusztai–Szabó 2014). Hazai viszonylatban ritkábban kerül terítékre az informális kortárs környezet befogadó magatartásának vizsgálata, mint a pedagógusoké. A téma pedig fontos, hisz felsőoktatási hallgatók eredményességét vizsgálva felismertük, hogy a rászoruló embertársakkal kapcsolatos támogató vélekedés és magatartás igen fontos komponense lenne annak, amit egy felsőoktatásból eredményesen távozó fiatalról elvárhat a tanulmányait lehetővé tevő társadalmi környezet. Kutatásaink egyik fő kérdése, hogy a fogyatékosággal élő hallgatókkal szembeni attitűdnek milyen társadalmi és egyéni komponensei vannak. Ehhez kapcsolódik annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy milyen individuális jellemzők segítik elő a hallgatók támogatóbb szemléle-

tének kialakulását. Elemzésünk során nem csupán a kérdés vizsgálatakor megszo-
kott magyarázatokkal számolunk, hanem arra a kérdésre is választ keresünk, hogy
a felsőoktatási hallgatók vallásos értékrendje magyarázó tényező-e ezen társadalmi
jelenség megértése szempontjából. Hazánkban az empirikus kutatások terén a felső-
oktatási hallgatók fogyatékossgal élő társaikkal szembeni attitűdjének vizsgálata
új témaként jelenik meg, amely megítélésünk szerint a gyakorlati hasznosíthatóság
szempontjából is nagyfokú érdeklődésre tarthat számot.

Támogatja-e az inkluzív szemléletet a vallásosság?

A vallásos nevelés, a vallásosság egyik társadalmilag elvárt konzekvenciális mutató-
ja az embertársak elfogadó szemlélete, hatékony segítése. Több esetben az egyházi
iskolák eredményességi mutatójaként is alkalmazzuk a kutatásokban (Pusztai 2004,
Taylor–Sidhu 2012). Míg a tolerancia gyakran közömbösséggel jár együtt, az inklu-
zív szemlélet aktív befogadást jelent (Seligman 2000). 2012-ben három országban
felvett nemzetközi adatokat vizsgálva, majd háromezer hallgató támogató attitűdjei-
nek kialakulását segítő tényezőket kerestük (Pusztai–Szabó 2014). Akkor a megkér-
dezett hallgatók kevesebb mint egyötöde számolt be arról, hogy hallgatótársai között
fogyatékossgal élő fiatalt ismer. A fogyatékossgal élő hallgatókkal kapcsolatos
viszony három dimenzióját vizsgáltuk: a hallgatói lakóközösség felvállalásáról, va-
lamint a társadalmi szolidaritás (anyagi és nem anyagi támogatás) megítéléséről al-
kotott véleményt. A hallgatótársak a fogyatékosok esetén a nem anyagi természe-
tű támogatást tartották legelfogadhatóbbnak, s az anyagi támogatás jogosságát és
a lakóközösség vállalását sem fogadták negatívan. A különböző csoportokhoz való
viszonyulás összehasonlítása azt mutatta, hogy az fogyatékos hallgatótárssal való
együttlakást majdnem akkora kihívásnak vélték, mint a kollégiumi, albérleti szoba
etnikai és nemzeti kisebbségekhez tartozó lakótárssal való megosztását, miközben
a leginkább támogatandó három csoportba sorolták őket szemben az nemzeti-etni-
kai és vallási közösségekkel.

A társadalomkutatók általános vélekedése, hogy az elfogadó attitűdök nem a
külcsoportot jellemzik, hanem a válaszadót. A hallgató felsőoktatási tanulmányai-
nak helyszínéül szolgáló ország szerint két dimenzióban mutatkozott szignifikáns
különbség a fogyatékos társakkal kapcsolatos viszony terén. A magyarországi hall-
gatók voltak hajlandók a legkevésbé az szobatárssá fogadás formájában megvaló-
suló személyes részvételre a fogyatékossgal élő hallgatók felsőoktatási integráció-
jában, míg a romániai vegyes nemzeti hovatartozású és az ukrainai, lényegében
kisebbségi hallgatók egyaránt sokkal inkább vállalták volna a lakóközösséget fo-
gyatékos hallgatótárssal (Pusztai–Szabó 2014). Az anyagi és nem anyagi támo-
gatás tekintetében a magyarországi hallgatók a kevésbé támogatók közé tartoztak.
A kisebbségi intézmények hallgatói, illetve a magukat kisebbséghez tartotónak (is)

besorolók az együttlakás vállalása tekintetében kiemelkedtek hallgatótársaik közül. A nők az anyagi és nem anyagi támogatást szignifikánsan nagyobb arányban támogatták, s a felsőbb évesek körében a szolidaritás minden tekintetben fogyatkozott a felsőoktatási előrelépéssel párhuzamosan. A 2012-es adatok elemzése azt mutatta, hogy a kemény társadalmi státusmutatók (a szülők iskolázottsága, a család anyagi helyzete és a településtípus) egyike sem befolyásolja ezt a beállítódást (Pusztai–Szabó 2014).

Az elemzés e pontján úgy véltük, hogy az ország, a kisebbségi státus és a nem változók szignifikáns hatására egyenként is kereshetők lennének magyarázatok, azonban a vallásosság lehet az a harmadik tényező, melynek valószínűleg szerepe van a fogyatékossgal élő hallgatókhoz való viszonyulás megformálódásában. Így került érdeklődésünk középpontjába a vallásosság hatásának vizsgálata ebben az összefüggésben. Azt, hogy a vallásosság és a befogadó szemlélet milyen összefüggésben van egymással, régóta vizsgálják a kutatók. Az autoritarizmus elmélet szerint a vallásossággal együtt járó tekintélyelvű gondolkodással egyenes arányban nő az intolerancia, az extrémizmus elmélet szerint a bal- és jobboldali szélsőségek közös tulajdonsága a különböző külcsoportok általános elutasítása (Arendt 1992, Fábíán 1999). A vallásosság hatását, Allport szerint lehetetlen úgy elemezni, hogy meg ne vizsgálánánk a vallásosság típusát. Tipológiája szerint az erős csoporthoz tartozásban biztonságot kereső, ún. kapcsolódó vallásosság tekintélyelvűséget és elutasítást eredményez, míg az ún. interiorizált vallásosság lényege a testvériségbe vetett hit és a tolerancia (Allport 1977). A kapcsolódó vallásosság ismerve nála az erősebb vallási közösségi kötődés, az interiorizált vallásosság pedig a személyes vallásgyakorlat.

Vallásosság és támogató attitűdök

Tomka (2010) a magyar társadalom vallásos helyzetének és változásának egyik fontos elemeként tekint a vallásosság következményeire, megítélése szerint a vallásosság tényezői lényeges magyarázó erővel bírnak a társadalom tagjainak döntéseinek, magatartásának megértése szempontjából. A fogyatékos személyekkel kapcsolatos attitűdök esetén a felekezeti különbségek hatását inkább vizsgálják a kutatások, a vallásosság típusát, intenzitását azonban nem (Leyser–Romi 2008). Korábbi kutatásaink szerint a személyes vallásgyakorlat és a vallásos ifjúsági közösségbe tartozás növelte a saját csoporttól eltérők felé irányuló elfogadó beállítódás kialakulásának esélyét (Pusztai 2004). Mások arra figyeltek fel, hogy a vallásosság különböző dimenzióiban mért nagyobb elkötelezettség pozitívan és negatívan is összefügghet a mások iránti elutasító attitűddel (Scheepers et al. 2002). A társadalom többségétől eltérő csoportokhoz való viszony és a vallásosság közötti kapcsolat vizsgálataihoz köthető az empirikus alapú vallásosság tipológiák kialakítására való törekvés. A vallásosság tipologizálását célzó kutatások egy része azt a megközelítést alkalmazza,

amely nem a vallásgyakorlat két terepeként, hanem eltérő vallási orientációként értelmezi a személyes és a közösségi vallásgyakorlatot, s a személyes (belső, intrinzik) vallásgyakorlatot egyfajta őszintébb, önkritikusabb látásmód elsajátítását, a hétköznapi magatartás erősebb önkontrollját lehetővé tevő gyakorlatnak tartja. Ez az értelmezés a közösségi, szervezeti vallásgyakorlatot ezzel szemben inkább performatívnak, extrinziknek tartja (Allport-Ross 1967, Murányi 2006).

A taxonómia akkor fogalmazódott meg, amikor a többségi népegyházi vallásosság gyengülő tendenciái egyértelművé váltak, de a modern kisközösségi vallásosság erősödése még nem volt kifejezett trend, tehát ez nem is szerepel külön típusként. Közben a népegyházi vallásgyakorlat forrásául szolgáló társadalmi rutin transzmissziója – amikor az egyéni életútban a rituális magatartás előbb alakult ki, mint a belső elkötelezettség – kisebbségbe szorult a társadalomban. A privatizálódott vallásosság korszakában éppen fordított helyzet alakult ki, hiszen a kizárólag individuálisan megélt, belső elköteleződésnek nagyobb társadalmi tere van, mint a közösségi rutin kialakulásának. Így a személyes vallásgyakorlattal rendelkezők arányától összességében kevesebben vannak a közösségi vallásgyakorlattal rendelkezők. A klaszterelemzések sem ezen az adatbázison, sem a korábbiakban nem eredményeztek olyan markáns típust, melyhez személyes vallásgyakorlat nélküli közösségi vallásgyakorlat tartozott volna. Kutatásaink alapján egyértelmű, hogy a személyes és a közösségi vallásgyakorlat nem két eltérő orientáció, hanem van egy közösségektől elzárkózó, csak személyes vallásgyakorlatra korlátozódó típusú vallásosság, s létezik egy másik, melyhez a személyes és a közösségi vallásgyakorlat egyszerre tartozik hozzá. A személyes vallásgyakorlat mellett a közösségi vallásgyakorlatra úgy is tekinthetünk, mint egy stabil értelmező közösségben szerzett megerősítő tapasztalatokra, amely támogatja az egyén döntései, cselekvései alapjául szolgáló normáknak a stabilitását, de a vizsgált probléma szempontjából az is fontos, hogy a vallási közösségek egy társadalmilag és kulturálisan sokszínű kapcsolathálót hoznak létre az egyén körül, s a karitatív tevékenységekbe való bekapcsolódást is ösztönzik, így a többségtől eltérő csoportok elfogadására is felkészítenek.

Amikor a hallgatók fogyatékos társaikhoz való viszonyát a vallásosság különböző mutatói szerint sorra vizsgáltuk a 2012-es adatokon, azt tapasztaltuk, hogy az legalább havonta templomba járók kiemelkedően támogatók voltak a vizsgált kérdésben. Az aktív személyes vallásgyakorló, legalább heti rendszerességgel imádkozó hallgatók minden tekintetben sokkal támogatóbbnak mutatkoztak a fogyatékosággal élő hallgatókkal kapcsolatban, mint a személyes vallásgyakorlattal kevésbé vagy egyáltalán nem rendelkező hallgató társaik. A kisközösségi tagság hatását mérlegelve is hasonló eredményt kaptunk. Akik nem tartoztak a kisközösségi vallásgyakorlók közé, mindhárom vizsgált dimenzióban negatívabb hozzáállást tanúsítottak az elfogadás és a támogatás terén, miközben a kisközösséghez tartozó vallásgyakorló hallgatók egyaránt fontosnak tartották a fogyatékosággal élő hallgatók támogatását, legyen az anyagi vagy más jellegű megsegítés. Ennek alapján arra a következte-

tésre jutottunk, hogy a vallásosság jelentősen erősíti a fogyatékossgal élő hallgató-társakhoz való pozitív hozzáállást (Pusztai–Szabó 2014).

2012-ben multietnikus adatokat vettünk fel, a vizsgált felsőoktatási régió felekezeti összetétel szempontjából is sokszínű volt, a hallgatói vallásosságot minden alkalommal intenzívebbnek mértük ebben a térségben, mint a Magyarországon készült Magyar Ifjúság vizsgálatok mutatják (Pusztai 2009, Pusztai 2011a, Pusztai 2013). A térségben az államnyelven és kisebbségi nyelven működő felsőoktatási intézményre is kiterjesztett vizsgálatunk az ortodoxok és a protestáns kisegyházak erős jelenlétére hívta fel a figyelmet (Pusztai–Fényes 2014). A minta hallgatóinak 29%-a volt református, 19%-a ortodox, 18%-a római katolikus, 7%-a görög katolikus és 7%-uk egyéb protestáns. Mindössze 7,5% felekezeten kívüli és egytizedük hallgatta el a hovatartozását. A dinamikus térnyerést mutató baptista, pünkösdi és más, a politikai átalakulást követően felbukkant újabb felekezetek és közösségek hívei igen aktív vallásgyakorlattal voltak jellemezhetőek (négyötödük volt napi imádkozó, kilencetizedük templomba járó). A hagyományos, nagy történelmi felekezetek közül az ortodoxok (52%) is kiemelkedtek vallásgyakorlatuk aktivitásával (minden második rendszeres templomba járó), majd ettől kicsivel lemaradva következnek a reformátusok (40%) és a görög katolikusok (45%), majd a római katolikusok (34%). A katolikus és a református közösségek vallásgyakorlati aktivitása elmaradt az előbb említett felekezetek híveitől, bő harmaduk volt rendszeres templomba járó. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a vallásosság a vizsgált közegben még közelebb áll ahhoz, hogy az alapvető proszociális normák egységesek legyenek, s úgy véltük, hogy az egyéni vallásos elkötelezettségen túl a társadalmi konszenzus, ami nagymértékben támogatja őket a támogató attitűdök kialakulásában

Öt ország magyar hallgatói

Az elemzéshez a 2014–2015 őszen–telén felvett IESA adatbázist használtuk fel. Az adatbázis leírása megtalálható a kutatási eredményeket összefoglaló tanulmánykötetben (Pusztai et al. 2016). Az elemzéshez a Kárpát-medence öt országából 13 felsőoktatási intézményének 1951 magyar nemzetiségű hallgatójának adatait használtuk fel. A Romániában, Ukrajnában, Szerbiában és Szlovákiában működő magyar tannyelvű felsőoktatási intézmények hallgatóinak adatait összevetettük három kelet-magyarországi intézményben felvett adatokkal, mivel ezek hallgatóinak társadalmi összetétele anyaországi viszonylatban a legnagyobb hasonlóságot mutatta a vizsgált határon túli intézményekével. A sajátos nevelési igényű hallgatók arányát ebben az adatbázisban is nehéz felmérni, a felvételin összesen 2,2%-uk kapott emiatt többletpontot, de az országok között nagy különbségek vannak az esélyegyenlőségi politikák tekintetében (Ebersold 2011). Az emiatt többletpontot szerző hallgatók arányát minden bizonnyal meghaladja az erre ténylegesen jogosultak aránya, mivel

az elhallgatás jellemző ebben a körben. Elemzésünk azonban nem rájuk koncentrálna, hanem hallgatótársaikra, s arra a kérdésre keressük a választ, hogy a vallásosság hozzásegíti-e a hallgatókat az inkluzív szemlélet kialakulásához.

A hallgatók vallásossága

A hallgatók vallásosságáról a felekezeti és vallásosság szerinti önbesorolás, a közösségi és individuális vallásgyakorlat alapján tudunk képet alkotni. A vizsgált térségek eltérő felekezeti összetételűek, s a vallásgyakorlati mutatók természetesen a felekezeti hovatartozás fényében ítékelhetők meg. A felekezeti hovatartozást pedig az is befolyásolja, hogy az adott felsőoktatási intézmény az ország melyik régiójában van, hiszen a hallgatók nagy része lakóhelyéhez közeli felsőoktatási intézménybe jut be. A délvidéki válaszadók szinte kizárólag (96%), a felvidékiek hatvan százalékban római katolikusok, az utóbbiaknak csak szűk egyötöde református. Az erdélyi és partiumi hallgatóknak összességében majd fele római katolikus, és bő egyharmada református, valamint relatíve magas a más protestáns egyházakhoz tartozók aránya, de önmagában a Partiumban a református a válaszadók majd háromnegyede. A kárpátaljaiak bő fele református, majd egynegyedük római katolikus. A kelet-magyarországi hallgatók felekezeti összetétele eltér az anyaország középső vagy nyugati részétől, mert a hallgatók bő egyharmada református, több, mint egyötöde római katolikus és egytizedük görög katolikus. A felekezeten kívüliek változó arányban vannak jelen a hallgatók között: a kelet-magyarországiak és a felvidékiek körében több mint minden tizedik (15,8%, 11,9%) állítja, hogy semmilyen felekezethez nem tartozik, a többi régióban sokkal kevesebben. A Magyar Ifjúság 2016-os adataival összevetve a határon túli hallgatók közül a római katolikus válaszadók valamivel nagyobb arányban kerültek a hallgatói mintába, a reformátusok pedig Erdélyben és Kárpátalján valamivel kevesebben. Ennek oka többféle lehet. Egyrészt az ifjúságkutatás nemcsak felsőoktatási hallgatókat vizsgált, hanem minden ifjúsági csoportot és szélesebb korcsoportot (15–29 éveseket), tekintet nélkül a foglalkozásukra és végzettségükre, vagyis ott más volt az alapsokaság, emellett az intézmények vonzáskörzetének felekezeti összetétele befolyásolhatja az egyes felekezetek felsőoktatási reprezentációját. Természetesen a kis elemszámú alminták belső megoszlása nyilvánvalóan torzíthat is.

A vallásosság szerinti öndefiníciót a Tomka-féle skálával (Tomka 1990) mérve megállapítható, hogy a kárpátaljai hallgatók fele (53%), mind az erdélyi, mind a partiumi hallgatók majd egyharmada (32,1%) az egyház tanítását követőnek vallja magát. A délvidéki (17,5%), a felvidéki (15,1%) s a kelet-magyarországi hallgatók (13,1%) körében egyötöd alatt marad az egyházasak aránya. A hallgatók több mint fele a maga módján vallásosnak vallja magát Délvidéken (57,1%, Erdélyben és Partiumban (53%), valamint Felvidéken (52,5%). A bizonytalanok a Délvidéken

69. táblázat. A hallgatók felekezeti megoszlása térségenként

	<i>Kelet-Magyarország</i>	<i>Erdély és Partium</i>	<i>Kárpátalja</i>	<i>Vajdaság</i>	<i>Felvidék</i>
Római katolikus	22,0%	47,2%	23,4%	96,7%	60,8%
Görög katolikus	10,7%	,6%	7,6%	1,6%	4,9%
Református	36,5%	35,5%	54,3%		18,9%
Evangelikus	1,6%	,3%	1,1%	–	–
Zsidó	,1%	–	1,1%	–	–
Görög keleti	,1%	2,5%	2,2%	–	–
Unitárius	,7%	3,5%	–	–	–
Baptista	1,4%	1,6%	1,1%	1,6%	1,4%
Más	1,6%	2,2%	1,6%		2,1%
Semmilyen	14,9%	1,9%	1,1%		11,9%
Nem válaszolt	10,5%	4,7%	6,5%	–	–
N=	1217	318	184	61	143

Forrás: IESA 2015. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Az összefüggés szignifikáns, $p=0,000$.

(15,9%) vannak a legnagyobb arányban, máshol arányuk nem éri el a 10%-ot. A valástalanok a kelet-magyarországi térségben vannak kiemelkedő arányban, nem vallásosnak 27,6%, határozottan más meggyőződésűnek 9,3% vallja magát. A felvidéken a hallgatók egynegyede jellemezte magát nem vallásosként, máshol az arány 10% alatt van.

70. táblázat. A hallgatók vallásosság szerinti önbesorolása térségenként

	<i>Kelet-Magyarország</i>	<i>Erdély és Partium</i>	<i>Kárpátalja</i>	<i>Vajdaság</i>	<i>Felvidék</i>
Egyháza tanítását követi	13,0%	32,2%	50,0%	17,5%	15,9%
maga módján vallásos	40,9%	52,8%	36,6%	57,1%	52,4%
Bizonytalan	8,8%	4,9%	7,6%	15,9%	6,9%
Nem vallásos	28,3%	7,2%	4,7%	9,5%	15,2%
Más meggyőződésű	9,0%	2,9%	1,2%	–	9,7%
N=	1102	307	172	63	145

Forrás: IESA 2015. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Az összefüggés szignifikáns, $p=0,000$.

A vallásgyakorlat személyes és közösségi dimenziójában Kárpátalja és Erdély-Partium nemcsak összehasonlításban emelkedik ki, hanem a rendszeresen imádkozók (81,1%, 78,7%) és templomba járók (75,1%, 64,8%) magas aránya arra vall, hogy a vallásgyakorlók döntő többségben vannak a hallgatótársadalomban. Délvidéken és Felvidéken már kisebbségben vannak az aktív imádkozók (46,8%, 36,4%) és a

rendszeres templomba járók (19%, 28,5%), s Kelet-Magyarország ehhez képest is lemarad személyes vallásgyakorlat (31,5%) és a közösségi vallásgyakorlat (18,8%) tekintetében egyaránt. A kisközösségi vallásgyakorlat fontos szerepet tölthet be a kisebbségi közösség életében.

A jövő diplomásainak inkluzív szemlélete

A hallgatók inkluzív szemléletének vizsgálata céljából a 2015-ös adatbázisban a Bogardus társadalmi távolság skálájának hallgatói élethelyzetre adaptált verzióját használtuk fel. Azt kérdeztük a hallgatóktól, hogy hogyan fogadnák, ha a felsorolt csoportokhoz tartozó hallgatótársuk velük egy albérletben vagy egy kollégiumi szobában lakna, a csoporttársuk lenne, illetve párkapcsolatban lennének vele. A kérdést nyolc item követte, a roma hallgató, az ország többségi nemzetiségű hallgatója, az ország kisebbségi nemzetiségű hallgatója, a kisebbségben élő nemzettárs, a külföldi hallgató, cserediák, a fogyatékos hallgató, a hátrányos helyzetű hallgató és a vallási közösséghez tartozó hallgató. A válaszlehetőségeket a következőképpen kódoltuk teljes mértékben elutasítom (1), inkább elutasítom (2), inkább elfogadom (3), teljes mértékben elfogadom (4).

Az eredmények a hallgatók elfogadó hozzáállását mutatták, hiszen a 24 válasz közül csak három esetben fordult az átlag az elutasítás irányába (2,5 alatti értékek). A válaszadókat a legjelentősebb társadalmi közelség, a párkapcsolati partner kérdésköre osztotta meg a legjobban, az összesített átlag itt 2,56, az elfogadás és az elutasítás határán áll, de minden csoport esetén relatíve magas a szórás. Az egyes dimenziók összehasonlítása szerint a csoporttársaság fogadás a leginkább elfogadható (összesített átlag: 3,4) a hallgatók körében, de a lakóközösség vállalása is (összesített átlag: 2,99) is általános elfogadást élvez.

71. táblázat. A különböző nem tradicionális csoportokhoz való viszonyulás három dimenzióban (átlagok)

	<i>csoporttárs</i>	<i>albérlet</i>	<i>párkapcsolat</i>
Roma hallgató albérlet	3,1113	<u>2,3510</u>	<u>1,7557</u>
Fogyatékos hallgató	3,3825	2,8068	<u>2,1380</u>
Országod kisebbségi nemzetiségű hallgatója	3,3884	2,9550	<u>2,6352</u>
Kisebbségben élő nemzettársad	3,4243	3,0778	<u>2,7901</u>
Országod többségi nemzetiségű hallgatója	3,4418	3,1553	<u>2,8639</u>
Vallási közösséghez tartozó hallgató	3,4721	3,1455	<u>2,7238</u>
Hátrányos helyzetű hallgató	3,5226	3,2272	<u>2,7374</u>
Külföldi hallgató, cserediák	3,5470	3,2247	<u>2,8647</u>

Forrás: IESA 2015. A 1,00-nél nagyobb szórású átlagértékeket aláhúzva közöltük.

A hallgatók fogyatékossgal élőkkel kapcsolatos viszonyát összehasonlításban vizsgáltuk. Hangsúlyozzuk, hogy jelen tanulmányban nem foglalkozunk a többi csoport megítélésének bonyolult kérdésével, hanem őket most csupán a viszonyítás kedvéért rendeltük a fogyatékossgal élő hallgatók mellé. A csoporttársként és lakótársként és párkapcsolati partnerként való elfogadottság tekintetében a külföldi hallgató (cserediák) a legnépszerűbb, miközben mindhárom szempontból a roma hallgatótárs és a fogyatékos hallgatótárs voltak stabilan a legelutasítottabbak. A valósi közösséghez tartozó hallgatótársak csoporttársnak a harmadik legnépszerűbb pozíciót foglalják el, azonban lakótársnak, majd párkapcsolati partnerként egyre romlik az elfogadhatóságuk.

Mivel a három vizsgált dimenziót együttesen tekintettük az elfogadást kifejező mutatónak, minden külcsoportra nézve kiszámítottuk az elfogadottságukat mutató indexet, s egy összesített index értéket rendeltünk minden válaszadóhoz. Az elutasítás–befogadás tengelyen elhelyezkedő nem elutasító értékeket befogadónak tekintettük, s a befogadó attitűdökkel jellemezhető hallgatót az inkluzív szemléletű csoportba soroltuk.

A demográfiai, társadalmi mutatók hatása az inkluzív szemléletre

A válaszadó saját státusa a kutatások szerint jelentősen befolyásolja elfogadó attitűdjét. A felsőoktatási tanulmányok helyszíne szerinti ország és a hallgató kisebbségi vagy többségi hovatartozása mellett a nemük és a koruk hatását ellenőriztük. Az országok közötti különbség szignifikáns, mindent egybevetve az erdélyiek és a partiumiak a leginkább elfogadóak. A magyarországi hallgatók több esetben is a legelutasítottabbak, nemcsak a fogyatékos hallgatótárs, hanem azonos vagy eltérő nemzetiséghez tartozó kisebbségi irányában is. A kisebbségi létben élők nagyobb nyitottságát tapasztaltuk, a határon túli magyar válaszadók minden említett csoporttal szemben szignifikánsan elfogadóbbak voltak, így a fogyatékos hallgatók irányában is. A nemek közötti különbség összességében nem tűnik szignifikánsnak a fogyatékos hallgatók elfogadásában, részletesen vizsgálva lakótársként a nők szívesebben fogadják el őket, mint a férfiak. A hallgatók évfolyam szerinti csoportjait vizsgálva a felsőoktatási évek végével csökken az elutasításuk.

A hallgatók társadalmi státusát a szülők iskolázottsága és a lakóhely településtípusa alapján vizsgáljuk. A szakirodalom szerint az iskolázottság általában határozott pozitív hatással bír a különböző külcsoportokkal kapcsolatos hozzáállásra, így azt feltételeztük, hogy a magasabb iskolázottságú szülők gyermekei lényegesen pozitívabb attitűddel rendelkeznek a fogyatékossgal élő hallgatókkal szemben. Azonban jelen esetben nem tapasztalható az iskolázott háttérrel rendelkezők szignifikáns előnye, vagyis sem az apa, sem az anya iskolai végzettsége nem befolyásolja szignifikánsan a hallgatók fogyatékossgal élőkkel kapcsolatos támogató hozzáál-

lását. Noha a szakirodalom itt is azt sugallja, hogy a nagyvárosiak nyitottabbak a tőlük különbözők felé, jelen esetben árnyalatnyival elfogadóbbak voltak a falusi és a nagyvárosi hallgatók, de a lakóhely településtípusának sincs szignifikáns hatása a fogyatékos hallgatótárs iránti attitűdökre.

A fogyatékosággal élő hallgatókhoz való viszonyulást nemcsak a válaszadók lakóhelye, hanem a családjuk anyagi helyzete szempontjából is érdemes vizsgálni, mert a szerény anyagi helyzet más csoportok támogatásával kapcsolatban logikailag kétféle kapcsolatot mutathat, vagy erősebb szolidaritást eredményezhet vagy egyfajta rivalizálást, a támogatási forrásokért való versengés eredményeképpen ellenérdekeltségű attitűdöt alakíthat ki. Ebben az esetben azok a hallgatók, akiknek családja objektív anyagi helyzet szerinti alsó harmadba tartozik, szignifikánsan nyitottabbnak bizonyultak, sőt a szubjektív anyagi helyzet és az elfogadó attitűdök között erős, szignifikáns kapcsolat áll fenn. Minél rosszabbnak ítéli a hallgató a család anyagi helyzetét, annál pozitívabb a hozzáállása lényegében minden felsorolt csoporthoz. Azok a hallgatók a legelfogadóbbak, akiknek családjában gyakran megesik, hogy nincs pénzünk a mindennapi szükségletek fedezésére, vagyis a nehézségekkel küzdők szolidaritása az erősebb. Összességében a demográfiai és társadalmi státusmutatók többsége, a lakóhely régiója és az anyagi státus kivételével nem magyarázza a hallgatói attitűdök alakulását.

A vallásosság és az inkluzív szemlélet

A vallásosság szerinti elemzés nem rendezi át a felsorolt csoportok közötti elfogadottsági sorrendet. A 2015-ös mintában a felekezetekhez tartozók és nem tartozók, a vallásosak és nem vallásosak egyformán a külföldi hallgatók felé fordultak a legnyitottabb szívvel, a roma hallgatók felé a leginkább elutasítóan, és náluk csak valamivel kevésbé utasítják el fogyatékos társaikat, de mindnyájan az utóbbi két csoporttal kerülnének legkevésbé szívesen közeli kapcsolatba.

Az általunk vizsgált sokfelekezetű felsőoktatási régióban a felekezeti hovatartozás szerint elemezve a római katolikus és a református hallgatók szignifikánsan a legerősebb inkluzív szemlélettel fordulnak a fogyatékos hallgatótársak felé, a csoporttársi és lakótársi elfogadásban a katolikusok, a párkapcsolatban a reformátusok teljesítenek jobban. A kisebb létszámú csoportok közül a csoporttársként való elfogadásban élen járnak a felekezeten kívüliek és az evangélikusok, a lakótársaság fogadásban a neoprotestáns egyházak és a görögkeletiek, az utóbbiaknak a párkapcsolati attitűdjeik is kedvezőbbek. A felekezethez tartozás olyan tényező, amely a hallgatókat a többi megjelölt csoport elfogadására is jobban ösztönzi, vagyis ebben a tekintetben erős, szignifikáns szeparációs felület. A roma hallgatókat a neoprotestánsok, az evangélikusok és a katolikusok, a hátrányos helyzetűeket a reformátusok és a neoprotestánsok, a külföldi diákokat a felekezeten kívüliek és a katolikusok, a

kisebbségeket pedig a görögkeleti és a római katolikus hallgatók fogadnák be leginkább csoporttársnak, lakótársnak vagy partnernek.

A vallásosság szerinti Tomka-féle öndefiníció már nem általában minden csoport elfogadásának mértékét befolyásolja, de a fogyatékos és a kisebbségi hallgatók felé irányuló attitűdöket kifejezetten jól differenciálja. A három vizsgált dimenzióban mért értékekből generáltunk egy összefoglaló indexet, mely az átlagához képest a fogyatékos hallgatókat összességben az átlagosnál jobban elfogadókat különíti el az átlagnál kevésbé elfogadóktól. Az egyház tanítása szerint vallásosak a leginkább – bő kétharmaduk (70,4%) az átlagnál inkább – elfogadók irányukban, utánuk a maguk módján vallásosak következnek (63,8%), s ezt követően a nem vallásosak (60,3%) mutatnak pozitív attitűdöt a fogyatékkal élő hallgatótársak iránt. A bizonytalanok és a határozottan nem vallásos tábor szignifikánsan kevésbé elfogadó. Az egyes dimenziókat külön vizsgálva egymástól is eltérő az elfogadás mértéke szerinti sorrend. Csoporttársként a hallgatók 82,7%-a fogadná be a fogyatékos hallgatókat, leginkább a határozottan nem vallásosak (88,7%), ezután az egyházak tanításait követők (85,7%) és a maguk módján vallásosak (82,6%) következnek. A lakótársi befogadás a válaszadók 63%-ára jellemző, s egyértelműen a vallásos csoportok javára szignifikáns összefüggést mutat. Az egyházas vallásosságúak 68,6%-a és a maguk módján vallásosak 64,0%-a viszonyul pozitív módon, a nem vallásosaknak pedig 55–60 százaléka. A társadalmi távolságot mérő skála legközelebbi, párkapcsolati dimenziójában a válaszadók majd háromnegyede (72,6%-a) elutasította a fogyatékos

72. táblázat. Inkluzív szemléletűek aránya a válaszadó vallási önbesorolása szerinti csoportokban

	Vallásos az egyház tanítása szerint	Vallásos a maga módján	Bizonytalan	Nem vallásos	Nem vallásos, más meggyőződésű
az átlagnál elfogadóbb**	70,4%	63,8%	56,8%	60,3%	57,3%
kevésbé elfogadó**	29,6%	36,3%	43,2%	39,7%	42,7%
csoporttársként elfogad*	85,7%	82,6%	80,4%	78,6%	88,7%
csoporttársként elutasít*	14,3%	17,4%	19,6%	21,4%	11,3%
lakótársként elfogad**	68,6%	64,0%	55,4%	60,0%	54,8%
lakótársként elutasít**	31,4%	36,0%	44,6%	40,0%	45,2%
párkapcsolatban elfogad	32,7%	30,5%	28,4%	30,0%	27,4%
párkapcsolati partnerként elutasít	67,3%	69,5%	71,6%	70,0%	72,6%
N=	398	800	148	370	124

Forrás: IESA 2015. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Az összefüggés szignifikanciaszintje: ** $p \leq 0,01$, * $p \leq 0,05$.

hallgatótársat. A vallásosság szerinti önbesorolás sem képes szignifikánsan differenciálni a fogyatékos hallgató partnerként való elfogadása tekintetében, a két változó összefüggése nem szignifikáns: az egyházas vallásossággal jellemezhetőek nem sokkal emelkednek ki az átlagból, a maguk módján vallásosak és a határozottan nem vallásosak pedig azonos arányban nyitottak.

A vallásosságot munkánkban a közösségi és személyes vallásgyakorlat dimenzióiban is vizsgáljuk. A közösségi vallásgyakorlat területén belül elkülönítjük a népegyházi, nagyközösségi jellegű vallásgyakorlatot a kisközösségitől. Allport extrinzik-intrinzik vallásosságra vonatkozó elméletére építhető fel az egyik hipotézis, hogy a személyes vallásgyakorlat jelentős pozitív hatását fogjuk találni a fogyatékos hallgatókkal szembeni attitűdre. Ezzel szemben áll viszont a Coleman-féle társadalmitörke-konceptióra alapozható hipotézis, mely a közösségi vallásgyakorlatból fakadó normabiztonságot is szükségesnek tartja a pozitív attitűd képviseléséhez (Coleman 1988).

A személyes vallásgyakorlatot az imádkozás gyakoriságával mértük, s a legalább heti imádkozást rendszeresnek tekintettük. Érdeemes megjegyezni, hogy ugyanilyen módszertannal mérve sokkal intenzívebb személyes vallásgyakorlatot találtunk a vizsgált térség hallgatói mintájában, mint a Magyar Ifjúság egy évvel később felvett teljes ifjúságra vonatkozó adataiban. Kelet-Magyarországon (31,5%) és Erdélyben 78,7% több mint húsz százalékponttal, a Felvidéken (36,4%) és a Vajdaságban (46,8) tíz százalékponttal nagyobb arányú személyes vallásgyakorlatot azonosítottunk a hallgatói mintában, Kárpátalján a két mérés eredménye megfelel egymásnak, a hallgatók körében 80,5%. A rendszeres templomba járás esetén (a vajdaságiak kivételével) a hallgatóknál szintén jóval magasabb arányokat mértünk, mint a Magyar Ifjúság a fiatalok minden kor- és iskolázottsági csoportjában. Az összes fiatal körében a kárpátaljaiak 63,4%-a, a hallgatóknak viszont 72%-a, a felvidéki magyar fiatalok 16,6%-a, a hallgatók 28,5%-a, az erdélyiek 38%-a, a hallgatók 64,8%-a, a kelet-magyarországiak 8,2%-a, a hallgatók 18,8%-a rendszeres templomba járó. A vajdaságiak esetén lényegében megegyezik az két adat, (a hallgatók 19,9%-a). Természetesen az eltérés oka lehet a mintakiválasztás, az életkori és az iskolázottsági eltérés is, de munkánk korábbi fejezeteiben számos helyen mutattunk be adatokat a magasabb iskolázottságúak nagyobb arányú vallásosságára vonatkozólag.

A különböző felekezetűek templomba járási gyakoriságát körültekintően szabad összevetni, mert eltérőek lehetnek az erre vonatkozó normák és magatartásmin-ták. A római katolikus hallgatók 42,1%-a, a reformátusok 37,7%-a rendszeres templomba járó. Náluk azonban aktívabbak a közösségi vallásgyakorlatban a baptisták (82,6%), a közösen neoprotestánsnak nevezett közösségek tagjai (62,5%), a görög-keletiek (53%) és az unitáriusok (47%). Az elmúlt fél évszázadban a népegyházi vallásosság mellett megjelenő kisközösségi vallásosság számos formája létezik. Lényege elsősorban a laikus kezdeményezés, az tradicionális normákon túllépő önkéntes tagság, a szubkultúra mentén való szerveződés. A felsőoktatásban a rendszerváltás

óta megjelent kisközösségek a hallgatókból nyerik tagságukat, az intézményen kívül a lakóhelyi, valamint az életkori és a családi állapot szerinti szerveződés dominál. Nem meglepő, hogy a hallgatók egyetemen belüli vagy kívüli kisközösségi tagságának arányai között jelentős eltérések vannak országonként, és Erdélyben és Partiumban a hallgatók fele, Kárpátalján a hallgatók majd háromnegyede tagja ilyen közösségnek. A kelet-magyarországi (23,6%) és a felvidéki (25,9%) hallgatók kisközösségi aktivitása ezekhez mérve szerényebb, azonban a templomba járási aktivitásukhoz mérve a vártnál intenzívebb. A vallási közösségek a társadalomban kiterjedt hálózatot alkotnak, s ha a barátok is a vallási közösségből kerülnek ki, ez a normák tovaterjedése szempontjából effektívebb struktúrát eredményez. A hallgatók között országonként nagy eltérés mutatkozik abban a tekintetben, hogy a hallgatók mekkora hányada képes a barátaival közösen részt venni vallásgyakorlat szempontjából fontos eseményeken, rendezvényeken, míg Erdélyben, Partiumban és Kárpátalján ez közelíti a kétharmadot, a Vajdaságban és Felvidéken majdnem a hallgatók fele tudja ezt elmondani magáról, addig Kelet-Magyarországon a hallgató egyharmada esetében alakul ki ez az együttállás.

Jelen elemzés célja az inkluzív szemlélet vallásgyakorlás szempontjából elkülöníthető csoportok közötti eltérések vizsgálata. A nagyközösségi vallásgyakorlatot a templomba járás gyakoriságával mérve azt tapasztaltuk, hogy a hetente, illetve havonta többször templomba járók szignifikánsan elfogadóbb attitűddel rendelkeznek a háromból két vizsgált dimenzióban, a csoporttársi és a lakótársi elfogadásban. Azonban a párkapcsolati elutasítottság mértéke szinte azonos a ritkán, vagy egyáltalán nem templomba járók és a rendszeres templomba járók között. A személyes vallásgyakorlat tekintetében a rendszeres imádkozók is két dimenzióban, a csoporttársi és a lakótársi befogadás vonatkozásában mutatkoztak szignifikánsan erősebbeknek, a harmadik dimenzióban az összefüggés nem szignifikáns. Párkapcsolati partnerként nagyjából ugyanakkora arányban fogadnák el őket az aktív személyes vallásgyakorlattal rendelkezők, mint a nem imádkozók. A kisközösségi vallásgyakorlat viszont szignifikáns összefüggést mutat a befogadás minden dimenziójával, amit egyik eddig vizsgált változó esetében sem tapasztaltunk. A vallásos barátok, azaz, ha a hallgató a vallási alkalmakra a barátaival jár, a lakótársi mellett a párkapcsolati elfogadással is szignifikáns összefüggést mutat. A fogyatékos hallgatótárs csoporttársi elfogadására viszont nem gyakorol szignifikáns hatást, ugyanolyan arányban vannak az elfogadók, mint a nem vallásos baráti körűek esetén.

Az elemzés azt mutatja, hogy a vallásgyakorlat minden formája együtt jár az erősebb inkluzív szemlélettel. A személyes vallásgyakorlattal rendelkező hallgatók a csoporttársi és a lakótársi dimenzióban elfogadóbbak a fogyatékos-sággal élő hallgatókkal kapcsolatban, mint a személyes vallásgyakorlattal nem rendelkező hallgatók. A közösségi vallásgyakorlat valamivel még határozottabban differenciálja a válaszadók inkluzív szemléletét. A közösségi vallásgyakorlat hagyományosnak nevezhető rendszeres formájával a közösségi identitás megélése, a hittételek tudatosítása, a

73. táblázat. Inkluzív szemléletűek aránya a válaszadó vallásgyakorlata szerint

	<i>fogyatékos hallgató elfogadása</i>	<i>csoport- társként</i>	<i>lakó- társként</i>	<i>pár- kapcsolatban</i>	N=
rendszeres templomba járó	68,8%**	86,3%**	68,1%***	30,7%	621
nem jár	61,1%	81,7%	60,4%	30,0%	1212
rendszeres imádkozó	66,7%**	84,8%**	66,2%**	29,3%	840
nem imádkozó	60,2%	80,6%	60,2%	30,9%	975
kisközösségi tag	68,1%***	85,1%**	66,2%**	32,7%*	683
nem tag	59,2%	80,4%	59,5%	28,1%	1210
vallásos a baráti köre	68,5%**	83,3%	67,7%***	33,8%**	802
nem vallásos a baráti köre	59,6%	82,7%	58,9%	27,6%	966

Forrás: IESA 2015. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Az összefüggés szignifikancia-szintje: *** $p=0,000$, ** $p=0,03$, * $p=0,05$.

nézetekre, döntésekre és cselekedetekre a normák tükrében való reflektálás gyakorlására van lehetősége a hallgatónak. Az oktatási rendszer a tanulók kognitív és a fizikai fejlesztésére van tervezve, ezért a vallási közösségi részvétel az erkölcsi és érzelmi nevelés lényeges hiányát pótolja. A személyes vallásgyakorlatnál pozitívabb hatása van a közösséginek, s ezen belül a kisközösségi tagság hatása bizonyult a legszélesebb körűnek. A kisközösségi vallásgyakorlati formák régióinkban a modern, megújuló vallásgyakorlás fejleményei. A vallásgyakorlat személyesebb, aktívabb, vagyis elmélyültebb formája ez. Korábbi kutatásaink szerint a hallgatók körében kedvelt és a hallgatói évek alatt erősödő tevékenységnek számít. Több ponton rámutattunk arra, hogy a kisközösségekben kialakuló hallgatói értelmező közösségek jelentősen befolyásolják a hallgatók tanulmányi eredményességét és nem tanulmányokkal összefüggő társadalmi felelősségvállalását, például az önkéntesség terén (Pusztai et al. 2012, Pusztai 2013, Pusztai–Fényes 2014).

Amikor a hallgatók fogyatékossgal élők támogatásáról alkotott nézeteit a vallásos kisközösségi tagság függvényében vizsgáltuk, azt tapasztaltuk, hogy az összefüggések határozottan és erősnek mutatkoztak. Azok a hallgatók, akik nem tartoznak a kisközösségi vallásgyakorlók közé, mindhárom vizsgált dimenzióban negatívabb hozzáállást tanúsítanak az elfogadás és a támogatás terén, a kisközösségi tagság tehát jelentősen erősíti a fogyatékossgal élő hallgatótársakhoz való pozitív hozzáállást. A kapcsolathálók összekapcsolódását és a multiplex kapcsolatokat reprezentáló változó, a vallásos barátok társaságában folyó vallásgyakorlat a lakótársi és párkapcsolati inklúziót támogatja kiemelkedően, s a csoporttársként való elfogadáson nem változtat.

Mivel a szakirodalomban vita folyik arról, hogy milyen típusú vallásgyakorlás segíti az inkluzívabb szemléletmód kialakulását, ezért klaszteranalízis segítségével csoportokat alakítottunk ki, hogy megállapítsuk, hogy hogyan kapcsolódnak össze

az egyes vallásgyakorlati jellemzők. A klaszteranalízis segítségével, melybe a vallásgyakorlat négyféle indikátorát, nevezetesen a személyes vallásgyakorlat, a két közösségi vallásgyakorlat és a vallásos barátok társaságában való vallásgyakorlás változóit vontuk be, három típust tudtunk elkülöníteni a mintában. A hallgatók 51,6%-a lényegében nem vallásgyakorló, az egyharmadukat (33,1%) jellemzi a közösségi és a személyes vallásgyakorlat egysége, s 15,1%-uk döntően csak személyes vallásgyakorlati formákkal él. A komplex, közösségi és személyes vallásgyakorlók egyszersmind kisközösségi tagok is, s barátaikkal együtt vesznek részt a vallási rendezvényeken, közösségi alkalmakon. Az individuális vallásgyakorlók vallásgyakorlatában ezeknek a tevékenységeknek és kapcsolatoknak az integrációja hiányzik. A magyarországi hallgatók egyötöde, a kisebbségben élők bő fele tartozik a komplex vallásgyakorlat-tal jellemezhető csoportba, s majd háromnegyedüknek a szülei is közösségi vallásgyakorlók.

A kétváltozós elemzés során is egyértelmű, hogy a hitüket önmagukban megélő hallgatók szemlélete nem tér el a nem vallásgyakorlókétól a vizsgált kérdésben, viszont akik ötvözik a személyes és közösségi vallásgyakorlatot, képesek megelégedezni a bizalmat a fogyatékos hallgatótársaikkal.

Utolsó lépésben a fenti kétváltozós elemzések során szignifikáns támogató tényezőnek bizonyult változók befolyását összehasonlító logisztikus regresszió elemzéseket végeztünk. A függő változó a fogyatékos hallgatótárs átlagosnál erősebb inklúziója volt, a kisebbségi státus, az anyagi helyzet mellett hatféle prediktorral végeztük el az elemzést. A kisebbségi (határon túli magyar) státus egy kivételével minden modellben szignifikáns, pozitív hatást gyakorolt a függő változóra, azaz megnövelte az inkluzívabb álláspont kialakítását. A kisebbségi státus legerősebb önálló hatása az ötödik modellben volt, itt sem az anyagi helyzet, sem a közösségi kötelekeket nél-

74. táblázat. Az inkluzívabb attitűd kialakulásának esélye a kisebbségi státus és az anyagi helyzet tükrében (Exp(B) értékek)

	1	2	3	4	5	6
kisebbségi státus	1,246*	1,263*	1,326**	1,234*	1,440***	1,239*
objektív anyagi helyzet	,927**	,917**	,936**	,850**	,937	,956
rendszeres templomba járás	1,271*					
személyes vallásgyakorlat		1,170				
kisközösségi tag			1,294**			
vallásos barátok				1,363**		
kizárólag személyes vallásgyakorló					,850	
személyes és közösségi vallásgyakorló						1,545***
konstans	2,786***	2,965***	2,368***	2,046***	1,692***	1,462**

A Wald statisztika szignifikanciája: *** p=0,000, ** p<0,01, * p<0,05.

különböző vallásgyakorlat nem tudta tovább differenciálni a válaszadók befogadással kapcsolatos attitűdjeit. Az anyagi helyzet változó hatása ezen kívül minden esetben szignifikánsnak bizonyult, azonban az iránya fordított volt, minél kedvezőbb anyagi helyzetű volt a válaszadó, annál kevésbé volt esélye elfogadó álláspontot kialakítani fogyatékos hallgatótársával kapcsolatban. A hat, vallásgyakorlatra vonatkozó változót (rendszeres templomba járás, rendszeres imádkozás, kisközösségi tagság, vallásos baráti kör, kizárólag személyes vallásgyakorlat, személyes és közösségi vallásgyakorlat) külön-külön emeltük be az elemzésbe. A rendszeres templomba járás, a kisközösségi tagság, a vallásos barátok, valamint a személyes és közösségi vallásgyakorlat ötvözése rendre egyre erősebb, pozitív hatást gyakoroltak a válaszadó inkluzív attitűdjeire, a komplex vallásgyakorlati típusokhoz tartozás másfélszeresre növeli ennek esélyét. Ezzel szemben a személyes vallásgyakorlás, illetve a közösség nélküli személyes vallásgyakorlás más változókkal kontrollálva nem eredményez szignifikáns hatást.

Következtetések

Tanulmányunkban arra vállalkoztunk, hogy egy magyar hallgatók adatait tartalmazó, öt országban készült nemzetközi kutatás adatain keresztül bemutassuk, hogy milyen tényezők befolyásolják a felsőoktatási hallgatók viszonyulását fogyatékos-sággal élő hallgatótársaikhoz. Feltételeztük, hogy az elfogadó attitűdnek összetettsége okán társadalmi és egyéni szintű magyarázatai vannak. Három dimenzióban, a társadalmi távolság skála itemeit a hallgatói életre adaptálva vizsgáltuk a fogyatékos-sággal élő hallgatótársakkal kapcsolatos viszonyulást: a csoporttársi, a lakótársi és a párkapcsolati befogadás elfogadásával, illetve elutasításával. A fogyatékos-sággal élő hallgatótársakhoz való viszonyulást összevetettük más, outgroupként érzékelhető csoportokhoz való viszonyulással, s azt tapasztaltuk, hogy a hallgatók körében a külföldi vendég hallgatók a legelfogadottabbak, s a fogyatékosok a második leginkább elutasított csoport.

A fogyatékos társakkal kapcsolatban kialakult attitűd magyarázatát keresve a tényezők három csoportját tekintettük át. Ezek a demográfiai tényezők (a tanulmányok országa; kisebbségi státus; nem), a társadalmi státus meghatározására alkalmas faktorok (az apa és az anya iskolázottsága; a lakóhely településtípusa és a család anyagi helyzete), valamint a vallásosság indikátorai közül a felekezeti hovatartozás, a vallásosság és a vallásgyakorlat különböző indikátorait (nagy- és kisközösségi továbbá személyes vallásgyakorlat, vallásos barát) voltak. Az országok közti összehasonlításban a magyarországi hallgatók mindhárom dimenzió tekintetben a legkevésbé támogatók közé tartoztak, míg a romániai válaszadók tűntek a legbefogadóbbnak. A kisebbségi csoportokhoz tartozás növelte a fogyatékos-sággal élők iránt érzett szolidaritást. A válaszadó neme, a szülők iskolázottsága és a település-

típus nem differenciálták az inkluzív szemlélet kialakulásának valószínűségét, a szerényebb anyagi helyzetűek viszont szignifikánsan elfogadóbbak voltak. Mind a kisebbségi és a szerény anyagi helyzet hatása kifejezett és szignifikáns maradt a többváltozós elemzésben is. Ezt azzal magyarázzuk, hogy mind az anyagi nehézségek átélése alkalmasabbá tesz a szolidaritás megélésére, a küzdelmes élethelyzetben levőkkel szembeni empátiára. Miután épp a leggyakrabban meghatározónak tartott, kemény társadalmi státusmutatók nem befolyásolták a fogyatékossgal élő hallgatókkal szembeni elfogadó attitűdöt, a korábbi kutatásokban befolyásosnak bizonyuló vallásosság indikátorait vettük szemügyre.

Korábbi elemzésekben is megfigyeltük, hogy a vallásos értékrend jelentős befolyást gyakorol a hétköznapi magatartási normákhoz való viszonyulásra (Pusztai 2004; Pusztai 2009; Pusztai 2013; Pusztai és Fényes 2014). Ez a vallásos értékrend a csoporthoz való tartozás, azonos értékpreferenciák, egyben a közösség önmegtartó erejét is jelenti, ami hatással bír a befogadó attitűdre (Giddens 2008). Ahogy a korábbi hallgatói adatokat elemző tanulmányunkban, itt is meg tudtuk erősíteni a vallásosság számos indikátorának jótékony hatását az inkluzív szemlélet kialakulására. Jelen munkánk új eredménye az, hogy a vallásosság különböző mutatóinak egyenkénti vizsgálata után többváltozós elemzésben is összevetettük azok befolyását a szignifikáns szocio-demográfiai változók kontrollja alatt. Mivel a személyes és a közösségi vallásosság párhuzamos jelenléte mellett ezek hatásának elkülönítése nem volt lehetséges, klaszteranalízis segítségével vallásgyakorlati típusokat különítettünk el, illetve megvizsgáltuk az inkluzív szemlélet kialakulására gyakorolt hatásait is. A szakirodalom többféle típusú vallásosságot ír le, gyakran szembeállítva a közösségi és az individuális vallásgyakorlatot, azonban itt elkülöníthető volt a vallásgyakorló hallgatók körében a kizárólag személyes vallásgyakorlat a társas részvétellel kombinált személyes vallásgyakorlattól. Minden második válaszadó hallgató a hallgatói vallásosság három típusa közül az első, alapvetően nem vallásgyakorló típushoz tartozott. A hallgatók másik fele kétféle típusba sorolható. Egyharmaduk vallásossága erős közösségi jelleget mutat a nagyobb és a kisebb közösségekbe való bekapcsolódástól kezdve egészen a vallásgyakorló baráti körig, de ehhez is intenzív személyes vallásgyakorlat, azaz rendszeres imádkozás tartozik. A hallgatók majd egyhatoda jellegzetesen individuális vallásgyakorló, akiknek vallásgyakorlata lényegében egyedül imádkozásban merül ki, s lényegében nem kötődik közösségekhez. A többváltozós elemzésünk eredményei azt mutatják, hogy a széles körben idézett Allport hipotézissel szemben, mely szerint a közösségi vallásgyakorlókat a sztereotípiákban gondolkodó s a külcsoportokat elutasító attitűd jellemzi, éppen a komplex, közösségi, de egyszerre individuális és erősen társas kapcsolathálóba ágyazott vallásgyakorlat az, amelyik a leginkább képes támogatni a befogadó szemléletet. Az Allport és Ross által 1967-ben publikált hipotézissel ellentétben éppen a tisztán személyes, individuális vallásgyakorlás az, ami önmagában nem segíti elő az inkluzív attitűdöt.

4.3. VALLÁSOSSÁG ÉS HÁZASSÁGKÖTÉS

A vallásosság konzekvenciális dimenziójába soroljuk a párkapcsolati magatartás olyan formáit, amelyek a másik fél nem fogyasztói tárgyként való szemléletén, hanem személyként való megbecsülésén alapulnak, s a párkapcsolat funkcióját egy perspektivikus szövetséget jelentő, szoros kötés kialakításában látják. A párkapcsolat ilyenét szemlélete mérsékli azoknak a tényezőknek (oktatási részvétel, anyagi függőség stb.) a halasztó hatását, melyek ezt a felelősségteljes döntést elodázzák. Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy a vallásosság befolyásolja-e a fiatalok családalapítással kapcsolatos felfogásának alakulását.

A házasságkötést támogató tényezők nyomában¹¹

A nemzetközi szakirodalomban hagyományosan fontos téma a vallásosság és a családon belüli kapcsolatok közötti összefüggés. A házasság és a családalapítás tanulmányokkal szembeni preferenciája (Lenski 1961), a különböző felekezetek tagjainak eltérő házassági hajlandósága (Lehrer 2008, Mahoney 2010), a házasság előnyben részesítése az együttéléssel szemben (Berghammer 2012) a vallásosak körében tapasztalható párkapcsolati stabilitás (Ellison, Burdette és Wilcox 2010, Day–Acock 2013) évtizedeken át alapvető elemzési kérdések voltak. A huszonegyedik századba lépve új kérdéskörként jelent meg a házasságkötési hajlandóságot befolyásoló tényezők vizsgálataiban, hiszen egyértelművé vált, hogy a házasságon belüli szerepvisszonyokkal és problémákkal kapcsolatos preconcepciók döntő befolyást gyakorolnak a fiatalok házassághoz és gyermekvállaláshoz való viszonyulásának alakulására. A vallásosság kérdése tehát úgy került újra a fókuszba, hogy annak milyen szerepe lehet a karrier és a családon belüli szereposztás közötti feszültségek csökkentése terén. Kiderült, hogy a családi szerepvállalás nemek közötti különbségeit és a társadalmi szerepvállaláshoz való hozzáférés nemzetközi különbségeit a vallási tényezők jobban magyarázzák az egyes társadalmak gazdasági és politikai jellemzőinél.

Az értékvizsgálatok megállapították, hogy a szekularizáltabb társadalmakban élők szerint a nemi szerepek között kevés a különbség (Inglehart–Norris 2003). Az is kiderült, hogy a házasságon belüli szerepmegosztásról szóló nézeteket jobban befolyásolja a vallásosság intenzitása, mint a vallási hovatartozás (Read 2003). A multietnikus társadalmakban a nők társadalmi szerepvállalása kapcsán a házimunka hétköznapi megosztásával kapcsolatos gyakorlatokra irányult a figyelem. Egy németországi kutatás szerint a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök tekintetében

¹¹ A könyv kéziratának lezárása után a házasságkötési hajlandóság és a vallásosság összefüggésére vonatkozó kutatási eredményeket a *Kapocs* című folyóirat is közlésre érdemesnek tartotta 2019. évi 3-4. számában.

az erősen vallásos német és török nemzetiségű válaszadók egyaránt kevésbé egalitárius nézeteket vallottak, azonban a hétköznapi gyakorlatok tekintetében a német válaszadók körében gyengébb volt a vallásosság mentén tapasztalható törésvonal, mint a törököknél, vagyis a vallásosság befolyása kontextusfüggő (Diehl et al. 2009). A szakirodalom jelentős vonulatában tartja magát az a nézet, hogy a vallásosság az egyenlőtlenségeket legitimáló funkciója révén segít a tradicionális nemi szerepmegosztás fenntartásában. A kritikai feministák interpretációja szerint a tradicionális nemi szerepfelfogás pillérei a nők ingyenesen végzett házimunkája, valamint a férfiak nagyobb szabadsághoz és hatalomhoz való hozzáférése (Zamfir 2018).

Azonban egy másik interpretáció szerint a vallásosság a házastársi viszonyokkal kapcsolatban olyan magatartásmintákat tart fenn, ami megszünteti a szerepkörök hierarchizáltságát, s mellérendelő viszonyra transzformálja azt (Woodhead 2012). Ezt azzal magyarázzák, hogy az intenzív vallásosság a hagyományos, elnyomó-patriarchális férfi szerepekre is forradalmi hatással van, a férfiak érzékenyebbekké válnak az egyenlőtlen családon belüli munkamegosztás tisztességtelenségére, újraértékelik a szeretetkapcsolatot. Így újfajta családcentrikusság alakul ki (Wilcox 2004, Woodhead 2012). A házaspár vallásosságának másik jótéteménye lehet, hogy a vallási szervezetekbe való beágyazottság számos közvetlen és közvetett támogatást nyújt kifejezetten a házas nők számára, akiknek ezáltal szabadabb mozgásra nyílik lehetősége, s nagyobb társadalmi szerepvállalás válik számukra elérhetővé (Wilcox 2004, Woodhead 2012).

A kutatások áttekintése után arra a következtetésre juthatunk, hogy a vallási hagyományok és a vallásosság megélése sokféle változatot mutat a modern társadalmakban is, s ennek megfelelően ez többféleképpen hat a házasságon belül várható szerepviszonyokra is. Egy tanulmányunkban megállapítottuk, hogy mind a maga módján vallásosak, mind az egyház tanításait követő vallásosak a munkahelyi karriert preferáló modern állásponttal szemben inkább a tradicionális nemi szerepeket preferálják, azonban az egyházas vallásosság erősen növeli egy újfajta családkép kialakulásának esélyét, melyben a női munkavállalás elfogadása mellett a családba bevonódó apakép dominál (Fényes et al. 2019).

A magyar fiatalok és a házasság

A 2010-es években a házasságkötések számának növekedése mutatkozik a statisztikai adatokban, azonban az huszonévesek körében meghatározó trend az elköteleződés halasztása. Emellett az élettársi kapcsolatok térhódítását regisztrálja a szakirodalom (Makay–Domokos 2018). A családalapítást támogató és fékező tényezők azonosítása lényeges kérdés, hiszen az érintett korcsoport sincs tisztában az okokkal. Amikor a párkapcsolat kérdéskörét elemezték, a Magyar Ifjúság kutatássorozat 2016. évi adatait a teljes 15–29 éves korcsoportban vagy három nagyobb szakaszra

bontva elemezték (Makay–Domokos 2018). Mivel az életkor és az oktatási rendszerbe való bevonódás nagymértékben meghatározzák egy fiatal körülményeit és lehetőségeit, ezért érdemes közelebbről megfigyelni ezek hatását. A nagyjából még köznevelésben tanuló, kiskorú fiatalok (15–18 évesek) igen távol vannak az önálló család létesítésének gondolatától és esélyétől. Már az első kutatási jelentések is leszögezték, hogy nemcsak másképpen válaszolnak a húszas éveikben járó fiatalok, hanem ezen az életkori szakaszon belül is jelentős törésvonalak mutathatók ki.

Az elemzések megállapítják, hogy a fiatalok halasztják az elköteleződés időszakát, legyen az a házasság vagy akár az egyre gyakoribb élettársi kapcsolat. Az ország nyugati régiójában (Győr–Moson–Sopron, Vas) és Hajdú–Bihar megyében nagyobb arányban vannak a házasságok. Az is egyértelmű, hogy a települési lejtőn lefelé haladva nő az élettársi kapcsolatban élők aránya, felfelé haladva pedig az egyedülállóké gyarapszik. A lakóhely településtípusa szerint a függetlenek aránya különösen a nagyvárosokban magas, ott meghaladja a 70%-ot. A falvak és kisvárosok nagykorú fiatal lakói körében viszont felülreprezentáltak jelen az élettársi kapcsolatban élők, arányuk egyötödöt meghaladó (21,9–22,5%). A házasságban élők aránya nem reagál a települési különbségekre, nagyjából egyenletesen bő egytizedes (12–14%). A településtípus és az iskolázottság szerinti házassági egyenlőtlenségek ellentmondásai elgondolkodtatók, hiszen a magas iskolázottságúak körében több a házasság, sőt, mind a települési, mind az iskolázottsági hierarchiában felfelé haladva növekszik a jövőben házasságot kötni tervezők aránya (Makay–Domokos 2018). Az élettársi kapcsolat, amelyet három évtizeddel ezelőtt a magas státusú párok mertek felvállalni, az alacsonyabb státusúak körében népszerű intézménnyé vált. Az együttélés a különböző társadalmi rétegekhez tartozó fiatalok számára más funkcióval bír, míg a középrétegekhez tartozók az együttélést próbaházasságként értelmezik, addig az alacsonyabb státusúak gyorsabban térnek át a randevúzásról erre a formára és gyakrabban választják gazdasági racionalitásból ezt a megoldást (Sassler–Miller 2011).

A házasság és a vallásosság

A házasságot és a vallásosságot sokszor emlegetik egymás mellett mint kedvező társadalmi hatású intézményeket, melyek a fizikai egészségre, a hosszú élettartamra, a mentális egészségre és boldogságra, a kedvező családi légkörre és nevelési eredményességre pozitívan hatnak (Waite–Lehrer 2003, Pusztai 2016a, Engler 2017). Az egymásra gyakorolt hatásuk azonban ritkán kerül fókuszba. A vallásosság társadalmi integráló, reguláló és normaadó funkciója a házasságok fenntartásában is fontos szerepet kap (Marks 2009, Waite–Lehrer 2003, Bacskai 2018b), de vajon hogyan alakul a vallásosság a házasságok keletkezéséhez fűződő viszonya.

Elemzésünkben a nagykorú, sőt potenciálisan a középfokú tanulmányait is befejező fiatalok házassággal kapcsolatos magatartását vizsgáljuk a Magyar Ifjúság

2016 adatbázis alapján. A vizsgált csoporthoz tartozók összesen 6200-an vannak a mintában, nemek szerint fele-fele arányban. Ebben a fejezetben arra a kérdésre koncentrálunk, hogy a fiatal nagykorúak, az 1987–1997 között születettek vallásosságához való viszonya befolyásolja-e családi állapotuk, illetve a családalapítással kapcsolatos felfogásuk alakulását. A vallásosság fogalmkörébe tartozó változók, bár a kutatás korábbi hullámaihoz képest gazdagabbak, a Magyar Ifjúság 2016 című kutatásban sem alkotnak konceptuális egységet, teljességet (Hámori–Rosta 2013). Ettől eltekintve a vallásosság általában mért dimenzióinak megfelelő adatok alapján meg tudjuk ragadni a jelenséget. A vallásosság néhány fontosabb dimenziója azonosítható az adatokból, elsősorban a vallásosság szerinti önbesorolás Tomka-féle ötfokú skálája (Tomka 1973), a személyes vallásgyakorlat, sőt a felekezeti identitás is. A vallásosság fontos dimenziójára, a közösségi vallásgyakorlatra vonatkozó adatokat csak a válaszadók egynegyedénél vették fel, ugyanúgy, mint az egyházi esküvő tervezésére vonatkozó adatot is. A vallási szocializáció számos mutatója, a családon belüli vallásos nevelés, az iskolai és az iskolán kívüli hitoktatásban való részvétel, az egyházi oktatási intézményekben szerzett tapasztalat szerepelt a vizsgálatban. A családi életre való felkészülés fogalmkörében többféle adatot tartalmaz az adatbázis, jelen elemzésben az aktuális családi állapotra koncentrálunk. A korcsoportot három alcsoportra bontottuk: a 15–19, 20–25, 26–29 évesekre, s külön vizsgáltuk a felsőoktatásba járó és nem járó, illetve a diplomás fiatalokat.

A vallásosság a fiatal nagykorúak körében

A vallásosság vizsgált dimenziói nem bizonyulnak teljesen statikus tényezőnek a vizsgált korcsoport életében. Miközben a vallásosan neveltek aránya nem változott lényegesen az egyes korcsoportok összehasonlításakor, hiszen nagyjából bő egyötödükre volt jellemző (22,9%; 22,3%; 24,0%), az életkor előrehaladtával egyre nagyobb arányban neveztek magukat maguk módján vallásosnak a fiatalok. Összességében a 20 évnél fiatalabbak 43,6%-a, a húszas évek első felében járók 46%-a, s a 25 fölöttiek 50,4%-a tartotta magát valamilyen módon vallásosnak. Puhább változók vizsgálata szerint a válaszadók húszas éveinek első felében kitapintható egy kisebb hullámvölgy a vallásosságot lényeges identitáselemként kezelők arányában. Erre abból következtettünk, hogy a vallás az önkép fontos része a tizenévesek 56,0%-a, a húszas évek első felében járók 49,2%-a, a 25 fölöttiek 55,9%-a számára. A rendszeres templomba járók, az önmagukat egyházas vallásosságának mondók, a magukat valamely felekezeti közösség tagjának érzők és a vallást az átlagnál fontosabb értéknek tekintők aránya is ugyanilyen mintázat szerint mutat egy enyhe hullámozást, ami az Erikáson-féle kritikai eltávolodás periódusának lehet a lenyomata a korcsoportban (Benkő 1979).

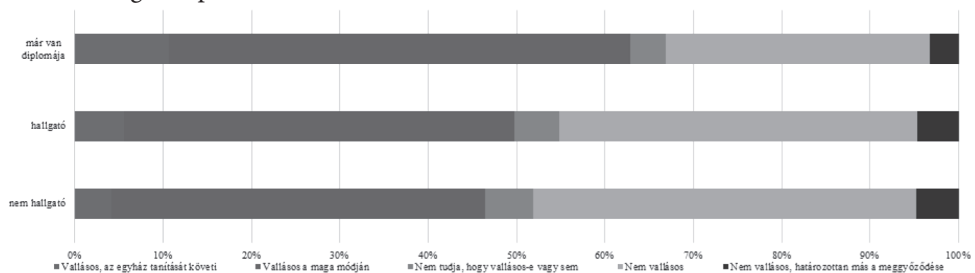
Mindazonáltal elmondható, hogy alapvetően minden második fiatal felekezethez tartozóként kezeli magát, minden huszadik követi valamelyik egyház által előírt val-

lásosságot és kétötödük számára a hit az átlagnál fontosabb érték az életben. Majd minden ötödik fiatal részt vett egyházközségeken folyó hitoktatásban (18,6–19,3%), az iskolai hittanra járók aránya pedig ennél majd tíz százalékkal magasabb (27,9–31,7%). Az intézményes vallásos nevelés alakulása a fiatalabb korcsoport lassú gyarapodását mutatja, a rendszerváltás környékén született fiatalok közül még kevesebb mint minden tizenharmadik (7,3%-uk) tanult egyházi iskolában, a legfiatalabbak közül majd minden kilencedik (11,3%-uk).

A házasság és az iskolázottság

Korábbi kutatásaink és jelen kötet több fejezete rámutat, hogy az oktatási rendszerbe való bevontság, az iskolázottság és a tanulmányi eredményesség pozitív összefüggésben áll a vallásossággal (Pusztai 2013, 2015). A vizsgált nagykorú fiatalok csoportjai között jelentős, szignifikáns különbségek mutatkoznak ($p=0,000$), hiszen a felsőoktatásba nem járó fiatalok mindössze egyötöde részesült vallásos nevelésben (20,9%), a hallgatóknak már negyede (24,9%), a diplomásoknak pedig bő egyharmada (36,7%). Az iskolázottabb szülők inkább részesítették vallásos nevelésben a gyermeküket. A vallásosság szerinti önbesorolás tekintetében is döntő különbségeket tapasztalunk, hiszen a felsőoktatásba nem járó fiatalok 4,1%-a mondja magát egyháza tanítását követőnek, a hallgatóknak csak 5,6%-a, azonban a diplomásoknak már 10,6%-a. A maguk módján vallásosak aránya hasonló mintázat szerint növekszik az iskolai végzettséggel: a tovább nem tanulók 42,3%-a, a felsőoktatásba lépők 44,1%-a, de a diplomásoknak már 52,2%-a tartja magát a maga módján vallásosnak. Az adatok 2016-ban is megerősítették a vallásosság magas iskolázottságot támogató hatását. Ennek fényében megállapítható, hogy a vizsgált életkori csoportban a vallásosság és az iskolázottság hatása összefonódhat, ami jelen témában azért számít érdekes kérdésnek, mert az iskolázottság általános növekedését a házasságok csökkenésével vagy halasztásával, a vallásosságot pedig a hagyományosabb családformák megbecsülésével szokták összekapcsolni.

11. ábra. A fiatal nagykorúak és vallásosság szerinti összetétele a különböző iskolázottságú csoportokban

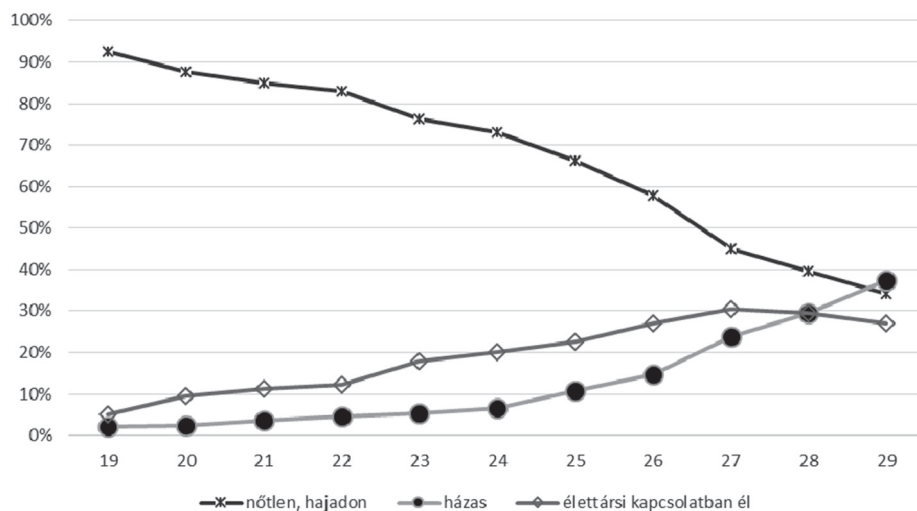

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az összefüggés szignifikáns, $p=0,000$.

A házasságkötési hajlandóságot befolyásoló demográfiai és társadalmi tényezők

A családi állapot életkori csoportokban mérhető különbsége igen jelentős. Nem meglepő, hogy a házasságok aránya tizenéves megkérdezettek körében nem éri el az 1%-ot. A korai húszasoknak csak a 4,5%-a, a 25 év fölöttieknek a 23%-a kötött házasságot. A tizenévesek 3,0%-a, a korai huszonévesek 18,9%-a, a 25 év fölöttiek 50,3%-a él párkapcsolatban. A korcsoportok szerinti elemzés helyett éves bontásban is érdemes megvizsgálni a kérdést, hiszen ebben az életkorban a társas kapcsolatok és az életkörülmények nagyon gyorsan változhatnak. Az adatok azt mutatják, hogy bár összességében a fiatal felnőttek kétharmada (66,5%-a) nőtlen vagy hajadon, arányuk évről évre jelentősen csökken a húszas évek alatt. Ha az élettársi kapcsolatban élők és a házások arányának alakulását összevetjük, azt tapasztaljuk, hogy a húszas éveik végére a házások aránya nemcsak az egyedülállókét, hanem az élettársként együtt élőkét is meghaladta 2016-ban.

12. ábra. A családi állapot változása korévek szerint 2016-ban

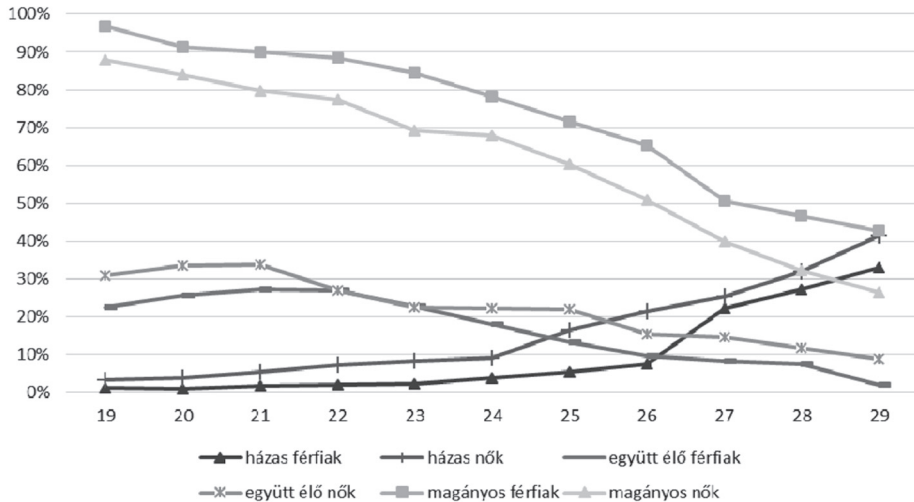

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az összefüggés szignifikáns, $p=0,000$.

Ha a vizsgált csoportot tagolatlan egységnek tekintjük, tíz nagykorú fiatal férfiból hét biztosan nőtlen (72,8%), a nők valamivel nagyobb arányban élnek párkapcsolatban, akár házasságról, akár élettársi kapcsolatról legyen szó, így is minden tíz nő között hat hajadont találunk (60,2%). Amikor nemenként is évről évre áttekintjük változásokat, többet tudunk meg. A házások aránya 26 éves koruk előtt, a házások aránya 26 éves kor után előzi meg az élettársi kapcsolatban élőkét, s 29 éves korukra a házások aránya a magányos nőknél is többen vannak, miközben a magányos

férfiak aránya még akkor is meghaladja a házásokét. Az elváltak aránya a húszas évek végére 2% körüli. A férfiak összességében sokkal nagyobb arányban halasztják az elköteleződést, mint a nők.

13. ábra. A nagykorú fiatal nők és férfiak családi állapot szerint korévenként

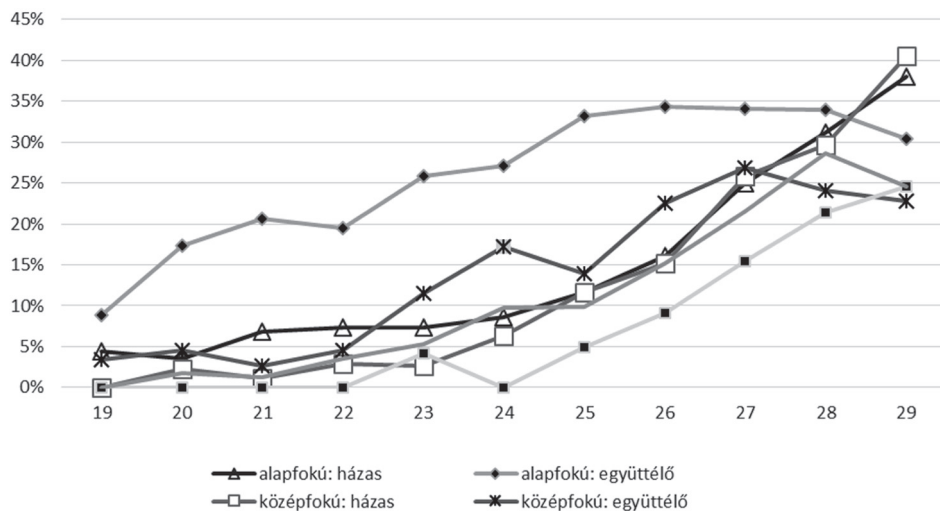
Forrás: Magyar Ifúság 2016. Az összefüggés szignifikáns, $p=0,000$.

Ha megvizsgáljuk, hogy milyen alapvető társadalmi tényezők befolyásolják a fiatalok házasodási hajlandóságát, azt tapasztaljuk, hogy – miközben a nemek közötti különbség megmarad – a magasabban iskolázott szülők gyermekei, mivel többen járnak közülük felsőoktatásba és többen szereznek diplomát, inkább halogatják az elköteleződést. A családi állapotra tehát hatással van a szülők által elért legmagasabb iskolai végzettség, de ez közvetett hatás, s az évek előrehaladtával változást mutat. Ha az összes 19–29 évest tekintjük, az alapküvé végzettségű anyák gyermekeinek kevesebb mint 60%-a nőtlen vagy hajadon, a középfokú végzettségű anyák egyedülálló gyermekeinek aránya már meghaladja a 70%-ot, s a felsőfokú végzettségű anyák gyermekeinek pedig több mint négyötöde (83%) tartozik ebbe a csoportba. A házások és az élettársi kapcsolatban élők aránya összességében az alapküvé végzettségű anyák gyermekei körében két és félszer annyi, mint a felsőfokú végzettségű anyák fiai és lányai körében.

A korévek szerinti vizsgálat azért tanulságos, mert rámutat arra, hogy a viszonylag korai együttélők nagyobb aránya a társadalom legalacsonyabb státusú rétegeire jellemző, s már a középfokú végzettségű anyák gyermekei is óvatosabbak ezzel a párkapcsolati formával. A felsőfokú végzettségű édesanyák gyermekei huszonéves koruk második felében növekvő, de alacsonyabb arányban köteleződnék el. Az apák iskolázottsági csoportjaiban is ennek megfelelő mintázatot találunk.

Feltűnő, hogy míg az együttélők aránya minden szülői iskolai végzettségi csoportban csökkenésnek indul a húszas éveik végén járók körében, addig a házasodók aránya határozott emelkedő tendenciát mutat mindegyik csoportban, de az alacsony és a középfokú végzettségűek gyermekei körében dinamikusabb a növekedés.

14. ábra. Az alap-, közép- és felsőfokú végzettségű édesanyák nagykorú gyermekei családi állapot szerint korévenként

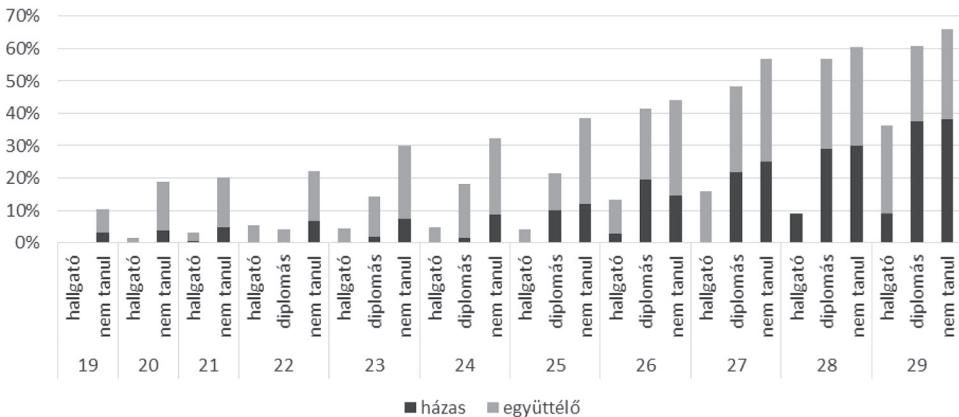
Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az összefüggés szignifikáns, $p=0,000$.

A házasságok húszas éveik végén mutatkozó dinamikus emelkedése a becslés szerint tovább folytatódik a fiatalok harmincas éveiben, s a magas iskolázottságú anyák gyermekei megkésve, de szintén növekvő arányban lépnek házasságra. A szülők iskolai végzettsége nem önmagában gyakorol hatást a párkapcsolati mutatókra, hanem a fiatal tanulmányainak elért legmagasabb szintje révén. Minden további kutatással összhangban a magasabb iskolázottságú szülők gyermekei nagyobb arányban tanulnak a felsőoktatásban. Az alacsony iskolai végzettségű anyák gyermekeinek 4,8%-a hallgató és mindössze további 3,1%-nak van diplomája. A középfokú iskolázottságú édesanyák 19,0%-a hallgató és 12,9%-nak van már diplomája, de a felsőfokú végzettségű anyák gyermekeinek 41,1%-a hallgató s emellett további 24,9%-uk már diplomás.

A felsőoktatási tanulmányok életszakasza valószínűsíti a párkapcsolattól való tartózkodást. A felsőoktatásba még vagy egyáltalán nem lépők körében is magas az egyedülállók aránya (61%), a hallgatók 96%-a nem kötelezi el magát. Ettől függetlenül nem mondhatjuk azt, hogy az egyetemi tanulmányok veszélyeztetik a házasságot, hiszen az önálló egzisztencia megteremtését megalapozó felsőfokú tanulmányok a

jövőre való tudatos készülődésről vallanak, így egy későbbi családfenntartásra való felkészülés alapjául is szolgálnak (Engler 2018). Ezt látszik igazolni, hogy a diplomások a hallgatókkal szemben hamar pótolják a lemaradást, s néhány év alatt felzárkóznak a felsőoktatásba nem lépőkhöz, így összességében a felsőoktatásba nem járó fiatal nagykorúaknak csak a 15%-a lép házasságra, addig a diplomások többen választják a házasságot (18,9%). A felsőoktatást elkerülők körében egyértelműen népszerűbb az élettársi kapcsolat létesítése, közülük majdnem minden negyedik él élettárssal, míg a diplomások közül már kevesebben, mint minden ötödik. A párkapcsolat típusának alakulását korévek szerint megvizsgálva ki kell emelnünk a házásoknak a diplomások körében gyorsabban gyarapodó, évről évre dinamikusan növekvő arányát, aminek eredményeképpen már a húszas éveik végére utoléri a felsőoktatásba nem járókat. Az adatok arra vallanak, hogy a diplomás fiatalok, ha rászánják magukat az elköteleződésre, jóval stabilabb párkapcsolati forma választására töreksenek a húszas éveik végére, már pár évvel a diploma megszerzése után körükben sokkal többen választják a házasságot, mint a bizonytalanabb élettársi kapcsolatot. Az elváltak aránya is több mint kétszer annyi a felsőoktatásban nem tanulók körében, mint a diplomásoknál. Feltehető tehát a kérdés, hogy vajon ebből arra következtethetünk-e, hogy a felsőoktatásban töltött évek a párkapcsolati felelősségre is pozitív hatással vannak. Az adatbázis arról nem ad hírt, hogy hogyan alakul a házasodási hajlandóság a harmincasok körében, de e korcsoport családi állapota és iskolázottsága közötti összefüggés vizsgálata nem várthat sokáig magára.

15. ábra. A párkapcsolat típusának alakulása a hallgatók, a diplomások és a felsőoktatásban nem tanulók körében korévek szerint 2016-ban

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az összefüggés szignifikáns, $p=0,000$.

A vallásosság és a házasságkötés

A vallásosságot eddigi kutatásaink tapasztalata alapján a komplex életcélokat és világlátást meghatározó egyik legbefolyásosabb tényezőnek tartjuk. Az adatok alapján úgy látszik, hogy a 19–29 évesek körében összességében kedvez a párválasztásnak is. Mind a magukat az egyház tanítása szerint vallásosnak tartók, mind pedig a maguk módján vallásosak körében szignifikánsan nagyobb arányban fordulnak elő a házasok és az élettársi kapcsolatban élők is, mint a nem vallásosak körében, s a párkapcsolattal rendelkezők is nagyobb arányban vannak a vallásosak körében.

75. táblázat. A fiatalok családi állapota a vallásosság szerinti csoportokban

	<i>egyház tanítását követi</i>	<i>maguk módján vallásos</i>	<i>bizonytalan</i>	<i>nem vallásos</i>	<i>más a meggyőződése</i>
van párkapcsolata	59,0%	59,4%	49,5%	57,7%	52,3%
nincs párkapcsolata*	41,0%	40,6%	50,5%	42,3%	47,7%
nőtlen, hajadon	61,0%	62,2%	64,3%	71,2%	72,0%
élettársi kapcsolatban él	22,4%	20,6%	23,4%	18,5%	18,8%
házas***	16,2%	16,7%	12,3%	9,6%	8,2%
N=	308	2675	325	2552	282

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Az összefüggés szignifikanciaszintje: *** $p=0,000$, * $p\leq 0,05$.

A vallásosság szerinti önbesorolás skála szélső értékeinek elaprózottsága és a besorolás szubjektivitása ellenére is egyértelműen érzékelhető a magukat vallásosnak mondók előnye. Az önbesorolás sok esetben tapasztalt szubjektivitására hivatkozva (Pusztai 2004, Bögre 2017) a magukat valamilyen módon vallásosként azonosítókat elkülönítettük a többiektől. Így a fiatalok nagyjából két egyenlő részre oszlanak vallásosságukhoz való viszonyuk szerint, az egyházasok és a maguk módján vallásosak 3159 fő, a bizonytalanok és a nem vallásosak száma pedig 2983 fő. Ha így is megvizsgáljuk a párkapcsolati magatartást, azt látjuk, hogy összességében a fiatal felnőttek körében mindkét csoportban kisebbségben vannak a párkapcsolatban vagy házasságban együtt élők, azonban a vallásosoknak csupán 62,1%-a egyedülálló, a nem vallásosoknak pedig 70,7%-a. Úgy látszik, a vallásos önazonosság összességében jelentősen növeli az élettársi vagy házas viszony esélyét, a vallásosok 16,6%-a házas, miközben a nem vallásosoknak csupán 9,8%-a. A különbségek szignifikánsak.

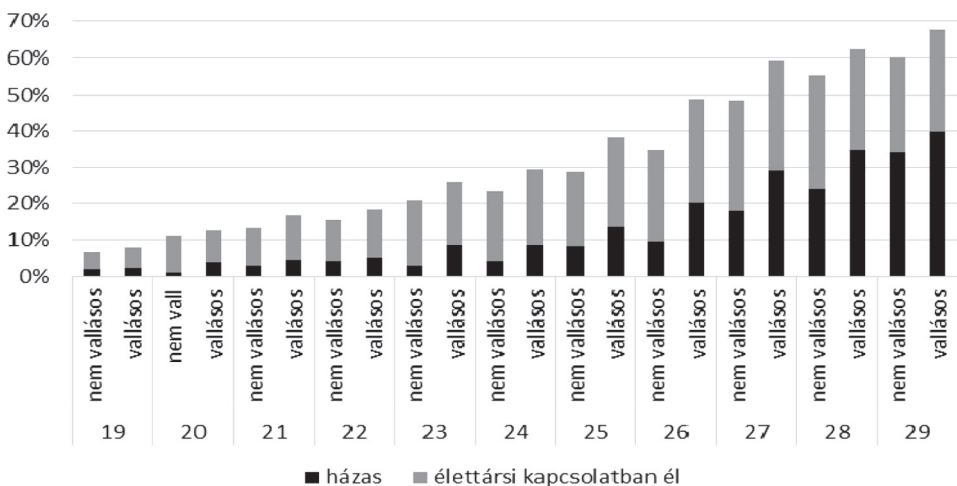
Amikor a párkapcsolati hajlandóság két mutatóját, az együtt élők és a házasok arányát a vallásosak és a nem vallásosak körében korévek szerint vizsgáljuk, azt állapíthatjuk meg, hogy a magukat valamiképpen vallásosnak tartóknak folyamatos

előnye van ebben a tekintetben, s a vallásosak házasságkötési előnye időben előrehaladva egyre kifejezettebb.

Az élettársi kapcsolatban élők jelentős aránya a vallásosak körében azt mutatja, hogy ez a párkapcsolati forma valóban elterjedté vált, a magukat vallásosnak mondók ugyanolyan gyakran számoltak be arról, hogy éltek már korábban élettársi kapcsolatban (12% körül). Miközben a jövőben a fiatalok kétharmada szeretne megházasodni, ebben a körben a nem vallásosak alulreprezentáltak (62,8%), a vallásosak felülreprezentáltak (71,1%). A gyermekvállalást tervezők arányát is befolyásolni látszik a vallásosság: a vallásosak 31,6%-a számol be arról, hogy a következő három évben gyermeket vállal, miközben a nem vallásosak 26,6%-a tervezi ezt. A vallásosság tehát fontos, nem megkerülhető tényező a házassággal kapcsolatos vizsgálatokban.

Mivel azt tapasztaltuk, hogy bizonyos demográfiai tényezők – mint a női nem és az életkor – jelentősen növeli a házasságban élők arányát, a szülők megemelkedett társadalmi státusa és a saját felsőoktatási tanulmányok mellett pedig ez csökkenni látszik, ugyanakkor a vallásosak szívesebben házasodnak, megvizsgáltuk, hogy a több tényező együttes jelenlétekor melyiknek milyen hatása érvényesül a házasságra az adatbázisban szereplő összes fiatal nagykorú körében. Az elemzést többlépcsős logisztikus regresszióval végeztük, a változók egymásra gyakorolt hatását is megfigyeltük. Az első függő változó a házasságban élés volt, vagyis arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen tényezők növelik meg annak az esélyét, hogy a 2016-ban 19 és 29 év közötti fiatal nagykorúak közül valaki a – körükben csekély arányban jelen levő – házasok közé kerülhessen. A második elemzésben pedig azt vizsgáltuk, hogy mi növeli a jövőben házasságot tervezők közé való bejutás esélyét.

16. ábra. A párkapcsolat típusának alakulása a vallásosak és a nem vallásosak körében korévek szerint 2016-ban

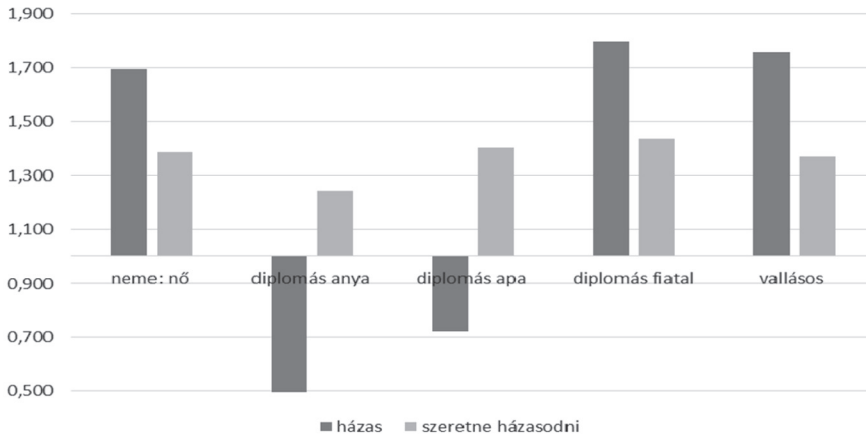

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az összefüggés szignifikáns, $p=0,000$.

A nem, a szülők és a fiatal magas iskolázottsága, valamint a vallásosság házasságkötésre gyakorolt hatását összemérve azt tapasztaljuk, hogy a nőknek majd kétszer akkora esélye van 29 éves kor előtt házasságot kötni, mint a férfiaknak ($P=0,000$). A szülők magas iskolázottsága szignifikánsan csökkenti a 29 éves kor előtti házasságkötés esélyét, ahogy fentebb állítottuk. Ennek hátterében az áll, hogy a diplomás szülők gyermekei nagyobb arányban és hosszabb ideig tanulnak tovább. A diplomás anyák házasságtól visszatartó hatása erősebb és általánosabb ($p=0,000$), mint az apáké ($p=0,049$). Lényeges eredmény, hogy diplomásnak lenni önmagában jelentős, szignifikáns pozitív hatást gyakorol a házasságkötésre ($p=0,000$), majdnem megkétszerezi a házasságkötés esélyét. Amikor a vallásosság hatását is bevontuk az elemzésbe, a fiatal felsőoktatási végzettségének önálló hatása kicsit csökkent, de azért maradt erős pozitív és szignifikáns. A vallásosság hatása önállóan is egyértelműen pozitív irányba mozdítja el a házasságkötés esélyét ($p=0,000$). Ez azt jelenti, hogy nőnek, vagy diplomásnak, vagy vallásosnak lenni önmagában növeli a házasságban élés esélyét. A vallásosság szempontjából ez azért fontos, mert az azonos neműek, megfelelő szintű iskolai végzettségű szülőkkel rendelkezők, s azonos felsőoktatási tapasztalatokkal rendelkezők összevetésekor a vallásosak mindig nagyobb valószínűséggel kerülnek be a házasoknak az ebben a korcsoportban igen szűk körű klubjába. Mivel a férfiak esélye kisebb a 30 éves kor alatti házasságkötésre, a házasságban élő nők valószínűleg idősebb házastárssal élnek. A diplomával rendelkezés esélynövelő szerepe arra mutat rá, hogy a felsőoktatási tanulmányok alatt a munkaterhelés ciklikussága, az anyagi függőség, valamint a munkavállalás körülményeinek bizonytalansága nem segíti a házasságok korábbi létrejöttét.

A házasságot tervezők közé kerülni is másfélszer nagyobb esélyük van a nőknek, de ezen a téren nem akkora a nemek közötti különbség, mint a megvalósult házasságok tekintetében. A diplomás szülők gyermekei egyértelműen pozitívabban állnak a házassághoz, mint a nem diplomás szülőktől származók. Ez megerősíti azt a fentebb leírt jelenséget, ami az alacsonyabb státusz és az élettársi forma szorosabb együttjárásával kapcsolatban a szakirodalomban és az adatainkban is megfigyelhető volt. Érdemes figyelni arra, hogy a diplomás apák gyermekének lenni határozottabban segíti az egyént a házasságra vágyók körébe jutni, mint a diplomás anyák gyermekeit. Az előbbi eredménnyel összevetve ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a diplomás nőknek még mindig nehéz összehangolni a családi és a munkahelyi követelményeknek való megfelelést. A vallásosság hatását bevonva a nem hatása árnyalatnyit csökken, utalva arra, hogy a nem hatásában a vallásosság is összegződött, így a házasságra vágyók női előnye mérséklődik, vagyis a vallásos férfiak inkább terveznek házasságot, mint a többi. A diplomás fiatalok szintén szignifikánsan többen terveznek házasságkötést, mint kortársaik. Az is egyértelműen kimutatható, hogy a vallásosság önálló és pozitív hatással van a házasság tervezésére, ami azt jelenti, hogy a vallásosak nemtől, családi háttértől és a válaszadó iskolázottságtól függetlenül többen akarnak házasságot kötni.

17. ábra. A nem, a szülők és a fiatal magas iskolázottsága és a vallásosság házasságkötésre gyakorolt hatása 19–29 éves fiatalok körében

Forrás: Magyar Ifjúság 2016. Az összefüggés szignifikáns, $p=0,000$.

Következtetések

Kérdés természetesen, hogy mi lehet az oka a vallásosság jótékony hatásának. Egyrészt magyarázható ez a párkapcsolati normákról alkotott tradicionális felfogással, amit a vallásos világgéppel rendelkezők a vallási szocializáció részeként sajátítanak el. Másrészt a vallásosság társadalomszervező ereje révén, a vallásosság kapcsán szerveződő kapcsolathálózatok azok, melyekben nemcsak a házasságkötéssel kapcsolatos attitűdök pozitívabbak, hanem a hasonló felfogásúakkal való kapcsolatteremtés lehetősége nagyobb, mint az egyébként egyre magányosabb kortársaké. Az adatbázisból a vallásosságról nem tudunk elég árnyalt képet alkotni, így ezek hipotetikus magyarázatok. A vallásosak többnyire vallásos szülők gyermekei, akiknek körében az ép házasságok aránya nagyobb, így az szintén ösztönző erővel hat, hogy nem kudarcos, hanem sikeres projektet látnak maguk előtt megvalósulni (Földházi 2008, Pusztai 2016a).

A fiatal felnőtt korcsoport iskolázottságának házasságkötésre gyakorolt hatásáról is lényeges tények derültek ki elemzésünkéből. Egyértelmű, hogy a magasabb iskolázottság nem csökkenti, hanem inkább kitolja a házasodás időpontját annak ellenére, hogy a felsőfokú tanulmányokat folytatók sokkal elkötelezettebbek a házasság intézménye mellett, mint a többi csoport. Általános jelenség, hogy a hallgatók a párkapcsolatok helyett a felsőoktatási munkájukra koncentrálnak, az alacsony színvonalú hallgatói szolgáltatások és juttatások (házasoknak elérhető kollégiumi férőhelyek hiánya, alacsony összegű ösztöndíj) miatt nem tartják reálisnak a házasságkötést. Azonban a diplomaszerezés után, főként a nők igyekeznek gyors ütemben pótolni a

párkapcsolatok és a házasságkötés terén mutatkozó lemaradást. Ha a házasságkötés és a házasságtervezés esélyét más változókkal összemérve vizsgáljuk, diplomásnak lenni mindkét vonatkozásban esélynövelő tényező, vagyis a felsőoktatási tanulmányok hosszabb távon nem okolhatók a házasságok elmaradásával.

A szülők magas iskolázottságának vizsgálata elgondolkodtató eredményekre vezetett, hiszen a diplomás apákkal rendelkezés támogatja a házasság tervezését, a diplomás anyával rendelkezés viszont a korai házasság ellen hat. Ez arra vall, hogy a diplomás anyák példája azt sugallja a fiataloknak, hogy még mindig nehéz összehangolni a házasságot és a karriert, viszont a diplomás apák példája arra serkenti az egyént, hogy ne maradjon ki a házasság számos prémiumából, amelyek létezését több kutatás is igazolta (Ravanera–Rajulton 2010, Song 2012, Killewald–Gough 2013).

Összességében azonban a házasságkötés esélyét vizsgáló összehasonlító elemzés eredménye szerint a vallásos világkép jelentősen megnöveli a házassági hajlandóságot, még a felsőoktatási továbbtanulás és a magasan kvalifikált szülői minta esetén is. Az is kimutatható, hogy a vallásosságtól és az iskolázottságtól függetlenül a nők előnye ebben a korcsoportban vitathatatlan.

4.4. VALLÁSOSSÁG ÉS GYERMEKNEVELÉS¹²

A családi stabilitás jelentőségét és hatásait vizsgáló kutatások sokféle megközelítésmódja között figyelemre méltó irányt képez a családi kapcsolatokat társadalmi-keforrásként értelmező elmélet. Nem az ősi intézmény tradicionális sikereire, nagy múltjára hivatkozik, s nem is az individuum kibontakozásának korlátozójaként látta azt, hanem olyan kapcsolati erőforrásbázisként tekint rá, mely a családtagok eredményességét, célélérését támogatni képes, s ilyen módon új perspektívából szemléli a család struktúráját. Tanulmányunkban a család gyermeknevelésre koncentráló hatéktívitasából kiindulva hasonlítjuk össze a családstruktúrákat, majd arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen tényezők támogatják a leeffektívebb forma működését. Az intakt családstruktúra fenntartásának esélyét segítő tényezők között a szakirodalom szerint a vallásosság, a vallásos kapcsolathálózathoz tartozás, a vallásgyakorlati homogámia is szerepel. A vallásosság többdimenziós megközelítésére támaszkodva családtípusokat különítettünk el egymástól, majd a családokat megvizsgáltuk a szülői vallásgyakorlat összhangja szempontjából. Nem vallásos homogám, heterogám és vallásgyakorló homogám szülőkkel rendelkező tanulók családjának stabilitását és hatéktívitasát hasonlítottuk össze.

¹² A fejezet egy 2016-ban megjelent tanulmány (Pusztai 2016a) átdolgozott, aktualizált változata.

A család mint társadalmitőke-forrás

A társadalmi tőke fogalmának kialakulását vizsgálva korábbi munkáinkban bemutattuk, hogy már a fogalom kidolgozói is a családra mint közösségi erőforrásokkal rendelkező formációra gondoltak a leggyakrabban az új tőkefogalom megalkotásakor (Loury 1977, Coleman 1988, Pusztai 2009). A Coleman-féle társadalmi tőke nem a státus és a hatalom átörökítését biztosító tőkeforma, mint Bourdieu konfliktuselméleti megközelítést alkalmazó koncepciójában (Bourdieu 1978, Pusztai 2009). Coleman, aki a zárt és erős kapcsolatok értékét hangsúlyozta, a családot kapcsolathálóként interpretálta, s rámutatott azokra a családon belüli kontaktusokra, amelyek képesek új, s jól konvertálható tőkét létrehozni. Oktatáskutatóként elsősorban a gyermekeket vizsgálta, s a család strukturális sértetlenségének, a szülői odafigyelésnek, az együtt eltöltött időnek, a közösen végzett tevékenységeknek az iskolai pályafutásukra gyakorolt pozitív hatásait azonosította a múlt század nyolcvanas éveiben folytatott empirikus kutatásaiban (Coleman 1988, Coleman–Hoffer 1987, Coleman 1997). Nyomában a családi kapcsolatokat társadalmi tőkeként értelmezi több olyan kutatás is, amely a gyermekvállalás és az intakt családi struktúra szülőkre gyakorolt kedvező hatását elemzi. Szülőnek lenni („parenthood effect”) és a házasságban élni („marital status effect”) éppen a kapcsolati beágyazottság miatt jelent erőforrást. Ennek a karrierre, munkára, gazdasági státusra, jólétre, egészségre gyakorolt hatását „married-parenthood premium”-nak nevezik, s a családon belüli kapcsolatok sokirányú jótéteményeivel magyarázzák (Ravanera–Rajulton 2010, Song 2012, Killewald–Gough 2013).

Visszatérve a társadalmi tőke elméletének megalkotójához, Coleman a családi háttér fogalmát fizikai, humán és társas tőkeforrások dimenzióra bontotta. Az előbbi nagyjából-egészében a gazdasági tőkével egyenértékű, az utóbbi „egyén által elsajátított és új cselekvésmódokat lehetővé tevő készségekben és képességekben” testesül meg (Coleman 1988:17). A legfontosabb pillér azonban a személyközi viszonyokban testet öltő társadalmi tőke. Értelmezésében a célok és értékek kölcsönös elfogadása a szoros kapcsolathálóban bizalmat és normabiztonságot hoz létre, magas teljesítményre ösztönöz és védelmet nyújt a deviáns viselkedés ellen. Coleman elsősorban a család stabil, kohézív struktúrájának pozitív hatásaira hívja fel a figyelmet, mint a társadalmi tőke egyik, szemmel látható ismertető jegyére. Ennek minőségét vizsgálja a kontaktusok létezésével, erősségével, melynek egyik mutatója a szülők száma és az egy szülőre jutó gyermekek száma alapján kapott arányszám volt. Amikor Coleman arányszámokkal jellemzi a családokat, érvelésében a közgazdasági logika a jellegadó, mely matematikai könnyörtelenséggel világítja meg a véges erőforrások elosztásának következményeit. A zárt kapcsolatháló (a closure) eszményéhez képest tőkehiányos (egyszülős) formai variánsokat grafikus ábrázolással teszi szemléletessé (Coleman 1997). Ezek az ábrák nemcsak a kapcsolathálózati szemlélet jelentős befolyását igazolják, funkcionalista olvasatban a

zárt kapcsolatháló nem más, mint a társas elvárások, kényszerek közlekedőedénye, amikre nagy szükségünk van. Ez az értelmezés a családi kapcsolatok szerkezete felől azok minőségének irányába kalauzolja a kutatót. A Colemant követő kutatások igyekeztek részletesebben a kapcsolatrendszer formai dimenzióját, s számításba vették, hogy a családok összekapcsolódása milyen támogató faktort jelent (Carbonaro 1998). A családon belüli társadalmi tőke hazai empirikus vizsgálatainak egy része a családstruktúrával, a testvérek számával, sorszámával operacionalizálta a fogalmat (Róbert 2001), más részük a családi kapcsolatok által közvetített értékek és normák, vagyis a társadalmi tőke tartalmi-minőségi megközelítése felé indult el (Pusztai 2004).

A colemani koncepció a kapcsolatok és networkök sajátosságai alapján az érték-közvetítés sikerének esélyét mérlegelte, s megállapította, hogy a kétszülős modell több támogatást, kontrollt, információt ad, s nagyobb hozzáférést biztosít a család egyéb (emberi és fizikai) erőforrásaihoz. Az egyszülős családban a szülő-gyermek arány ugyan matematikailag nem feltétlenül mondható rossznak (pl. egy szülő, egy gyermek), azonban a szülői kontroll bizonytalanabb, a normabiztonság sérülékenyebb ezekben az esetekben. A koncepció rámutat arra is, hogy a kétszülős, egygyermekes családokban a gyermek és a szülők kapcsolata a két szülő kapcsolatának erősségén és stabilitásán múlik. A szülők erős és stabil kapcsolata konzisztens normákat biztosít a családban, de az egyik szülő gyakori távolléte szakadást idézhet elő a kapcsolathálóban. Coleman szerint egy szülő hiánya vagy távolléte szerkezethiányt okoz, amely egyrészt a kevesebb társadalmi kontroll miatt eredményez veszteséget a társadalmi tőkében, másrészt azért, mert az egyedül maradó szülő bizonytalanabban tölti be szerepét (Coleman 1997). Az egyszülős családstruktúra az európai vizsgálatok szerint is egyértelműen negatív hatással van a gyermekek iskolai teljesítményére (Dronkers–Róbert 2004). A családstruktúra matematikai-közgazdasági magyarázatait cáfolni látszik, hogy az újrastrukturált családok több vizsgálat szerint társadalmi tőke tekintetében szerkezethiányosak maradnak (Astone–McLanah 1991). S nemcsak a házastárs jelenléte, hanem a házastársi kapcsolat erőssége is társadalmitőkeforrás (Bukodi 2002).

A szülői jelenlét és hiány vizsgálatára már a társadalmitőke-elmélet születése előtt is volt példa, de ezt általában csak a szülői jövedelemkiesést jelző mutatóként vették számításba (Blau–Duncan 1967), a társadalmitőke-elmélet szerint azonban ez a szülő-gyermek interakció mennyiségén és kommunikációs tartalmán keresztül hat. Ennek többféle tulajdonsága, az interakciók gyakorisága, tartalma, csatornái befolyásolják a társadalmi tőke mennyiségét. A szülő-gyermek kommunikációt magzatorkortól vizsgálva időben behatárolható az iskolai sikertelenség szempontjából legérzékenyebb korszak (az alapfokú tanulmányok megkezdése előtti periódus), emellett az iskoláról folytatott beszélgetések fontos előrejelzői az iskolai kudarc elkerülésének (Jimerson et al. 1997). A társadalmi tőke hatásait ellenőrző támogatáshipotézis szerint a sértetlen családszerkezet több interakciót biztosít a szülők-gyerekek viszony-

latban, s ezáltal ösztönöz sikeres tanulmányi pályafutásra (Meier 1999) sőt, ez a felnőttek tanulmányi karrierjében is megmutatkozik (Engler 2015). A szülő–gyermek interakció fontos kompenzáló erejéről tanúskodik, hogy valóban helytállóan tűnik Coleman azon feltételezése, hogy a szülők anyagi és humán tőkéje nem elégséges feltétele a gyermek sikerének, mert az az erős családi kohézió és a gyakori interakciók nélkül nem képes hasznosulni (Meier 1999, Teachman et al. 1996). Ezek a kutatások igazolták, hogy a szülő–gyermek kontaktusok eredménye a tanuló ambicionálása, a jól-létére gyakorolt pozitív hatás vagy a tanácsadás, információáramlás, a szüleikkel rendszeresen kommunikáló, közös tevékenységeket végző (vásárlás, sport, mozi-, templomlátogatás) tanulók eredményesebbek. A vizsgálatokban ezt egy adott időegység alatti aktuális interakciók mennyiségével és jellegével tesztelik, s számos vizsgálat bizonyítja egyértelmű pozitív hatásukat (Parcel–Dufur 2001, Parcel et al. 2010).

Noha a munkahelytalálás, a munkába állás vonatkozásában a kapcsolatháló irodalma az apák gyenge kapcsolatainak prioritását igazolta vissza (Granovetter 1990), sokáig úgy tűnt, hogy az iskolai sikerrel foglalkozó irodalomban az anya a domináns családi szereplő. Az anya jelenléte és tevékenysége a családi interakciók az egyik leggyakrabban vizsgált témaköre. Már Coleman (1988) első elméleti modelljének publikálása után vitát váltott ki ez a kérdés. Ő a nem házon kívül vagy nem teljes állásban dolgozó anyák gyermekükre való odafigyelésének nagyon hatékony megtérülését mutatta ki a tanuló iskolai eredményeire vonatkozólag, szemben a házon kívül dolgozó magasan kvalifikált anyákkal, akiknek magas humán tőkéje nem térül meg a gyermek pályafutása során, mert nincs alkalma kommunikálni vele. Megjegyezzük, hogy eközben az európai kutatások az anya hiányzó munkaviszonyának negatív hatását regisztrálták, s ezt az alacsony társadalmi státus, a munkanélküliség vagy a nemi alapú diszkrimináció jeleként értelmezték (Dronkers–Róbert 2004). Coleman magyarázata szerint a gyermekekre fordított anyai idő pozitív hatása nemcsak a nagyobb odafigyelés, az időráfordítás egyszerű közgazdasági racionalitásával magyarázható, hanem azzal, hogy az önérdékéről lemondó egyén a társadalmi tőke további hasznát is kitermeli. Az anya gyermekre fordított idejét ritkán vizsgálták, inkább az anya felsőfokú továbbtanulás iránti elvárásaival helyettesítették a modellekben (Ainsworth 2002, Antrop-González et al. 2003). A különböző nemű szülők jelenlétének egyenlő fontosságára vall, hogy a gyermekkel tölthető idő rovására vállalt szülői túlóra vagy pluszmunka a tanuló iskolai kudarcait, magatartási problémáit és alacsonyabb verbális képességeit idézi elő (Parcel–Dufur 2001). Az eredmények újabban az apáknak a családaneyakéhez hasonlóan fontos szerepét húzzák alá a szocializációs folyamatokban (Sigle-Rushton–McLanahan 2004).

A testvéreket is a társadalmi tőke-elmélet állította fókuszba az oktatás- és nevelés-szociológiai vizsgálatokban. Korábban Blau és Duncan (1967) foglalkozási struktúrával foglalkozó művében a testvérek száma, sorszáma, neme és kora is számításba került a státuselérés folyamatában, mások az iskolai teljesítmény magyarázataként

is számításba veszik (Blake 1989). Coleman (1988) a testvérek számát a társadalmi tőke formái mutatójának tekintette, s a szülői odafigyelés, a törődés egy tanulóra jutó egységét igyekezett megjósolni belőlük. Elméleti alapvetéséhez talán nem túl következetesen a testvéreket a korlátozott erőforrásokon (szülői időn, anyagiakon, figyelmen és érzelmeken) osztozó versengő aktoroknak tekintette („dilution hypothesis”), akik korlátozzák egymást a társadalmi tőkéhez való hozzáférésben (Parcel–Dufur 2001). Nem merül fel társadalmi tőke-konceptiója kifejtésekor, hogy a többgyermekes családstruktúrának haszna, hogy több gyermek zárt, egységes normákra alapozott bizalmas kapcsolatával, az iskolára vonatkozó hasznos információk áramoltatásával nagyobb társadalmi tőkét biztosíthat a vizsgált tanulónak, nem beszélve a deviáns magatartásminták távoltartásában nyújtott támogatásról.

Több vizsgálat szerint a testvérek hatása még nem tisztázott, de a többedik gyerek profitálhat a kiépült családi kapcsolatháló erejéből (Meier 1999). A hazai elemzések eredményei több gyermek esetén az extrém helyzetű (legkisebb, legnagyobb) előnyösebb iskolai előmenetelét regisztrálták, ami a versenyelvű megközelítést részben alátámaszthatja, bár úgy is értelmezhetjük, hogy a legkisebb a felhalmozott társadalmi tőkét hasznosítja. A testvér iskolázottsága a szülők iskolai végzettségének hatását le- és felfelé is korrigálhatja. A testvérek iskolázottsága a nők iskolai pályafutására nagyobb hatást gyakorol, mint a férfiakéra (Róbert 2001). Úgy tűnik, az alacsony státusú családokban a testvérek gyengébb iskolai eredményessége elbizonytalanítja a tehetséggondozásba vett tanulót, ezért nem lehet a tanulói karriert a családstruktúrától függetlenül kezelni (Caspi 2011). A testvérek iskolai karrierre gyakorolt hatását jelentős kutatási apparátus vizsgálja. Egyik karakteres eredmény szerint az iskolai előmenetel tekintetében előnyösebb helyzetben vannak az egyiké (Róbert 2001). Más eredmények szerint a testvérkapcsolat az egyik legtartósabb, életre szóló társadalmi tőke-forrás (Gillies–Lucey 2006). Tény, hogy a kapcsolatok világában jobban boldogulnak a többgyermekes családokból származók, sikeresebbek a tanár–diák viszony kialakításában is (Meier 1999), s a serdülőkori barátságok vonatkozásában is, amelynek vizsgálatok felfigyeltek a testvér nélküliek kapcsolat-teremtési nehézségeire (Blake 1989, Diósi 2000).

A vallásgyakorló szülők nevelési kérdésekben felmutatott hatékonyságára az 1980-as évek szektorközi vizsgálatai hívták fel a figyelmet, amelyek igazolták azt a feltevést, hogy hátrányos helyzetű szülők vallási közösségbe tartozása olyan tranzitív kapcsolatokhoz juttatja őket, melyek különlegesen hatékony információs hálózatként és normatudatosságot erősítő tényezőként is működik (Coleman–Hoffer 1987). A családok vallási közösségekbe való beágyazódása megnöveli a gyermeknevelés során mozgósítható erőforrások körét (Wilcox 2004, Mahoney 2010). Krízis esetén vagy egyszülős családban is valószínűleg ezekre az erőforrásokra támaszkodhatnak, s így a szülő vallásossága védőfaktorként tűnik fel (Petts 2012).

A szakirodalom hangsúlyozza, hogy a vallásgyakorló szülők nem tévedhetetlenek, s noha a preferált nevelési értékek tekintetében nagy változatosságot mutathat-

nak felekezetek, vallási irányzatok és vallásosság típusa szerint, elvárásaik meghatározásakor előnyben részesítenek néhány olyan közös gyermeknevelési alapértéket, ami a gyermekek eredményességét segíti az iskolarendszerben és a társadalomban (önfegyelem, agresszivitás és deviáns önpusztítás tilalma) (Bartkowski et al. 2019). Abban is egyetértés mutatkozik, hogy a szülők vallási homogámiája jobban támogatja a gyermeknevelés eredményességét, mint ha a szülőpár között nézeteltérések vannak ezzel kapcsolatban (Bartkowski et al. 2019).

A vallásosság gyermeknevelésre gyakorolt hatását a 2015 tavaszán végzett középiskolás adatfelvétel adatain tanulmányoztuk, melyet az ország három északkeleti megyéjében vettünk fel, tízedik osztályos tanulók körében (N=627). Egy 2006-os kutatásunk eljárását megismételve felekezeti és nem felekezeti iskolapárokkal illesztett mintavételt alkalmaztunk (Pusztai 2009).

Jelen elemzés során arra voltunk kíváncsiak, hogy a család gyermeknevelő funkciójának ellátása, a szülők státusa, a családstruktúra és a vallásosság milyen kapcsolatban állnak egymással. A család gyermeknevelő funkciójának teljesülését kifejező indikátorként tekintettünk a gyermekekre fordított szülői figyelemre. Az ez irányú szülői aktivitás a bevett magyarázatok szerint a szülői státussal függhet össze, vagyis feltehetőleg a magasan iskolázott szülők tudatosan nagyobb figyelemben részesítik gyermeküket. Alternatív magyarázat lehet, hogy a társadalmitőke-elmélet megfontolásai szerint a gyermekekre jutó figyelem mértéke a szülők jelenlététől függ, melyet leginkább a családstruktúra típusa reprezentál. Ebből kiindulva az édesapát és édesanyját is magában foglaló intakt család számítana leginkább előnyösnek. A társadalmi tőkét a családi kapcsolatokban lakozó egységes normákból eredeztető további alternatív koncepció szerint a gyermekbe fektető szülői magatartást jobban támogatja a vallásos normarendszer. Az elemzés második lépésében a két-szülős családtípusok létrejöttét és fennmaradását támogató tényezőket kerestük. A korábbi kutatásokban megerősített hipotézisek (szülői iskolázottság, iskolázottsági homogámia, foglalkoztatottság hatása) mellett azt feltételeztük, hogy a szülői vallásosság védőfaktort jelent a család stabilitása szempontjából akár a családstruktúra intaktságát, akár a családot veszélyeztető konfliktusokat tekintjük. Úgy véltük, a vallásosság bármely formája (individuális vagy közösségi) ellátja ezt a szerepet, mert olyan közös normarendszer elfogadását erősíti meg, amely a házasság és a család megőrzését előíró (preskriptív) normákat is tartalmaz. A homogámia hipotézist megújítva a vallásgyakorlat szerinti homogámia–heterogámia szempontját is teszteltük (nem vallásos homogámia, vallásgyakorlati heterogámia, vallásgyakorlati homogámia eseteit azonosítottunk). Végül azt kívántuk ellenőrizni, hogy a szülői státus hatásától függetlenül létezik-e összefüggés a vallásosság és a családstruktúra között.

Az elemzéshez felhasznált változók a következők voltak: a gyermeknevelési funkció mérésére egy általunk 2006 óta sorozatosan alkalmazott, nyolc ítemes, *szülői törődés* kérdésblokkot választottunk, mellyel a tanulónak a szülői odafigyeléssel

kapcsolatos percepciója ragadható meg (Pusztai 2009). A családi társadalmi tőke egyik értelmezése a formai, szerkezeti sajátosságokból eredeztethető erőforrásokra koncentrál, a másik a tartalmi kérdésekre, a bizalom, az információk és a közös normák területére. A szerkezeti dimenzió megjelenítésekor a családstruktúra változóra támaszkodhatunk (intakt, egyszülős, újrastrukturált és egyéb típus), valamint az ezt veszélyeztető konfliktusokról szóló adatokra (szülők rossz viszonya, szülők különélése). A családi társadalmi tőke tartalmi vonatkozásait a szülők vallásosságával operacionalizáltuk. Több dimenzióban (közösségi, egyéni, szertartásbeli és kapcsolathálózati) mértük, s a rendelkezésre álló adatok gazdagságának köszönhetően vallásgyakorlati típusokat azonosítottunk (nem vallásos, individualizált vallásgyakorlatú, közösségi vallásgyakorlatú), emellett a szülőpárok vallásgyakorlatát is összevetettük a hazai szakirodalomban eddig nem ismert módon, a homogámia mértéke szerinti tipológiát alkotva. A szülői státust a szülők legmagasabb iskolai végzettségi szintjével mértük.

A család gyermeknevelő funkcióját támogató tényezők

Akár a tanuló jövőjébe való befektetésként, akár pszichés fejlődést támogató funkciók működéséért tekintünk a gyermekre fordított szülői figyelemre, vitathatatlan a fontossága. A szülői odafigyelés mértékét bizonyos tevékenységek gyakoriságával operacionalizáltuk, melyek a tanuló és szülei közötti beszélgetések (különválasztva a hétköznapi témákról, politikai, közéleti kérdésekről, valamint a könyvekről, filmekről folytatott diskurzusokat), a házon kívül eltöltött szabadidőről való tájékozódás, a házimunkába való bevonás, a tanárok felkeresése, a közös kulturális programok szervezése, a tanuló barátainak szüleivel való beszélgetés voltak (Pusztai 2009). A szülői odafigyelés mértékének kifejezésére a nyolc változó értékeiből indexet képeztünk, amelynek minimuma 0, maximuma 32, átlaga 19,94 és szórása 4,25. Elemzésünk kiinduló kérdése az volt, hogy vajon a család gyermeknevelő funkciójának kedvező működését milyen tényezők támogatják inkább: a szülők iskolázottságban megtestesülő kulturális tőkéje, a kohézív belső kapcsolathálóból származó strukturális társadalmi tőke vagy az egységes normák, melyek a társadalmi tőke tartalmi vonását jelentik meg. A szakirodalomban általában a kulturális tőke reprodukciójára hivatkozva a szülők magas iskolázottságát tartják a legstabilabb magyarázó tényezőnek (Róbert 2001). A családi társadalmi tőke fentebb idézett elméleti koncepciója szerint a felnövekvő nemzedék tanulmányi pályafutását az egy gyermekre fordított szülői figyelem, törődés támogatja, ami a két édeszülő jelenlétében teljesül a legnagyobb valószínűséggel.

76. táblázat. A szülői odafigyelés mértékének és a szülők iskolázottságának kapcsolata (indexpontok átlagai)

	<i>Apa iskolázottsága NS</i>	<i>Anya iskolázottsága**</i>
Alapfokú	19,71	19,37
Középfokú	20,38	20,21
Felsőfokú	19,88	20,44
Összes	20,02	20,05
N=	585	597

Forrás: Párhuzamosok 2015. Az összefüggés szignifikanciaszintje: ** $p=0,027$.

A szülők iskolázottságának és a szülői odafigyelésnek az összefüggését vizsgálva megállapítottuk, hogy az apa iskolázottsága nem mutat szignifikáns kapcsolatot a szülői törődés percepciójával, vagyis az apák iskolázottsága nem garantálja a szülői feladatok magas színvonalú ellátását. Azonban minél magasabban kvalifikált az anya, annál többet foglalkoznak otthon a tanulóval. Az anyai iskolázottság az apáénál erősebb befolyása megfigyelhető a könyvolvasás és a tanulói jövőtervek tekintetében is (Nagy 1984, Pusztai 2004). A szülők magasabb iskolázottsága a hétköznapi beszélgetések, a könyvekről és filmekről szóló beszélgetések, valamint a közös programok gyakoriságát növeli szignifikánsan. A szülők foglalkoztatottsága nem befolyásolja negatívan az odafigyelés mértékét. Nyilván az iskolázottsággal van összefüggésben az, hogy a munkanélküli szülők – elvileg kötetlenebb időgazdálkodásuk ellenére – nem szentelnek több figyelmet gyermekeiknek. Magyarázatul szolgálhat ezekre a jelenségekre, hogy a magasabban iskolázott, esetleg vezető beosztású apa több időt tölt a munkahelyén, míg a munkanélküliek jelentős része ugyancsak nincs jelen a gyermeke életében. Ha más változók hatását nem vizsgáljuk, a szülői odafigyelés mértékének és az anya iskolázottságának kapcsolata szignifikáns.

A családstruktúra hatása a szülői törődés érzékelésére

A család strukturális típusa több ponton befolyásolja a gyermekekbe fektető szülői tevékenység percepcióját. A vizsgált tanulók 78%-a intakt családban, 10,5%-uk egy-szülős, 8,6%-uk újrastrukturált és 2,8%-uk egyéb családtípusban (pl. nagyszülőnél) nevelkedik. Egy másik kérdésre válaszolva összességében minden negyedik válaszadó (24,3%) számolt be arról, hogy szülei rossz viszonyban vannak egymással, ezekben az esetekben nem tudjuk pontosan azonosítani, hogy ki vesz részt ténylegesen a gyermek nevelésében. A családstruktúrát és a családi problémákat együtt vizsgálva elmondható, hogy a szülők viszonyát az intakt családok bő egyhatodában (16,8%) is rossznak érzékelik a gyerekek, és minden huszadik (5,3%) intakt családban elő-

fordul, hogy megromlott viszonyuk miatt külön élnek a szülők. A családokat terhelő problémák közül komoly arányban fordul elő néhány további: minden negyedik családban lelki betegség, minden ötödikben szegénység, minden hatodikban alkoholizmus, s közelíti az egytizedet az öngyilkosság, a szeretetlen légkör és a munka miatt szétzilált családok aránya. Az intakt családokban az itt felsorolt problémák jóval ritkábban fordulnak elő.

Mivel iskolafenntartó szerint strukturáltuk a mintavételt, itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a vizsgált régióban a funkcionálisan deficitcsaládok felülreprezentáltak jelen a felekezeti iskolákban, ahol a tanulók 74,4%-a érkezik sértetlen családból, miközben az állami iskolákban 79,2%-uk. A felekezeti iskolákban magasabb az egyszülős családokból származók és az egyéb típusú családban felnőők aránya, amelyben a nagyszülők és a nevelőszülők jelennek meg kiegészítő vagy pótló szerepben. A felekezeti iskolák hátrányos helyzetű rétegek felé fordulása, melyről a 2.3. fejezetben részletesen írtunk, a strukturálisan és kulturálisan deficitcsalád-szerkezet miatt hátrányossá vált tanulók nevelésére is kiterjed.

Egyértelműen kiviláglik adatainkból a családstruktúra hatása a törődő szülői magatartás érzékelésére. Az intakt családszerkezetből érkező tanulók kifejezett előnyt élveznek abban a tekintetben, hogy gyakrabban folytatnak velük közéleti témájú beszélgetéseket a szüleik, gyakrabban szerveznek velük együtt családi kulturális programokat, valamint gyakoribb a tanuló barátainak szüleivel való kapcsolattartásuk is. Ezek a tevékenységek a tanuló nézeteit formáló kapcsolathálóokban való erőteljes szülői jelenlét irányába mutatnak. Az újrastrukturált családokban erősebb a célirányos kontrolláló típusú törődés: a többi típushoz képest gyakrabban folytatnak a szülők általános beszélgetéseket gyermekükkel, sűrűbben tájékozódnak a tanuló házon kívül eltöltött szabadidejéről és keresik fel annak tanárait. Az egyszülős családok viszont a gyermekek megítélése szerint mindegyik itt vizsgált tevékenységben az átlag alatt produkálnak, talán a legkisebb a lemaradásuk a házimunkába való bevonás terén.

77. táblázat. A szülői odafigyelés mértéke átlagpontokban az anya és az apa iskolázottsága, valamint családtípus szerinti csoportokban

Családtípus	Apa iskolázottsága			anya iskolázottsága			összes
	alapfokú**	középfokú	felsőfokú	Alapfokú	középfokú	felsőfokú	
Intakt	20,05	20,62	20,11	19,48	20,54	20,77	20,30
Egyszülős	18,60	18,67	19,13	19,16	18,72	18,84	18,84
Újrastrukturált	19,35	21,19	19,82	20,38	20,45	19,64	20,24
Egyéb	15,38	19,80	19,00	15,60	19,50	16,00	17,47
Összes	19,70	20,45	19,92	19,42	20,27	20,41	20,03
N=	222	234	117	166	235	184	603

Az összefüggés szignifikanciaszintje: ** $p < 0,03$.

A családstruktúra hatása a szülők iskolázottságánál jelentősebb különbséget képes maga után vonni a szülői törődés összesített tanulói érzékelésében ($P=0,001$), a szülői odafigyelés indexének értéke az egyszülős és az egyéb családtípusba tartozók esetén jelentősen elmarad az átlagtól. Egyszerre vizsgálva a két erős hatótényezőt, az intakt családok mellett az újrastrukturált típusok jobban funkcionálnak a gyermeknevelésre fordított figyelem szempontjából, ami a társadalmitőke-konceptió szülő-gyermek arányszámokra épülő strukturális verzióját erősíti.

A szülő-gyermek arányokat nemcsak a családtípus, hanem a gyermekszám is befolyásolja, s amennyiben a szülői figyelmet felülről korlátos erőforrásnak tekintjük, ahogy a fentebb említett elmélet alapján felállítható, formai elemekre koncentráció hipotézis sugallja, a nagyobb gyermekszám kedvezőtlenebb helyzetbe hozza a tanulót a szülői figyelem érzékelése tekintetében. Ezért megvizsgáltuk a gyermekszám és a családstruktúra tükrében a szülői törődés alakulását.

78. táblázat. A gyermekek által érzékelt szülői figyelem átlagpontjai a családtípus és a gyermekszám tükrében

	<i>intakt**</i>	<i>egyszülős</i>	<i>újrastrukturált</i>
Egyedüli gyermek	19,53	17,86	23,00
Ketten testvérek	20,88	18,45	20,88
Hárman testvérek	19,83	19,88	19,59
négyen vagy többen testvérek	19,60	19,38	19,00
Összes	20,30	18,84	20,24
N=	461	75	50

Az összefüggés szignifikanciaszintje: ** $p < 0,03$.

Az intakt családok előnye itt is látható. Feltűnő, hogy a gyermekszám növekedésével csak az újrastrukturált családokban érzékelnek egyre kevesebb figyelmet a gyerekek (valószínűleg a nem azonos szülő gyermekével nehezebb megosztani ezen), más-
hol nem áll fenn ilyen fordított arányosság. Lényeges rámutatni, hogy az egyedüli gyermekek nemcsak az egy, hanem a két (sőt, az intakt családokban az ennél több) testvérrel rendelkezőknél is hátrányosabb helyzetben vannak a szülői odafigyelés érzékelése tekintetében. Ez egyrészt a társadalmi tőke strukturális megközelítésének érvényességét kérdőjelezi meg, s arra vall, hogy a szülői figyelem nem csökken a gyermekek számának növekedésével, másrészt az intakt családok hatékonysági előnyére enged következtetni az egyszülős, s némileg az újrastrukturált családokkal szemben.

A családstruktúrának a gyermeknevelő funkciók ellátásának hatékonyságra gyakorolt jelentős befolyását látva arra voltunk kíváncsiak, hogy a szülői törődést képes-e vajon előmozdítani a társadalmi tőke olyan tartalmi sajátossága, mint a szülők vallásossága, s ha igen, annak mely típusa.

A vallásosság mintázatai és hatása

A vallásosság többdimenziós jelenség, amit jelen vizsgálatban a közösségi vallásgyakorlat, a szertartásokban való részvétel, a személyes vallásgyakorlat és a vallásosság szerinti önbesorolás és a vallásos kapcsolathálóba tartozás dimenzióiban mértünk, majd klaszteranalízis segítségével csoportosítottuk a válaszadókat a szülei vallásossága szempontjából. A klaszteranalízishez felhasznált változók a következők voltak: az anya és az apa vallásosságának jellemzése a Tomka-féle ötfokú skálán, az anya és az apa templomba járási gyakorisága, az anya és az apa imádkozásának gyakorisága, az anya és az apa szertartásokban (áldozás, úrvacsorázás stb.) való részvétele, a szülők baráti körének vallásossága. A vallásos szülők aránya a régió vizsgált középis-kolásai körében a Magyar Ifjúság 2012-es vizsgálat adataival összevetve, az országos átlag fölötti (Pusztai 2014, 2015).

A tanulók 54%-át *döntően nem vallásos* szülők nevelik. Ezekben a családokban a nagyszülők között is felül vannak reprezentálva a templomba soha nem járók (a nagyapák fele, a nagymamák kétötöde), az apák fele és az anyák bő kétötöde soha nem jár templomba, a többiek is csak ritkán. A nagyszülők felét, a szülők kétharmadát a gyerekek nem látták imádkozni sem közösen, sem egyénileg. A szülők 40%-át a gyermekeik nem vallásosként, egyötödüket bizonytalanként, másik egyötödüket a maguk módján valamennyire mégis vallásosként definiálják. Tiszta típusok lényegében nem léteznek, egy döntően nem vallásosnak minősíthető klaszteren belül is találunk vallásgyakorlatra utaló jeleket. A képet tovább árnyalja, hogy az édesanyáik között ugyanannyian vannak az egyházasak, mint amennyien a „határozottan nem vallásos, más a meggyőződése” típusba soroltak. Ezeknek a szülőknek a négyötöde nem vesz részt az egyházi szertartásokban, s 60%-uknak inkább nem vallásos a baráti köre, másik egynegyedükről pedig nem tudja a gyermekük, hogy a szülők baráti közt vannak-e vallásosak.

A válaszadók egyötödének szülei *a vallásosságot magánügynek kezelő, privát vallásosságúnak* mondhatók (20,3%). A gyerekek válaszaiban a kérdés diszkrét kezelésének jegyében zajló szocializáció tükröződött. A szülők és a nagyszülők közösségi vallásgyakorlatáról a gyerekek legalább egyharmada nem nyilatkozott, miközben más kérdésekre válaszoltak. A nagymamák fele, a nagyapák bő egyharmada, az anyák 60%-a egyénileg imádkozik, viszont az apákról ebben a tekintetben a gyerekek 60%-a nem tudott vagy nem akart nyilatkozni. Az anyák imádkozásának kérdését diszkrétan kezelők aránya majd egyharmad. Ebben a családtípusban az édesanyák majd kétötöde maga módján vallásos, az apák körében igen jelentős a bizonytalanok aránya, s e típusban magasan felülreprezentált a szülők vallásosságának típusát eltitkolók aránya és a szertartásokban való részvételről sem nyilatkozók aránya. A válaszadók 40%-a nem tudja vagy nem mondja meg, hogy milyen arányban vannak vallásosak a barátai között. Ebben a családtípusban mutatkozik a legnagyobb távolság a szülők vallásgyakorlatában, az anyák egyhetede rendszeres templomba járó (az apák közül

lényegében senki), az anyák kétharmadáról és az apák negyedéről tudják a tanulók, hogy imádkoznak, az anyák egyötödét, az apák egyhuzadát vélik egyházasnak. Összességében ez a típus emlékeztet legjobban a társadalmi méretű individualizáció hatásainak nyomát viselő magányos útkeresőkre (Luckmann 1996, Davie 2002).

Mindössze a gyerekek egynegyede (25,7%) került a *vallásos szülőpárok által* fejlesztett klaszterbe. Ezekben a családokban a nagyszülők és az apák bő fele, az anyák majd háromnegyede gyakori templomba járó. Az anyák háromnegyede, a nagymamák fele-kétharmada, az apák fele, a nagyapák kétötöde imádkozó, s a családok egyötödében a közös családi ima is szokás. Az apák 40%-át, az anyák 60%-át az egyház tanítása szerint vallásosnak tartják a gyerekek, s további egyharmadukat a maga módján vallásosnak. Ebben a szülőcsoportban az apák négyötöde és az anyák kilenczede rendszeresen részt vesz az egyházi szertartásokban, s kétharmaduknál a szülők baráti körében is többségben vannak a vallásosak.

Az elemzés során megállapítottuk, hogy a közösségi vallásgyakorlással rendelkező szülők három területen szignifikánsan aktívabbak a többiekénél: gyakrabban tájékozódnak a tanuló házon kívül eltöltött szabadidejéről, intenzívebben vonják be a tanulót a házi munkába, s sűrűbben szerveznek közös családi kulturális programokat. Az inkább nem vallásos szülők aktivitásában lemaradnak a közösségi vallásgyakorlók mögött, de teljesítményük megelőzi az kereső, individuális vallásosságú szülőkéét. A szülők vallásosságának hatása összességében szignifikáns ($P=0,008$) kapcsolatot mutat a szülői törődéssel, a legkevesebb odafigyelést a döntően kereső, individualizálódott vallásgyakorlással rendelkező szülők gyermekei érzékelik (19,6). Átlag fölötti figyelemben egyedül a közösségi vallásgyakorlók gyermekei részesülnek (20,8).

A táblázat adatai azt mutatják, hogy a családstruktúra nagyobb hatással van a gyermekevelő funkció ellátására, mint a vallásgyakorlat. Azonban feltűnő, hogy a közösségi vallásgyakorlással rendelkező családokban igen ritkán fordultak elő nem intakt családok, miközben az individualizálódott vallásosságú szülők mind a család-

79. táblázat. A családstruktúra és a szülői vallásosság hatása a szülői odafigyelés átlagpontjainak alakulására

	<i>inkább nem vallásos</i>	<i>legfeljebb privát vallásosságú</i>	<i>közösségi vallás- gyakorlatú</i>	<i>összes</i>
Intakt	20,04	20,01	20,90	20,30
Egyszülős	18,68	18,12	(21,30)	18,84
Újrastrukturált	20,00	21,20	(20,00)	20,24
Egyéb	18,08	(14,50)	(17,00)	17,47
Összes	19,80	19,61	20,82	20,03
N=	330	116	157	603

Az összefüggés szignifikanciaszintje: $p=0,000$. A zárójelben levő adatok tíz vagy tíznél alacsonyabb elemszám alapján születtek.

struktúra, mind a gyermekekre fordított figyelem szempontjából hátrányban vannak. Ezért megvizsgáltuk, hogy a vallásosság vajon milyen családstruktúra kialakítását és fenntartását támogatja jobban.

A vallásosság típusa és a család stabilitása

Elemzésünkben a vallásosságot társadalmitőke-forrásként értelmeztük, s megvizsgáltuk, milyen összefüggés mutatkozik a családstruktúra, a családszerkezetet veszélyeztető konfliktusok és a szülők vallásossága között. Össztársadalmi viszonylatban a családszerkezetet veszélyeztető konfliktusok és a válás gyakoriságát az életkor, az iskolai végzettség és a házasfelek képzettségi homogámiája egyaránt befolyásolja. A magasabb iskolai végzettség – különösen a felsőfokú – egészen 45 éves korig védőfaktoraként funkcionál a válás ellen, s a korcsoportban a magasabb végzettségű és homogám iskolázottságú párok, valamint a foglalkoztatottak kevésbé hajlamosak a válásra (KSH 2014).

Jelen mintában a családtípus és a szülői iskolázottság között nincs szignifikáns összefüggés. Az egyszülős családokban élők a magasabban kvalifikáltak körében vannak enyhe többségben, az újrastrukturált családokban élők az alacsonyabban kvalifikált nők között vannak némi többségben. A rossz viszonyban élés és a rossz viszony miatti különélés szintén nem mutat jellegzetes összefüggést a szülői iskolázottsággal. Ebben a mintában a vizsgált jelenségek nem függenek össze szignifikánsan a szülői iskolázottság szerinti homogámiával sem.

A vallásosság és a válás összefüggését elsősorban a felekezeti hovatartozás, a felekezeti homogámia tükrében vizsgálták (De Graaf–Kalmijn 2006, Lehrer 2009). A kutatások megállapítják, hogy a felekezeti homogámia és a vallásos affiliáció egyértelműen csökkenti a válási hajlandóságot (De Graaf–Kalmijn 2006, Lehrer 2009, Földházi 2008, 2012). A vallásgyakorlat többdimenziós mérésének eredményeképpen lehetőségünk van megvizsgálni, hogy a szülői vallásgyakorlat típusa mutat-e összefüggést a családstruktúrával.

80. táblázat. A családstruktúra a szülők vallásossága szerinti csoportokban

	<i>inkább nem vallásos</i>	<i>privát vallásosságú</i>	<i>Közösségi vallásosságú</i>
Intakt	73,6%	68,1%	88,5%
Egyszülős	12,1%	21,6%	6,4%
Újrastrukturált	10,6%	8,6%	3,2%
Egyéb	3,6%	1,7%	1,9%
N=	330	116	157

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Az összefüggés szignifikanciaszintje: 0,000.

Az adatok szerint a szülők vallásossága jelentősen befolyásolja a család stabilitásának valószínűségét, az összefüggés erős, szignifikáns. Az inkább nem vallásos szülők körében a közösségi vallásgyakorlattal rendelkezőkhöz képest 15 százalékponttal alacsonyabb az intakt családok aránya, viszont kétszer nagyobb az egyszülős és háromszor magasabb az újrastrukturált családokban élők aránya. A kereső vagy erősen privatizálódott vallásossággal jellemezhető szülőpárok körében a legalacsonyabb, mindössze kétharmadnyi az intakt családszerkezetben élők aránya, s bő kétszer annyi az újrastrukturált családban élők aránya. Erősen felülreprezentált, az átlagnál majd kétszer, a közösségi vallásgyakorlóknál bő háromszor gyakoribb ebben a típusban az egyszülős családok aránya.

Elgondolkodtató, hogy a kereső vagy privát vallásosságú egyszülős családok fenntartói nemcsak a szülői feladatokban nem tudnak osztozni senkivel, hanem a vallásgyakorlatnak is legfeljebb egy alkalmi, individualizált módját választották, így nem tudják kihasználni az egyik leghatékonyabb családon kívüli társadalmi-tőke-forrást, amit a vallási közösségek nyújthatnak (Pusztai 2009). A közösségi vallásgyakorló szülők által kormányzott családok körében viszont kiemelkedően magas az intakt családokban élők aránya. Köztük a mintaátlagnak mindössze a fele az egyszülős és kevesebb mint fele az újrastrukturált családokban élők.

Mivel a családtípus statikus mutatója a család stabilitásának, s akár azt is gyaníthatnánk, hogy egyes kategóriákban a szülők tradicionalizmusa súlyos konfliktusokat fedhet el, egy másik, ennél dinamikusabb mutatót is mérlegre tettünk, hogy megvizsgáljuk a vallásgyakorlat és a családi stabilitás kapcsolatát.

A válaszadók dinamikus és a statikusabb családinstabilitás-mutatók szerinti elrendeződése egybevágtott egymással. A család stabilitását veszélyeztető, tanulók által észlelt konfliktusok az individuális vallásosságú szülőpároknál fordulnak elő a leggyakrabban, az inkább nem vallásos pároknál átlagos mértékben, a közösségi vallásgyakorlatú szülőpárok körében viszont ezek előfordulása jóval ritkább. A közösségi

81. táblázat. A családszerkezetet veszélyeztető konfliktusok a szülők vallásossága szerinti csoportokban

	<i>inkább nem vallásos</i>	<i>privát vallásosságú</i>	<i>közösségi vallásosságú</i>
szülők rossz viszonya egymással***	26,5%	30,8%	14,7%
nem fordul elő ilyen	73,5%	69,2%	85,3%
szülők különélése rossz viszony miatt**	15,4%	25,0%	7,6%
nem fordul elő ilyen	84,6%	75,0%	92,4%
N=	336	117	156

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Az összefüggés szignifikanciaszintje: *** p=0,000, ** p<0,03.

vallásgyakorlatú szülők körében fele akkora arányú volt a rossz viszony miatti különélés előfordulása, mint a teljes mintában, a rossz viszony gyakorisága pedig az átlagnak mindössze kétötöde. Ennek alapján úgy tűnik, hogy válaszadóink körében az iskolai végzettségénél, a házaspár képzettségi homogámiájánál és a foglalkoztatottságnál a vallásosság sokkal inkább befolyásolja a családstruktúra és a család-szerkezetet veszélyeztető konfliktusok változásait, mégpedig egyértelműen a közösségi vallásgyakorlattal jellemezhető szülőpárok által kormányzott családokban élő gyermekek tesznek szert ebben a tekintetben előnyös helyzetre. Figyelemre méltó, hogy a privatizálódott vallásosságú szülőpárok családi stabilitása elmarad a nem vallásosakétól.

A szülőpár vallásosság szerinti homogámiája

A családokat megvizsgáltuk a szülői vallásgyakorlat összhangja szempontjából is, mivel a házaspár homogámiája általában fontos szempont a házasságok stabilitásával foglalkozó elemzésekben. A vallásosság területén a felekezeti homogámia hatásának elemzésén túl általában nem merészkednek a kutatók, mi azonban a legmarkánsabb vallásgyakorlati dimenziók tekintetében vetettük össze a szülők magatartását.

Leginkább a nem vallásos családokban élő szülők vallásgyakorlati mutatói harmonizálnak: a személyes vallásgyakorlat tekintetében teljesen egységesek, a templomba járás és szertartásokban való részvétel is egységes, a családok négyötödében egyik szülő sem jár templomba és egyikük sem vesz részt szertartásokban. Az ideartozó családok bő kilenctizede viselkedik teljesen homogám módon.

A privát vallásosságú típusban a személyes vallásgyakorlat szempontjából csak a szülők fele cselekszik összehangoltan, a családok másik felében a házaspár egymástól eltérően viselkednek. A közösségi vallásgyakorlattal kapcsolatos magatartás valamivel egységesebb, a családok 84%-ában semelyik szülő sem jár templomba. A családok több mint háromnegyedében (77%) cselekszik összehangoltan a két szülő a szertartásokban való részvétel tekintetében (60%-ban semelyikük nem vesz részt, míg 17%-ukban mindkettő). E típusban a legalacsonyabb szintű a homogámia.

A közösséghez kötődő vallásgyakorlattal rendelkező családokban a szülőpárok mind a közösségi, mind a személyes vallásgyakorlat tekintetében nagyjából 70%-ban egységesek. Minden második családban mindketten imádkoznak, és rendszeresen járnak templomba, a családok egyötödében pedig egységesek abban, hogy vagy a közösségi vagy a személyes vallásgyakorlatot mellőzik, így csak kevesebb mint egyharmaduknál mutatkozik diszharmonia a vallásgyakorlat tekintetében. A szülők 77%-a egységesen vesz részt a szertartásokban és 7%-uk nem vesz részt, ezen a téren tehát a családok mindössze 16%-ában viselkednek diszharmonikusan. A homogámia tehát ebben a körben IS viszonylag magas.

Ennek alapján megállapítható, hogy vallásgyakorlat vonatkozásában a nem vallásosak tűnnek a leginkább egységesnek, a privát vallásosságúak pedig a legkevésbé homogámnak. A közösségi vallásgyakorlattal jellemezhetők a homogámia–heterogámia tengelyen a két pólus között állnak. A kérdés azonban nyitva maradt abban a tekintetben, hogy a vallásgyakorlati aktivitás vagy a homogámia támogatja inkább a család stabilitását. A tanulók szüleinek vallásgyakorlati homogámiáját vizsgálva létrehoztunk egy indexet, melyben a szülők közösségi, személyes és szertartásbeli vallásgyakorlatát összegeztük egyenként, majd a két szülő vallásgyakorlati pontszámának egymástól mért távolsága alapján három kategóriába soroltuk a szülőket: nem vallásgyakorló homogám (45,3%), heterogám (33,8%) és vallásgyakorló homogám (20,9%).

82. táblázat. A vallásgyakorlati homogámia és a családszerkezet összefüggései

	<i>nem vallásos homogám</i>	<i>heterogám</i>	<i>vallásos homogám</i>
intakt	71,6%	73,7%	91,3%
egyszülős	14,8%	14,1%	4,7%
újrastrukturált	9,6%	9,8%	3,1%
egyéb	4,1%	2,4%	0,8%
N=	271	205	127

Az aláhúzva közölt értékek arra utalnak, hogy a táblázat azon cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi véletlen elrendeződés esetén várható lett volna. Ahol az összefüggés szignifikáns, csillaggal jelöltük a felülreprezentált cellákat. Az összefüggés szignifikanciaszintje: 0,002.

A szülők rossz viszonya szempontjából összehasonlítva a típusokat, a homogám nem vallásosak és a vallásgyakorlat szempontjából heterogám párok mutatnak kedvezőtlenebb képet, ezekben a családokban a gyerekek több mint egynegyede tapasztalt ilyen problémát. A homogám vallásosak gyermekei közül csak majdnem minden nyolcadik tanuló (13,5%) jelezte ezt. A megromlott házastársi viszony miatti különélés a homogám nem vallásosak és a vallásgyakorlat szempontjából heterogám párok egyhatodánál fordult elő, a vallásos homogámok gyermekei feleannyian (7,9%) tapasztaltak ilyet.

Megvizsgáltuk, hogy a szülők iskolázottságának és vallásgyakorlati típusának tényezői összehasonlításban hogyan hatnak a család stabilitására. Két többlépcsős logisztikus regresszióelemzést végeztünk a fenti változók bevonásával. A függő változó az intakt családtípus volt. Az első modellben a szülők iskolázottsága mellett a vallásgyakorlat típusa szerepelt, a másodikban a szülők iskolázottsága mellett a vallásgyakorlati homogámiája.

Megállapítottuk, hogy az apa magas iskolázottsága nem, az anyáé viszont döntő mértékben növeli a család stabilitásának esélyét, s ez a kontrollváltozók hatására is határozottan pozitív marad. A vallásosság típusainak összehasonlításakor azt tapasztaltuk, hogy e tényezők közül leginkább a család közösségi vallásgyakorlata

83. táblázat. Az intakt családdal rendelkezés esélyhányadosai a logisztikus regresszió elemzésben (Exp. B-k)

I.	1	2	3
Diplomás apa	0,725	0,657	0,635
Diplomás anya	1,718**	1,642**	1,621**
Közösségi vallásgyakorlatú szülők		2,821***	2,502***
Privát vallásosságú szülők			0,648**
Konstans	2,546	2,117	2,421
II.			
Diplomás apa	0,725	0,727	0,666
Diplomás anya	1,718**	1,719**	1,638**
Homogám nem vallásos		0,612**	0,864
Homogám vallásos			3,088***
Konstans	2,546	3,222***	2,351***

A Wald statisztika szignifikanciája: *** p=0,000, ** p<0,01.

növeli az intakt családban való felnövekedés esélyét, ha a referenciaváltozó a nem vallásos szülőtípus. Az adatok arra vallanak, hogy az individualizált vallásgyakorlatú párok kapcsolata szignifikánsan nagyobb instabilitásának van kitéve.

A vallásgyakorlati homogámia befolyását is összevetettük a szülői iskolázottság hatásával. A vallásgyakorlat szempontjából heterogám szülőkhöz viszonyítva a nem vallásos homogámia nem erősíti a család épségének esélyét, viszont a vallásgyakorló homogámiának pozitív hatása van. Ez a hatás (3,088) erősebbnek bizonyul, mint a közösségi vallásgyakorlaté (2,502).

A vallásgyakorlati homogámia hatása jelen elemzésben a család gyermeknevelő funkciói szempontjából került az érdeklődés középpontjába. Kérdés, hogy a szülői

84. táblázat. A szülői iskolázottság, a vallásgyakorlati homogámia és a családszerkezet hatása a gyermekekkel való törődés érzékelésére (Exp. B-k)

	1	2	3	4
Diplomás apa	0,860	0,858	0,857	0,822
Diplomás anya	1,496*	1,506*	1,508*	1,460
Egyszülős családszerkezet		0,840	0,852	0,909
Újrastrukturált		1,082	1,096	1,168
Homogám nem vallásos			0,869	1,049
Homogám vallásos				1,627*
Konstans	0,527***	0,534***	0,483***	0,471***

A Wald statisztika szignifikanciája: *** p=0,000, * p<0,05.

törődést érzékelő gyermekek milyen családokban nőnek fel. A lehetséges támogató tényezőket, a szülői iskolázottságot, a családszerkezetet és a vallásgyakorlati homogámiát egy modellbe rendezve összehasonlítottuk.

Azt tapasztaltuk, hogy ahhoz, hogy a gyermek a szülői törődés jótéteményeit élvezők felső harmadába kerüljön, a magas anyai iskolázottság jelentősen tud segíteni minden családtípusban, a többi iskolázottsági szintnél az anyai iskolázottság sem számít szignifikáns hatótényezőnek. A kontrollváltozók hatásának kiszűrése után a családszerkezeti típusok hatékonysága közötti különbség nem szignifikáns. A homogám vallásos családi környezet változójának bevonása után a diplomásanya-változó már nem bír szignifikáns hatással, vagyis az anya iskolázottsága önmagában nem garancia arra, hogy a gyermekek szülői törődést fognak érzékelni. Az elméletalkotó felhívta erre a figyelmet, amikor rámutatott arra, hogy a szülői kvalifikáltság csak akkor hasznosul a gyermeknevelésben, ha társadalmi tőkével párosul (Coleman 1988). Az elemzés szerint a szülők homogám vallásossága viszont másfélszeresére növeli az esélyét annak, hogy a gyermek úgy érezze, maximális szülői odafigyelésben van része.

Összegzés

Ebben a fejezetben egyrészt a család gyermeknevelő funkcióját támogató tényezőket vizsgáltuk. A családi erőforrásokat a Coleman által kidolgozott társadalmitőke-konceptió szerint értelmeztük, amely a családra kapcsolathálóként tekint. A családon belüli társadalmi tőke formai és tartalmi dimenzióit különböztettük meg. Az előbbit a kapcsolatok szerkezetéből, az utóbbit a kapcsolathálóban honos normarendszerekből származtattuk. Az elemzések azt mutatták, hogy a szülői figyelem érzékelését a szülők iskolázottságánál határozottabban alakítja a családtípus, minden szülői iskolázottsági csoportban jobban funkcionálnak gyermeknevelésre fordított figyelem szempontjából az intakt és az újrastrukturált családok. A gyermekszám hatásának elemzése ismét az intakt családok hatékonysági előnyére enged következtetni a többi családtípussal (egyszülős, újrastrukturált, egyéb) szemben.

Megvizsgáltuk továbbá, hogy a szülői törődést képes-e erősíteni a szülők vallásossága. A vallástípusok közötti összehasonlítás azt mutatta, hogy a közösségi vallásgyakorlattal rendelkező szülők három mutató szerint szignifikánsan aktívabb szülők a többiekénél. Amikor a gyermeknevelés számára előnyösebb családi jellemzők után kutattunk, azt tapasztaltuk, hogy ez nem függ a szülői iskolázottságtól.

A tényezők egymásra gyakorolt hatásának kiszűrése után megállapítottuk, hogy az anyai iskolázottság mellett a közösségi vallásgyakorlat és a szülők homogén vallásossága növeli a család stabilitásának valószínűségét. A család stabilitásának megőrzésében a vallásossággal összefüggő mutatók önálló és jelentős hatására derült fény. A család gyermeknevelésre koncentrálnak effektivitásának esélyét növelő tényezőket

is egymás kontrollja alatt vizsgáltuk meg. Az egyik legfontosabb megállapítás, hogy a szülő magas szintű iskolázottsága önmagában nem garantálja, hogy a gyermeknevelés minőségi lesz, ehhez még szükség van családon belüli társadalmi tőkére. A másik, könyvünk témája szempontjából lényeges eredmény, hogy a vallásos szülők tevékenysége révén függetlenül a szülők iskolázottságától és a családszerkezettől, jelentős esély van arra, hogy a gyermekeinek kiemelkedő szülői törődést érzékeljen. A szülők vallásossága tehát önmagában is létező tényező, amely támogatja a minőségi gyermeknevelést.

Tanulságok

Könyvünk a vallásos nevelést oktatási és társadalmi összefüggésrendszerben vizsgálja. A vallásos nevelést nem egyszerűsítjük le a valláspedagógia tervezett, tantermi és extrakurrikuláris alkalmaira, hiszen tudjuk, hogy a nevelés döntően nem tervezett, hanem spontán folyamatok, szociális tanulás útján megy végbe. Ezért a vallásos nevelést szélesebb értelemben, szocializációs folyamatként értelmezzük. Az első fejezetben összegeztük a vallási transzmisszióval foglalkozó kutatások tapasztalatait. A vallási szocializáció fogalmát vizsgálva elmozdultunk annak hagyományos, rekonstrukciós interpretációjától, modernebb, konstruktivista jelenséggént tekintünk rá, s ezt a nézetünket egy széleskörű kvalitatív kutatás eredményeivel támasztjuk alá. A kutatási tapasztalatok alapján az a következtetés is levonható, hogy a vallási nézetek sokszínűségével jellemezhető társadalmi környezetben a vallási szocializáció eredményének vizsgálata nem szűkíthető le néhány, sztenderdizált eszközökkel mérhető performatív mutatóra. Pontosabban megragadható olyan tényezőkben, melyek közelebb állnak a konzekvenciális dimenzióhoz, amikor a valóságosság habitust formáló, teljesítményre ösztönző és védőfaktor hatása nyilvánul meg.

A vallási szocializáció különleges terepei a felekezeti iskolák, melyek Magyarországon az államosításukat követő, több évtizedes diszkrimináció után az ezredfordulóra az iskolarendszer elfogadott szektorát alkotják. Egyöntetű és manifeszt céljuk, hogy egyrészt nyilvánvalóan vallási-világnézeti nevelést, másrészt jó minőségű oktatást kínáljanak vertikálisan egymásra épülő és területileg általánosan elérhető felekezeti intézményhálózatokban. A felekezeti szektor bővülése a 2000-es évek közepén elkezdődött, majd a 2010-es évek elején újabb lendületet kapott. Az 1990-es években lezajló expanziójukkal szemben ennek a bővülési hullámnak a kezdeményezője egyre inkább az oktatási kormányzat volt, az állami fenntartásban működő iskolarendszerrel kapcsolatos problémák allokálása céljából. A kormányzati szándék fogadókészséggel találkozott, mivel a felekezeti fenntartók a pontszerű intézményfejlesztések korszaka után egy rendszerré integrálható hálózat működtetésében érdekeltek. Határozottan kitapintható a felekezetek iskolahálózatának rendszerré szerveződése és szakmai-pedagógiai centralizációja. Az intézményhálózatok

bővítésének leghangsúlyosabb területei az ország keleti és északi térségében vannak. A 2010-es évek egyik legfontosabb jelensége a felekezeti intézmények szisztematikus odafordulása a hátrányosabb helyzetű régiók és tanulói-hallgatói rétegek felé, ami minden oktatási szinten megfigyelhető.

Ha azt állítjuk, hogy az utóbbi évtized oktatáskutatása újra felfedezte a pedagógust, akkor érdemes rámutatni, hogy a felekezeti oktatásügy kutatói pedig az egyházi intézmények tantestületeinek rendkívüli szocializációs potenciálját fedezték fel. A tantestületi társadalmi tőke pedagógiai hozzáadott értéket teremtő működését más szektorokban is tetten lehet érni, azonban szektorközi összehasonlításban egyedi tőkefajta a pedagógusok vallási, spirituális tőkéje, mely speciális társadalmi tőkévé szerveződik, s az a típusa legértékesebb, ami a tantestületben kialakuló kohézív kapcsolathálóra tud épülni. A nevelési elvek és koncepciók sokféleségével jellemezhető korunkban erre építve konszenzusos ember- és jövőkép, valamint egy világos magatartási normarendszer kialakítására van esély, ami az iskolai munka hatékonyságát megsokszorozza. Kutatásaink az intergenerációs és az intragenerációs tantestületi társadalmi tőke tanulói eredményességre gyakorolt hatásának hatéktivitását mutatták. Az elvártnál magasabb teljesítményt nyújtó iskolák tantestületeinek jellemzője, hogy többdimenziós nevelőmunkát céloznak meg. Az oktatási intézmények lényeges hatásgyakorló tényezője tehát az intézményben együttműködők által alkotott emergens struktúra, az iskola körül felépülő intergenerációs network, melyben egy hatékony szakmai értelmező közösség alakul ki. A pedagógusok identitásrepresentációit tanulmányozva operatív, aktualizált szakmai és vallási-felekezeti identitás megnyilvánulások elemzése alapján egy felekezet különböző intézményeinek munkatársai között is sokféle törésvonal volt kimutatható, melyek sorában nem elhanyagolható az iskola szektorhoz kerülése szerinti új vagy régebbi iskolák között fennálló különbség. Az elemzés rámutatott, hogy a felekezeti intézmények tanárai, tanítói és óvopedagógusai számára speciális szakmai felkészülés szükséges, amely az aktuális pedagógusképzésben nem valósul meg.

A felekezetek iskolahálózatának bővülése nemcsak a pedagógustársadalom arculatát alakította át, hanem a tanulótársadalomét is. A második fejezet harmadik részében a felekezeti oktatási intézmények rekrutációjának alakulására koncentráltunk. Az ezen a területen lezajlott jelentős változások ellenére az oktatáskutatók és a közvélemény egy része, nem ismerve az egyházi iskolák változatos társadalmát, még a mai napig is a felekezeti iskolák szelektív, elit jellegét emlegeti. A kvalitatív, iskola közeli kutatások jellemzően inkább képesek feltárni a felekezeti iskolák társadalmának sajátosságait. A nem megfelelően érzékeny vagy felületesen használt kvantitatív adatbázisok félrevezetőek lehetnek, mert néhány kiragadott társadalmi státusmutatóra fókuszálnak, s ennek alapján próbálják megérteni a tanulók intézmények és szektorok közötti eltéréseit. Ilyenkor az objektivitásba vetett hit redukcionista társadalom- és iskolaképet eredményez. Mivel a felekezeti iskolák felvállalják, hogy az oktatás mellett vallási szocializációs küldetésük is van, ezért a vallásosság mutatói

nyilván relevánsak a felekezeti oktatással foglalkozó elemzésekben, s ezek nélkül nem lehetséges érvényes képet alkotni a tanulók társadalmi háttéréről sem.

Kutatásunkban a vallásosságra vonatkozó adatokat olyan nominális tényezőcsoportnak tekintjük, amely a társadalmi státusmutatók vertikális struktúrájában kimutatható graduális különbségeket képes tovább árnyalni. Ulrick Beck szerint túl vagyunk „a renden és osztályon”, s ez a nevelésszociológiára is érvényes. Kizárólag ilyen módon lehet alapos, többdimenziós képet rajzolni az iskolafelhasználók társadalmának erről a szegmenséről. Ennek segítségével egyértelművé válik, hogy a felekezeti iskolák esetén az iskolaválasztók magatartása nem értelmezhető, ha kizárólag a célracionális modellben, amely csak a tervezett társadalmi mobilitás és a későbbi karrier érdekstruktúráival tud operálni, hanem számolni kell az értékrationális döntés lehetőségével. A nevelésszociológia egyik alapvető törvényszerűsége, hogy az iskolaválasztók az értékrendek sokféleségét és konfliktusait tapasztalva olyan iskolát választanak, amelyben feltevéseik szerint a gyermekeik a családi szocializációs közeghez leginkább hasonló kultúrával találkozhatnak. A felekezeti iskolaválasztás esetén célracionális, társadalmi mobilitásra vonatkozó ambíciók és a vallásos világ-és emberképre épülő nevelés preferálásának koegzisztenciájával találkozunk. Ezért a társadalom oktatási magatartásának teljes meg nem értésére vallanak az olyan megállapítások, hogy a felekezeti iskolák azáltal válnak szelektívvé, hogy a fenntartó felekezet értékrendjére épül az iskolakultúrájuk.

Elemzésünk a felekezeti iskolaválasztók néhány alapvető, megkerülhetetlen tulajdonságát tárta fel. Kutatásainkkal egyrészt a felekezeti iskolákkal kapcsolatos *társadalmi szelekciós* hipotézis vizsgálatához járultunk hozzá. A vallási változások egyik, néhány évtizede már érzékelhető vonulatának eredményeképpen az egyik karakteres miliőben, amiből a diákok egy jelentős része érkezik az egyházi iskolákba, a vallásosság és az iskolázottság erősen és pozitív irányban összefügg egymással, vagyis minél iskolázottabbak, annál vallásosabbak a szüleik. A többváltozós elemzés alapján megállapítottuk, hogy az otthoni vallásos nevelés önmagában több mint négyszeresére növeli a felekezeti iskolaválasztás esélyét, s így a szülők iskolázottságánál jóval erősebben befolyásolja az iskolaválasztást. Ennek alapján nem erősíthető meg az a feltevés, hogy a felekezeti iskolákat a magas státusú csoportok használják az alacsony státusúaktól való szeparálódás céljából. A fővárosi közegben, ahol a nézetek pluralizmusát explicitebben élük meg a családok, ott a szektorválasztás társadalmilag és világnézetileg is még erősebben polarizált iskolafelhasználói kört hoz létre. Az egyházi iskolás fővárosiak *négyszer* annyian kaptak vallásos nevelést, mint a nem egyházi iskolások, miközben vidéken ez a különbség csupán szűk kétszeres. Vidéken a különböző szektorokhoz tartozó szülők társadalmi státusa kevésbé különbözik, azonban a vallásosságuk gyökeresen eltérő.

A felekezeti iskolások társadalmát csak néhány státusmutató alapján vizsgáló szerzők fogalmazták meg a másik közkeletű, ún. *kimenekítés hipotézist*, mely arra épül, hogy a vidéki, alacsony státusú közegekből a legalacsonyabb státusúaktól csak

egy árnyalatnyival kedvezőbb helyzetűek mentik ki gyermeküket a felekezeti iskolába, hogy ne kelljen a legalacsonyabb státusúakkal azonos intézménybe járniuk. A felekezeti iskolát választó másik karakteres csoport az ország hátrányosabb helyzetű régióiban élő átlagosnál alacsonyabb státusúak köre. Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy az egyházi iskolák iránt érdeklődő alacsony státusú vidékiek jó része vallásos identitású, vallását egyéni vagy közösségi formában gyakorló, s a vallásos nevelést fontos és értelmes vállalásnak tekintő szülők gyermeke. Vagyis az iskola-választás célja nem egyfajta elit iskoláztatás érdekében történik, hanem elsősorban a családi szocializációval összhangot mutató iskolakultúra preferálása miatt.

A hosszú távú tapasztalatokat összegző elemzésünk azt mutatta, hogy a két szektorhoz tartozó szülőkör iskolázottságát összehasonlítva a felekezeti iskolás tapasztalattal bírók mindössze enyhe iskolázottsági fölényben vannak. A fővárosban, ahol a népesség általában is iskolázottabb, az iskolázottság szektorközi különbségei is szignifikánsan magasabbak. A család szocializációs funkcióinak működésével kapcsolatos alapvető törvényszerűség érvényesül, amikor az értékrendek erős diverzitásával jellemezhető közegben a vallásos orientációjú szülők határozottabb iskolaválasztási döntésre kényszerülnek.

Miközben a vallásos nevelést fontosnak tartó szülők aránya folyamatosan csökken a magyar társadalomban, a vallásosság a magas iskolázottság intellektuális előnyével összefonódva jelentős humántőke-forrássá vált. A magyarországi vallási változás egyik legfontosabb iránya a társadalom hagyományosan vallásos, alacsonyabb státusú rétegeiben lezajló eltávolodás a vallásosságtól, miközben a magasabb státusúak körében egyre határozottabb vallásosság iránti elkötelezettség tapintható ki. Visszaszorulóban van a tradicionális közösségekben spontán átörökített, választást nem igénylő, rutinszerűen működtetett vallásosság, mely a társadalom széles tömegeit érintette, s egy szűkebb körre korlátozódó, tudatosan felvállalt, modernebb, individuumcentrikus, intellektuális kihívást jelentő vallásosságról beszélhetünk.

Az otthoni vallásos nevelésben részesült, de utána nem egyházi iskolai közegbe került fiatalok szülei közül majd minden második alacsony iskolázottságú. Vagyis ezek a fiatalok a szüleiktől hagyományos, rutinok révén spontán továbbadott s a modern világ komplexitása közben nem üzemeltethető vallásosságot örököltek, de ez nem esett át intellektuális előkészítő munkán, ez magyarázza, hogy ezekben a rétegekben a vallásosság tovább csökken.

A regionális adatok arról vallanak, hogy az egyházi iskola társadalma az elmúlt három évtizedben valóban átalakult, a szülők körében a diplomások és az érettségizettek aránya nagyjából megegyezik a különböző szektorokban. Miközben tíz év alatt csökkent a vallásosak aránya az alacsonyabb státusúak körében, a hátrányosabb helyzetű keleti régióban a vallásosság szerinti szektorközi különbségek még mindig jelentősek, az egyház tanítása szerint vallásosnak mondott szülők kétszer-háromszor annyian vannak, a maguk módján vallásos szülők gyermekei pedig egyharmaddal többen vannak a felekezeti szektorban.

A szakképzés és az általános iskolák felekezeti rendszere kiépülőben van. Az expandáló egyházi szakképzésben felülreprezentáltak jelen a nem vallásos, alacsony státusú családokból érkező tanulók. A felekezeti szakközépiskolások mind az állami, mind a magán és alapítványi szakközépiskolás tanulóknál alacsonyabb státusú családból érkeznek, de mivel az Országos Kompetenciamérés adatbázisai nem tartalmazzak adatokat arról, hogy hogyan alakul a szülők és a diákok vallásossága, milyen szellemben nevelik otthon a gyermekeket, így a felekezeti iskolások társadalmi háttérének egyik központi dimenzióját nem tudjuk hozzákapcsolni a szülői iskolázottság és a családi státus adatanyagához.

A második fejezet negyedik részében a tanulók társadalmi összetétele és tanulmányi eredményessége tükrében vizsgáljuk az iskolarendszer szektorainak a diákokra gyakorolt hatásait. Az a kérdés, hogy az egyes szektorokhoz való tartozás módosítja-e a családi háttér és az iskolai mobilitás között fennálló törvényszerűen szoros összefüggést. Az egyházi intézményekben nevelkedők összehasonlításban magasabb teljesítményt nyújtanak számos tanulmányi eredményességi mutató szerint (nyelvvizsgák, továbbtanulás, egyetemre való bejutás, diplomaszerezés). Az oktatás általános, szektorfüggetlen sajátossága, hogy a szülő iskolázottságával párhuzamosan nő a nyelvvizsgálók, továbbtanulók, felsőoktatásba jutók és diplomát szerzők aránya. Azonban a hosszabb periódus adatainak vizsgálata azt mutatta, minden szülői iskolázottsági szint szerinti csoportban eredményesebbek az egyházi intézményekhez kötődők, s a különbség az alap- és a középfokú végzettségű szülők gyermekei körében szignifikáns. A hátrányos helyzetű régiókból és a falvakból érkezők közül az egyházi szektorból kikerültek többen szereznek nyelvvizsgát, többen tanultak tovább és többen szereztek diplomát, mint társaik.

Felülvizsgáltuk azt a feltevést, hogy az egyházi iskolát magasan iskolázott szülők gyermekei használják karriercéljaik elérésére. Az adatok azt mutatják, hogy azonos társadalmi és demográfiai háttérű tanulók közül az egyházi iskolába járóknak másfélszer, kétszer akkora esélye van eredményesnek lenni, mint a nem egyházi szektor tanulóinak. A szektor-hatás, az intézményi hozzájárulás jelentős. A többváltozós elemzésből az is kiderült, hogy az inkább nem vallásosak számára is esélynövelő tud lenni a felekezeti szektor. Az utóbbi negyedszázadban az egyházi intézményben töltött évek, iskolai szinttől, a demográfiai és státustényezőktől, valamint az egyén vallásosságától függetlenül növelni tudták a tanulmányi eredményesség esélyét a nyelvvizsgaszerezés, a továbbtanulás, a felsőoktatásba jutás és diplomaszerezés tekintetében.

Az egyházi iskola vallási szocializációs hatását vizsgálva megállapítottuk, hogy a vallásos nevelésben részesült tanulók jóval nagyobb arányban lesznek vagy maradnak egyházas vallásosságúak a felekezeti iskolákban, mint ha nem jártak volna ilyen intézménybe. Az otthoni és az iskolai vallásos szellemű nevelésben egyaránt részesült fiatalok a konzervatív értékeket preferálják, s emellett kisebb részben a posztmaterialis értékeket. A felekezeti iskolába járt fiatalok közös vonása, hogy

inkább elutasítják az újmaterialis értékeket, amelynek fókuszában a hatalom és az anyagiak elérése áll.

A preferált munkaértékek között az egyházi iskolások közösségi és individuális értékeket szignifikánsan gyakrabban említettek, azonban a fiatalok szektorfüggetlenül kimagasló gyakorisággal említették a jó fizetést, mint vágyott munkahely legfontosabb jellemzőjét. Noha a kérdezés technikája alapvetően eltért a korábbiaktól, figyelemre méltó változás az anyagiak előtérbe kerülése a felekezeti iskolások körében is, akik korábban altruista munkaértékeket helyeztek előtérbe, s az anyagi szempontokat indifferensnek tekintették. Az anyagi természetű elvárások mindkét szektorban ugyanolyan eminensen fontosak, a felekezeti szektorban a közösségi értékek (a munka társadalmilag hasznos legyen, kellemes társaságban folyjon és a magánélettel összeegyeztethető legyen) mellé felzárkózott egy ambiciózus, vezetői vagy karriercentrikus aspiráció (jó előrejutási lehetőségek, önálló kezdeményezés lehetősége, döntések meghozatala). Vagyis teret követelt magának az altruista munkaértékek összefonódása a karriercentrikus, vezetői értékekkel. A karriercentrikus aspirációt a vallásosság és az iskolázottság egyforma erősen támogatja, a munka társadalmi hasznosságának preferálását pedig egyértelműen a vallásosság inspirálja.

Regionális, határon átnyúló kutatásaink szerint a felekezeti iskolákban végzett pedagógushallgatók tradicionális közösségi nevelési értékeket preferálnak. A pályán való beválást prediktorainak a pálya melletti elkötelezettséget, a külcsoportokkal szembeni toleranciát és a munkafelfogást tekintettük. A felekezeti középiskolából érkezők valamivel kevesebben terveznek pályaelhagyást, a külcsoportokkal szemben az átlagosnál elfogadóbbak. A pedagógusképzés felekezeti középiskolákból érkező hallgatói munkaértékek tekintetében az altruista és az élményközpontú vonásokat részesítik előnyben a karrierközpontúság elutasítása mellett.

A harmadik fejezetben a felsőoktatás és a vallási szocializáció összefüggéseit vizsgáltuk három keresztmetszeti képben, melyek közül az első az ezredfordulón, a második az új évezred első évtizedének végén, s a harmadik pedig a második évtized végének jellegzetes problémára fókuszál. A közép-kelet-európai térség felekezeti felsőoktatási intézményeinek helyzetét a rendszerváltás társadalmi és kulturális folyamatainak, az expanziót követő szervezeti változásoknak, a térség felekezeti és vallási dinamikájának, valamint az utóbbi évtizedek felsőoktatási korszakváltásainak ismeretében lehet megérteni. Háromféle teoretikus értelmező dimenzió alapján alkottuk meg az elemzési szempontokat, egyrészt statisztikai-jogi, másrészt oktatáspolitikai, harmadrészt szervezeti elemzésre építettünk. A kutatáshoz mintául szolgált, hogy a nemzetközi és hazai szakirodalomban az új intézmények keletkezéséről és felsőoktatási rendszerbeli helykeresését a szervezeti történetek (organizational saga) elemzésével vizsgálják, s ezt az eljárást Benne és Dee a felekezeti felsőoktatási intézmények körében is alkalmazták, így egyrészt a felekezeti felsőoktatási intézmények keletkezéstörténeteit vettük elemzés alá. A felsőoktatási erőterbe való illeszkedés modellezésére a Clark-féle háromszög modell kibővítését javasoltuk, ahol az

állami, akadémiai és piaci erőközpontok mellett a szintén speciális értékrenddel és elvárásokkal rendelkező felekezeti pólust is szerepeltettük, s az individuális és lokális szereplők érdekcsoportjait magukban foglaló Marginson és Rhoades-féle modellekre is támaszkodtunk, így a különböző stakeholderok oldaláról is megvizsgáltuk a keletkezéstörténeteket. Az intézményi terepkutatásaink legfontosabb eredménye, hogy az felekezeti felsőoktatási intézmények számos közös vonás mellett sok tekintetben markánsan egyéni arculatot mutatnak. A különböző közép- és kelet-európai felekezeti felsőoktatási intézmények létrejöttében nagyjából ugyanazok az aktorok játszottak szerepet, azonban ezek szerepe nem mutat egységes mintázatot. A legváltozatosabb képet a kormányzati szereplő magatartása mutatta. Az új felekezeti felsőoktatási intézmények környezetét a gazdasági-társadalmi fejlettség tekintetében alacsonyabb státus, az intézményalapító felekezet átlagosnál erősebb jelenléte, általában élénk vallásgyakorlat, a középiskolás korcsoport relatíve jelentősebb aránya és a felsőoktatási intézményhálózat nem elég sűrű szerkezete jellemezte. Az államhatárok többszöri átrendeződése miatt a vizsgált intézmények a nemzeti és a vallási identitásőrzést egyaránt feladatuknak tartják. A felekezeti jellegből adódó tanítás érhető tetten a többi etnikum és nemzeti közösség irányában kinyilvánított konstruktív és toleráns attitűdökben.

Az intézmények a hallgatókkal való személyes törődésnek a nem felekezeti intézményeknél jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. Noha az intézmények küldetésnyilatkozatai sok hasonló mozzanatot tartalmaznak, melyek között a leggyakrabban az értékátadás, a lelki fejlődés és az oktatás egyenrangú megítélése, a felekezeti hagyomány és a szolgáltni kívánt közösség intézményenként egyedi megközelítésben kerülnek említésre. Az intézményekben a vallási tartalmak közvetítésének informális és formális csatornái működnek, a hallgatók a kötelező tárgyak és a felkínált extrakurrikuláris lehetőségek széles skálájával találkozhatnak.

A modern, plurális felsőoktatás működésének harmadik évtizedében a demográfiai hullámvölgy, az expanzió csillapodása és az erős versenyhelyzet miatt a magyarországi egyházi felsőoktatási intézmények képzési kezdeményezései nagy aktivitásról, dinamikus és határozott fejlesztési koncepciókról árulkodnak. A képzési irányok fejlesztéséből az intézményi jövőkép és küldetés egyértelműen kiolvasható. A többkarú egyházi egyetemek amellet kötelezték el magukat, hogy a világi egyetemek erős versenytársaiként folytatják munkájukat, döntően világi pályákra készítenek fel, széles, sőt bővülő képzési palettával működnek. Az eredendően hittudományi intézmények képzésre vonatkozó jövőterveiből az olvasható ki, hogy miközben dinamikus szűkítik képzési kínálatukat, küldetésük fő iránya a bővülő egyházi fenntartású intézményrendszer társadalmi válaszadó képességének gazdagítása.

A harmadik fejezet második részében a felekezeti felsőoktatási intézmények eredményességét kívántuk vizsgálni. A képzésterületi és regionális sajátosságok figyelembe vétele nélkül nem lehet elvégezni egy ilyen összehasonlítást, így a pedagógusképzési területet választottuk, s egy regionális pedagógusminta adatait elemezve

az alumnusok jellemzőit és eredményességét vetettük össze. Megállapítottuk, hogy a felekezeti pedagógusképzésből kikerülők az alapfokon tanítók körében felülreprezentáltak, összhangban azzal, hogy a felekezeti pedagógusképző intézmények intézménykínálata az alapfokú képzésre felkészítő pályákon hangsúlyosabb. A nagy felekezeti egyetemek, melyek szaktanárok képzését is vállalják, csak a fővárosban vannak, s az ott végzettek ritkábban térnek vissza a régióba. A felekezeti szellemiségű képzési struktúra regionális hiányosságaival is magyarázható, hogy a felekezeti felsőoktatásban diplomát szerző pedagógusok valamivel alacsonyabb arányban rendelkeznek szakvizsgával. A felekezeti és az állami pedagógusképzésben végzettek között nem mutatkozott szignifikáns különbség a pedagógusok szüleinek legmagasabb iskolai végzettsége tekintetében, s miközben lényegében ugyanolyan anyagi státusuk van, a felekezeti pedagógusképzés alumnusai kedvezőbben ítélik meg helyzetüket.

A pálya megtartó ereje (retenció) tekintetében mutatkozó különbségek a felekezeti pedagógusképzés alumnusainak pályán maradás melletti szignifikánsan erősebb elkötelezettségében nyilvánult meg. Az iskolafenntartó szektor iránti lojalitás tekintetében számottevő, azonban az állami szektorénál gyengébb és messze nem kizárólagos kötődés tapasztalható a felekezeti pedagógusképzés alumnusainál. Az intézményhez való kötődés – összehasonlításban – kiemelkedően magas a felekezeti pedagógusképzésben végzettek körében.

A két pedagógusképző szektor alumnusai karakteres eltérést mutattak a munkájuk során kiemelten fontosnak tartott feladatok tekintetében. A felekezeti fenntartású pedagógusképzésben végzettek kiemelkedően fontosnak tartják a kollégákkal és az iskolai közösséggel való szakmai együttműködést, valamint kiterjesztett szerepmóddel mellett köteleződtek el. Szintén fontosabbnak tartották a tanulást segítő osztálytermi rend kialakítását, a diákok személyes problémáinak megismerését és kulturális tudatosságának kialakítását, valamint a szabadidős tevékenységek szervezését. A felekezeti intézményekben végzett pedagógusok sajátos arculatot mutattak a tradicionális közösségi és társas együttműködési értékek kombinált preferálásában is, ami az önzetlenség és a hűség átlagosnál jóval magasabbra értékelésével járt. Összegezve megállapító, hogy a felekezeti intézmények markáns arculattal rendelkező pedagógus pályaszocializáció terepeiként szolgálnak.

A hallgatók vallási szocializációja azonban nem csak a felekezeti felsőoktatási intézményekben megy végbe. A nem egyházi fenntartású intézményekbe járó hallgatók vallási-spirituális éréseinek jelentős időszaka zajlik az egyetemi évek alatt. A valósággyakorló hallgatókról ellentmondásos kép él a szakirodalomban, mert a vallásos közösségeikhez való kötődés gyakran rizikóforrásként jelenik meg a kutatásokban mint olyan erő, amelyik a tanulmányoktól és a diplomaszerezéstől elfordítja a hallgatót. A bolognai szerkezetváltás utáni első (2008–2010) hallgatókat és a 2015-ben tanulmányokat folytatókat vizsgáltuk meg abból a szempontból, hogy hogyan hat a vallásosságuk az intézményi beágyazottságukra. A vizsgált határ menti, multikon-

fesszionális hallgatótársadalomban a vallásgyakorló hallgatók aránya magas, s bár az egymásra következő hallgatói kohorszokban a határon túliaknál is gyengülő vallásosságot tapasztalunk, a felsőoktatási évek alatt a hallgatók vallásossága erősödik. A vallásgyakorló hallgatók, bár hátrányosabb társadalmi státusúak, a beágyazódás eredményessége tekintetében nincsenek lemaradva, ellenkezőleg, a vallási közösséghez tartozóknak sikerült legerősebben integrálódni az intézményük tanulmányi és társas közegébe. A vallásos csoportba tartozók kiemelkedően elkötelezettek a felsőoktatási részvétel tudásgyarapítási célja mellett, a szellemi gazdagodást előtérbe helyező célértelmezést a vallásosság minden dimenziója támogatja. A közösségi tagság, főként a kisközösséghez tartozás az alapképzésben támogatja legerősebben ezt a teljesítményre ösztönző célértelmezést, a mesterképzésben a közösségi hatás csökken, s a személyes vallásgyakorlat befolyása erősebb. A vallásosság támogatja a kötelező feladatokon túli többletmunka vállalását is. Az eredmények eléréséhez a közösségi vallásgyakorlat inspiráló ereje szükséges, különösen a tanulmányok elején.

A 2010-es évek közepének felsőoktatásában, amikor a lemorzsolódás mértéke fenyegetővé vált, ismét megvizsgáltuk a vallásos közösségi tagságnak a hallgató diplomaszerezésére gyakorolt hatását (Pusztai et al. 2019b). Megállapítható volt, hogy a vallásgyakorló hallgatók aránya jelentős, de a vallásosság mentén szerveződő tagság külső szervezetek felé vonzza a hallgatót. A hallgatók majd egyharmada tagja egyházi, felekezeti szervezetnek, vallásos kisközösségeknek, ifjúsági köröknek, de a felsőoktatási intézményeken kívül majdnem ötször annyian kapcsolódnak szervezetekhez, mint a felsőoktatási intézményen belül. Az elemzés azt mutatta, hogy az intézményen kívüli egyházi, felekezeti szervezetek, vallásos kisközösségek, ifjúsági egyesületek tagjainak több esélye van diplomát szerezni, mint az intézményen belüli szervezetekhez kötődőknek. A lemorzsolódott egykori hallgatók körében egyértelműen alacsony arányú volt bármilyen vallásosság mentén szerveződő közösséghez tartozás, s az egyetemen kívüli vallási közösségek tagjainak nagyobb az esélye, hogy az átlagnál perzisztensebb hallgatók közé kerüljenek. A vallásos közösségszerveződésben rejlő potenciál azonban kihasználatlan marad, mert a közösségi vallásgyakorlat egyetemi kampuszokon szervezhető formáinak vonzása visszafogott, így sokkal több hallgató veszi igénybe ezeket a közösségi tevékenységeket az egyetemen kívül.

A harmadik fejezet negyedik részében a felsőoktatási korcsoporthoz tartozó fiatalok várható társadalmi mobilitását befolyásoló tényezőket kerestük. A korcsoport előtt hazai viszonylatban példa nélküli lehetőségek nyíltak meg a felsőoktatás bővülésével. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a kapcsolati mezőben elérhetőek-e számukra a vertikális és a területi egyenlőtlenségeket kompenzáló erőforrások. A kapcsolati erőter vizsgált elemei önálló hatótényezőnek bizonyultak, s a családi státusok egyenlőtlenségeit enyhítették. A fiatalok három csoportja különült el egymástól vallásos networkökhöz való kapcsolódás szempontjából. A vallásosságtól

elzárt kapcsolathálójú a fiatalok majd háromnegyede, akik nem kaptak vallásos nevelést, és lényegében nem tartanak kapcsolatot a vallásos közösségekkel, noha egyharmaduk vallásosnak mondja magát. A vallásos referenciacsoporttal rendelkezők döntően vallásos nevelést kaptak, spirituális vonatkozásban nyitottak, kétharmaduk a maga módján vallásosnak mondja magát, nagyon ritkán látogatnak el vallásos közösségbe. A vallásos kapcsolatháló aktív tagjai közösségi vallásgyakorlók (8%). Mindnyájan vallásos nevelést kaptak, határozottan hisznek Istenben, felerészben egyházasnak, felerészben maga módján vallásosnak mondják magukat, s szorosan beletartoznak a vallásosakból álló kapcsolathálóba.

A nyitott networkkel rendelkező csoport a felsőoktatásba való bejutás és diploma-szerzés tekintetében alig különbözik a vallásosaktól elzárt csoporttól, addig a szoros, vallásgyakorló háló tagjai szignifikánsan jobban teljesítenek. A továbbtanulási tervek tekintetében a vallásos kapcsolatokkal és referenciacsoporttal rendelkezők és a vallásosakkal nem érintkezők között húzódik meg, míg a munkahely megtalálásához a vallásos kapcsolatháló segíti jobban a fiatalt. Összességében tehát a vallásos kapcsolathálózathoz eltérően viszonyuló csoportokban jelentős különbségek mutathatók ki eredményesség tekintetében. Az eredményesség szülői iskolázottság mentén mutatkozó eltérései a vallásosaktól elzárkózók körében nagyon erősek. A vallásos referenciacsoporttal rendelkezők körében a szülők iskolázottsága szerinti egyenlőtlenségek léteznek, de szelídebbek. A vallásos kapcsolatháló tagjainál pedig tovább csökken a társadalmi státus szerinti egyenlőtlenség. Egyértelmű, hogy az alap és középfokú végzettségű szülők gyermekeinek eredményességi mutatói a vallásos referenciacsoporttal rendelkezők és a vallásos kapcsolathálókhoz tartozók körében jóval kedvezőbbek, mint a vallásosaktól elzártak körében.

A kemény társadalmi státusmutatók kontrollja alapján a vallásos networkhöz tartozás szignifikáns, önálló hatótényező marad. A felsőoktatási tanulmányok elkezdésének esélyére nézve jelentős és pozitív hatása van, több mint másfélszeres esélye van elkezdeni a felsőfokú tanulmányokat a nem vallásgyakorló társához képest. A megfelelő állás megtalálása tekintetében valamivel gyengébb, de pozitív, önálló esélynövelő tényező, a további tanulás igényére viszont nem hat. Összességében azonban a vallásosság a legfontosabb kemény társadalmi státusmutatók kontrollja szerint számottevő pozitív hatást gyakorolt a felsőoktatási karrierre.

A könyv negyedik nagy fejezete azt vizsgálja, hogy a vallásosság milyen hatással van a fiatalok döntéseire, magatartására, életterveik megvalósítására. Olyan kérdéskörökben vizsgálódtunk, amelyekkel kapcsolatban a modern, plurális társadalom számos csoportja másként foglal állást, de a vallásosak közösségeiben konszenzusos, preskriptív normáknak számítanak. Önkéntes közösségbe tartozni, egy fogyatékos személyt segíteni, megházasodni, gyermeket vállalni és értékteremtő módon nevelni ebben az értelemben kívánatos tevékenység.

A fejezet első részében a felsőoktatás hallgatóinak formális vagy informális csoportban, szervezetben való önkéntes közösségi tagságát vizsgáltuk. A részvételi haj-

landóságot támogató szocializációs ágensek azonosítására törekedtünk, s választ kerestünk arra a kérdésre, hogy a vallásos alapokon nem álló önkéntes szervezeti bekapcsolódást elősegíti-e a vallásosság valamely formája. A legalább egy egyesülethez, szervezethez tartozók aránya a határ menti összehasonlító mintában kifejezetten magas még akkor is, ha a vallásosság mentén szerveződő önkéntes tagságot ettől elkülönítjük. Így is a hallgatók fele tagja valamelyik civil szerveződésnek. A kisebbségi állampolgári léttel összességében jelentősebb civil aktivitás jár. A hallgatók önként vállalt közösségi részvétele igen változatos. Ám a civil közéleti orientációk nem a politikai–nem politikai tipológia mentén rendeződnek össze, hanem a kooperatív–kompetitív törésvonalak mentén, s nem is a többségi–kisebbségi dichotómia szerint mutatkoznak különbségek. A kisebb lélekszámú kisebbségi közösségekben az önkéntes csoporttagság kooperatív arculata erősödött meg. A fogyasztói kapitalizmus nyomait régebben magukon viselő térségekben gyengébb a személyes részvételi aktivitás, a hallgatók passzívabbak, kevesebben és kevesebb szervezetbe kapcsolódnak be, még az infokommunikációs technológiák előnyeit sem sikerül jobban kiaknázni a kapcsolatteremtésben.

A társadalmi státus és a civil aktivitás összefüggése részben megerősíthető, hiszen a magasabb iskolázottságú apák gyermekei és a magaskultúrához kötődők aktívabbak, de más társadalmi státusmutató nem hat a civil aktivitásukra.

A vallási változások hatására az egyházak helyi közösségeiben való részvétel lényegében önkéntes, civil aktivitásnak számít. A helyi vallási közösség nem képez zárt struktúrát, benne különböző társadalmi helyzetűek kooperálhatnak, hisz a bekerülést demográfiai és egyéb szűrők nem nehezítik, sőt felekezettől és vallási szocializációtól függetlenül bárki részt vehet a tevékenységükben. Rájuk is jellemző, hogy a tagok közreműködése révén a kapcsolatteremtési potenciált megsokszorozzák. A vallásosság kapcsán nemcsak nagy kiterjedésű gyenge kapcsolathálók veszik körül az egyént, hanem kisebb, összetartó közösségek, bázisközösségek, közös világnézetten alapuló bizalmas barátságok. Az elemzés során arra a kérdésre is kerestük a választ, hogy vajon a vallásosság támogatja-e a további civil aktivitást. Az eredmények szerint a vallásosok bármely mutató szerint mérve többen kötődnek további önkéntes közösségekhez.

A többváltozós elemzés azt mutatta, hogy a vallásosság lényeges befolyásoló tényező marad az összes háttérváltozó kontrollja alatt is. A vallásos identitás szignifikáns, enyhe pozitív hatást gyakorol az önkéntes közösséghez csatlakozás esélyére, az egyházas vallásosság, a személyes vallásgyakorlat és a közösségi bekapcsolódás befolyása erősebb. Az összes bevont változó közül a vallásos barátok egyértelmű szignifikáns pozitív, támogató hatása a legerősebb, ami s a vallásosság közösségi formáinak esélynövelő befolyására utal.

A negyedik fejezet második részében öt ország magyar hallgatóinak adatait elemeztük abból a szempontból, hogy milyen tényezők befolyásolják a felsőoktatási hallgatók viszonyulását fogyatékkal élő hallgatótársaikhoz. A társadalmi tá-

volság skála itemeit a hallgatói életre adaptálva vizsgáltuk. Összességében a hallgatók körében a fogyatékosok a második leginkább elutasított csoport. A fogyatékos társakkal kapcsolatban kialakult attitűd magyarázatát keresve a tényezők három csoportját tekintettük át, a demográfiai és a társadalmi státus tényezőket, valamint vallásosságukat. Az állampolgárság befolyásolta, a kisebbségi csoportokhoz tartozás növelte a fogyatékosokkal élők iránt érzett szolidaritást. A válaszadó neme, a szülők iskolázottsága és a településtípus nem differenciálták az inkluzív szemlélet kialakulásának valószínűségét, a szerényebb anyagi helyzetűek viszont szignifikánsan elfogadóbbak voltak, mert a küzdelmes élet alkalmasabbá tesz a szolidaritás megélésére.

Az elemzés megerősítette a vallásos értékrend, a vallásosság számos indikátorának jótékony hatását az inkluzív szemlélet kialakulására is. A vallásgyakorló hallgatói csoporton belül a kizárólag személyes vallásgyakorlatúak és társas részvétellel kombinált személyes vallásgyakorlatúak típusait különítettük el. Minden második válaszadó tartozott az alapvetően nem vallásgyakorló típushoz, s a hallgatók másik fele kétféle típusba volt sorolható. Egyharmaduk vallásossága erős közösségi jellegű, a nagyobb és a kisebb közösségekbe is tartozott. A hallgatók majd egyharmada jellegzetesen individuális vallásgyakorló, akiknek vallásgyakorlata lényegében egyedül imádkozásban merült ki. Többváltozós elemzésben, a szocio-demográfiai változók kontrollja alatt is összevetettük a vallásosság mutatóinak befolyását az inkluzív szemléletre. Az Allport-hipotézissel szemben, mely szerint a közösségi vallásgyakorlókat a külscsoportokat elutasító attitűd jellemzi, az eredmények azt mutatták, hogy a komplex, egyszerre individuális és erősen társas kapcsolathálóba ágyazott vallásgyakorlat az, amelyik a leginkább képes támogatni a befogadó szemléletet. Az Allport-hipotézissel ellentétben éppen a tisztán személyes, individuális vallásgyakorlás az, ami önmagában nem segíti elő az inkluzív attitűdöt.

A negyedik fejezet harmadik része abból a problémából indul ki, hogy a fiatal felnőttek körében kisebbségben vannak a párkapcsolatban vagy házasságban élők. Mivel a vallásosság a komplex életcélokat és világlátást meghatározó egyik legbefolyásosabb tényezőként ismert, megvizsgáltuk a házasságkötési hajlandóságra gyakorolt hatását. Mind a magukat az egyház tanítása szerint vallásosnak tartók, mind pedig a maguk módján vallásosak körében szignifikánsan nagyobb arányban fordulnak elő a házások, az élettársi kapcsolatban élők és a párkapcsolattal rendelkezők is. A fiatalokat az inkább vallásosak (egyházas és maga módján vallásos) és az inkább nem vallásosak (bizonytalanok és a nem vallásosak) csoportjaira bontottuk, s összehasonlítottuk a párkapcsolati magatartásukat. Az inkább vallásos csoportban szignifikánsan kevesebb volt az egyedülálló. A vallásos önazonosság jelentősen megnöveli az élettársi vagy házassági viszony esélyét, a vallásosak 16,6%-a házasságban él, miközben a nem vallásosoknak 9,8%-a. A párkapcsolati hajlandóság két mutatóját (együtt élő és a házasság) a vallásosak és a nem vallásosak körében korévek szerint vizsgáltuk, az inkább vallásosak kifejezett és folyamatos házasságkötési előnyét azonosítottuk. A magukat

vallásosnak mondók ugyanolyan gyakran számoltak be arról, hogy éltek már korábban élettársi kapcsolatban. A jövőben a fiatalok kétharmada szeretne megházasodni, a vallásosak közül szignifikánsan többen. A vallásosak majd egyharmada gyermekvállalást tervez a következő három évben, a nem vallásosak negyede.

Az adatok között sajátos feszültségre bukkantunk, mivel egyrészt a szülők megemelkedett társadalmi státusa és a saját felsőoktatási tanulmányok mellett csökken a házassági hajlandóság, másrészt a vallásosak szívesebben házasodnak, harmadrészt viszont a vallásosak között növekszik a magas státusúak aránya is. Ezért összemértük a változók egymásra gyakorolt hatását, s azt tapasztaltuk, hogy a szülők magas iskolázottsága szignifikánsan csökkenti a 29 éves kor előtti házasságkötés esélyét, viszont a diplomával rendelkezés önmagában jelentős, szignifikáns pozitív hatást gyakorol a házasságkötésre, majdnem megkétszerezi a házasságkötés esélyét. A vallásosság hatása önálló tényező és egyértelműen pozitív irányba mozdítja el a házasságkötés esélyét, s összességében az eredményesen lezárt felsőfokú tanulmányok és a vallásosság egyaránt növeli a házasságban élés esélyét.

A vallásosság jótékony hatását egyrészt a párkapcsolati normákról alkotott tradicionális felfogás magyarázza, amit a vallásos világgéppel rendelkezők a vallási szocializáció részeként sajátítanak el. Másrészt a vallásosság társadalomszervező ereje révén, a vallásosság körül szerveződő kapcsolathálózatokban nemcsak a házasságkötéssel kapcsolatos attitűdök pozitívabbak, hanem a hasonló felfogásúakkal való kapcsolatteremtés lehetősége is nagyobb.

Az utolsó fejezetben a család gyermeknevelő funkcióját támogató tényezőket vizsgáltuk. Egy kelet-magyarországi vizsgálat adatai alapján megállapítottuk, hogy az intakt és az újrastrukturált családok a szülők iskolázottságától függetlenül jobban funkcionálnak gyermeknevelésre fordított figyelem szempontjából, mint az egyszülőös családforma. Megvizsgáltuk, hogy a szülői törődést képes-e erősíteni a szülők vallásossága. A vallástípusok közötti összehasonlítás azt mutatta, hogy a közösségi vallásgyakorlattal rendelkező szülők három területen szignifikánsan aktívabbak a többiekénél, de a családstruktúra nagyobb hatással van a gyermeknevelő funkció ellátására, mint a vallásgyakorlat. A családstruktúrának a gyermeknevelő funkciók ellátásának hatékonyságra gyakorolt jelentős befolyását látva, a gyermeknevelés számára előnyösebb családstruktúrák kialakulását valószínűsítő tényezőket kerestük. A stabil családstruktúra esélyét nem növeli a szülői iskolázottság, az iskolázottsági homogámia és a foglalkoztatottság sem. A szülők vallásossága viszont jelentősen befolyásolja az intakt családtípusnak és a család stabilitásának valószínűségét. A közösségi vallásgyakorlattal bírók kiemelkedően stabil családszerkezetben élnek, és a család stabilitását veszélyeztető konfliktusok is feleakkora arányban fordulnak elő náluk.

A vallásosság tehát az iskolai végzettségénél, a házasfelek képzettségi homogámijánál és a foglalkoztatottságnál határozottabban támogatja a család stabilitását. A privatizálódott vallásosságú szülőpárok kapcsolati stabilitása nemcsak a közössé-

gi vallásgyakorlókétől, hanem a nem vallásosakétól is elmarad. A vallásosság hatását újszerű megközelítésben, a szülői vallásgyakorlat homogámiája szerint is vizsgáltuk, s a vallásgyakorló homogám párok családja stabilitásának előnyére bukkantunk. A család gyermeknevelésre koncentrálo effektivitását a szülők vallási homogámiája a szülői iskolázottságnál jobban támogatja.

Könyvünk a nevelésszociológiai kutatások azon irányához tartozik, amelyek mind az oktatás, mind a társadalom egydimenziós szemléletén való túllépést segítik elő. Kutatásaink kezdetén, az 1990-es években, az oktatáskutatás hazai szakirodalmának egyik vonulata az oktatási rendszerben való előrehaladás és teljesítmény társadalmi meghatározottságával érvelve kizárólag a társadalmi osztályok szerepét és a reprodukciós determinizmust hangsúlyozta. Az oktatáskutatás másik iránya viszont hajlamos kizárni a társadalmi szempontokat, noha minden tanár tudja, hogy a tanteremben nem az a harminc tanuló van jelen, akinek a neve a naplóban szerepel, hanem háromszor-ötször annyian, hisz a tanulók a családjukat és a barátaikat minden nap „magukkal hozzák” az iskolába. Az elmúlt évek kutatásai szisztematikusan feltárták, hogy a vertikális társadalmi struktúra mellett a horizontális egyenlőtlenségek, a nemzeti, etnikai, kulturális és vallási sokféleség, a lokális keretek és az iskola által teremtett kapcsolati kontextus igen jelentős hatással bírnak a tanulói teljesítményre. Mindez az oktatási intézmények pedagógiai hozzáadott értékét, az értékteremtés forrásait is segít megérteni. A vallási szocializáció, a vallásosság tanulmányi karrierre és a fiatalok társadalmi magatartását jellemző néhány fontos tényezőre gyakorolt hatását vizsgálva arra mutattunk rá, hogy a társadalom vertikális egyenlőtlenségekre redukált szemléletére hagyatkozva nem értelmezhető az oktatás világának jelenségei, s a vallásossághoz való viszony olyan lényeges társadalmi dimenzió, amelynek problémaérzékeny, értő vizsgálata az oktatáskutatók számára is megkerülhetetlen.

Utószó

A nevelésszociológus kutatásai során abból az alaptételből indul ki, hogy az ember társas lény, s a nevelés folyamata nem más, mint az, hogy az egyén közösségben tanul. Mindeközben természetesen a nevelésszociológus maga is társas lény, sőt, mikor kutat, kiváltképpen az. A szerző a kilencvenes évek első felében kezdett el a vallási szocializáció és az egyházi oktatás témakörében kutatni, s ezt a munkát jelentősen gazdagította, hogy azóta a szerző köré egy tapasztalatokat és életkort tekintve sokszínű, érdeklődésében azonban közös vonásokkal bíró, összetartó kutatói közösség szerveződött. A humboldti egyetemi modellhez hasonlóan a hallgatók és a doktoranduszok, junior és szenior kutatók inspiráló közösségben működnek együtt. Nap mint nap van egy új kutatási kérdés, amire együtt könnyebb választ találni.

A könyvben bemutatott elemzések alapjául számos adatfelvétel, kutatás szolgált: a Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központjának rendszeresen elvégzett kvantitatív és kvalitatív hallgatói adatfelvételei és intézményi kutatásai és az egyházi intézményekben végzett kvalitatív és kvantitatív kutatások. Emellett más kutatóközpontok által elkészített adatbázisokat is elemeztünk, mint például a Magyar Ifjúság kutatássorozat (2008, 2012, 2016) és az OFI Oktatási közvélemény-kutatás (2005) adatait. Az először jelen kötetben publikált elemzések mellett néhány fejezetben korábbi kutatási eredményeket is összefoglalunk, hogy a kötet átfogó jelleggel tárgyalhassa a témát. Egyes fejezetek, alfejezetek korábbi verziója a kutatócsoportban – többnyire a szerző doktoranduszaival együtt – végzett terepmunkákból, adatgyűjtésből nőtt ki. Ilyen a felekezeti iskolák pedagógusainak vizsgálata, melyet Bacskai Katinkával, Morvai Laurával, Márkus Zsuzsannával és Erdős Istvánnal közösen végeztünk, illetve a felekezeti felsőoktatással foglalkozó kutatások, melyekben T. Molnár Viktória, Torkos Katalin, Farkas D. Csilla, Demeter-Karászi Zsuzsanna és Maior Enikő is részt vett. Az adatgyűjtéseket követően elkészült elemzéseken a szerző tovább dolgozott, és más eredményeivel hozott összefüggésbe ebben a munkában (Pusztai et al. 2000, Pusztai–Farkas 2016, Pusztai et al. 2017, Pusztai–Erdős 2018, Pusztai et al. 2019, Pusztai és Demeter–Karászi 2019, Pusztai et al. 2019). Vannak azonban olyan fejezetek (2.1., 3.2., 3.3., 3.4., 4.1, 4.4.), amelyeknek egy korábbi változata olvasható volt folyóiratokban vagy kutatási eredményeket összegző kötetben.

Ezeket az írásokat most átdolgozva közöljük (Pusztai 2013, Pusztai 2014, Pusztai 2015a,b, Pusztai 2016a,b, Pusztai 2017a). A kötet szerkezetében minden fejetetet fontos építőelemnek gondoltuk, az egymásra következő fejezetek ugyanis többlet-jelentéssel ruházzák fel korábbi megfigyeléseinket.

A vallásosság nevelésszociológiai megközelítésére épülő kutatási eredmények értékeire, érdekességére és összefoglalásának szükségességére Kozma Tamás professzor mutatott rá 2018 őszén. Meggyőzte a szerzőt, hogy az újrainduló Oktatás és társadalom sorozatban helye van ennek a fontos területnek. Ezután a kötet tervezetétől annak megvalósulásáig figyelemmel kísérte és lendületben tartotta az alkotás folyamatát, s széleskörű kutatói tájékozottságán és szerkesztői tapasztalatain nyugvó javaslataival, valamint kritikai észrevételeivel nélkülözhetetlen résztvevője volt a könyv megszületésének.

Hivatkozások

- Agirdag, Orhan – Driessen, Geert – Merry, Michael S. (2017): The Catholic school advantage and common school effect examined: a comparison between Muslim immigrant and native pupils in Flanders. *School Effectiveness and School Improvement*, 28(1) 123–135. <https://doi.org/10.1080/09243453.2016.1251469>
- Andorka Rudolf (1994): A Magyarországi Evangélikus Egyház és az evangélikusok helyzete és problémái 1941-től. *Valóság*, 9(5) 32–45.
- Ainsworth, James W. (2002): Why does it take the Village? The Mediation of Neighborhood Effects on Educational Achievement. *Social Forces*, 81(1) 117–152.
- Albert Fruzsina – Dávid Beáta (2005): Kit nevez Ön barátoknak? A barátság szociológiai megközelítésben. *Századvég*, 38(4) 91–126.
- Allport, Gordon W. – Ross, Michael J. (1967): Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4) 432–443.
- Allport, Gordon W. (1977): *Az előítélet*. Budapest: Gondolat.
- Allum, Percy (1995): *State and Society in Western Europe*. Cambridge: Polity.
- Almond, Gabriel A. – Verba, Sidney (1997): Állampolgári kultúra. Bevezetés a politikai kultúrába. *Szociológiai Figyelő*, 2(1-2) 17–52.
- Altbach Philip G. ed. (1999): *Private Prometheus. Private Higher Education and Development in the 21st Century*. Westport, Connecticut, London: Greenwood Press.
- Altbach Philip G. ed. (2003): *The Decline of the Guru: The Academic Profession in Developing and Middle-Income Countries*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ambrózy Áron – Katona Krisztián – Rosta Gergely (2005): Harminc kilométer. Sok vagy kevés? *Educatio*, 14(3) 573–589.
- Antrop-González, René – Vélez, William – Garrett, Tomás (2003): *Where are the academically successful Puerto Rican students? Five Success Factors of High Achieving Puerto Rican High School Students* Working Paper 61.
- Arató András (1999): *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Budapest: Új Mandátum.
- Archer, Margaret S. ed. (1982): *The Sociology of Educational Expansion. Take-off, growth and inflation in educational systems*. Beverly Hills: Sage.
- Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa.
- Astin, Alexander W. (1993): *What Matters in College: Four Critical Years Revisited*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Astin, Alexander W. – Astin, Helen, S. – Lindholm, Jennifer A. (2011): *Cultivating the Spirit: How College Can Enhance Students' Inner Lives*. San Francisco: Jossey-Bass.

- Astone, Nan Marie – McLanahan, Sara (1991): Family Structure, Parental Practices and High School Completion. *American Sociological Review*, 56(3) 309–320.
- Avest, Ter K. H. – Wingerden, Rietveld-van (2017): Half a Century of Islamic Education in Dutch Schools. *British Journal of Religious Education*, 39(3) 293–302.
- Bacsikai Katinka (2018a): Az egyházi általános iskolák felekezetenkénti leíró jellemzése a 2011-es bővülés előtti és utáni időszakban. In: Tóth Dorina A. (ed.): *Az oktatás gazdagsága: Tanulmányok Polónyi István tiszteletére*. Debrecen: CHERD, 121–140.
- Bacsikai Katinka ed. (2017): *A felekezeti oktatás új negyedszázada*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Bacsikai Katinka (2008): Református iskolák tanárai. *Magyar pedagógia*, 108(4) 359–378.
- Bacsikai Katinka (2012): Egyházi iskolák eredményessége a PISA 2009-ben három közép-európai országban. In: Földvári Mónika – Nagy Gábor Dániel (ed.): *Vallás a keresztény társadalom után*. Szeged: Belvedere Meridionale, 253–270.
- Bacsikai Katinka (2015): *Iskolák a társadalom peremén. Alacsony státusú diákokat tanító eredményes tanárok*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Bacsikai Katinka – Kelemen Gabriella (2019): Imádkozva és dolgozva. Helyzetkép a tiszántúli református általános iskolákról az OKM 2017. évi adatai alapján. In: Pusztai Gabriella – Engler Ágnes – Kocsis Zsófia: *KozmaPolisz. Tanulmányok Kozma Tamás 80. születésnapjára*. Debrecen: CHERD, 33–43.
- Bacsikai Katinka (2018b): A vallásosság hatása a családalapítás és a gyermekvállalással kapcsolatos attitűdökre. In: Engler Ágnes (ed.): *Család és karrier. Egyetemi hallgatók jövőtervei*. Debrecen, Magyarország: Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ, 122–128.
- Bagley, Carl (2009): Professionals, people and power: sourcing social capital on an early years education and health care programme. In: Allan, Julie – Ozga, Jenny – Smyth, Geri ed. (2009): *Social Capital, Professionalism and Diversity*. Boston: Sense Publishers, 107–123.
- Bartal Anna Mária: (2010): Élnek köztünk boldog emberek is..., In: Rosta Gergely – Tomka Miklós (ed.): *Mit értékelnek a magyarok?: Az Európai Értékrend Vizsgálat 2008. évi magyar eredményei*. Budapest: Faludi Ferenc Akadémia, 143–187.
- Bartkowski, John P – Xu, Xiaohe – Bartkowski, Stephen (2019): Mixed Blessing: The Beneficial and Detrimental Effects of Religion on Child Development among Third-Graders. *Religions*, 10(1) 37.
- Bean, John P.,– Metzner, Barbara S. (1985): A conceptual model of nontraditional undergraduate student attrition. *Review of Educational Research*, 55(4) 485–540.
- Becher, Tony (1989): *Academic Tribes and Territories: intellectual inquiry across the disciplines*. Bristol: Open University Press.
- Beck, Ulrich (1999): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In: Angelusz R. (ed.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Benne, Robert (2001): *Quality with Soul: How Six Premier Colleges and Universities Keep Faith with Their Religious Traditions*. Grand Rapids. Eerdmans Publishing.
- Benson, Peter L. – Donahue, Michael J. – Erickson, Joseph A. (1993): The Faith Maturity Scale. *Research in the Social Scientific Study of Religion*, 5(1993) 1–26.
- Benkő Antal (1979): *Bevezetés a valláslélektanba*. Róma: Dario Detti.
- Berghammer, Caroline (2012): Family Life Trajectories and Religiosity in Austria. *Eur Sociol Rev*, 28(1) 127–144.
- Berger, Ben (2009): Political Theory, Political Science, and the End of Civic Engagement. *Perspectives on Politics*, 7(2) 335–350.

- Berger, Peter L. ed. (1999): *The Desecularization of the World-. A Global Overview. In The desecularization of the world: resurgent religion and world politics*. Washington: Ethics and Public Policy Center, 1–19.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1998): *A valóság társadalmi konstrukciója*. Budapest: József Kiadó.
- Bertola, Giuseppe – Checchi, Daniele (2013): *Who Chooses Which Private Education? Theory and International Evidence*. IZA DP No. 7444 June.
- Blake, Judith (1989): *Family Size and Achievement*. Los Angeles – London: University of California Press.
- Blau, Peter M. – Duncan, Otis Dudley (1967): A rétegződés folyamata. In: Róbert Péter ed. (1998): *Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum, 130–141.
- Bocsi Veronika (2013): Munkaértékek a felsőoktatásban. In: Darvai Tibor (ed.) *Felsőoktatás és munkaerőpiac: Eszményektől a kompetenciák felé*. Szeged: Belvedere, 67–85.
- Bocsi Veronika (2015a): *A felsőoktatás értékmetszetei*. Budapest: ÚMK.
- Bocsi Veronika (2015b): A gyermeknevelési értékek rajzolatai. In: Pusztai Gabriella – Bocsi Veronika – Kovács Klára (eds.): *Pedagógusképzésben résztvevő hallgatók vizsgálata*, II. 88–94.
- Bocsi Veronika (2015c): A hallgatói eredményesség habituális háttere. In: Pusztai Gabriella – Kovács Klára (eds.): *Ki eredményes a felsőoktatásban?* Budapest – Nagyvárad: Új Mandátum Kiadó–Partium Press, 133–143.
- Bordás Andrea (2016): A szituatív tanulás szerepe partiumi magyar pedagógusok fejlődésében. *Regio*, 24(4) 211–239.
- Boudon, Raymond (1998): Limitation of Rational Choice Theory. *American Journal of Sociology*, 104(3) 817–828.
- Boudon, Raymond (2003): Beyond Rational Choice Theory. *Annual Reviews of Sociology*, 29(4) 1–21.
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (2010): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
- Bögre Zsuzsanna (2004): *Vallásosság és identitás. Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964)*. Budapest–Pécs: Studia Sociologica, Dialóg Campus.
- Bögre Zsuzsanna (2017): „Átmeneti” kategóriák erősödése az ifjúság vallásos önjellemzésekor. *Metszetek*, 6(3) 31–46.
- Broadfoot, Patricia – Osborn, Marilyn – Gilly, Michel – Paillet, Arlette (1988): A What Professional Responsibility Means to Teachers: National Contexts and Classroom Constants. *British Journal of Sociology of Education*, 9(3) 265–293.
- Bryk, Anthony – Schneider, Barbara (2002): *Trust in Schools: a core resource for Improvement*. New York: Russell Sage Foundation.
- Bryk, Anthony S. – Valerie E. Lee – Peter B. Holland (1992): *Catholic Schools and the Common Good*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bukodi Erzsébet (2002): Ki kívül (nem) házasodik. A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben. *Szociológiai Szemle*, 12(3) 227–251.
- Bukodi Erzsébet – Harcsa István – Reisz László (1994): *Társadalmi tagozódás, mobilitás. Társadalomstatistikai Közlemények*. Budapest: KSH.
- Burghardt Anne (2010): Institute of Theology of the Estonian Evangelical Lutheran Church (EELC) in Tallinn as a Church Owned Private University in Contemporary Estonia. In:

- Pusztai Gabriella (ed.): *Higher Education and Church in Central-and Eastern-Europe*. Debrecen: CHERD, 111–123. (Forthcomming)
- Burt, Ronald S. (2000): The network structure of social capital. *Research in Organisational Behavior*, 22. 345–423.
- Campbell, Colin (2009): Social capital in practice in schools. In: Allan, Julie – Ozga, Jenny – Smyth, Geri (eds.): *Social Capital, Professionalism and Diversity*. Boston: Sense Publishers, 51–63.
- Carbonaro, Wiliam J. (1998): A little Help from My Friends’ Parents: Intergenerational Closure and Educational Outcomes. *Sociology of Education*, 71(4) 295–313.
- Caspi, Jonathan (2011): *Sibling Development: Implications for Mental Health Practitioners*. New York: Springer.
- Ceglédi Timea – Nyüsti Szilvia (2011): „A jók mennek el?” Szelektív elvándorlás Hajdú-Bihar megye felvételizői körében. *Felsőoktatási Műhely*, 5(4) 95–117.
- Chen, Tse-Mei – Barnett, George A. (2000): Research on international student flows from a macro perspective: A network analysis of 1985, 1989, and 1995, *Higher Education*, 39(4) 435–453.
- Childers, Eric (2012): *College Identity Sagas. Investigating Organizational Identity Preservation and Diminishment at Lutheran Colleges and Universities*. Eugene: Wipf–Stock.
- Chubb, John. E. – Moe, Terry. M. (1990): *Politics, markets, and America’s schools*. Washington DC: The Brookings Institution.
- Clark, Andrew – Lelkes Orsolya (2005): *Deliver us from evil: religion as insurance*. Paris – Jourdan Sciences Economiques PSE Working Papers 2005–43, PSE
- Clark, Burton R. (1972): Organisational Saga in Higher Education. *Administrative Science Quarterly*, 17(2) 178–184.
- Clark, Burton R. (1983): *The Higher Education System: Academic Organization in Cross-National Perspective*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Coffe, Hilde – van der Lippe, Tanja (2010): Citizenship Norms in Eastern Europe. *Social Indicators Research*, 96(3) 479–496.
- Cohen, J. – Fege, A., – Pickeral, T. (2009): *Measuring and improving school climate: A strategy that recognizes, honors and promotes social, emotional and civic learning. The foundation for love, work and engaged citizenry*. Teachers College Record.
- Coleman, James S. (1990): *Equality and achievement in education*. New York: Westview.
- Coleman, James S. (1997): Family, school and social capital. In: Saha, Lawrence J. (ed.): *International Encyclopedia of the Sociology of Education*. Oxford: Pergamon, 623–625.
- Coleman, James S. – Thomas Hoffer (1987): *Public and privat high schools. The Impact of communities*. New York: Basic Books.
- Coleman, James S. (1988): Social Capital in the Creation of the Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94(1) 95–120.
- Coleman, James S. – Thomas Hoffer – Sally Kilgore (1982): *High School Achievement: Public, Catholic and Privat Schools Compared*. New York: Basic Books.
- Csákó Mihály (2004): Ifjúság és politika. *Educatio*, 13(4) 535–550.
- Császár Zsuzsa – Pete József (2019): Magyarország vallásföldrajzi jellemzői a 21. század elején, különös tekintettel a református felekezetük térbeli és demográfiai struktúrájára. *Magyar Tudomány*, 180(6) 822–833.
- Csejoszki Mihály (2012): Egyházi szerepvállalás – Iskolaadások a Cserháton In: Buda András – Kiss Endre (eds.): *Interdiszciplináris pedagógia és a felsőoktatás alakváltozásai*. Debrecen: Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, 130–138.

- D. Farkas Csilla (2009): *Felekezetek felsőoktatási szerepvállalása a poszt-szocialista országokban*. Kézirat. Debrecen: University of Debrecen.
- Darling-Hammond, Linda (2003): Keeping Good Teachers: Why It Matters, What Leaders Can Do. *Educational Leadership*, 60(8) 6–13.
- Darling-Hammond, Linda (2010): Teacher education and the American future. *Journal of Teacher Education*, 61(1–2) 35–47.
- Darnell, Alfred – Sherkat, Darren E. (1997): The Impact of Conservative Protestant Fundamentalism on Educational Attainment. *American Sociological Review*, 62(2) 306–315.
- Darvas Péter (1993): Tanárok és politika. *Educatio*, 2(4) 594–607.
- Davie, Grace (1999): Religion and Modernity: The Work of Danièle Hervieu-Léger. In: Flanagan Kieran – Jupp Peter C. (eds.): *Postmodernity, Sociology and Religion*. London: Palgrave Macmillan, 101–117.
- Davie, Grace (2002): Praying Alone? Church-Going in Britain and Social Capital. *Journal of Contemporary Religion*, 17(3) 329–334.
- Day, Abby (2010): Believing in Belonging: An Exploration of Young People's Social Contexts and Constructions of Belief. In: Collins-Mayo, Sylvia – Dandelion, Pink, (eds.): *Religion and Youth*. Aldershot: Ashgate, 97–104.
- Day, Randal D. – Acock, Alan (2013): Marital Well-being and Religiousness as Mediated by Relational Virtue and Equality. *Journal of Marriage and Family*, 75(1) 164–177.
- De Graaf, Paul M. – Kalmijn, Matthijs (2006): Change and Stability in the Social Determinants of Divorce: A Comparison of Marriage Cohorts in the Netherlands. *European Sociological Review*, 22(5) 561–572.
- Dee, Jay R. – Henkin, Alan B. – Holman, Fred. B. (2004): Reconciling differences: Conflict management strategies of catholic college and university presidents. *Higher Education*, 47(2) 177–196.
- Desrosiers, Alatheia – Kelley, Brian S., – Miller, Lisa (2011): Parent and peer relationships and relational spirituality in adolescents and young adults. *Psychology of Religion and Spirituality*, 3(1), 39–54.
- Diehl, Claudia – Koenig, Matthias – Ruckdeschel, Kerstin (2009): Religiosity and gender equality: comparing natives and Muslim migrants in Germany. *Ethnic and Racial Studies*, 32 (2) 278–301.
- Dijkstra, AnneBert – Dronkers, Jaap – Karsten, Sjoerd (2001): *Private Schools as Public Provision for Education. School Choice and Marketization in the Netherlands and Elsewhere in Europe*. National Center for the Study of Privatization in Education. <http://ncspe.org>
- Diósi Pál (2000): *Tarisznyaeltár. Budapesti fiatalok társas kapcsolataikról és generációjuk gondjairól*. Budapest: Fővárosi Pedagógiai Intézet
- Dobbelaere, Karel (1985): Secularization Theories and Sociological Paradigms: A Reformulation of the Private-Public Dichotomy and the Problem of Societal Integration. *Sociology of Religion*, 46(4) 377–387.
- Doktór, Tadeusz (2007): Religion and National Identity in Eastern Europe. In Révay Edit – Tomka Miklós (eds.): *Church and Religious Life in Post-Communist Society*. Pázmány Társadalomtudomány 7. Budapest–Piliscsaba: Loisir, 299–315.
- Driessen, Geert – Merry, Michael (2006): Islamic Schools in the Netherlands: Expansion or Marginalization? *Interchange*, 37(3) 201–223.
- Dronkers, Jaap – Róbert Péter (2005): A különböző fenntartású iskolák hatékonysága. *Educatio*, 14(3) 519– 533.

- Dronkers, Jaap – Róbert Péter (2004): Has educational sector any impact on school effectiveness in Hungary? A comparison on the public and the newly established religious grammar schools. *European Societies*, 6(2) 205–236.
- Dronkers, Jaap (2004): Do Public and Religious Schools Really Differ? Assessing the European Evidence. In: Wolf, Patrick J. – Macedo, Stephen (eds.): *Educating Citizens. International Perspectives on Civic Values and School Choice*. Washington: Brookings Institution Press, 287–314.
- Dronkers, Jaap (1995): The Existence of Parental Choice in the Netherlands. *Educational Policy*, 9(3) 227–243.
- Duráczy Bálint (2014): Fogyatékkal élő frissdiplomások munkaerő-piaci integrációja. *Felsőoktatási Műhely*, 4. 18–34.
- Durkheim, Émile (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: KJK
- Ebersold, Serge (2011): Education and Training Policy Inclusion of Students with Disabilities in Tertiary Education and Employment. Párizs: OECD.
- Ekman, Joakim – Amna, Erik (2012): Political participation and civic engagement: towards a new typology. *Human Affairs*, 22(3) 283–300.
- Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála (2000): *Drogok és Fiatalok. Középiskolások droghasználat, alkoholfogyasztása és dohányzása az évezred végén Magyarországon*. Budapest: Ifjúsági és Sportminisztérium
- Ellison, Cristopher G. – Burdette, Amy M. – Wilcox, W. Bradford (2010): The Couple That Prays Together: Race and Ethnicity, Religion, and Relationship Quality Among Working-Age Adults. *Journal of Marriage and Family*, 72(4) 963–975.
- Engler Ágnes (2015): Családstruktúra és eredményesség. In: Pusztai Gabriella – Kovács Klára (eds.): *Ki eredményes a felsőoktatásban?* Nagyvárad–Budapest: Partium Könyvkiadó, Personal Problems Solution, Új Mandátum Könyvkiadó, 152–161.
- Engler Ágnes ed. (2018): *Család és karrier. Egyetemi hallgatók jövőtervei*. Debrecen, Magyarország: Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ.
- Engler, Ágnes (2017): *A család mint erőforrás*. Budapest: Gondolat.
- Erdős István (2015): A szakmai etikai normák formálódása mint közös tanulás In: Pusztai Gabriella – Morvai Laura (eds.): *Pálya – modell*. Nagyvárad–Budapest, Partium – PPS – ÚMK, 95–107.
- Evans, William N. – Schwab, Robert M. (1995): Finishing high school and starting college Do Catholic schools make a difference? *The Quarterly Journal of Economics*, 110(4) 941–974.
- Fábián Zoltán (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest: Új Mandátum.
- Faragó Magdolna (1997): Egyházi felsőoktatás. In: Falus István et al. (eds.): *Pedagógiai Lexikon*. Budapest: Keraban Kiadó, 327–328.
- Fehérvári Anikó (2014): *Szakmai képzés és társadalmi átalakulás*. Budapest: Új Mandátum.
- Feldman, Kenneth A. – Newcomb, Theodore M. (1969): *The impact of college on students*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Fényes Hajnalka – Verdes Emese (1999): Döntés preferálással, felvételi vizsgák a felsőoktatásban 1967 és 1989 között Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 9(2) 58–76.
- Fényes Hajnalka – Pusztai Gabriella (2012): Volunteering among Higher Education Students, Focusing on the Micro-level Effects on Volunteering. *Journal of Social Research and Policy*, 3(1) 73–95.
- Fényes Hajnalka – Kiss Gabriella (2011): Az önkéntesség szociológiája. *Kultúra és Közösség*, 2(1) 35–48.

- Fényes, Hajnalka – Pusztai Gabriella – Engler Ágnes (2019): Gender Role Attitudes and Religiosity among Higher Education Students. *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 4.
- Fenzel, Miskey L. – Monteith, Rosalind H. (2008): Successful Alternative Middle Schools for Urban Minority Children. *Journal of Education for Students Placed at Risk*, 13(4) 381–401.
- Fenzel, Mickey L. (2013): Achievement in Faith-Based Schools. In: Hattie, John – Anderman, Eric M. (eds.): *International Guide to Student Achievement*. London: Routledge, 128–131.
- Ferge Zsuzsa – Gázsó Ferenc – Háber Judit – Tánczos Gábor – Várhegyi György (1972): *A pedagógusok helyzete és munkája*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Finke, Roger (2003): *Spiritual Capital: Definitions, Applications, and New Frontiers*. http://www.metanexus.net/spiritual_capital/pdf/finke.pdf
- Fish, Stanley (1980): *Is There a Text in This Class?* Cambridge: Harvard University Press.
- Flora Gábor – Szilagyi Györgyi (2008): Religious Education and Cultural Pluralism in Romania. In: Pusztai Gabriella (ed.): *Education and Church in Central-and Eastern-Europe at First Glance*. Debrecen: CHERD.
- Fónai Mihály – Fábián Gergely – Kiss János (1995): The Intelligentsia in the Press of the Post-communist Transition. In: Best, Heinrich – Becker, Ulrike (eds.): *Sozialwissenschaften im Neuen Osteuropa 2*. Bonn/Berlin: Informazionzentrum Sozialwissenschaften, 121–139.
- Fonyó Ilona (1970): Társaskapcsolatok elemzése kontaktometriai módszerrel. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 27(3) 422–437.
- Forray R. Katalin – Kozma Tamás (2011): *Az iskola térben, időben*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Fosztó László – Kiss Dénes (2012): Pentecostalism in Romania. The impact of Pentecostal Communities on the Life-style of the Members. *La ricerca folklorica*, 65(1) 51–64.
- Fowler, James W. – Dell, Mary L. (2006): Stages of Faith From Infancy Through Adolescence. In: Roehlkepartain, Eugene C. – King, Pamela E. – Wagener, Linda – Benson, Peter L. (eds.): *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence*. Thousand Oaks: Sage, 34–45.
- Földházi Erzsébet (2008): *Az első házasságkötés után. A párkapcsolatok dinamikája, egyszülős családok kialakulása és megszűnése Magyarországon a 20. század második felében*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Földházi Erzsébet (2012): Válás. In: Öri Péter – Spéder Zsolt (eds.): *Demográfiai portré 2012. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 21–31.
- Földvári Mónika – Rosta Gergely (1998): A modern vallásosság megközelítési lehetőségei. *Szociológiai Szemle*, 4(1) 127–138.
- Földvári Mónika (2003): A vallásosság típusai a magyar társadalom generációiban. *Szociológiai Szemle* 9(4) 20–34.
- Frigy Szabolcs – Albert-Lőrincz Enikő (2013): The Effects of Vocational Schools on the Social Capital. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, 5(2) 123–131.
- Fuller, Mary – Bradley, Andrew – Healey, Mick (2004): Incorporating disabled students within an inclusive higher education environment. *Disability and Society*, 19(5) 455–468.
- Gábor Kálmán – Jancsák Csaba eds. (2006): *Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az új évezredben*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Gál Zoltán (2014): A felsőoktatás területi szerkezetének változásai. *Educatio*, 22(1) 108–120.

- Gautier, Mary L. – Singelmann, Joachim (1997): Children's religious affiliation in Eastern Germany. *Journal of Contemporary Religion*, 12(1) 5–15.
- Geertz, Clifford (2001): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris, 194–226.
- Geiger, Roger (1985): The Private Alternative in Higher Education. *European Journal of Education*, 20(4) 385–398.
- Gereben Ferenc – Lukács Ágnes (2013): *Fogom a kezét és együtt emelkedünk*. Budapest: Agóra.
- Gereben Ferenc (1997): Vallomások a vallásról. In: Máté-Tóth András – Jahn Mária (eds.): *Studia religiosa*. Szeged: Bába és Társa, 32–45.
- Gereben Ferenc (2005): *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata*. Budapest: Lucidus.
- Gereben Ferenc (2009): Olvasás-művelődési szokások és a vallásosság In: *Vallásosság és kultúra*. Budapest: Faludi Ferenc Akadémia, 73–96.
- Gerjolj, Stanko (2008): Kirche als Erziehungsinstitution vor Neuen Herausforderungen-am Beispiel Sloweniens. In. Pusztai Gabriella (ed.): *Education and Church in Central-and Eastern-Europe at First Glance*. Debrecen: CHERD.
- Giddens, Anthony (2008): *Szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Gillies, Val – Lucey, Helen (2006): „It's a connection you can't get away from.” Brothers, sisters and social capital, *Journal of Youth Studies*, 9(4) 479–493.
- Glock, Charles Y. – Stark, Rodney (1965): *Religion and society in tension*. San Francisco: Rand McNally.
- Goddard, Yvonne – Goddard, Roger D. – Tschannen-Moran, Megan (2007): A theoretical and empirical investigation of teacher collaboration for school improvement and student achievement in public elementary schools. *Teachers College Record*, 109(4) 877–896.
- Godwin, R. Kenneth – Kemerer, Frank R. (2002): *Schoolchoice tradeoffs. Liberty, equity, and diversity*. Austin: University of Texas Press.
- Goldthorpe, John – Erikson, Robert (2002): Intergenerational Inequality: A Sociological Perspective. *Journal of Economic Perspectives*, 16(3) 31–44.
- Görgöy Rita (2001): Vallásosság és karrier a kommunizmus alatti Magyarországon. *Valóság*, 44(7) 31–48.
- Granovetter, Mark S. (1990): A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György – Szántó Zoltán eds. (1996): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula, 61–79.
- Granovetter, Mark S. (1983): The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*, 1(3) 201–233.
- Greeley, Andrew M. – Peter H. Rossi (1966): *The Education of Catholic Americans*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Greeley, Andrew M. (1963): *Religion and Career: A Study of College Graduates*. New York: Sheed and Ward.
- Greeley, Andrew M. (1975): Continuities in Research on the „Religious Factor” *American Journal of Sociology*, 81(3) 355–359.
- Greeley, Andrew M. (1982): *Catholic Schools and Minority Students*. New Brunswick: Transaction Books.
- Green, Thomas (1980): Az oktatási rendszerek viselkedésének előrejelzése. In: Halász Gábor – Lannert Judit (eds.): *Oktatási rendszerek elmélete*. Budapest: OKKER, 12–46.

- Güngör, Derya – Fleischmann, Fenella – Phalet, Karen – Maliepaard, Mieke (2013): Contextualizing Religious Acculturation Cross-Cultural Perspectives on Muslim Minorities in Western Europe. *European Psychologist*, 18(3) 203–214.
- Györgyi Zoltán (1993): A szekszárdi Kolping Szakiskola. *Educatio*, 2(1) 136–142.
- Györi L. János (2017): A magyar református iskolaügy művelődéstörténeti beágyazottsága előtt In: Pompör Zoltán (ed.): *Alapvetés*. Budapest: Magyarországi Református Egyház, 109–125.
- Gyurgyík László (1991): Katolikus magyarok Szlovákiában. A katolikus egyház helyzete Szlovákia magyarlakta területein. *Regio*, (2) 3. 131–139.
- Hamilton, Malcolm B. (1998): *Vallás, ember, társadalom*. Budapest: AduPrint.
- Hámori Ádám (2011): Ifjúság – hit – önkéntesség. *Confessio*, 35(1) 83–95.
- Hámori Ádám – Rosta Gergely (2013): Vallás és ifjúság. In: Bauer Béla – Szabó Andrea (eds.): *Arctalan (?) nemzedék*. Budapest: NCCSSZI, 249–263.
- Hanesova, Dana (2008): The Educational Role of Church-maintained Education in Slovakia after 1989. In: Pusztai Gabriella (ed.): *Education and Church in Central-and Eastern-Europe at First Glance*. Debrecen: CHERD.
- Hargreaves, Andy – Fullan, Micheal (2012): *Professional capital: Transforming teaching in every school*. New York: Teachers College Press.
- Harper, Shaun R.–Quaye, Stephen J. eds. (2009): *Student Engagement in Higher Education*. New York–London: Routledge.
- Judge, Harry (2004) The Muslim Headscarf and French Schools. *American Journal of Education*, 111(1) 1–24.
- Harsányi Gergely – Vincze Szilvia (2012): A magyar felsőoktatás néhány jellemzője nemzetközi tükörben. *Pénzügyi Szemle*, 57(2) 225–245.
- Hart, Joep de (1990): Impact of Religious Socialisation in the Family. *Journal of Empirical Theology*, 3(1) 59–77.
- Hayes, Bernadette C. – Pittelkow, Yvonne (1993): Religious Belief, Transmission, and the Family: An Australian Study. *Journal of Marriage and the Family*, 55(3) 755–766.
- Heft, James L. (2003): Identity and Mission: Catholic Higher Education. In: Hunt, Thomas C. (ed.): *Handbook of research on Catholic higher education*. Greenwich: Information Age Publishing, 35–59.
- Hegedűs Rita (2000): *A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében*. Doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola.
- Hegedűs Roland (2016): Számok–arányok–mintázatok a felsőoktatásba felvett hátrányos helyzetűek esetében. *Modern Geográfia*, 16(3) 1–13.
- Hermann Zoltán – Imre Anna – Kádárné Fülöp Judit – Nagy Mária – Sági Matild – Varga Júlia (2009): *Pedagógusok az oktatás kulcsszereplői. Összefoglaló jelentés az OECD nemzetközi tanárkutatás (TALIS) első eredményeiről*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.
- Hoge, Dean R. – Petrillo, Gregory H. (1979): Youth and the Church. *Religious Education*, 74(3) 305–313.
- Holloway, Sarah (2001): The Experience of Higher Education from the Perspective of Disabled Students. *Disability and Society*, 16(4) 597–615.
- Hoppenbrouwers, Frans (2003): The Greek Catholic Church in Romania. *Journal of Eastern Christian Studies*, 58(1–2) 125–136.

- Horváth-Szabó Katalin (2003): Hazai vizsgálatok a Kritika utáni vallásosságkálával. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 58(1) 127–152.
- Hrabéczy Anett (2019): Successful students with disabilities and learning difficulties in higher education in Hungary. In: Kováts Gergely – Rónay Zoltán: *In search of excellence in higher education*. Budapest: Corvinus University of Budapest Digital Press, 191–203.
- Hradil, Stefan (1995): Régi fogalmak és új struktúrák. Milió-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. In: Andorka Rudolf et al. (eds.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 347–387.
- Hrubos Ildikó (2002): A „bolognai folyamat”, *Európai trendek*. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Hrubos Ildikó ed. (2012): *Elefántcsonttoronyból világítótorony. A felsőoktatási intézmények misszióinak bővülése, átalakulása*. Budapest: Aula.
- Huber, Ludvig (1991): Sozialisation in der Hochschule. In: Hurrelmann, Klaus – Ulich, Dieter (eds.): *Neues Handbuch der Sozialisationsforschung*. Weinheim–Basel: Beltz Verlag, 417–441.
- Hunt, Stephen J. (2015): Believing Vaguely: Religious Socialization and Christian Beliefs in Britain. *Italian Journal of Sociology of Education*, 7(3) 10–46.
- Hurtado, Sylvia (2007): The Study of College Impact. In: Gumport, Patricia J. (ed.): *Sociology of Higher Education: Contributions and their Contexts*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 94–113.
- Iannaccone, Laurence R. (1998): Introduction to the Economics of Religion. *Journal of Economic Literature*, 36. 1465–1496.
- Iannaccone, Laurence R. (1991): The Consequences of Religious Market Structure. *Rationality and Society*, 3(2) 156–177.
- Imre Anna (2005): A felekezeti középiskolák jellemzői a statisztikai adatok tükrében. *Educatio*, 14(3) 475–491.
- Imre Anna (1998): *A katolikus egyház és az oktatás*. OKI. Kézirat.
- Inántsy-Pap Ágnes (2017): A görögkatolikus fenntartású oktatási intézményekben tanuló diákok szüleinek iskolaválasztási döntései. In: Bacskai K. (ed.): *A felekezeti oktatás új negyedszázada*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 117–131.
- Inántsy-Pap Ágnes (2018): *Kontinuitás és pedagógiai érzékenység. A magyarországi görögkatolikus iskolák társadalmi funkciója*. PhD értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Inglehart, Ronald – Norris, Pippa (2003): *Rising Tide. Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, Ronald (1997): *Kultureller Umbruch. Weltwandel in der westlichen Welt*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Jacoby, Barbara (2009): Civic engagement in today's higher education. In: Jacoby, Barbara (ed.): *Civic Engagement in Higher Education: Concepts and Practices*. San Francisco: Jossey-Bass, 69–84.
- Jäggle, Martin (2008): The Task of School in Multireligious Europe. In: Pusztai Gabriella (ed.): *Education and Church in Central- and Eastern-Europe at First Glance*. Debrecen: CHERD.
- Jancsák Csaba (2012): *Tanárképzésben résztvevő hallgatók értékítéleteinek szerkezete két regionális egyetemen*. PhD értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Jancsák Csaba ed. (2011): *Az európai fiatalok világa a 21. század elején*. Szeged: Belvedere Meridionale.

- Jencks, Christopher – Riesman, David (2002): *The Academic Revolution*. New York: Doubleday.
- Jimerson, Shane – Elisabeth Carlson – Monique Rotert – Byron Egeland – Alan L. Sroufe (1997): Grade retention and school performance: An extended investigation. *Journal of School Psychology*, 34. 325–353.
- Ter Avest, K. H. (Ina) – Marjoke Rietveld-van Wingerden (2017): Half a century of Islamic education in Dutch schools. *British Journal of Religious Education*, 39(3) 1–10.
- Kalkandjieva, Daniela (2008): Religious Education in Bulgaria Public Schools: Practices and Challenges. In: Pusztai Gabriella (ed.): *Education and Church in Central-and Eastern-Europe at First Glance*. Debrecen: CHERD.
- Karády Viktor (1997): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Budapest: Replika.
- Karakas, Fahri (2010): Spirituality and performance in organizations: a literature review. *Journal of Business Ethics*, 94(1) 89–106.
- Kardos Katalin (2016): Felekezeti szakkollégiumok. *Educatio*, 25(3) 372–383.
- Keczán Ágota (2017): Roma tanulók vallásossága és továbbtanulása kilenc kelet-magyarországi községben. In: Bacskai Katinka (ed.): *A felekezeti oktatás új negyedszázada*. Debrecen: DUPress, 207–220.
- Kern István (2009): Katolikus egyetemalapítási kísérletek Magyarországon. In: Gereben Ferenc (ed.): *Vallásosság és kultúra*. Budapest: Faludi Ferenc Akadémia.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2005): Általános iskolai szegregáció. *Közgazdasági Szemle*, 52(4) 317–355.
- Killewald, Alexandra – Gough, Margaret (2013): Does Specialization Explain Marriage Penalties and Premiums? *American Sociological Review*, 78(3) 477–502.
- Kiossev, Alexander (2001): The University between Facts and Norms. <http://www.eurozine.com/articles/2001-11-02>
- Kiss László (2013): „Alacsony státuszú” szakok az alapképzésben. In: Garai Orsolya – Veroszta Zsuzsa (eds.): *Frissdiplomások, 2011*. Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Nonprofit Kft, 67–93.
- Kiss Paszkál (2013): Pályakezdők munkával való elégedettségének meghatározói. In: Garai Orsolya – Veroszta Zsuzsa (eds.): *Frissdiplomások 2011*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft, 265–293.
- Kiss Zsuzsanna (2014): A foglalkoztathatóság kérdései a Debreceni Egyetemen. In: Juhász Erika – Kozma Tamás (eds.): *Oktatáskutatás határon innen én túl*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Kivinen, Osmo – Nurmi, Jouni – Salminiitty, Ritva (2000): Higher Education and Graduate Employment in Finland. *European Journal of Education*, 35(2) 165–177.
- Knight, Peter – Yorke, Mantz (2006): *Embedding employability into the curriculum. Learning and employability 1*. Leeds: The Higher Education Academy.
- Knox, William E. – Lindsay, Paul – Kolb, Mary N. (1993): *Does college make a difference? Long-term changes in activities and attitudes*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Kogan Maurice (1996): Comparing higher education systems. *Higher Education*, 32(4) 395–402.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest: Osiris.
- Kopp Mária – Székely András – Skrabski Árpád (2004): Vallásosság és egészség az átalakuló társadalomban. *Mentálhigiénié és Pszichoszomatika*, 5(2) 103–125.

- Koprowski, A. (1989): The Church in Eastern Europe. *European Vision*, 1(3-4) 5-14.
- Kóródi Márta (2007): Munkaértékek vizsgálata két felsőoktatási intézményben. *Educatio*, 15(2) 311-322.
- Korzenszky Richárd (2000): *Szünet nélkül: egyházzól, iskoláról*. Tihany: Bencés Apátság.
- Kovács Klára – Moravec Marianna – Rábai, Dávid (2017): A sportolás intézményi környezete hazai és kisebbségi magyar felsőoktatási intézményekben. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 18(72) 62-63.
- Kozma Tamás (2001): *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kozma Tamás (2004): *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Kozma Tamás – Rébay Magdolna eds. (2008): *A bolognai folyamat Közép-Európában*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Kozma Tamás (2003): Minority education in Central Europe. *European Education*, 35(1) 35-53.
- Kozma Tamás (2008): Political Transformations and Higher Education Reforms. *European Education*, 40(2) 29-46.
- Kozma Tamás – Teperics Károly – Tózsér Zoltán – Kovács Edina (2012): Lifelong Learning in a Cross – Border Setting: the Case of Hungary and Romania. *Hungarian Educational Research Journal* 2(1) 163-179.
- Kozma Tamás – Pusztai Gabriella (2006): Hallgatók a határon: Észak-alföldi, kárpátaljai és partiumi egyetemisták és főiskolások továbbtanulási igényeinek összehasonlító vizsgálata. In: Kelemen Elemér – Falus Iván (eds.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből* 2005. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 423-453.
- Kozma Tamás (1992): Egyház és demokrácia. *Educatio*, 1(1) 1-3.
- Kozma Tamás – Ceglédi Timea ed. (2010): *Régió és oktatás: A Partium esete*. Debrecen: Center for Higher Education Research and Development.
- KSH 2014. *A népesedési folyamatok társadalmi különbségei*.
- Krauss, Steven E. – Azimi, Hamzah H. – Suandi, Turiman (2005): The Muslim Religiosity-Personality Measurement Inventory (MRPI)'s Religiosity Measurement Model. *Pertanika Journal of Social Sciences & Humanities*, 13(2) 131-145.
- Kuh, George D. – Umbach, Paul D. (2004): College and character: Insights from the National Survey of Student Engagement. In: Dalton, John C. – Russell, Terrence R. (eds.): *New directions in institutional research: Assessing character outcomes in college*. San Francisco: Jossey-Bass, 37-55.
- Kun András István (2013): Oktatási jelzés és szűrés a munkaerőpiacon – az empirikus vizsgálatok tanulságai. *Competitio*, 12.1.
- Kuti Éva (2006): Lakossági adományok és társadalmi szolidaritás. In: Cziike Klára – Kuti Éva: *Önkéntesség, jótékonyág, társadalmi integráció*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány, 73-150.
- Ladányi János (1992): *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban*. Budapest: Educatio.
- Lagrange, Hugues (2014): The Religious Revival Among Immigrants and Their Descendants in France. *Revue française de sociologie*, 55(2) 201-244.
- Laki Ildikó – Kabai I. (2010): *Fogyatékosággal élő fiatal felnőttek társadalmi integrálódásának esélyei és lehetőségei a mai Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó.
- Langouët, Gabriel – Lèger, Alain (2000): Public and private schooling in France: An investigation into family choice. *Journal of Education Policy*, 15(1) 41-49.

- Lannert Judit (2004): *Pályaválasztási aspirációk. A 13 és 17 évesek továbbtanulási aspirációi mögött munkáló tényezők három kistérségben*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.
- Laarhoven, Peter van – Bakker, Bart – Dronkers, Jaap – Schijf, Huibert (1990): Achievement in Public and Private Secondary Education in the Netherlands. In: Anheiter, Helmut K. – Seibel, Wolfgang (eds.): *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Lauglo, Jon (2008): Education and Civic Engagement among Norwegian Youths. *Policy Futures in Education*, 6(2) 203–223.
- Leana, Carrie – Frits, Pil (2006): Social Capital and Organizational Performance: Evidence from Urban Public Schools. *Organization Science*, 17(3) 353–366.
- Lehrer, Evelyn L. (2009): *Religion, Economics and Demography: The Effects of Religion on Education, Work, and the Family*. London: Routledge.
- Lehrer, Evelyn L. (1999): Religion as a Determinant of Educational Attainment: An Economic Perspective. *Social Science Research*, 28(4) 358–379.
- Lehrer, Evelyn L. (2006): Religion and high – school graduation: a comparative analysis of patterns for white and black young woman. *Review of Economics of the Household*, 4(3) 277–293.
- Lenski, Gerhard. (1961): *The Religious Factor: A Sociological Study of Religion's Impact on Politics, Economics, and Family Life*. New York: Doubleday.
- Levy, Daniel C. (1992): Private Institutions of Higher Education. In: Clark, Burton R. – Neave, Guy R. (eds.): *The Encyclopedia of Higher Education*. Oxford: Pergamon Press, 1183–1194.
- Levy, Daniel C. (1986): *Higher Education and the State in Latin America: Private Challenges to Public Dominance*. Chicago: University of Chicago Press.
- Levy, Daniel C. (2013): The Decline of Private Higher Education. *Higher Education Policy*, 26(1) 25–42.
- Leyser, Yona – Romi, Shlomo (2008): Religion and attitudes of college preservice teachers toward students with disabilities: implications for higher education. *Higher Education*, 55(6) 703–717.
- Lin, Nan (2005): Social Capital. In: Beckert, Jens – Zagirovski, Milan (eds.): *Encyclopedia of Economic Sociology*. London: Routledge, 604–612.
- Lin, Nan (2001): *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Liu, Xiaofeng S. – Meyer, Patrick J. (2005): Teachers' Perceptions of Their Jobs: A Multilevel Analysis of the Teacher Follow-Up Survey for 1994–95. *Teachers College Record*, 107(5) 985–1003.
- Loury, C. Glenn (1977): A dynamic theory of racial income differences. In: Wallace, Phyllis – LaMond, Annette (eds.): *Women, Minorities and Employment Discrimination*. Lexington: Lexington Books, 153–188.
- Loury, Linda D. (2004): Does Church Attendance Really Increase Schooling? *Journal for Scientific Studies of Religion*, 43(1) 119–127.
- Luckmann, Thomas (1996): The privatization of religion and morality. In: Heelas, Paul – Lash, Scott – Morris, Paul (eds.): *Detraditionalization: critical reflections on authority and identity*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers, 72–86.
- Luhmann, Niklas (2000): *Die Religion der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Lukács Péter – Várhegyi György eds. (1989): *Csak reformot ne... Szakértők az iskola megújításáról*. Budapest: Educatio.
- Mahaffey, Caitlin J. – Smith, Scott A. (2009): Creating welcoming campus environments for students from Minority Religious Groups. In: Harper, Shaun R. – Quayle, Stephen J. (eds.): *Student Engagement in Higher Education*. New York-London: Routledge, 81–99.
- Mahoney, Annette (2010): Religion in Families, 1999–2009: A Relational Spirituality Framework. *Journal of Marriage and Family*, 72(4) 805–27.
- Makay Zsuzsanna – Domokos Tamás (2018) Társadalmi újratermelés – a magyarországi ifjúság demográfiai folyamatai. In: Székely Levente: *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Budapest: Kutatópont, 77–106.
- Malachowski, Ryszard (2008): The Social, Legal and Functionary Aspects of Catholic Education in Poland (1991–2004). In: Pusztai Gabriella (ed.): *Education and Church in Central-and Eastern-Europe at First Glance*. Debrecen: CHERD 73–85.
- Maliepaard, Mieke – Gijsberts, Mérove – Lubbers, Marcel (2012): Reaching the Limits of Secularization? Turkish and Moroccan-Dutch Muslims in the Netherlands 1998–2006. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 51(2) 359–367.
- Malone, Rose (2009): Building social capital, reconstructing habitus: addressing the problem of early school leaving in Ireland. In: Allan, Julie, – Ozga, Jenny – Smith, Geri (eds.): *Social Capital, Professionalism and Diversity*. Boston Sense Publishers, 157–175.
- Marginson, Simon – Rhoades, Gary (2002): Beyond national states, markets, and systems of higher education: A glonacal agency heuristic. *Higher Education*, 43(3) 281–309.
- Marks, Loren (2005): How does religion influence marriage? Christian, Jewish, Mormon, and Muslim perspectives. *Marriage & Family Review*, 38(1), 85–111.
- Márkus Edina (2012): A nonprofit szektor társadalmi és gazdasági szerepeinek vizsgálata, különös tekintettel a foglalkoztatási funkcióra. In: Juhász Erika – Pete Nikoletta (eds.): *Civil szervezetek humán erőforrása*. Szeged: Belvedere Meridionale, 6–16.
- Márkus, Edina – Szabó, Barbara (2019): The Role of Sports in Community Building. In: Kozma Tamás – Márkus Edina (eds.) *Learning Communities and Social Innovations*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 95–103.
- Martí, Gerardo (2015): Religious Reflexivity: The Effect of Continual Novelty and Diversity on Individual Religiosity. *Sociology of Religion*, 76(1) 1–13.
- Martin Todd F. – White, James M. – Perlman, Daniel (2003): Religious Socialization. *Journal of Adolescent Research*, 18(2) 169 –187.
- Máté-Tóth András (1996): *Bulányi und die Bokor-Bewegung. Eine pastoraltheologische Würdigung*. Wien: UKI.
- Máté-Tóth András – Nagy Gábor Dániel (2013): A 2011-es népszámlálás vallási adatairól. *Egyház és társadalom* 4.4. 20130404.
- Máté-Tóth András – Nagy Gábor Dániel eds. (2008): *Vallásosság változatok: Vallási sokféleség Magyarországon*. Szeged: JATEPress.
- Máté-Tóth András (1999): Vallástudományok és felsőoktatás. *Magyar Tudomány*, 44(5) 569–580.
- Máté-Tóth András – Sarnyai Csaba (2008): Egyházak a rendszerváltó Kelet-Közép-Európában. Egy nemzetközi vizsgálat tapasztalatai, különös tekintettel Magyarországra, Szlovákiára és Ukrainára In: Balogh Margit – Szarka László (eds.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 355–359.

- McFarland, Michel J. – Wright, Bradley R. E. – Weakliem, David L. (2011): Educational Attainment and Religiosity: Exploring Variations by Religious Tradition. *Sociology of Religion*, 72(2) 166–188.
- McGinnis, Michael D. (2010): *Religion Policy and the Faith-Based Initiative*. Forum on Public Policy, 4.
- McQuaid, Ronald – Lindsay, Colin (2005): The Concept of Employability. *Urban Studies*, 42(2) 197–219.
- Medgyesi Márton – Róbert Péter (2000): A munkával való, elégedettség nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György: *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI.
- Meier, Ann (1999): *Social Capital and Academic Achievement among Adolescents*. Center for Demography and Ecology Working Paper, 99–18.
- Milliman, John – Czaplewski, Andrew J. – Ferguson, Jeffery (2003): Workplace spirituality and employee work attitudes: An exploratory empirical assessment. *Journal of Organizational Change Management*, 16(4) 426–447.
- Minckler, Cheri H. (2011): *Teacher Social Capital: The Development of a Conceptual Model and Measurement Framework with Application to Educational Leadership and Teacher Efficacy*. University of Louisiana at Lafayette.
- Minckler, Cheri H. (2014). School Leadership That Builds Teacher Social Capital. *Educational Management Administration & Leadership*, 42(5) 657–679.
- Molnár Eleonóra (2008): The Conditions of Functioning of Denominational Educational Institutions in Ukraine. In: Pusztai Gabriella (ed.): *Education and Church in Central-and Eastern-Europe at First Glance*. Debrecen: CHERD. 84–99.
- Montgomery, Diane (2003): *Gifted and talented children with special educational needs: Double exceptionality*. Manchester: Fulton.
- Montt, Guillermo (2011): Cross-national Differences in Educational Achievement Inequality. *Sociology of Education*, 84(1) 49–68.
- Morgan, Stephen L. – Sorensen, Aage B. (1999): Theory, Measurement, and Specification issues in Models of Network Effects on Learning. *American Sociological Review* 64(5) 694–701.
- Morris, Jason M. – Smith, Albert B. – Cejda, Brent M. (2003): Spiritual integration as a predictor of persistence at a Christian institution of higher education. *Christian Higher Education*, 2(4) 341–351.
- Morvai Laura (2017): *Ora et labora? Egyházi középiskolások eredményessége a 2010 utáni szektorbővülést követően*. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Morvai Laura – Sebestyén Krisztina (2014): „Jó és eredményes a mi iskolánk”. *Esettanulmány*. Budapest: OFI.
- Morvai Laura (2013): Pedagógusok a fenntartóváltás után. In: Pusztai Gabriella – Lukács Ágnes (eds.): *Közösségteremtők*. Debrecen: Debreceni Egyetem Kiadó 172–194.
- Morvai Laura (2015): Nevelési értékrangsorok a nem, az iskolafenntartó és a vallásosság metszetében. In: Pusztai Gabriella – Morvai Laura (eds.): *Pálya – modell. Igények és lehetőségek a pedagógus-továbbképzés változó rendszerében*. Nagyvárad-Budapest: Partium-PPS-ÚMK. 156–169.
- Murvai, László (2008): The Place of Denominational School in The Hungarian Education of Romania. In: Pusztai Gabriella (ed.): *Education and Church in Central-and Eastern-Europe at First Glance*. Debrecen: CHERD, 100–109.
- Murányi István (2006): *Identitás és előítélet*. Budapest: Új Mandátum.

- Muller, Chandra – Ellison, Christopher G. (2001): Religious Involvement, Social Capital and Academic Achievement: Evidence from the National Education Longitudinal Study of 1988. *Sociological Focus*, 34(2) 155–183.
- Nagy Attila (2003): *Háttal a jövőnek*. Budapest: Gondolat.
- Nagy Attila (1984): A 10–14 évesek olvasási kultúrájáról. *Kortárs*, 28(2) 264–275.
- Nagy Mária ed. (1997): *Tanári pálya és életkörülmények*. Budapest: OKKER.
- Nagy Mária (2004): Pályakezdes, mint a pedagógusképzés középső fázisa. *Educatio*, 13(3) 375–390.
- Nagy Péter Tibor (2005): Iskolázottság és vallásosság Budapesten. *Educatio*, 14(1) 75–94.
- Nagy Péter Tibor (2002): Egyház és oktatás a rendszerváltás évtizedében. *Educatio*, 11(1) 73–95.
- Neal, Derek (1997): The effects of Catholic secondary schooling on educational achievement. *Journal of Labor Economics*, 15(1) 98–123.
- Neumann Eszter – Berényi Eszter (2019): Roma tanulók a református általános iskolák rendszerében. *Iskolakultúra*, 29(7) 73–93.
- Neave, Guy R. (1998): The Evaluative State Reconsidered. *European Journal of Education*, 33(3) 265–284.
- Norton, M. Scott (1999): Teacher retention: Reducing costly teacher turnover. *Contemporary Education*, 70(3) 52–56.
- Nye, Barbara – Konstantopoulos, Spyros – Hedges, Larry (2004): How Large Are Teacher Effects? Educational Evaluation and Policy Analysis, 26(3) 237–57.
- Obádovics Csilla – Kulcsár László (2003): A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. *Területi Statisztika*, 6(4) 303–322.
- Oross Dániel (2012): Társadalmi közérzet, politikához való viszony. In: Székely Levente (ed.): *Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: Kutatópont, 283–316.
- Orosz Ildikó (2000): *A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiság kialakulásának első évtizedében (1989–1999)*. Ph.D. értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Pachuashvili Marie (2007): Legitimacy Sources and Private Growth in the Post-Communist Context. In: Slantcheva, Snejana – Levy Daniel C.: *Private Higher Education in Post-Communist Europe*. London: Palgrave-McMillan, 73–98.
- Parcel, Toby L. – Dufur, Mikaela J. (2001): Capital at home and at school: Effects on child social adjustment. *Journal of Marriage and Family*, 63(1) 32–47.
- Parcel, Toby L. – Dufur, Mikaela J., – Zito, Rena C. (2010): Capital at home and at school: A review and synthesis. *Journal of Marriage and Family*, 72(4) 828–846.
- Pascarella, Ernest T.– Terenzini, Patrick T. (2005): *How College Affects Students. A Third decade of research*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Pawar, Badrinarayan S. (2009): Individual spirituality, workplace spirituality and work attitudes: An empirical test of direct and interaction effects. *Leadership & Organization Development Journal*, 30(8) 759–777.
- Penuel, Willam R. – Riel, Margaret – Frank, Kenneth A. – Krause, Ann (2009): Analyzing teachers' professional interactions in a school as social capital: A social network approach. *Teachers College Record*, 11(1) 124–163.
- Pető Ildikó – Czeglédi Tímea (2012): A pedagógusok SNI-vel szembeni attitűdje SACIE-vel mérve. A Sentiments, Attitudes and Concerns about Inclusive Education Scale (SACIE). *Iskolakultúra*, 22(11) 66–82.
- Petts, Richard J. (2012): Single Mothers' Religious Involvement and Early Childhood Behavior. *Journal of Marriage and Family*, 74(2) 251–68.

- Polónyi István (2014): Régi, új felsőoktatási expanzió. *Educatio*, 23(2) 1–21.
- Polónyi István (2010): Foglalkoztathatóság, túlképzés, Bologna. *Educatio*, 19(3) 384–401.
- Polónyi István – Kun András István eds. (2013): *Az Észak-alföldi régió oktatási helyzete – Képzés és munkaerőpiac*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Polónyi István (2017): Finanszírozási libikóka. *Educatio*, 26(4) 603–624.
- Pompör Zoltán ed. (2017): *Alapvetés. Háttér tanulmányok a református iskolarendszer fejlesztéséhez*. Budapest: Magyarországi Református Egyház.
- Przygocki, Walter F. (2004): Teacher Retention in Catholic Schools. *Journal of Catholic Education*, 7(4) 523–547.
- Prochazka, Pavel (2010): Church-Related Higher Education in the Slovak Republic. In: Pusztai Gabriella (ed.): *Higher Education and Church in Central-and Eastern-Europe*. Debrecen: CHERD, 100–109. (Forthcomming)
- Prohászka Ottokár (1990): *Modern katolicizmus*. Budapest: Szent István Társulat.
- Pusztai Bertalan (2019): *Collision of Identities. Assimilation and Myth-making among Hungary's Greek Catholics*. Bukarest: Uranus.
- Pusztai Gabriella – Fényes Hajnalka (2014): Önkéntesség és vallásosság összefüggései eltérő felekezeti kompozíciójú közegekben. In: Pusztai Gabriella – Lukács Ágnes (eds.): *Közöségteremtők*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 329–350.
- Pusztai Gabriella – Szigeti Fruzsina eds. (2017): *Lemorzsolódás és perzisztencia a felsőoktatásban*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Pusztai Gabriella – Verdes Emese (2002): A társadalmi tőke hatása a felekezeti gimnazisták továbbtanulási terveire. *Szociológiai Szemle*, 8(1) 89–106.
- Pusztai Gabriella – Szabó Diána (2014): Felsőoktatási hallgatók és fogyatékkal élő társaik. *Kapocs*, 12(4) 23–37.
- Pusztai Gabriella – Bacskai Katinka – Kardos Katalin (2012): Vallásos közösségekhez tartozó hallgatók. In: Dusa Ágnes – Kovács Klára (eds.): *Hallgatói élethelyzetek*. Debrecen: Debrecen University Press.
- Pusztai Gabriella – Bacskai Katinka (2015): A PISA és a fenntartói sokszínűség. *Educatio*, 24(2) 39–49.
- Pusztai Gabriella – Bocsi Veronika – Ceglédi Tímea eds. (2016): *A felsőoktatás (hozzáadott) értéke*. Nagyvárad–Budapest: PPS, Új Mandátum.
- Pusztai Gabriella – Demeter-Karászi Zsuzsanna (2019): Analysis of Religious Socialization Based on Interviews Conducted with Young Adults. *Religions*, 10(6) 365.
- Pusztai Gabriella – Erdős István (2018): Eszményi és megvalósult identitás a 21. század eleji református köznevelési intézményekben. In: Fazakas Gergely Tamás – Baranyai Norbert – Gonda, László – Kovács Gergely – Sipos Ferenc (eds.): *Világosító lámpás: Tanulmányok a 60 éves Győri L. János tiszteletére*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 275–285.
- Pusztai Gabriella – Farkas Csilla (2016): Church-Related Higher Education in Central and Eastern Europe Twenty Years after Political Transition. In: Máté-Tóth András – Rosta Gergely (eds.): *Focus on Religion in Central and Eastern Europe: A Regional View*. Berlin: De Gruyter Verlag, 129–157.
- Pusztai Gabriella – Fényes Hajnalka (2014): Önkéntesség és vallásosság összefüggései eltérő felekezeti kompozíciójú közegekben. In: Pusztai Gabriella – Lukács Ágnes (eds.): *Közöségteremtők*. Debrecen: Debrecen University Press, 329–351.
- Pusztai Gabriella – Inántszy-Pap Ágnes (2016): An Underground Church-run School During the Communist Rule in Hungary. *Historia y Memoria de la Educación*, 2(4) 177–213.

- Pusztai Gabriella – Kovács Klára – Markos Valéria (2019b): Lemorzsolódó és perzisztens felsőoktatási hallgatók civil aktivitása. In: Fehérvári Anikó – Széll Krisztián (eds): *Új kutatások a neveléstudományokban 2018*. Budapest: ELTE PPK – L'Harmattan Kiadó, 262–281.
- Pusztai Gabriella – Márkus Zsuzsanna (2019): Paradox of assimilation among indigenous higher education students in four central European countries. *Diaspora, Indigenous and Minority Education*, 13(4) 1–16.
- Pusztai Gabriella – Morvai Laura (2015): *Pálya-modell: Igények és lehetőségek a pedagógus-továbbképzés változó rendszerében*. Budapest–Nagyvárad: UMK–Partium Press.
- Pusztai Gabriella – Nagy Éva (2005): Tanulmányi célú mobilitás Magyarország keleti határvidékein. *Educatio*, 2(14) 360–384.
- Pusztai Gabriella – Szabó Péter Csaba (2008): The Bologna Process as a Trojan Horse. *European Education*, 40(2) 85–102.
- Pusztai Gabriella – T. Molnár Viktória – Torkos Katalin (2000): Felekezeti felsőoktatás Észak-Kelet-Magyarországon. *Educatio*, 9(3) 611–620.
- Pusztai Gabriella (2003a): Változatok a többszektörű oktatási rendszer működésére. *Magister*, 1(4) 6–27.
- Pusztai Gabriella (2003b): Áldott állapotban a magyar társadalom(kutatás). *Szociológiai Szemle*, 9(3) 142–153.
- Pusztai Gabriella (2010): Church Related Higher Education in Eastern and Central Europe. In: Juhant Janez – Žalec Bojan (eds.): *Art of life: Origins, Foundations and Perspectives*. Münster: LIT Verlag, 283–292.
- Pusztai Gabriella (2003c): Református pedagógusképzés. In: Kocsis Mihály (ed.): *Jelentés a tanárképzésről: Háttértudomány*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet.
- Pusztai Gabriella (2004): *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón*. Budapest: Gondolat.
- Pusztai Gabriella (2006): Egy határmenti régió hallgatótársadalmának térszerkezete. In: Juhász Erika (ed.): *A „Regionális egyetem” kutatás zárókonferenciájának tanulmánykötete*. Debrecen: CHERD, 43–57.
- Pusztai Gabriella (2008a): Sola scriptura? Felekezeti és nem felekezeti iskolás fiatalok olvasáskultúrája egy határmenti térségben. In: Császár Melinda – Rosta Gergely (eds.): *Ami rejtve van, s ami látható*. Piliscsaba-Budapest: Loisir, 359–377.
- Pusztai Gabriella (2009): *A társadalmi tőke és az iskola. Kapcsolati erőforrások hatása az iskolai pályafutásra*. Budapest: Új Mandátum.
- Pusztai Gabriella (2010): Church Related Higher Education in Eastern and Central Europe. In: Juhant, J. – Žalec, B (eds.) *Art of life: Origins, Foundations and Perspectives*. Münster: LIT Verlag, 283–292.
- Pusztai Gabriella (2011a): Vallásosság és pedagógiai ideológiák. *Educatio*, 19(1) 48–61.
- Pusztai Gabriella (2011b): *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig. Hallgatói értelmező közösségek a felsőoktatásban*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Pusztai Gabriella (2013): Hallgatói vallásosság és felsőoktatási beágyazottság. *Confessio*, 37(1) 26–44.
- Pusztai Gabriella (2014): „Nem biztos csak a kétes a szememnek...” Hallgatói eredményességi koncepciók és mutatók a felsőoktatás-kutatásban. Nagy Péter Tibor – Veroszta Zsuzsa (eds.): *A felsőoktatás kutatása*. Budapest: Új Mandátum, 123–145.
- Pusztai Gabriella (2014): Felekezeti oktatás új szerepekben. *Educatio*, 23(1) 55–60.

- Pusztai Gabriella (2015a): Tanulmányi eredményességet támogató tényezők az egyetem falain belül és kívül. In: Pusztai Gabriella – Kovács Klára (eds.): *Ki eredményes a felsőoktatásban?* Nagyvárad: Partium Press, 79–97.
- Pusztai Gabriella (2015c): Mire jó a társadalmi tőke elmélet a felsőoktatás kutatásban. In: Kozma Tamás – Kiss Virág Ágnes – Jancsák Csaba – Kéri Katalin (eds.): *Tanárképzés és oktatáskutatás*. Debrecen: Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete (HERA), 467–484.
- Pusztai Gabriella (2015d): *Pathways to Success in Higher Education*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Pusztai Gabriella (2015e): Az eredményesség kapcsolati beágyazottsági háttere. In: Imre Anna (eds.): *Eredményesség és társadalmi beágyazottság*. Budapest: Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. 23–57.
- Pusztai Gabriella (2015f): Retenció és pályaszocializáció: Az állami és a felekezeti pedagógusképzés hosszútávú hatásai. In: Pusztai Gabriella – Morvai Laura (eds.): *Pálya-modell: Igények és lehetőségek a pedagógus-továbbképzés változó rendszerében*. Budapest–Nagyvárad: UMK–Partium Press, 98–117.
- Pusztai Gabriella (2016a): A szülők vallásossága mint a hatékony gyermeknevelés tőkeforrása. In: Földvári Mónika – Tomposné Hakkel Tünde (eds.): *Riport a családokról*. Budapest, Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet – L’Harmattan Kiadó, 424–447.
- Pusztai Gabriella (2016b): *Pedagógusok erőforrásai a felekezeti szektor egy speciális szegmensében. Oktatás és fenntarthatóság*. HERA Évkönyvek 2015. 385–403.
- Pusztai Gabriella (2017a): A felsőoktatás értéke az audit-társadalomban. *Magyar Tudomány*, 178(11) 1399–1412.
- Pusztai Gabriella (2017b): Hallgatók civil közösségi részvétele öt ország tizenhárom felsőoktatási intézményében. *Kultúra és Közösség*, 21(3) 95–109.
- Pusztai Gabriella ed. (2008b): *Education and Church in Central and Eastern Europe at First Glance*. Debrecen: CHERD.
- Pusztai Gabriella ed. (2010): *Religion and Higher Education in Central and Eastern Europe*. Debrecen: CHERD.
- Pusztai Gabriella (2012): Befogad és kitaszít...?": A tanárszakos és más pedagógusjelölt hallgatók felsőoktatási integrációja. In: Pusztai Gabriella – Fenyő Imre – Engler Ágnes (eds.): *A tanárok tanárának lenni: Tanulmányok Szabó László Tamás 70. születésnapjára*. Debrecen: University of Debrecen, CHERD, 86–109.
- Pusztai Gabriella – Ceglédi Tímea (2015): Pedagógushallgatók Kelet-Közép Európában. In: Pusztai Gabriella – Ceglédi Tímea (eds.): *Szakmai szocializáció a felsőoktatásban: A pedagógusképzés kihívásai a Kárpát-medencében*. Nagyvárad, Románia: Partium Press, 7–13.
- Pusztai Gabriella – Maior Enikő – Demeter-Karászi Zsuzsanna (2019a): Church Contributions to the Transformation of Higher Education in Central and Eastern Europe. In: Kovács Gergely – Rónay Zoltán (eds.): *In search of excellence in higher education*. Budapest: Corvinus University of Budapest Digital Press, 29–40.
- Pusztai Gabriella – Morvai Laura – Bacskai Katinka (2017): Bővülés után, egységesülés előtt. In: Pompor Zoltán (eds.): *Alapvetés: Háttértanulmányok a református iskolarendszer fejlesztéséhez*. Budapest: Magyarországi Református Egyház 220–255.
- Pusztai, Gabriella (2015b): Középiskolai hozzájárulás a hivatás formálódásához: Pedagógusjelölt hallgatók és társaik összehasonlítása a középiskola fenntartója szerint. In: Pusztai

- Gabriella – Ceglédi Tímea (eds.): *Szakmai szocializáció a felsőoktatásban: A pedagógusképzés kihívásai a Kárpát-medencében*. Nagyvárad, Románia: Partium Press, 136–155.
- Putnam, Robert D. (1995): Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6(1) 65–78.
- Putnam, Robert D. (2004): *Education, Diversity, Social Cohesion and Social Capital*. Meeting of OECD Education Ministers. Dublin: OECD.
- Ravanera, Zenaida R. – Rajulton, Fernando (2010): Measuring Social Capital and Its Differentials by Family Structures. *Social Indicators Research*, 95(1) 63–89.
- Read, J. N. Ghazal (2003): The Sources of Gender Role Attitudes among Christian and Muslim Arab-American Women. *Sociology of Religion*, 64(2) 207–222.
- Reay, Diane – Crozier, Gill – Clayton, John (2009): 'Strangers in Paradise'? Working-class Students in Elite Universities. *Sociology*, 43(6) 1103–1121.
- Rechnitzer János (2009): A felsőoktatás térszerkezetének változása és kapcsolata a regionális szerkezettel. *Educatio*, 18(1) 50–63.
- Regnerus, Mark D. (2000): Shaping Schooling Success: Religious Socialization and Educational Outcomes in Metropolitan Public Schools. *Journal For the Scientific Study of Religion*, 39(3) 363–370.
- Reisz Robert D. (2009). Why Adverse Selection Is Not Possible in the Central and Eastern European Private Higher Education Sector. In: Pusztai Gabriella – Rébay Magdolna (eds.): *Kié az oktatáskutatás? Tanulmányok Kozma Tamás 70. születésnapjára*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 284–293.
- Reisz Robert D. – Stock, Manfred (2012): Private Higher Education and Economic Development. *European Journal of Education*, 47(2) 198–212.
- Rébay Edit (2010): Áthagyományozott és új értékek, normák néhány sajátossága a felekezeti felsőoktatásban tanulók körében. *Felsőoktatási Műhely* 4(3) 93–108.
- Riesman, David (1983): *A magányos tömeg*. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Róbert Péter (1986): *Származás és mobilitás*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Róbert Péter (2000): Bővülő felsőoktatás – ki jut be? *Educatio*, 9(1) 79–94.
- Róbert Péter (2001): Családösszetétel, társadalmi tőke és iskolai egyenlőtlenségek. In: Pál Eszter (ed.): *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum.
- Roßteutscher, Sigrid (2009): *Religion, Zivilgesellschaft, Demokratie. Eine internationale vergleichende Studie zur Natur religiöser Märkte und der demokratischen Rolle religiöser Zivilgesellschaften*. Baden-Baden: Nomos.
- Rosta Gergely – Tomka Miklós eds. (2010): *Mit értékelnek a magyarok?* Budapest: Faludi Ferenc Akadémia.
- Rosta Gergely (2013a): Hit és vallásgyakorlat. In: Székely Levente (ed.): *Magyar Ifjúság 2012. tanulmánykötet*. Budapest: Kutatópont 316–331.
- Rosta Gergely (2013b): Mi a gond a Népszámlálás vallási adataival? *Új Ember*, 2013. 04. 14.
- Rosta Gergely (2010): Vallásosság és politikai attitűdök az Európai Értékrend Vizsgálatban. In: Rosta Gergely – Tomka Miklós (eds.): *Mit értékelnek a magyarok?* Budapest: Faludi Ferenc Akadémia, 427–450.
- Rosta Gergely (2019): Szekularizáció? Deszokularizáció? Merre tart a vallási változás a világban? *Magyar Tudomány*, 180(6) 792–803.
- Rozanska, Aniela (2008): The Silesian Evangelical Church of Augsburg Confession as an Educational and the Youth Integrating Institution in the Czech Republic In: Pusztai Gab-

- riella (ed.): *Education and Church in Central-and Eastern-Europe at First Glance*. Debrecen: CHERD.
- Saha, Lawrence J. ed. (1997): *International Encyclopedia of the Sociology of Education*. Oxford: Pergamon.
- Sassler Sharon – Miller, Amanda J. (2011): Class Differences in Cohabitation Processes. *Family Relations*, 60(2): 173–77.
- Schanda Balázs (2004): Staatskirchenrechtliche Kontexte der Theologischen Fakultäten in Ungarn. *Bulletin ET. Zeitschrift für Theologie in Europa* 13 (2002)/2 79–86.
- Schanda Balázs (2019): Állami egyházjogi modellek Európában – konvergencia és különbségek. *Magyar Tudomány*, 180(6) 813–821.
- Scheepers, Peter – Gijssberts, Merove – Hello, Evelyn (2002): Religiosity and prejudice against ethnic minorities in Europe: Cross-national tests on a controversial relationship. *Review of Religious Research*, 43(3) 242–265.
- Schreiner, Laurie (2000): *Spiritual fit. Fund for improvement of postsecondary education: Through the eyes of retention*. Council for Christian Colleges and Universities.
- Schreiner, Peter (2013): Religious Education in the European Context. *Hungarian Educational Research Journal*, 3(4) 4–14.
- Schulz, Wolfram – Ainley, John – Fraillon, Julian – Kerr, David – Losito, Bruno (2010): *Initial findings from the IEA International Civic and Citizenship Study*. Amsterdam: IEA.
- Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft: Kultursociologie der Gegenwart*. Frankfurt: Campus.
- Seligman, Adam B. (2000): Tolerancia és vallásos hagyomány. 2000 12. 3–8.
- Setényi János (1992): *Harc a középiskoláért – Kísérletek az egységes középiskola megteremtésére az 1945 utáni Európában*. Budapest: Educatio.
- Sewell, William H. – Archibald O. Haller – Alejandro Portes (1969): The Educational and Early Occupational Attainment Process. *American Sociological Review*, 34(1) 82–92.
- Shen, Jianping (1997): Teacher Retention and Attrition in Public Schools. *Journal of Educational Research*, 91(2) 81–88.
- Sherkat, Darren (2003): Religious socialization: Sources of influence and influences of agency In: Dillon, Michele (ed.): *Handbook of the sociology of religion*. Cambridge: Cambridge University Press, 151–163.
- Sherkat, Darren S. (2007): *Religion and Higher Education: The Good, the Bad and the Ugly*. Social Science Research Council. (<http://religion.src.org/reforum/Sherkat.pdf> 2010. 07. 25.)
- Sigle-Rushton, Wendy – McLanahan, Sara (2004): Father absence and child well-being: A critical review. In: Moynihan, Daniel P. – Smeeding, Timothy M. – Rainwater, Lee (eds.): *The future of the family*. New York: Russell Sage, 116–155.
- Siklós Balázs (2006): A munkáltatói oldal igényeit is figyelembe vevő felsőoktatási minőség-biztosítási rendszerek. In: Bálint Julianna – Polónyi István – Siklós Balázs (eds.): *A felsőoktatás minősége*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Slantcheva, Snejana. – Levy Daniel C. eds. (2007): *Private Higher Education in Post-Communist Europe*. London: Palgrave-McMillen.
- Song, Lijun (2012): Raising network resources while raising children? Access to social capital by parenthood status, gender, and marital status. *Social Networks*, 34(2) 241–252.
- Spady, William G. (1970): Dropouts from higher education. An interdisciplinary review and synthesis. *Interchange*, 1(1) 64–85.

- Standfest, Claudia (2005): *Erträge von Erziehungs- und Bildungsprozessen an Schulen in evangelischer Trägerschaft in Deutschland*. Nürnberg: Friedrich-Alexander-Universität, Erziehungswissenschaftlichen Fakultät.
- Stannek, Antje – Ziegele, Frank (2005): *Private Higher Education in Europe A National Report on Germany*. Arbeitspapier Nr. 71, Gütersloh.
- Stark, Rodney – Iannaccone, Laurence R. – Finke, Roger (1996): Religion, science, and rationality. *The American Economic Review*, 86(2) 433–437.
- Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László (2002): *Ifjúság 2000*. Budapest: Ifjúságkutató Intézet.
- Szabó Ildikó – Fényes Hajnalka (2014): *Campus-lét a Debreceni Egyetemen: Ifjúságsszociológiai tanulmányok*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások alakulásában Magyarországon 1867–2006*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Szántó János (1998): *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*. Budapest: Új Mandátum.
- Szczepanski, Jan (1969): *A felsőoktatás szociológiája*. Budapest: Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont.
- Szelényi Iván – King, Lawrence (2004): *Theories of the New Class. Intellectuals and Power*. Minnesota: University Press.
- Szemerszki Marianna (2010): Regionális eltérések a harmadfokú továbbtanulásban. In: Kozma Tamás (ed.): *Régió és oktatás. A Partium esete*. Debrecen: Center for Higher Education Research and Development, 168–186.
- Szemerszki Marianna (2016): Hátrányos helyzetű hallgatói csoportok felsőoktatásba való bekerülése. In: Fehérvári Anikó – Misley Helga – Széll Krisztián – Szemerszki Marianna – Veroszta Zsuzsanna (eds.): *A felsőoktatás szociális dimenziója. Hátrányos helyzetű csoportok hozzáférése és részvétele a felsőoktatásban című kutatás*. Budapest: Tempus.
- Szemerszki Marianna (2006): *A nem állami felsőoktatási intézmények hallgatói*. *Kutatás Közben* 269. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Szemerszki Marianna (2012): A felsőfokú képzésbe belépők társadalmi háttere, iskolai életútja, a középfokú oktatás főbb sajátosságai. In: Szemerszki M. (ed.): *Az érettségig a mesterképzésig. Továbbtanulás és szelekció*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, 113–140.
- Szilágyi Tamás (2002): *A tiszántúli református általános iskolák pedagógusainak vallásossága*. Kézirat. Debrecen: Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék Könyvtára.
- Szolár Éva (2008): *Church Owned Higher Education and the Democratization of Romania*. Conference paper. Time of Decline, Time of Hope: Scientific, Cultural and Political Engagement of the Study of Religions – 8th Conference of the European Association for the Study of Religions. Czech Republic, Brno, 7–11 September 2008.
- Szolár Éva (2009): Szervezetelméletek a felsőoktatás-kutatásban. *Új pedagógiai szemle*, 59 (8–9) 27–46.
- Taylor, Sandra – Sidhu, Ravinder Kaur (2012): Supporting refugee students in schools: what constitutes inclusive education? *International Journal of Inclusive Education*, 16(1) 39–56.
- Teachman, Jay D. – Paasch, Kathleen – Carver, Karen (1996): Social Capital and Dropping Out of School Early. *Journal of Marriage and the Family*. 58(3) 773–783.
- Teichler, Ulrich ed. (2007): *Careers of University Graduates. Views and Experiences in Comparative Perspectives*. Dordrecht: Springer.
- Thomas, Liz – Jones, Robert (2007): *Embedding Employability in the Context of Widening Participation*. York: The Higher Education Academy.

- Tierney, William G. (2000): Power, identity ad Dilemma of college student departure. In: Braxton, John M. (ed.): *Reworking the student departure puzzle*. Nashville: Vanderbilt University Press, 213–235.
- Tilak, Jandhyala B. G. (1991): Privatization of Higher Education. *Prospects – Quarterly Review of Education*, 21(2) 227–239.
- Tilak, Jandhyala B. G. (2006): Private higher education: philanthropy to profits. In: GUNI: *Higher education in the world 2006: the financing universities*. Palgrave Macmillan UK. 113–121.
- Tinklin, Teresa – Riddell, Sheila – Wilson, Alastair (2004): Policy and provision for disabled students in higher education in Scotland and England: The current state of play. *Studies in Higher Education*, 29(5) 637–657.
- Tinto, Vincent (1993): *Leaving College. Rethinking the Causes ad Cures of Student Attrition*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Titarenko, Larissa (2007): Religion as an Indicator of Post-Soviet Transformation. In Révay Edit – Tomka Miklós (eds.): *Eastern European Religion. Pázmány Társadalomtudomány 5*. Budapest–Piliscsaba: Loisir, 33–51.
- Tizik, Miroslav (2007): Out of Civil Religion in Slovakia after 1993. In: Révay Edit – Tomka Miklós (eds.): *Church and Religious Life in Post-Communist Society. Pázmány Társadalomtudomány 7*. Budapest–Piliscsaba: Loisir 183–209.
- Tódor Imre (2019): *Az iskolaválasztás döntésmechanismusai. Székelyföldi középiskolások szektorközi metszetben*. Ph.D. értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Tomasz Gábor (2017): Erősödő egyházi jelenlét az oktatásban. *Educatio*, 26(1) 94–112.
- Tomka Miklós (1996): Vallás és vallásosság. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (eds.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: Társi, 592–616.
- Tomka Miklós – Zulehner, Paul M. (2000): *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(Mittel) Europas*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Tomka Miklós (2009): Vallásosság Kelet-Közép-Európában. Tények és értelmezések. *Szociológiai Szemle* 15(3) 64–79.
- Tomka Miklós (2005): *A legvallásosabb ország. Vallásosság Szatmárban, Erdélyben, Romániában. Pázmány Társadalomtudomány 1*. Budapest–Piliscsaba: Loisir.
- Tomka Miklós (2007): A Neglected Dimension: the Church as Public Actor. In: Révay Edit – Tomka Miklós (eds.): *Church and Religious Life in Post-Communist Society. Pázmány Társadalomtudomány 7*. Budapest–Piliscsaba: Loisir 107–121.
- Tomka Miklós (2010): Vallási helyzetkép 2010. In: Rosta Gergely – Tomka Miklós (eds.): *Mit értékelnek a magyarok?* Budapest: Faludi Ferenc Akadémia, 401–426.
- Tomka Miklós (1973): A vallásosság mérése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 30(1–2) 122–35.
- Tomka Miklós (1998): Vallási változások Európában (és ezen belül Magyarországon). In: Kiss Gabriella (ed.): *Vallás és multikulturalizmus*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 15–37.
- Tomka Miklós (1992): Vallás és iskola. *Educatio*, 1(1) 13–25.
- Tomka Miklós (1990b) A vallás változása Magyarországon. In: Lovik Sándor – Horváth Pál (eds.): *Hívők, egyházak ma Magyarországon*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 262–318.
- Tomka Miklós (2007): *Egyház a társadalomban. Pázmány Társadalomtudomány 8*. Piliscsaba: PPKE.
- Tomka Miklós (2011): *A vallás a modern világban. A szekularizáció értelmezése a szociológiában*. Budapest: Semmelweis Egyetem–Párbeszéd (Dialogus) Alapítvány.

- Tomka Miklós (1977): A vallási önbesorolás és a társadalmi rétegződés. *Szociológia*, 6(4) 522–536.
- Tomka Miklós (1999a): A magyar vallási helyzet öt dimenziója. *Magyar Tudomány*, 44(5) 549–559.
- Tomka Miklós (1996b): Vallás és vallásosság. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (eds.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: Tárki, 592–616.
- Tomka Miklós (1990): Vallás és vallásosság. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (eds.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest: Tárki, 534–555.
- Tóth-Pjeczka, Katalin – Rapos, Nóra – Szivák, Judit (2018): The factors of teacher collaboration impacting on local level. In: Fehérvári, A. (szerk.) *A Borsszem Jankótól Bolognáig*. Neveléstudományi tanulmányok. Budapest: ELTE PPK – L'Harmattan Kiadó, 141–161.
- Török Péter – Martos Tamás – Horváth-Szabó Katalin (2010): Család, házasság és párkapcsolatok az értékek és elégedettség fényében. In: Rosta Gergely – Tomka Miklós (eds.): *Mit értékelnek a magyarok?* Budapest: Faludi Ferenc Akadémia, 53–80.
- Treiman, Donald J. (1970): Industrialization and social stratification. In: Laumann, Edward (ed.): *Social stratification: research and theory for the 1970s*. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 207–234.
- Varga E. Árpád (2007): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája, 1850–2002*. Budapest: Kulturális Innovációs Alapítvány Könyvtára.
- Varga Aranka (2015): Az inkluzivitás folyamatelvű modellje, In: Arató Ferenc – Varga Aranka (eds.): *Befogadó egyetem, Az akadémiai kiválóság fejlesztése az inklúzió szempontjainak érvényesítésével*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Varga Júlia (2010): Mennyit ér a diploma a képezés években Magyarországon. *Educatio*, 19(2) 370–383.
- Varga Júlia (2013): A pályakezdő diplomások munkaerő-piaci sikeressége 2011-ben. In: Garai Orsolya – Veroszta Zsuzsa (eds.): *Frissdiplomások, 2011*. Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, 143–171.
- Varga Júlia – Hajdu Tamás – Hermann Zoltán – Horn Dániel (2017): *A közoktatás indikátorrendszere 2017*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet.
- Vermeer, Pail (2014): Religion and Family Life: An Overview of Current Research and Suggestions for Future Research. *Religions*, 5(2) 402–421.
- Veroszta Zsuzsa (2012): A felsőoktatás különböző szintjeire felvettek jellemzői. In: Szemerszki Marianna (ed.): *Az érettségítől a mesterképzésig. Továbbtanulás és szelekció*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, 51–82.
- Veroszta Zsuzsanna (2010a): A foglalkoztathatósághoz kötődő hallgatói várakozások. *Educatio*, 19(3) 460–472.
- Veroszta Zsuzsanna (2010b): A felsőoktatás társadalmi felelőssége a hallgatói érték készletekben. *Educatio*, 19(2) 230–240.
- Waite, Linda J. – Lehrer, Evelyn E. (2003) The Benefits from Marriage and Religion in the United States: A Comparative Analysis. *Population and Development Review*, 29(2) 255–276.
- Weber, Max (1982): *A protestáns etika és kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.
- Weidman, John C. – Twale, Darla – Stein, Elisabeth L. (2001): *Socialization of Graduate and Professional Students in Higher Education: A Perilous Passage?* San Francisco: Jossey-Bass.

- Wilcox, W. Bradford (2004): *Soft Patriarchs, New Men: How Christianity Shapes Fathers and Husbands*. Chicago: University of Chicago Press.
- Woodhead, Linda (2012): Gender Differences in Religious Practice and Significance. *Travail, genre et sociétés*, 1(27) 33–54. DOI 10.3917/tgs.027.0033
- Wong, Naima T. – Zimmerman, Marc A. – Parker, Edith A. (2010): A typology of youth participation and empowerment for child and adolescent health promotion. *American Journal of Community Psychology*, 46(1–2) 100–114.
- Wulff, David M. (1991): *Psychology and religion. Classic and contemporary views*. New York: Wiley.
- York, Darlene E. (1996): The academic achievement of African Americans in Catholic schools: A review of the literature. In: Irvine, Jacqueline J. – Foster, Michele (eds.): *Growing up African American in Catholic Schools*. New York: Teachers College Press, 11–46.
- Yorke, Mantz (2008): *Employability in higher education: what it is – what it is not. Learning and Employability 1*. Leeds: Higher Education Academy.
- Yurash, Andrij (2007): National Aspect in Ideological Orientations of the Mainstream Ukrainian Churches. In: Révay Edit – Tomka Miklós (eds.): *Church and Religious Life in Post-Communist Society. Pázmány Társadalomtudomány 7*. Budapest-Piliscsaba: Loisir, 209–225.
- Zulehner, Paul – Tomka Miklós – Naletova, Inna (2008): *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)europa: Entwicklungen seit der Wende*. Schwabenverlag: Ostfildern, Germany.

